HA 255

TIZENKILENCEDIK ÉVFOLYAM

1975/3—4

magyar filozófiai szemle

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FILOZÓFIAI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FILOZÓFIAI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ:
KÉRI ELEMÉR

SZERKESZTŐK:
BALOGH ISTVÁN
GÖRGÉNYI FERENC

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG ELNÖKE:
HERMANN ISTVÁN

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:
ÁGOSTON LÁSZLÓ, ALMÁSI MIKLÓS, ANCSEL ÉVA, BALOGH ISTVÁN, FÖLDESI TAMÁS, GÖRGÉNYI FERENC, KÉRI ELEMÉR, KISS ARTÚR, LUKÁCS JÓZSEF, MÁTRAI LÁSZLÓ, POÓR JÓZSEF, RUZSA IMRE, SZIGETI GYÖRGYNÉ, TŐKEI FERENC, VERECZKEI LAJOS, VÉSZI BÉLA, ZOLTAI DÉNES

1975/3—4

TARTALOM

POZSGAY IMRE: A filozófia néhány kérdése a XI. kongresszus után 281
HAHN ISTVÁN: Etnikai és egyetemes vallások 288
GREKOV, L. I.: Az ember és környezete (A „Voproszi Filoszofii" kerekasztal-konferenciája) 297
POSZLER GYÖRGY: Az irodalom helye a művészetek között (Néhány adalék a művészetek rendszerének problémájához) 320
VINCZE LAJOS: A művészi befogadás vizsgálatának kérdéséhez 358
BOJTÁR ENDRE: A szláv strukturalizmus az irodalomtudományban 369
MÜLLER ANTAL: Kölcsönhatás és meghatározottság (Kísérlet egy korszerű természetfilozófiai determináció-elmélet felvázolására) 395
SOLT KORNÉL: A definíciók néhány episztémikus típusa 423
FARKAS ENDRE: A felelősség etikája — az etika felelőssége 430
ECSEDY CSABA: A közösségi földtulajdon szerepe a fekete-afrikai uralkodó csoportok kialakulásában 446
ECSEDY ILDIKÓ: Archaikus piacok a régi Kínában 455
BOGLÁR LAJOS: Indiánok és neokolonializmus: egy venezuelai eset 464
SIMON RÓBERT: Az arab történeti mozgás tendenciáihoz: a tulajdonviszonyok és államiság kérdéséhez 471
FERENCZY MÁRIA: Szakkutatás és elméleti általánosítás (Gondolatok egy konferencia kapcsán) 486

SZEMLE

SÓS VILMOS: Az elméleti gondolkodás előnyeiről (Gondolatok Gánti Tibor „Az élet princípiuma" c. könyvének olvasásakor) 493
SZIGETVÁRI SÁNDOR: A dialektika mint a materializmus logikája 499
Rezümék 504
E számunk szerzői 512

A szerkesztőség címe:
1054 Budapest V., Szemere u. 10. Telefon: 312—795
Szerkesztőségi napok: kedd és péntek

A kiadóhivatal címe:
Akadémiai Kiadó, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.

A FILOZÓFIA NÉHÁNY KÉRDÉSE A XI. KONGRESSZUS UTÁN

POZSGAY IMRE

Nincs ma fontosabb ügye a magyar filozófiának, mint feltárni a párt XI. kongresszusának határozatából ráháruló feladatokat. Filozófusok, társadalomtudósok, politikusok együttgondolkodására, együttműködésére van szükség ahhoz, hogy a társadalmi tapasztalatokat és tudományos ismereteket szintetizáló kongresszusi határozatok nyomán az újabb társadalomtudományi, filozófiai következtetéseket és feladatokat meg lehessen fogalmazni.

A marxista filozófusok számára mindmáig a kérdések kérdése, hogy milyen legyen a viszony a szocialista építés gyakorlata és a filozófia között. Az elmélet és gyakorlat egységének törvénye — s benne az a követelmény, hogy a fennálló valóság objektív realitásként való elismerése járjon együtt a ma létezőnek tudatos gyakorlati meghaladásával — szükségszerűen újra meg újra megoldandó feladata mind az elméletnek, mind a gyakorlatnak. A filozófiára nézve ez azt jelenti, hogy szüntelenül érvényesíteni kell megismerő-orientáló és ideológiainevelő funkcióját, s a szerves egység és összhang jegyében kell e két feladatot teljesítenie. E két leglényegesebb funkciójának működése közben a filozófia elvégzi a társadalmi fejlődés szempontjából már meghaladottnak a kritikáját, s egyszersmind tudatosítja a fejlődésben az állandó és a változó elemek dialektikáját, terjeszti és megszilárdítja a marxista—leninista világnézetet, a szocializmus iránti elkötelezettséget. Ma is érvényes tehát a feladat: a filozófia ne csak magyarázza a világot, hanem vegyen részt annak megváltoztatásában, fejlesztésében is. Igaz magyarázattal csak így szolgálhat, csak így lehet valóban tudományos világnézet.

A párt XI. kongresszusa az újabb elméleti kérdések egész sorát teszi fel a filozófiának, a társadalomtudománynak, miközben jól példázza, hogyan lehet a politikai döntésekben létrehozni az elmélet és gyakorlat egységét, hogyan kell a közelebbi és távolabbi célok szerves kapcsolatát megteremteni, a nemzetközi érvényű alapelveket és tapasztalatokat történelmi sajátosságainknak megfelelően alkalmazni, hazánk szocialista fejlődéséből adódó feladatokat a szocialista világrendszer nemzetközi összefüggéseibe illeszteni.

A filozófiai szemlélettől és kutatástól nem lehet idegen egyetlen konkrét kérdés sem, most mégis főként a programnyilatkozatból következő tennivalókról szeretnék szólni.

Az MSZMP új programnyilatkozata a marxista—leninista elmélet alkalmazásával készült politikai dokumentum, amely hitelesen foglalja össze a történelmileg megtett utat, vonja le a tanulságokat és jelöli meg a célt. Tükröződik benne a párt munkastílusa, vezetési módszere, a tömegkapcsolatok elmélyítésének, a társadalmi egység további erősítésének a szándéka. Pártunknak ez a

nagy jelentőségű dokumentuma az egész nép programja mind a cél, mind az eszközök vonatkozásában.

Mielőtt azt vizsgálnánk, hogy a programnyilatkozatban megfogalmazott célhoz vezető úton milyen filozófiai problémákkal találkozhatunk, egy — a párt gyakorlatával szorosan összefüggő — metodológiai szempontot is figyelembe kell vennünk. Azt ugyanis, hogy a párt fő politikai irányvonalához nemcsak a világnézeti-ideológiai alapelvek és a célok tartoznak, hanem az alkalmazott módszerek is. Mindenekelőtt az a jól bevált módszer, amely a társadalom irányításában, a párt és a tömegek, a párt és más szervezetek kapcsolatában a meggyőzést tartja a legalkalmasabbnak a kitűzött célok eléréséhez. E módszer alapján a napi és közeli tennivalók a távolabbi célokkal szerves egységet alkotnak úgy, hogy cselekvés közben a párt a tömegek mindennapi szükségleteit összeegyezteti a társadalmi haladás távlati szükségleteivel. Így a tömegek közvetlen tapasztalataikban győződhetnek meg arról, hogy a jövőre irányuló nagy vállalkozások nem a ma embere ellen, hanem érte valók. A fejlődést szolgáló célok a tömegek szükségleteire és érdekeire épülnek, mindenekelőtt arra a társadalmi tényre, hogy a társadalmi haladáshoz kapcsolódó érdekek legmagasabb fokon napjainkban is a munkásosztályban s pártjában tudatosulnak.

A pártnak jól kell ismernie a társadalmi viszonyokat, az emberek törekvéseit és a tömegekben megérlelődött feladatokat. Úgy kell haladnia a társadalom élén, hogy a tömegekkel ne lazuljanak meg a kapcsolatai, ellenkezőleg: fejlődjön tovább a társadalom egysége. A párt, miként az elmúlt közel két évtizedben, a jövőben is képes megfelelni ennek a követelménynek, mert eszmei, politikai és szervezeti egysége, helyes marxista—leninista irányvonala, s ezen az alapon a jobb- és baloldali elhajlással vívott kétfrontos harca, tagságának fegyelme és felelősségtudata, a valóság kérdéseire adott helyes válaszai megadják a szükséges meggyőző erőt.

A párt politikai gyakorlatában érvényesülő nagy realitástudat, realitásérzék és a tömegekkel való eleven kapcsolata a biztosíték arra, hogy cselekedeteinket nem elvont ideálok, „kellek" vezetik, s az elmélet iránti fogékonyság felvértez az ellen a panglossi szemlélet ellen, amely a létező világnál jobbat, az elért jelentős eredményeknél még jelentősebbeket, még nagyobb fejlődést nem ismer.

A programnyilatkozat nem praktikus instrukciók, de nem is dogmák gyűjteménye, amelyben egy feltételezett, kívánt elvont cél alapján retrospektíve tervezték meg a célhoz vezető utat, feladatokat.

Pártunk programja a marxizmus—leninizmus általános elvei alapján, az eddigi gyakorlat és annak tudatos megismerése alapján keletkezett célmeghatározás, amely kijelölte a célhoz vezető út nyomvonalát is. Ez feltételezi, hogy cselekvés közben további gyakorlati és elméleti problémák keletkeznek, s közben módosulhat a kijelölt nyomvonal is. Az új pártprogram tehát elméleti program is, részben azért, mert megoldandó elméleti problémákat vet fel, részben pedig azért, mert elméletileg is tudatosított gyakorlatot, s ezáltal a gyakorlat szerves részét képező elméletet igényel.

Célunk a fejlett szocialista társadalom megteremtése. A programnyilatkozat ezt a célt így határozta meg:

„A következő 15—20 évben az a feladat áll előttünk, hogy tovább haladjunk a szocializmus építésének útján, fejlett szocialista társadalmat teremtsünk hazánkban, s így közelebb jussunk történelmi célunkhoz, a kommunizmushoz."[1]

[1] „A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusa", Kossuth 1975, 197.

Az első kérdés, hogy milyen társadalmi-gazdasági alakulat a fejlett szocialista társadalom? Jelenlegi ismereteink szerint nem külön formáció, hanem a társadalom fejlődésének olyan foka, ahol a kifejlődött szocialista viszonyok alapján gyakorlati tere nyílik a kommunizmusra jellemző termelési viszonyok, emberi kapcsolatok, közösségek kifejlődésének. Ennek a nem külön, de a mai szocializmustól mégis lényegesen különböző fejlettségi foknak az eléréséhez jelentős gazdasági, szociális és politikai változásoknak kell végbemenniök.

A filozófia egyik fontos feladata feltárni a fejlett szocialista társadalomnak mint viszonylag elkülönülő foknak a jellemző, meghatározó törvényszerűségeit. Ebben a tekintetben a szovjet tudomány, kiindulva a fejlettebb szovjet valóságból, számunkra is fontos, iránymutató következtetéseket vont le. Ezeket az ismereteket foglalta össze P. N. Fedoszejev 1975 januárjában a szocialista országok tudományos akadémiáinak alelnöki konferenciáján Moszkvában: „A fejlett szocialista társadalom szakasza a kommunizmushoz vezető szocialista fejlődés következő stádiumát fogja át. Ebben a szakaszban megy végbe a szocialista társadalom mindenoldalú tökéletesítése, kibontakozik a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának megteremtése, fokozatosan kialakulnak a kommunista társadalmi viszonyok.

A fejlett szocialista társadalmat mi nem a szocializmus és a kapitalizmus közötti valami közép-szakasznak tekintjük, amely ezt is, azt is egyesíti magában, hanem olyan fejlett állapotot elért szocialista társadalomnak, amelyet a szocializmus előnyeinek sokoldalú feltárása, a tudományos-technikai forradalom vívmányainak és az új társadalmi viszonyoknak a következetes összekapcsolása jellemez. A szocializmus gazdasági törvényei fejlődnek, hatókörük és megvalósításuk lehetőségei kiszélesednek. A törvények felhasználásának társadalmi eredményei jelentős mértékben megnőnek. Ennek következtében kedvező anyagi és szellemi előfeltételek teremtődnek meg a személyiség sokoldalú fejlődéséhez."[2]

Az itt jellemzett módon létrejövő fejlett szocialista társadalom útjának, törvényszerűségeinek a kutatása komplex megközelítési módot igényel, ami nem csupán azt jelenti, hogy több tudománynak kell részt vállalnia a megismerésben, hanem, hogy valamennyi tudománynak, köztük a filozófiának is komplex módon kell közelítenie ehhez a tárgyhoz, mert a fejlett szocialista társadalom feltételezi a termelőerők magas színvonalát, a tulajdonviszonyok továbbfejlődését, a politikai viszonyok fejlődése nyomán az össznépi állam létrejöttét, mint egységes, összetartozó fejlődési folyamat részeit, s azok egységét.

A fejlett szocialista társadalom kritériumainak a feltárásában és összefoglalásában nagy feladatok várnak a marxista filozófiára is. Részt kell vennie olyan kérdések tisztázásában, mint a fejlett szocialista társadalom gazdasági-műszaki bázisa; a társadalmi-gazdasági hatékonyság és a szocialista tervgazdálkodás összefüggése; hazánk népgazdasága mint a szocialista világgazdaság része; az áru- és pénzviszonyok, a tulajdonviszonyok sajátosságai ebben a szakaszban, s mindezek kölcsönhatásos viszonya a társadalmi struktúrához; a politikai struktúrához; az életmódhoz és közgondolkodáshoz; a lenini értelemben vett kulturális forradalom véghezviteléhez.

A tennivalók sűrűjéből kiemelkedik néhány olyan, a filozófiának külön is leckét adó probléma, amely történelmi okok miatt a szokásosnál jobban foglalkoztatja a magyar közvéleményt. Ezek közül egyik a tulajdonviszonyok és

[2] „Társadalmi Szemle", 1975/2, 42.

érdekviszonyok problémája. Egyesek gondolkodásában a szocializmus alapjainak lerakása, kissé leegyszerűsítve, úgy tudatosodott, mint a szocialista tulajdonviszonyok *szervezési* akciókkal való uralomra juttatása. (Holott akkor is sokkal többről volt szó mind az össznépi tulajdon, s még inkább a szövetkezeti tulajdon létrehozásában.) Most, hogy a fejlett szocialista társadalom komplex megközelítése parancsoló követelmény, még inkább le kell küzdenünk, e vonatkozásban is, minden leegyszerűsítő törekvést. A filozófia fontos szerepet játszhat ebben, támaszkodva a programnyilatkozat iránytmutató állásfoglalására. Tisztázni kell mindenekelőtt a tulajdonviszonyok fejlesztésével kapcsolatos elméleti és gyakorlati tennivalókat, s ezen belül is azt, hogy mit értünk a tulajdonviszonyok fejlesztésén. Semmiképpen nem valamiféle szervezési akciókban megnyilvánuló mozgalmat. Ez egyaránt ellentmondana az adott konkrét történelmi helyzetnek és minden közeli vagy távolabbi szükségletnek. A kommunista típusú össznépi tulajdon a ma uralkodó két szocialista tulajdonforma organikus kapcsolatából és gazdaságilag, politikailag, jogilag támogatott együttműködéséből jön létre.

Kádár János a Központi Bizottság kongresszusi beszámolójában erről a következőket mondotta:

„A Központi Bizottságnak az a véleménye, hogy társadalmunk továbbfejlődése most már nem a tulajdonviszonyok gyökeres megváltoztatását, hanem mind az állami, mind a szövetkezeti tulajdon erősítését, továbbfejlesztését igényli. Jobban kell hasznosítanunk azokat a nagy tartalékokat, amelyek az uralkodóvá vált szocialista tulajdonban és termelési viszonyokban rejlenek. Az állami és szövetkezeti tulajdon fejlesztése egyaránt szolgálja a munkásosztály és a termelőszövetkezeti parasztság, végső fokon az egész nép érdekeit."[3]

A kongresszus egyetlen dokumentuma sem adott, nem is adhatott részletes jellemzést a kommunista típusú tulajdonról. Más szocialista országok, mindenekelőtt a Szovjetunió tapasztalatai alapján azonban az bizonyosnak látszik, hogy nem a ma létező egyik vagy másik tulajdonforma lesz a kommunizmus tulajdonformája, hanem a termelőerők fejlődése, a tudományos-technikai forradalom és a szociális struktúra fejlődése nyomán kialakul egy olyanfajta rendelkezés a termelőeszközök felett, amely a kommunizmus alapjául szolgál majd.

A tulajdonviszonyok fejlődésével kapcsolatban egyik legfontosabb kérdés, az érdekviszonyok átalakulása. Hazánkban az utóbbi évek politikai eseményeiben ez volt az egyik legtöbbet vitatott kérdés. Ma is sok tévedés forrása az, hogy egyesek, nem ritkán éppen bizonyos érdekek motivációjára, közvetlen összefüggést keresnek a különböző tulajdonformák és érdekszintek között. E gondolkozásmód szerint szinte evidens, hogy a csoportérdek a csoporttulajdon káros terméke, amiből — vélik — a konzekvenciát sem nehéz levonni a tulajdonformák jövőjét illetően. Ez a tapasztalat önmagában is indokolja a szocializmus érdekviszonyaival foglalkozó intenzívebb elméleti munkát, aminek eredményeként a politika újabb érveket nyerhet a voluntarista döntésekre ösztönző hatásokkal szemben.

A tulajdonviszonyok, a munkamegosztási viszonyok és érdekviszonyok megismerése a társadalmi struktúra megismerésének előfeltétele. E bonyolult meghatározottságokat és kölcsönhatásokat hordozó viszonyok megértéséhez,

[3] „A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusa", 78.

a bennük lezajló folyamatok elméleti megragadásához a különböző társadalomtudományokban felhalmozott hatalmas empirikus és teoretikus ismeretanyagra lehet támaszkodni. A történettudománnyal, a közgazdaságtannal és a szociológiával együttműködve megoldható például az a kérdés, hogy a szocializmusban a munka milyen gazdasági, hatalmi-politikai, ideológiai, erkölcsi közvetítéseken keresztül válik társadalmi szükségletet kielégítő tevékenységgé, hogyan alakítja magát a szükségletek rendszerét, hogyan válik maga is egyre inkább szükségletté, s az eszköz és cél egységévé. (Hogyan erősödhet ez a folyamat olyan társadalmi-termelési feltételek között, ahol a munka általában még nem kommunista jellegű, s ahol még sokaknak nem válhatott szükségletévé.)

A marxista—leninista filozófiának kidolgozott, a változó valóságot követni képes, új összefüggéseket új fogalmakkal kifejező fogalomrendszere és módszere van, amelynek segítségével — a történelmi folyamatokhoz és cselekvéshez kötődve, tehát nem spekulatív úton — képes megoldani az adott kérdéseket. Különösen fontos ezt a tulajdonságot megfelelően felhasználni ott, ahol az érdekek és vélt érdekek prizmájában leginkább megtörhet a valóság képe: a politika és az ideológia szférájában.

A kongresszus a politikai viszonyok, az államélet és a szocialista demokrácia fejlesztéséről rendkívül fontos határozatokat hozott. A programnyilatkozatban olvashatjuk:

„Társadalmunk szocialista fejlődése során, az osztályok közötti különbségek csökkenésével erősödnek a szocialista állam össznépi vonásai. A fejlett szocialista társadalom megteremtésével a proletárdiktatúra állama fokozatosan össznépi szocialista állammá alakul át, amelynek vezető ereje a munkásosztály marad. A fejlett szocialista társadalomban mind teljesebben kibontakoznak és fejlődnek a kommunista társadalmi önkormányzat elemei."[4] A Központi Bizottság beszámolójában hangzott el, hogy a „szocialista demokrácia társadalmunk fejlettségének lényeges mutatója", amit a kongresszus határozata konkrétabban úgy fejez ki, hogy „Népi hatalmunk annál erősebb, minél nagyobb támogatást kap a tömegektől, minél szélesebb körű és minél mélyebb a szocialista demokrácia."[5] Eszerint a szocialista demokrácia intézményeinek, gyakorlatának színvonala a társadalom fejlettségének egyik mércéje, vagyis nem csupán termelési mutatók és a termelési viszonyok jelzik a társadalmi fejlődést. P. N. Fedoszejev már idézett tanulmányában ugyanerre utalt, amikor azt írta, hogy „. . . a szocializmus fejlettségi kritériumainak meghatározásánál nem szabad csupán egyes mutatókból, mondjuk a termelőerőkből vagy a munkatermelékenységből kiindulni".[6] A szocialista demokrácia ebben a megvilágításban nem olyan hatalom, amit engedményként adnak a népnek, hanem maga a szocialista hatalom, amely annál erősebb, minél több a közéletben aktívan résztvevő, elkötelezett felelős állampolgárok száma. A szocialista demokrácia így sorolható be a szocializmus fejlettségét mutató kritériumok komplex rendszerébe.

Az életmód, a kultúra, az ideológia kérdései közül a legnagyobb figyelmet azokra az összefüggésekre kell fordítanunk, amelyek előbbre viszik a szocialista közösségek fejlődését, a társadalmi tudat és magatartás átalakulását. Ki kell használnunk azt az előnyt — amely még a gazdaságilag legfejlettebb tőkés-

[4] Uo. 200.
[5] Uo. 75., 162.
[6] „Társadalmi Szemle", 1975/2, 42.

országoknak sem jellemzője —, hogy a kultúra tömegméretű terjedése előtti falakat csak mi tudjuk ledönteni.

A filozófiának mint világnézeti tudománynak történelmi jelentőségű feladatai vannak a szocialista ember tudatának a formálásában, a társadalmi tudat szocialista elemeinek fejlesztésében. A programnyilatkozat hangsúlyozottan beszél erről:

„Társadalmunk szocialista fejlődésének elválaszthatatlan része a társadalmi tudat fejlődése, az emberek gondolkodásának, erkölcsi arculatának változása, műveltségének gyarapodása. Társadalmi életünk egészében meghatározó szerepe van a marxista—leninista ideológiának, amely széles körben elterjedt, népünk jelentős részének gondolkodását és magatartását megszabja."

„Országunk fejlődésének most következő időszakában növekszik a tudati tényezők szerepe. A fejlett szocialista társadalom építése olyan emberek munkáját és aktivitását igényli, akik társadalmi céljaink megvalósításában fegyelmezett, jó munkájuk mellett a közügyekből is kiveszik részüket, ismerik és megtartják a szocialista erkölcs normáit, akik számára szocialista hazánk szeretete elválaszthatatlanul összefonódik a nemzetköziséggel.

El kell érni, hogy a javuló anyagi feltételekkel szocialista módon éljünk. Ezért egész társadalmunk fejlődésének egyik kulcskérdése és nélkülözhetetlen feltétele a tudati viszonyok gyorsabb, erőteljesebb változása, a szocialista erkölcs és életmód általánossá válása."[7]

Ilyen nagy horderejű feladat teljesítéséhez, természetesen, nem lehet elég egyetlen tudomány erőfeszítése. A szocialista szemléletű, közösségi ember kialakításában szerepe van az egész társadalmi környezetnek, a gazdasági, szociális, politikai, ideológiai viszonyoknak. A társadalmi tudatosságot szolgáló nevelés ebben a környezetben és általa megy végbe. A marxista filozófia ehhez az adott és szakadatlanul átalakuló, fejlődő társadalmi léthez kapcsolódva nyújthat olyan világnézeti tudást, amelynek segítségével a szocializmus embere tájékozódhat az ellentmondásos valóság viszonyaiban, s személyes érdekeit, törekvéseit beillesztheti a nagyobb közösség, a társadalom érdekeibe. A filozófia — tudományos világnézetet nyújtva — tömegméretekben hozzásegítheti az embereket ahhoz, hogy a maguk részcselekvését tudatosan illesszék be a társadalmi cselekvésbe.

Az ideológiai nevelőmunkához jó feltételt teremt a párt politikája, amely a tömegek számára nap mint nap világossá teszi, hogy a hirdetett elvek és célok megfelelnek a politikai gyakorlatnak, s mindez együtt, a társadalom érdekének. Vannak még azonban a tisztánlátást nehezítő körülmények is. A szocializmusban az alapvető érdekek közössége mellett jelentős különbségek mutatkoznak a különböző helyzetű osztályok, rétegek érdekeiben, s ez hatással van az ideológiai viszonyok alakulására is. Az ideológiai harcot nehezíti, hogy a tudományos világnézettől eltérő eszméket ma nem egymással szembenálló osztályok képviselik. Az eszmék harcában a szocializmuson belül nincsenek osztály- vagy réteghatárok mentén húzódó frontvonalak. A progresszív és retrográd gondolkodás néha egyazon ember fejében jelentkezik.

A filozófiának nem kis részt kell vállalnia abban a munkában, amelynek eredményeként, a fejlett szocializmus építése közben, a nép közös érdekeinek alapján, társadalmi-politikai egységünk, a szocialista nemzeti egység világnézeti-

[7] „A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusa", 210., 211.

ideológiai egységgel párosul. A marxizmus—leninizmus általánossá tétele következetes ideológiai harcot kíván, amelynek csupán egyetlen célravezető eszköze van: gyakorlatunkkal összhangban álló eszméinknek meggyőző hirdetése.

A filozófia ideológiai harca nem különíthető el a filozófia megismerő-kritikai funkciójától. Meddő minden olyan ideológiai harc — a filozófiáé is —, amelyben úgy akarnak sikert elérni, hogy közben elmulasztanak választ adni a társadalom napirenden levő, megoldásokat követelő problémáira. Annak a filozófiának, amely csupán az idegen, ellenséges eszmék elleni védekezésre, harcra rendezkedik be, nem lehet sikere az ellenfelekkel szemben sem, mert nem tudja maga mellé állítani azokat a tömegeket, melyek mindennap újra meg újra választ várnak életük kérdéseire. A következetes marxista—leninista filozófiától mindig is idegen volt a tartózkodás a társadalmi haladás közben keletkezett problémáktól. A marxistáknak vállalniok kell a megismeréssel járó kockázatot, ha meggyőző erőt akarnak szerezni az ideológiai harcban. Csak az élettel szoros, szerves kapcsolatban álló, a gyorsan változó valóságot híven követő filozófia harcolhat igazán eredményesen az imperialista ideológiai fellazítással szemben éppúgy, mint a hazai talajon történelmi és aktuális okokból újratermelődő polgári, kispolgári eszmékkel, magatartásokkal szemben.

Az ideológiai harcot természetesen nem egyedül vívjuk, hanem együtt a szocialista országokkal, a nemzetközi munkásmozgalommal. Ebben az közösségben eredményesebb a munkánk. Ezért törekszünk ideológiai tevékenységünket összehangolni a Szovjetunióval, a szocialista országokkal. Ez a szándék fejeződött ki a Központi Bizottság kongresszusi beszámolójában, ahol erről Kádár János a következőket mondotta:

„A nemzetközi helyzet is szükségessé teszi, hogy fejlesszük együttműködésünket testvérpártjainkkal ideológiai területen is. A testvérpártok ideológiai együttműködése az elmúlt években már szép eredményeket hozott, hozzájárult a szocialista országok, a nemzetközi kommunista mozgalom egységének erősítéséhez, a marxista—leninista ideológia befolyásának növekedéséhez a világ minden részében."[8]

*

Hozzájárulni a marxista—leninista világnézet általánossá tételéhez; ez az az ügy, amely a társadalom megismerésében és megváltoztatásában résztvevő magyar filozófiát igazán inspirálhatja. A párt XI. kongresszusa, az ott elfogadott programnyilatkozat, nagyon fontos új elvi tételeket fogalmazott meg, s egyben követelményeket támasztott a társadalomtudományokkal, a filozófiával szemben a szocialista valóság viszonyainak kutatásában, újabb elméleti problémák megoldásában. Ezért joggal mondhatjuk, hogy a társadalom programja a társadalomtudományok, a filozófia tudományos programja is.

[8] Uo. 103.

ETNIKAI ÉS EGYETEMES VALLÁSOK*

HAHN ISTVÁN

1. A különböző vallások apologétái gyakran és szívesen emelik ki, hogy a vallás általában — és ezeken belül különös hangsúllyal az egyistenhivő vallások — a maguk egyetemes-emberi jellegével és igényével jelentős tényezői a nemzeti partikularitás, a nacionalista elfogultság, az egyes népeket egymástól elválasztó jelenségek és hiedelmek elleni küzdelmeknek. Arra hivatkoznak, hogy a „nagy világvallások", a sokféle nyelvet beszélő nemzeteket átfogó kereszténység, iszlám és egyéb egyetemes igényű vallások híveiknek általános *emberi* érzéseit, gondolatait, eszmei igényeit fejezik ki, és ennek következtében: azzal szemben, ami e népeket egymástól elválasztja, azt hangsúlyozzák és tudatosítják, ami közös bennük, és ami összeköti őket; hitelveik, dogmatikájuk nem tesz különbséget az egymástól eltérő származású hivők között: mindez, úgymond, a *partikularizmus*t leküzdeni, túlhaladni akaró törekvések harcosaivá teszi ezeket a vallásokat.

Ezzel az érveléssel szemben nem óhajtunk most rámutatni arra, hogy a világvallások elvi és fiktív univerzalitásával szemben a valóság világában ezeknek (mint egymástól sok szempontból eltérő ideológiáknak) konkrét és reális partikularitása áll. Ez a szükségszerű partikularitás sok szempontból keresztezi (más viszonylatokban pedig átfedi) az etnikai, ill. nemzeti partikularitásokat; ezeket hol gyengíti, hol éppenséggel erősíti, mindenképpen sajátosan színezi. De éppen ez a bonyolult egybefonódása a nemzeti és a vallási-egyházi partikularitásoknak teszi lehetetlenné elvileg is, hogy a vallást, minden egyetemes-emberi igénye mellett is, e jelenség elleni küzdelem legfőbb, vagy legalábbis elsőrendűen hatásos fegyverének tekintsük. Olcsó érvelés lenne az is, ha arra a sokszoros történeti tapasztalatra mutatnánk rá, hogy az egyaránt egyetemes igényű vallások közötti ellentétek, az ezekből származó vallásháborúk és vallásüldözések éppen annyi szenvedésnek voltak okozói, mint az elnyomásnak és üldözésnek nemzeti vagy faji jelszavakkal motivált jelenségei. Ebben a referátumban inkább arra törekszünk, hogy a vallási partikularitást és vallási egyetemességet, a kettő egymáshoz való viszonyát, az ebből származó interferenciákat a maguk történeti feltételeiből kiindulva vessük elemzés alá. Ebben a vázlatos elemzésben, amely elsősorban az ókori vallási jelenségekre támaszkodik, főként *két* problémakört szeretnénk vizsgálat alá venni. Egyrészt áttekinteni azt a fejlődésmenetet, amely a nemzetségi szervezeten alapuló társadalmak vallási hiedelmeitől és rítusaitól az etnikailag meghatározott vallásokon

* Az európai szocialista országok filozófiai és szociológiai folyóiratai szerkesztőinek 11. (budapesti) konferenciáján (1974. okt. 28—31.) elhangzott előadás. — *Szerk.*

keresztül vezet el az egyetemes igényű monoteisztikus vallások megjelenéséig; másrészt, éspedig ezen fejlődés valamennyi stádiumában, azt a kérdést szeretnénk szemügyre venni, milyen viszonyban volt a vallási hiedelmek és rítusok, intézmények jellege az őket hordozó szűkebb vagy tágabb közösségeknek profán közösségi tudatával, netán a közösségi tudaton alapuló önérzetével és önértékelésével; erősítette és a maga részéről alátámasztotta-e a profán-közösségi öntudatot és annak esetleges velejáróit: az önértékelő elfogultságot és más közösségek lebecsülését — avagy korlátozta, hatásaiban csökkentette-e ezeket a torz ítéleteket.

2. A legkorábbi, még az ősközösségi társadalmak talaján sarjadó vallási elképzelések, mint ismeretes, a szűk és korlátozott nemzetségi szervezetek körén belül, és ezek gazdasági körülményeinek megfelelő módon jöttek létre. Ideológiájuk, szokásaik, rítusaik és kialakulófélben levő intézményeik — mint erre annak idején már Marx rámutatott — ezeknek a szűk és korlátozott gazdasági viszonyoknak felelnek meg. Ez a tény legvilágosabban a totemisztikus rítusok és szokások körében figyelhető meg. A szűk közösségek belső rendjét, bizonyos esetekben a munkamegosztás egyes aspektusait (ideértve elsősorban a különféle vadakra való vadászatot), a házassági előírásokat: az *exogámiát*, az ezen alapuló duális vagy plurális szervezetet és a velejáró *endogámiát*, valamint a kettőnek többféle formában realizálódó kombinációját, a közös totem-ős képzetét, az ősök kultuszát — mindezeket a rítusokat és hiedelmeket végső soron ugyanaz a törekvés hatja át: az adott szűk közösség fenntartásának vágya. Az adott totem-állatok csak ezzel a közösséggel vannak kapcsolatban; a rítusok csak erre az egy közösségre vonatkoznak, csak az ő tagjait kötelezik; a különféle előírások csak az ő belső rendjüket, csak az ő munkamegosztásukat, csak a saját körükön belüli személyek házasságkötését szabályozzák. Az őstársadalomnak ezen a fokán magától értetődőnek tűnik, hogy más közösségek más előírásokat tartanak a maguk számára kötelezőnek, más mágikus eljárásokat alkalmaznak, más totemekkel rendelkeznek: ezeknek létezése és érvénye pedig ugyanolyan reálisnak tűnik, mint a saját hiedelmeiké és szokásaiké. A gazdasági érdekek korlátozott érvénye magával hozza a nekik megfelelő vallási jelenségeknek ugyanilyen értelmű korlátozását.

3. A nemzetségi-törzsi közösségek integrálódásának, az etnogenezis bonyolult folyamatának keretében és azzal párhuzamosan létrejönnek az immár nagyobb egységek ideológiáját és érdekeit kifejező etnikai vallások. A vallástörténeti kutatás számára ezek jelentik a vallási fejlődésnek legkorábbi, már egykorú adatok alapján jól megismerhető stádiumát. Ezek a vallások már bizonyos szinten szervezett, kialakult papsággal, a hagyományok-megszentelte és mindenkire kötelező rituáléval, bizonyos (még sokkal ködösebb és a rítusoknál kevésbé kialakult) hiedelemrendszerrel, csírájában meglevő teológiával és bizonyos etikai tanításokkal is rendelkeznek. Az őket meghatározó jelenségek gazdagsága és sokszínűsége mellett is közös és alapvető jellegzetességük az, hogy a hozzájuk való tartozás, rítusaik, szervezetük és hiedelmeik elfogadása nem szabad választás kérdése, hanem a profán közösséghez való tartozás elengedhetetlen velejárója. Az egyiptomi, a sumer, az akkád, a görög, a római, az ószövetségi zsidó vallást senki sem „választja" a magáénak: abba mindenki ugyanúgy „beleszületik", mint konkrét társadalmi közösségbe. „Világi" és „vallási" előírások tehát ezen a szinten tökéletesen egybeesnek. E tekintetben az etnikum, ill. az annak talaján létrejött osztálytársadalmi jellegű állami szervezet a primér közösség-teremtő tényező, amellyel szemben az etnikaitól

elválaszthatatlan „vallási" közösséghez való tartozás a szekundér jelenség. A Jahvét tisztelő izraeli törzsek tagjává nem azért válik valaki, mert az egyetlen és láthatatlan isten kultuszát a legméltóbb vallási megnyilatkozásnak tartja — hanem azért és azáltal válik természetes adottságként Jahve tisztelőjévé, mert az őt tisztelő héber törzsek egyikének tagjaként jött a világra. Az athéni polgár ugyanolyan természetesnek tartja, hogy a Panathénaia felvonulása az ő ünnepe — mint ahogy a spártai a Karneia napjain tartózkodik a hadi tevékenységtől: anélkül, hogy akár tudatában, akár jogilag tisztázódott volna, mindezt polgári vagy vallási kötelezettségként teljesítik.

4. Az etnikai vallásoknak ezzel a közös vonásával, a profán népi és állami közösséggel való szoros egybefonódottságukkal szemben, van természetesen jó néhány, őket egymástól elválasztó, az egyedi vallásokra külön-külön, vagy egy egész csoportjukra közösen jellemző, és ilymódon típust-teremtő tényező is. Ezek közül e helyütt csak *egy*, elvi szempontból fontos differenciáló tényezőt emelünk ki. Ott, ahol a törzseknél nagyobb etnikai egység, és az azon alapuló osztály-állam szervezet egymással alapvetően azonos nagyságrendű, azonos fejlettségi fokon álló, és megközelítően azonos hatalmú, szellemi befolyású kisebb egységek integrálódásaként jött létre, az egyes szűkebb közösségek mind belé-ömlesztették a maguk korábbi, nemzetségi hagyományokon alapuló hiedelmeit és szokásait az új, tágabb közösség hiedelem-rendszerébe. Ezen az alapon, rendszerint hosszas, és most már kibogozhatatlan fejlődés eredményeként sokistenhivő, politeisztikus vallásrendszerek jöttek létre. Jellemző rájuk a meghatározatlanul (és meghatározhatatlanul) nagyszámú, kezdetben mindenképpen egyenrangúnak tartott hatalom-hordozó istenben való hit, és a lehetőség, hogy a meglevő isteneket (éppen számuk meghatározatlan volta következtében) mindenkor új, eddig ismeretlen, újonnan megismert vagy kreált istenekkel kiegészítsék. Így egy eleve nyílt és fejlődőképes, terjeszthető panteon jön létre. Ez a típus jellemző a mediterráneum vallásai közül az egyiptomi, a sumer, az akkád, a görög és a római vallás jelenségeire. A fejlődés másik lehetséges alternatívája az, hogy a néppé való integrálódás során már eleve *egy* szűkebb közösség játszott vezető és kezdeményező szerepet, ez lett (hiedelmeivel és rítusaival együtt) az etnikai és állami fejlődés kristályosodási pontjává, ennek hiedelmei váltak domináns jellegűvé a kialakult etnikai valláson belül is; vagy pedig a fejlődés egy későbbi stádiumában történt az, hogy a számos szűkebb egység közül valamelyik vezető szerephez jutott és ennek megfelelően a saját vallási képzeteivel helyettesítette be (rendszerint csak részlegesen) a korábbi „össznépi" képzeteket. A fejlődés e második típusának eredményeként olyan vallásrendszerek alakultak ki, amelyekben a számos „alacsonyabbrendű" istennel szemben az egyiknek határozott túlsúlya van. Kialakult formában ez az ún. *monolátria* típusának felel meg: az egész, tágabb közösségnek csupán egyetlen legfőbb, őt védelmező és sorsáról gondoskodó istene van, és benne mintegy megszemélyesül az egész közösség öntudata, összetartozási érzése. Ez a típus vált uralkodóvá a Földközi-tenger keleti partján húzódó szíriai—föníciai—palesztinai térségben. A föníciai városok mindegyikének megvolt a maga saját védelmező istene, a „*Melkart*", azaz: Melekqarthā = „a város királya". A Jordán alsó folyásától keletre élő moábi törzsszövetség védelmező istene: *Kemoš*, akiről az egyetlen terjedelmesebb moábi felirat, az i. e. 8. sz.-ban keletkezett ún. Mésa-kő azt írja, hogy „megharagudott népére" — ezért szenvedtek korábban sorozatos katonai kudarcokat, ámde most, a győzelmek idején „népének pártját fogta" és „a győzelem örömét

láttatta velük". Hasonlóképpen közös védelmező istene az 'ammóni törzsszövetségnek az, akit csak „a király"-nak (Milkum) neveztek. Ebbe a szélesebb keretbe illeszkedik bele az i.e. 12. század folyamán törzsszövetségbe és egyben vallási jellegű szövetségbe, „amphiktüoniá"-ba tömörült héber törzsek vallási kultusza, amelynek középpontjában ugyancsak egyetlen, saját védelmező istennek, Jahvénak, tisztelete áll. Ez a *monolátrikus* típus, eltérően a *politeista* típustól, egyetlen saját isten túlsúlyát implikálja minden más, általuk is tisztelt isteni lénnyel szemben: ennek az istennek, az etnikai közösség védelmezőjének illuzorikus személyisége azonban minden más, ugyanezen közösség körében tisztelt isten létét beárnyékolja, háttérbe szorítja.

5. E két típus összehasonlításából máris kitűnik néhány jellemző különbség és ugyanakkor néhány analógia is. A politeisztikus vallás az alkalmas talaja az isten-fogalom „nyílt" szemléletének: a számos vagy inkább számtalan saját isten jelenléte mindig lehetővé teszi, akár idegenből is, új istenek befogadását, vagy saját isteneiknek más népek isteneivel való azonosítását; a monolátrikus koncepció viszont lényegénél fogva hajlik a „zárt" rendszer megteremtésére, a saját isten kizárólagosságának hangsúlyozására, idegen istenek kizárására, és így egy zárt vallási közösség megteremtésére. Mindez természetesen a valóságban nem annyira abszolút módon jelentkezik, mint inkább tendenciaszerűen. Ha azonban a hiedelmek nyíltabb vagy zártabb voltát tekintjük e két típus differenciáló tényezőjének: ugyanakkor szemünkbe tűnik egy-két, nem kevésbé lényeges analógia is. Egyik rendszer sem tagadja elvileg és általában a rajtuk kívül álló etnikumok isteneinek realitását (mint ahogy korábban ugyanez vonatkozott a még szűkebb totemisztikus közösségek hiedelmeire is). Ez a politeisztikus vallásokat illetően lényegükből adódik — de megvan a monolátrikus típusban is. Az ószövetségi vallásnak főként a legkorábbi, legalábbis az i. e. 7. sz.-nál korábbi dokumentumai nem zárják ki más népek isteneinek az ő védelmezőjükével azonos realitását. Jahve egyfelől védelmezője az izraelihéber törzseknek, másrészt ura e törzsek települési területének. Ez az Ószövetség számos passzusából kiderül.

A félig-meddig még mondai ószövetségi „bíró", Jefta számára a Bírák könyve szerint magától értetődő, hogy amiként Jahve a saját népe számára megfelelő lakóterületet jelölt ki, úgy tett a saját népe számára Kemoš is, a moábiták érdekeinek isteni képviselője (vö. Bir. 11, 24.). Másrészt az ószövetségi elbeszélés szerint (I. Sám. 26,19) az i. e. 11. századi Dávidot (a későbbi királyt) ellenségei üldözésükkel arra kényszerítik, hogy idegenbe menekülvén „kizárja magát Jahve örökségéből — mintha csak azt mondanák: menj, szolgálj idegen isteneket!". Jahvét tehát csak a törzsszövetség területén lehet tisztelni — azon kívül már az idegen istenek fennhatósági területe kezdődik, és aki azon él, nyilván őket lesz kénytelen tisztelni. Az isten és népe, az isten és fennhatósági területe szorosan egymáshoz kapcsolódnak, egymást kölcsönösen feltételezik. Bizonyos fenntartásokkal vonatkozik ez a politeista vallásokra is. Egyiptom istenei összességükben csak Egyiptommal és népével törődnek; Róma isteneinek csak Rómára és Itáliára van gondjuk. Ugyanez a kapcsolat etnikai közösség és istenvilága között azonban már egészen másként, sokkal bonyolultabban alakul a görög vallásban: többek között annak következményeként is, hogy a görögség még etnogenezisének és vallási képzetei kialakulásának korában is, sokféle, ám egyaránt szoros érintkezésben volt az égei-tengeri világ más etnikumaival, és azoknak vallási képzeteit, istenalakjait már a kialakulás stádiumában magába olvasztotta: elsősorban vonatkozik ez a krétai és kisázsiai—hettita

vallási képzetekre. Ez a komplex külső hatások alatt történt kialakulás azonban alkalmas néhány további jelenség megfigyelésére.

6. Az eddigiek során kitűnt, hogy az etnikai vallások kialakulásakor a közösség és istenvilága (ill. a monolátrikus típusnál: legfőbb védelmező-istene) közötti kapcsolat néhány egyszerű alapelvre épült. A közösségnek megvannak a saját, az ő jólétével törődő, azt gondozó védelmező istenei, amiként más közösségeknek más, ámde éppen olyan realitású és elvileg éppolyan hatalmas védelmező istenei vannak. Mindez elvileg kizárja más népeknek és isteneiknek lebecsülését, hatalmuk tagadását: hiszen létezésük realitása azonos fokon áll a saját isteneikkel. Ilyen értelemben az etnikai jellegű vallásoknak is megvan a maguk sajátos univerzális tendenciája: csupán nem az azonosság és egység, hanem az analógia és párhuzamosság szintjén. Ezt a jelenséget leginkább (éppen sajátos kialakulási folyamatának következtében) a görög vallás példáján tanulmányozhatjuk. A mükénéi kultúra talaján sarjadt görög mítoszvilág ugyanis elvileg az emberi nem egységének és egyenrangúságának álláspontján áll:

Egyértelmű tanúbizonyságát nyújtják ennek a szemléletnek azok a mitikus származástáblák, amelyek a görög (akháj) héroszokat különféle ősökön keresztül egészen az istenekig (legszívesebben Zeuszig) vezetik vissza. Feltűnő ezekben a nem-görög ősök jelentős szerepe. Zeusz és Ió nászából született *Epaphosz*, Egyiptom királya, és az ő sarjai többek között Perszeusz, az argoszi uralkodóház őse, Héraklész, a dórok közös etnikus hérosza, a spártai királyok mitikus ősatyja, egy másik ágon pedig Kadmosz, a thébai uralkodócsalád megalapítója. A görögök egyik névadó őse, Danaosz édestestvére Aigüptosznak, az egyiptomiak névadójának. Tantalosztól, a hírhedt-híres kisázsiai királytól született Pelopsz, az Atridák dinasztiájának őse; a föníciaiak névadója, Phoinix pedig a már említett Kadmosznak testvére. Akhájok és nem-görögök rokonságának, közös héroikus őseiknek képzetét még nyomatékosabbá teszi az a megfigyelés, hogy az általuk viselt nevek egy része kimutathatóan történeti, nem-görög személyek neveivel azonos, vagy nem-görög (pl. sémi) nyelvből eredeztethető; így pl. Tantalosz neve a hettita királyok körében gyakori Tutchalias névvel cseng egybe. Epaphosz neve a hikszósz Apophi fáraó-névvel, Kadmosz pedig a föníciai Qedem = Kelet (ti. Keletről jött hős) szóval áll etimológiai kapcsolatban: ezeket a neveket tehát nem a görög fantázia szülte. Mindnyájan Zeusz gyermekei vagyunk — hirdeti a korai görög mítosz, és ezt a hitet konkretizálják a mitikus genealogiák: a trójai uralkodó család Zeusz és Élektra (NB: nem azonos a görög tragédiák ismert nőalakjával!) révén ugyanúgy Zeusz leszármazottja, mint a Tróját elpusztító Atridák is (Zeusz és Antiopé révén). Mindezek a mítoszban kifejeződő vallási jellegű képzetek megfelelnek annak a reális helyzetnek, amelyben a kialakuló görögség még nem érzi magát sem ellentétesnek, sem lényegesen eltérőnek az általa ismert „égei-tengeri" világ más, főként orientális népeivel.

7. A polisz-szervezet kialakulásával, a polisz önállóságát és zárt egységét kifejező polisz-kultuszok létrejöttével az értékelés rendje már bizonyos fokig megváltozik. Spárta nagyságának propagátorai — köztük már az i.e. 7. századi Türtaiosz is — arra büszkék, hogy alkotmányuk „ragyogó szavait és szárnyas igéit" maga Apollón isten adta (vö. pl. Türtaiosz: frg. 6: „Eunomia"). Athén oly dicsőséges város, hogy két isten, Athéné és Poszeidón versengtek azért: melyikük nyerje el a város védelmezőjének címét és rangját. Ez a megnövekedett önérzet tükröződik az egész görögség új vallási-mitikus értékelésé-

ben is. Az ismert hésziodoszi mítosz szerint a vízözönből csupán egyetlen emberpár, Deukalión és Pürrha menekült meg. Nekik egyetlen vér szerinti fiuk volt: Hellén, a hellének (görögök) őse, akinek fiai: Dórosz, Aiolosz és Xúthosz a nagy görög törzsszövetségek őseivé lettek. De miként születtek meg a többi népek? Az istenek (ill. közülük a legbölcsebb és legjobb: Prométheusz) tanácsára köveket hajigáltak a hátuk mögé, ezekből emberek váltak. Bár a mítosz kifejezetten nem hangoztatja: mégis világos az az elképzelés, hogy a görögök a túlélő emberpár vérszerinti fiától — a többiek azonban a kövektől származnak. A görög vallási intézmények egy része is ezen a fejlődési szinten válik exkluzívvá. Delphoi még egyaránt hirdeti jóslatait görögöknek és „barbároknak", pl. Lüdia királyának — ámde az olimpiai játékokból a nem-görögök már ki vannak zárva, amiként az eleusziszi misztériumoknak is csak a görögök lehetnek a beavatottjai.

8. A fejlődés további menetében, főként a perzsa háborúk óta, amikor a görög—barbár ellentét és a görögség kollektív önértékelése (ill. ezzel együtt a nem-görögök, a „barbárok" lebecsülése) mind tudatosabbá válik — ennek a folyamatnak vallási lecsapódása is észrevehető. Hérodotosz — aki egyébként meg volt győződve arról, hogy a „barbárok" sokban még felül is múlják a görögöket és hajlamos volt a nem-görögök isteneit azonosítani a görögökéivel — mégis elhiszi azokat a mendemondákat, hogy maguk a görög istenek voltak azok, akik nem tűrték bosszulatlanul saját szentélyeik feldúlását; a tengeren maga Poszeidón támasztott vihart a perzsa flotta tönkretételére, s a szárazföldi seregben Pan isten keltett „páni" félelmet.

Amit a görög vallásról az elmondottak érzékeltetni akartak (természetesen úgy, hogy a szerteágazó kérdéskörnek csak egy-két mozzanatát lehetett kiemelni), az eddigiek után elég világos. Még a messze legnyitottabb etnikus jellegű politeista vallás, a görög is, bizonyos mítoszaival, előírásaival, rítusaival, hiedelmeivel hozzájárult ahhoz, hogy hordozója, a görög nép, magát előkelőbb származásúnak, a saját isteneitől behatóbban gondozottnak, magasabb értékek hordozójának képzelje más népekkel való összehasonlításban. A vallásos elképzelések egyrészt megfelelnek annak az óhajnak, hogy saját etnikumukat mások fölé emeljék — másrészt azonban erősítik és tudatosítják is ezeket az előítéleteket, s ezzel őket az ösztönösség szintjéről a társadalmi tudat szintjére segítenek emelni.

Ameddig a görög etnikai vallás fejlődése során végül is eljutott — arról a pontról indul el a *római vallás*. A római vallási tanítás, és elsősorban a római történeti tárgyú mitikus elbeszélések csak annyiban érdekeltek isteneik tevékenységében, amennyiben az Róma sorsára, nagyságára, hatalmára, sikereire és kudarcaira kihat. Vergilius jól tudja, hogy Juppiter „a menny s a halandók atyja", akinek mosolyára „az ég kiderül, s a viharfelhők eloszlanak" (Aeneis 1,254 sk.) — de ez a mennyei és kozmikus isten mindenekfölött Aeneasnak és leszármazottainak, a római népnek sorsával törődik. S ez nemcsak Vergiliusra, nem is csak az augustusi kor vallásosságára jellemző, hanem a római vallás legkorábbi dokumentumaiban és mondáiban is feltűnik. Itália és Róma legősibb történetére is rávetült az istenek jelenlétének dicsfénye. Amikor Zeusz-Juppiter elűzte Kronosz-Saturnust az Olümposz ormáról, a száműzött atyaisten a későbbi Róma helyén talált pihenőt és Latiumban rejtőzött el (innen, a rejtőzni = latere igéből ered Latium neve ezen mitikus-délibábos etimológia szerint). Héraklész számos hőstettének egyikét ugyancsak Rómában vitte véghez: a szörnyeteg Cacus megfékezését. A római istenek egyfelől egyetemes

jellegű megszemélyesítői a munkamegosztás révén létrejött egyes gazdasági, termelési, társadalmi, kulturális funkcióknak (Mars a hadisten, Mercurius a kereskedők, Vŭlcanus a tűzzel dolgozó kovácsok, Ceres a földmívelés védelmezője) — ugyanakkor azonban éppen Rómának is védelmező istenei, akiknek figyelme kizárólag ennek a városnak sorsára irányul. Ebben az értelemben a rómaiak vallásossága, amelynek hiedelmei már az i. e. 4. sz. folyamán elnyerték lényegileg végleges alakjukat, a görögnél egyértelműbben és tudatosabban szolgálták etnikailag körülhatárolt öntudatukat, de egyben expanziós és hódító törekvéseiket is. Amikor Vergilius az Aeneis ismert soraiban Róma hivatását abban látja, hogy uralkodjék és törvényeivel igazgassa a népeket (Aen. 6,851 skk.), meg van győződve arról, hogy ezzel az istenek szándékát is tolmácsolta. Hiszen maga Juppiter döntött úgy, hogy Róma birodalma majdan elérje az Oceanust is (Aen. 1,282 skk.). A római vallásban az etnikai-partikuláris tényezők teljesen alárendelték maguknak azokat az univerzalisztikus tendenciákat, amelyeket az isteneknek kozmikus hatalmakként való értelmezése tett volna lehetővé.

9. Ami a politeista vallásokra vonatkozik, fokozott mértékben áll a vallások *monolátrikus* típusára. Ha valamely nép egyik istenét valamennyi többi fölé emeli, és benne saját védelmezőjét óhajtja felismerni — innen már csak egyetlen lépés vezet odáig, hogy saját népüket más népekkel szemben magasabbrendűnek, kiválóbbnak, saját védelmezőjüket pedig mások védelmezőihez képest (akik azonban — hangsúlyozzuk — a realitásnak ugyanazon szintjén léteznek, mint a sajátjuk) hatalmasabbnak, fenségesebbnek tüntessék fel. Az asszír teológia meg volt arról győződve, hogy a népük nevével azonos nevű monolátrikus funkciójú főistenük, Assur, népének azért képes győzelmet adni minden más nép felett, mert ő maga is hatalmasabb azok isteneinél. Szinahé-eriba asszír király (miként elődei és utódai is) győzelmi feliratain azt hangsúlyozza, hogy Assur isten tette naggyá fegyvereit — az az isten, aki „minden szentély lakója fölött áll", minden más istennél hatalmasabb (vö. Ók.Kel.Tört. Chrestomathia, 169 skk.). A valóságban elért katonai győzelmek eszerint csak megfelelői a transzcendens szférában, az istenek harca keretében kivívott illuzorikus győzelemnek. A babilóni óbirodalom idején az istenek harcáról szóló ősi eposz szövegét úgy változtatták meg az *Enuma elis* eposz fennmaradt babilóni verzióiban, hogy győztesnek a sumer Enlil helyébe Babilón védelmező főistenét, Mardukot helyezték.

Az a folyamat, amelyben a monolátrikus isten hatalma és fensége egyre erősebb hangsúlyt kap, hogy végül egyetlen, univerzális istenné váljék, a legvilágosabban az ószövetségi teológiában szemlélhető. Mint láttuk, az i. e. 11. sz. gondolkodásában Jahve még csak éppen olyan védelmező isten, mint a vele azonos szinten álló más védelmező funkciójú monolátrikus istenek. Az i. e. 8. századra, részben a prófétai mozgalom hatására, részben éppen az asszír pretenciók ellenhatásaképpen, Jahve kapcsolatát saját népével egyre intenzívebbnek, hangsúlyosabbnak, tartalmasabbnak képzelték el — és ugyanakkor egyre világosabb célzások hangoznak el arról is, hogy Jahve hatalma más népekre is kiterjedt: tehát univerzális isten (vö. főként Ámós 1,3 skk.; 9,7 sk.); más nézetek csak annyit engednek meg, hogy Jahve saját népének sorsát maga intézi, a többieket átadta az ég seregeinek, az alantasabb isteneknek és démonoknak. Ezzel a hittel összefér az az elképzelés is, hogy a zsidók kudarcai nem Jahve gyengeségének, hanem haragjának és népe bűneinek következményei. Ezen a képzeten (amelynek analógiája Moábban, a Kemoš-kultusszal kapcso-

latban is megvan, és amihez hasonló módon gondolkoztak Rómában is) messze túlmegy az az elképzelés, amely Jahvéban már nemcsak saját népének védelmező-haragvó, jutalmazó-büntető istenét látja, hanem valamennyi nép sorsának intézőjét — közöttük még az asszírokét is, akiknek királya nem több, mint az ő „haragjának vesszeje". Így különféle utakon, különböző társadalmi érdekek eredményeként és a konkrét történelmi viszonyok hatására létrejött az izraeliek Jahve-képének harmadik fázisa. Eredetileg csak a törzsszövetségi amphiktüoniának védelmezője — hasonló a többi monolátrikus istenhez; majd valamennyi közül a leghatalmasabb; végül az egyetlen legfőbb isten, akihez képest a többiek merő képzelet-játékai, bálványok, élettelen szobrok. Az etnikai isten univerzális istenné lett, a monolátria monoteizmussá alakult át.

10. A római vallásban és az ószövetségi zsidó vallásban ezek szerint kétféle, ellentétes irányú tendencia érvényesült. Rómában az eredetileg „univerzális" és kozmikus égi isten öltött — a római uralkodó osztály ideológiájának és érdekeinek megfelelően — „etnikai" vonásokat: lett Róma védelmezője (igaz, a többi istennel együtt); Izraelben az eredetileg csak partikuláris érvényű népi isten vált univerzális, egyetemes és egyetlen istenné. A két fejlődési tendencia ellentett irányú — de a kettőjük végeredménye egybevág. Jahve is, Juppiter is a fejlődés végpontján egyszerre és egy személyben istenei a világmindenségnek és védelmezői egyetlen nép érdekeinek. A végeredmény mindkét esetben az, hogy — egészen eltérő konkrét körülmények között — az etnikai öntudat és felsőbbrendűség elképzelése megkapta a maga vallási igazolását és szentesítését. Ha Izrael magát Jahve választott népének tekintette — akkor a rómaiak ugyanúgy vélték azt, hogy őket Juppiter választotta ki a világmindenség és benne minden nép uraivá: „tu regere imperio populos, Romane, memento". Sem az egyik, sem a másik fajta vallási univerzalizmus nem tagadhatta meg etnikai eredetét és jellegét; nem lehetett alkalmas arra sem, hogy segítsen leküzdeni a népi elfogultságot, mert ő maga is képtelen levetni etnikai eredetének meghatározó vonásait. Ha mindenki „Zeusz gyermeke" is, és ha Jahve is egyetlen emberpárból származtatta le az emberiséget, ha Juppiter a Világmindenség ura is — azért mégiscsak a hellének Deukalión vér szerinti utódai, mégis Izrael a „kiválasztott nép", és mégiscsak a rómaiakat jelölte ki Juppiter a népek kormányzására.

11. Az etnikai vallásokban kibontakozott univerzális tendenciák teljes és egyértelmű kifejezésének, egyben az etnikai korlátok lebontásának és ennek megfelelő ideológia megteremtésének legkedvezőbb lehetőségei a nagy kiterjedésű és sok népű hellénisztikus monarchiákban és a végül mindezeket egyetlen impériumban egyesítő Római birodalomban jöttek létre. A hellénisztikus monarchiák királykultusza — többek között — azt a célt is szolgálta, hogy valamennyi alattvalójukat egy közös és lojális vallás jegyében egyesítsék: ennek a kísérletnek meg kellett hiúsulnia. A hellénisztikus misztériumvallások kísérleteket tettek megváltó, meghaló és feltámadó isteneik egyetemes, minden embert megváltani képes, népeket egybefogó hatalmának hangsúlyozására; ennek megfelelően attól sem riadtak vissza, hogy saját isteneiket másokéval azonosítsák, és ezzel húzzák alá egyetemes mivoltukat: az egyiptomi Izisz nem más, mint a görög Héra és Démétér, a frigiai Magna Mater, a ciprusi Aphrodité stb.; Sarapis ugyanaz mint Zeusz és Juppiter, Apollón nem más, mint az egyiptomi Hórusz.

Ez — a szinkrétisztikus misztériumvallásokban erőteljes tendenciaként már jelenlevő, de teljességben végig nem gondolt univerzális tendencia diadalmas-

kodik végül a korai kereszténységnek abban a fejlődési szakaszában, amelyet a hagyomány szerint az 1. sz.-ban élt Pál apostol nevéhez és fordulatához fűzünk. Pál — a római birodalom legvirágzóbb szakaszának, az augustusi pax Romanának kortársa, teljes tudatossággal törekedett arra, hogy a római birodalmon belül meglevő etnikai különbségeket a vallás területén megszüntesse. Az új, keresztény vallási közösségen belül nem óhajtott különbséget látni „héber és hellén, férfi és nő, szabad és rabszolga" között. Ezekben a szavakban és a nekik megfelelő vallási tanításokban és intézményekben az egyetemesség igénye szólal meg. Ez az egyetemességi igény tette a kereszténységet világvallássá: ez a vallási igény azonban csak akkor született meg, amikor ennek feltételei megvoltak, mind a római hódító politika „ökumenikus", az egész lakott világot átfogó igényében, mind a „birodalmi" társadalmi tudatban. A vallási univerzalizmus ebben az esetben sem járt előtte a nem-vallási jellegű, profán társadalmi tudatnak: inkább követte, mintsem irányította az ez irányú fejlődést.

Az *egyetemes (katholikosz)* jelleg igénye, amelyet a páli fordulat óta a kora kereszténység kialakít, teljes realitássá sohasem vált. Éspedig nemcsak az egyházon belül hamarosan kialakult, partikuláris jellegű szervezetek és tanítások, eretnekségek miatt: hanem azért, mert ezek egyben, sajátos módon, dogmatikailag és egyház-szervezeti téren tükrözték az új (a birodalmon belül létrejött) etnikai és politikai partikularitásokat. A nagy dogmatikai és krisztológiai küzdelmek idején Afrika lett a *donatista* eretnekség központja (amely eretnekségben az afrikai autonomista és colonusi ellenálló törekvések egyaránt szóhoz jutottak); Kisázsiában terjedt az őskeresztény-vagyonközösségi ideálokat fenntartó *montanizmus;* a 4. században az arianizmusnak és trinitárius irányzatnak, később a monofizitizmusnak és heterofizita tanításnak a dogmatikai és szervezeti programon kívül megvan a földrajzi és nagyrészt etnikai bázisuk is. Amiként a már meglevő és kialakult univerzális törekvések a katolikus egyetemesség programjában fejeződtek ki — úgy most, a birodalom bomlása idején ezek a partikularitást kifejező tendenciák is megtalálták vallási kifejezésüket.

AZ EMBER ÉS KÖRNYEZETE

(A „Voproszi Filoszofii" kerekasztal-konferenciája)

L. I. GREKOV

Az ember és a természet viszonya az utóbbi időben igen aktuális problémává vált. Reális tény, hogy az emberiség ma (elsősorban a fejlett tőkésországokban) egyre rosszabb ökológiai körülmények közé kerül annak következtében, hogy a kibontakozó tudományos-technikai haladás közepette mind intenzívebben használják fel a természeti erőforrásokat. Éppen ezért a természeti erőforrások további felhasználásának, a környezet javításának és védelmének kérdései ma az egész emberiség életbe vágó érdekeit érintik. Világszerte foglalkoznak az ökológiai problémákkal. Az ökológiai veszélynek, a fenyegető ökológiai válságnak a kérdései ma nemcsak a tudósok és szakemberek figyelmét vonják magukra, hanem az államférfiakét és politikusokét; a témát nemcsak szakkiadványok tárgyalják, hanem a tömegsajtó, népszerű tudományos kiadványok is. Több országban nagyarányú munkálatok folynak: tanulmányozzák az ökológia alapvető elméleti problémáit és keresik megoldásuk konkrét gyakorlati útjait. A Szovjetunióban például a Legfelsőbb Szovjet, az SZKP Központi Bizottsága és a Szovjetunió Minisztertanácsa több olyan határozatot hozott, amely komplex intézkedéseket irányoz elő a természet fokozottabb védelmére és a természeti erőforrások jobb kihasználására.

Az ember és a természeti környezet viszonyával kapcsolatos kérdések tárgyalása során a speciális ökológiai problémák mellett nagy érdeklődésre tarthatnak számot ezek filozófiai-szociológiai aspektusai is. Itt meg kell jegyeznünk, hogy e problémák tárgyalása során — amint ez a tudományban nem eléggé világos kérdésfelvetések és szituációk esetében gyakran megtörténik — elhamarkodott következtetések születnek, nem eléggé átgondolt megoldásokat javasolnak, a burzsoá társadalom szellemi életének viszonyai között pedig kedvező talaj alakul ki különféle ideológiai spekulációk megjelenéséhez.

Mindez különös jelentőséget kölcsönöz az ökológiai problémáknak. A „Voproszi Filoszofii" kerekasztal-konferenciájára meghívták a tudományos élet és az állami tevékenység különböző területeinek képviselőit: geográfusokat, geológusokat, biológusokat, demográfusokat, közgazdászokat, fiziológusokat, vadgazdasági szakembereket, az általános és a kommunális higiénia szakembereit stb. Ez lehetővé tette, hogy komplex módon tárgyalják a témát. A vitában részt vettek olyan világhírű tudósok is, mint P. Kapica, J. Fjodorov, A. Berg, I. Geraszimov akadémikusok és mások.

A kétnapos kerekasztal-konferencián az eszmecsere olyan kérdésekre összpontosult, mint a társadalom és az ökológia, az ökológiai téma szociális aspektusai, az ökológiai válság tényezői, az ember, a természet és a társadalom viszonyának humanizálásával kapcsolatos feladatok és ezek megoldásának útjai, a tudományos-technikai, a szociális és az ökológiai forradalom viszonya,

az ökológia ideológiai és társadalmi-politikai problémái, e problémák megoldásának sajátosságai a szocializmusban és a kapitalizmusban; a modern tudomány fejlődése és az ökológiai ellentmondások; az ember biológiai természetének problémái, az emberi lét változó ökológiai feltételeihez való alkalmazkodás tényezői; nemzetközi ideológiai harc az ember ökológiai problémái körül stb.

A kerekasztal-konferencia megnyitásakor I. Frolov, a „Voproszi filoszofii" főszerkesztője hangsúlyozva a tárgyszerű, tudományos vitalégkör fontosságát, a vita fő célját abban jelölte meg, hogy tudományos és gyakorlati megoldást találjanak az ember és a természet viszonyának új kérdéseire. Felhívta a figyelmet az ökológiai problémák globális és komplex jellegére, s megjegyezte, hogy ezek a problémák csakis különböző tudományágak képviselőinek közös erőfeszítéseivel oldhatók meg sikeresen. Itt is érvényes az az SZKP XXIV. kongresszusán megfogalmazott fontos gondolat, hogy fokozottabb együttműködésre van szükség a természettudományok, a műszaki tudományok és a társadalomtudományok képviselői között.

Frolov beszélt arról is, hogy milyen társadalmi, filozófiai és politikai következtetések adódnak az ember és környezete közötti viszony kérdéseinek megvitatásából. Hangsúlyozta, hogy e kérdések tanulmányozása és megoldása alapján bizonyos fejlődés érhető el a politikában, például a békés egymás mellett élésnek, a szerződéses, jószomszédi kapcsolatok erősítésének politikájában stb. Éppen ezért az ökológiai problémák megoldása elősegíti majd a népek általános közeledését és a világbéke megszilárdulását.

P. Kapica azzal kezdte felszólalását, hogy hangsúlyozta a vitára bocsátott problémák globális jellegét. Véleménye szerint az ember és a természet közötti viszony planetáris jellege az atombomba megjelenésével és a nukleáris világháború veszélyével vált először érzékelhetővé. Az atomkatasztrófa veszélye az atomfegyver alkalmazásáról való lemondásra kényszeríti az embereket. Mindamellett ma is akadnak még olyanok, akik úgy vélik, hogy az ember a sugárszennyezettségtől védő óvóhelyeken túlélheti az atomtámadást. Márpedig ez tévedés, mert ezek az emberek megfeledkeznek arról, hogy az atomháború megbontaná az ember és a természet közötti egyensúlyt. Az óvóhelyről előkerülő ember nem létezhetne, mert a fauna pusztulása folytán nem jutna elegendő proteinhez.

Az ember és a természet viszonyának kérdésében, Kapica szerint, három aspektust kell megkülönböztetnünk: a műszaki-közgazdaságit, az ökológiait és a társadalmi-politikait.

Az ökológiai folyamatok dinamikáját jellemző mennyiségi mutatókat általában mértani sorozattal írják le és időben matematikailag exponenciális függvénnyel fejezik ki. Jellemző, hogy az ilyenfajta folyamatok fejlődésében a gyorsulás a robbanás jellegét ölti. Egy közönséges példa erre az atombomba robbanása. Exponenciális törvényszerűségek érvényesülnek az emberek szaporodásában, a demográfiai folyamatokban. A világ népessége ma 3,7 milliárd ember. A növekedés mai üteme (átlagban évi 2%) mellett 700 év múlva bolygónk népessége olyan sűrű volna, hogy felületén minden négyzetkilométerre egy ember jutna. Márpedig ez lehetetlen, s a népesség ilyen méretű növekedésének jóval előbb meg kell szakadnia. Hogy ez mikor és milyen tényezők mellett következik be, s milyen hatással lesz a civilizációra, ez a legközelebbi jövő egyik legfontosabb globális problémája.

Ezt a bonyolult problémát ma globális statisztikai adatok felhasználásával

széles körben tanulmányozzák; erre az elektronikus számítógépek adták meg a lehetőséget.

Egy sor más folyamat — a villamos energia, az ásványi nyersanyagok fogyasztásának növekedése, a környezet szennyeződése — ugyancsak exponenciálisan növekszik és a közeljövőben szintén globális válsághoz vezethet, amely hirtelenségét tekintve robbanás jellegű lenne. Ezzel kapcsolatban Kapica kitért egy másik fontos globális problémára: az energetikai erőforrások felhasználásának perspektíváira, minthogy ez a tényező meghatározóan befolyásolja a modern civilizációnak és az emberiség jólétének a színvonalát. Az energetikai nyersanyag legnagyobb forrása napjainkban a szén, s ha ennek fogyasztása a mai színvonalon marad, körülbelül ezer esztendőre futja a készletekből. Még ha az emberiség létszáma nem növekedne is, de az egy főre eső energiafogyasztás továbbra is ugyanabban az ütemben növekedne, mint az utóbbi száz évben, a szénkészletek mindössze 100—150 évre volnának elegendők. Még közelebbi válság fenyeget más nyersanyagfajtákban. Például ezüstből 13—40 évre, ólomból 20—60 évre elegendők a készletek stb. (számításba véve, hogy ötször olyan nagy mennyiségben kerülnek kiaknázásra új, eddig még fel nem tárt természeti erőforrások). (R. L. Heilbrover: Growth and Survival; „Foreign Affairs", 1972/51, 139—153.)

Már ma tudjuk, hogy a tudomány megtalálhatja a kivezető utat a fenyegető válságból. Az emberiség legfontosabb problémája, az energetikai probléma, megoldható irányítható termonukleáris folyamatok felhasználásával. Ezek energiaforrása a deutérium, a nehéz hidrogénizotóp, amelynek készletei az óceánban gyakorlatilag kimeríthetetlenek.

A nyersanyagkészletek kimerülésével kapcsolatos globális válságot a tudomány azáltal háríthatja el, hogy az ipari termelést átállítja úgynevezett „zárt folyamatokra", ahogy ez a természetben történik, ahol semmi sem megy veszendőbe, mert minden újra felhasználásra kerül. Tudományos szempontból a zárt folyamatok teljes mértékben megvalósíthatók, még ha ez jóval bonyolultabb feladat is. A zárt folyamatok bevezetése az energetikai ráfordítások jelentős növelését követeli meg. Éppen ezért erre globális méretekben csak akkor nyílik lehetőség, amikor az emberek olyan, gyakorlatilag kimeríthetetlen energiaforrásokkal rendelkeznek majd, amilyen ma a termonukleáris energia lehet.

Mindezeknek a tudományos problémáknak a megoldása sürgősnek tekintendő, mert a nyersanyag világméretű kiapadása már a mai nemzedék életében bekövetkezhet. Emellett e problémák megoldása nem lehetséges nemzeti méretekben, hanem csakis széles nemzetközi viszonylatban reális.

A következő probléma — az ökológiai — annak következtében merül fel, hogy a környezet ugyancsak globális méretű szennyeződése folytán megbomlik a természet egyensúlya. Bár ez nem olyan súlyos probléma, mint a nyersanyagforrások kiapadása, de azért szembeötlőbb, érzékenyebben érinti az embereket, s így mind az egyes országokban, mind az ENSZ-ben a figyelem középpontjában áll. A legfőbb nehézség e probléma megoldása során abból adódik, hogy a civilizáció mai színvonalán a technikai folyamatok globális méretei oly arányokban változtatják meg környezetünket: a levegőt, a vizet és a talajt, hogy a természet eddigi biológiai egyensúlya már nem maradhat fenn, ennek következtében pedig kezd pusztulni az emberi létezéshez nélkülözhetetlen fauna és flóra.

A modern civilizáció számára szükséges technikai folyamatokban már nem kerülhető el az eddigi ökológiai egyensúly megbomlása, s most másfajta biológiai egyensúlyra van szükség a természetben. Meg kell találni a szükséges fel-

tételeket ezekhez a folyamatokhoz, mégpedig úgy, hogy a természet az emberi kultúra igényeinek megfelelően fejlődhessen — ez is az alapvető feladatok közé tartozik, amelyeket az ökológiának meg kell oldania.

Kapica a továbbiakban egy példát idézett a víztárolók olyan helytelen felhasználására, amelynél nem veszik számításba a bennük végbemenő biológiai folyamatokat, s ez: a Nagy-tavak az Egyesült Államokban és Kanadában. A tavakat a vizüket használó üzemek szennyvize oly mértékben megfertőzte, hogy megszűnt bennük minden élet, sőt vizük már számos iparág számára sem használható. Éppen ezért az Egyesült Államok kormánya most olyan döntést hozott, hogy helyre kell állítani a tavak normális életét, ehhez viszont teljesen át kell szervezni a vízfelhasználás módszereit, s olyan ökológiai feltételeket teremteni, amelyek biztosítják e tavak természetes életfolyamatának helyreállítását.

Erre a célra az Egyesült Államok kormánya a következő három évre 5 milliárd dollárt irányzott elő (ezt az adatot közölte nemrégiben az „U.S. News and World Report" c. folyóirat). Mindamellett becslések szerint ez az összeg sem elegendő még a Nagy-tavak életének teljes helyreállításához. Több tudósnak az a véleménye, hogy ehhez legalább 25 millárd dollárra volna szükség.

Kapica véleménye szerint az ökológiának kétségtelenül központi helyet kell ma kapnia a biológiai tudományok között. Noha fontos feladata a természetben fennálló biológiai egyensúlyok tanulmányozása, a legfőbb mégis azoknak az életképes egyensúlyoknak a kutatása, amelyek a természetnek a modern ipari folyamatokban való felhasználása mellett létezhetnek, valamint azoknak az egyensúlyi folyamatoknak a tanulmányozása, amelyek különböző vegyszereknek a mezőgazdaságban való széles körű alkalmazása mellett keletkeznek. A természetre való emberi hatásnak mindezek a folyamatai ma globális méreteket öltenek, s minthogy fejlődésük az exponenciális törvényt követi, kellő ellenőrzésük hiánya robbanáshoz vezethet.

A globális problémák harmadik aspektusa azoknak a társadalmi feltételeknek a megteremtése, amelyek lehetővé tennék a technika és az ipar fejlesztését olyan tudományos alapon, amely biztosítja a civilizáció kiegyensúlyozott fejlődését a robbanásszerű katasztrófa kockázata nélkül.

Az első két kérdés megoldása érdekében pontosan meg lehet tervezni azokat a tudományos feladatokat, amelyeket az energetika, a technológia és az ökológia területén meg kell oldanunk, hogy elejét vehessük a nyersanyagforrások kimerülésével és a környezet szennyeződésével kapcsolatban fenyegető katasztrófának.

Ha megvan is minden alapunk annak feltételezésére, hogy a tudomány megbirkózik az első két feladattal, a megfelelő globális méretű intézkedések kialakítása és végrehajtása már szociális probléma, amelynek megoldása egyelőre még a kezdet kezdetén tart.

A szociális problémák megoldásával összefüggő főbb nehézségek csak most kezdenek kirajzolódni. Minthogy e problémák megoldása nemzetközi méretű intézkedéseket igényel, ezek ellentmondásba kerülhetnek az egyes országok nemzeti érdekeivel.

Vegyünk egy egyszerű példát. Két szomszédos tengerparti ország egyike cellulózgyártásával szennyezi a vizet, a másik pedig nem. Ilyen körülmények között a vizet nem szennyező ország drágábban termeli a papírt, mint a másik ország. Világos, hogy a tengervíz tisztaságában a többi part menti ország is érdekelt, s a víz tisztasága így nemzetközi probléma. Felmerül tehát a kérdés,

hogyan lehetne a vizet szennyező országot rábírni a drágább gyártási folyamat bevezetésére, amikor az ellenkezik nemzeti érdekeivel, hiszen ennek következtében elvesztheti piacát, sőt a drágább berendezés beszerzésére is tőkét kellene fordítania.

Egyelőre nem sikerült még megtalálni azokat a hatékony módszereket, amelyekkel rá lehetne bírni az egyes országokat, hogy tartózkodjanak a környezet szennyezésétől. Ezt mutatja azoknak az országoknak a példája, amelyek ma szűk nemzeti érdekeiket szem előtt tartva nukleáris robbantásokat hajtanak végre a légkörben és ezzel sugárszennyezik a légkört. Éppen ezért a közeljövőben egy tekintélyes nemzetközi szervezetet kellene létrehozni a globális problémák nemzetközi méretű ellenőrzésére.

Ma már széles körű vita folyik az ilyen globális szociális problémák körül. E vita egyik oldala máris meglehetősen világosan kirajzolódik. Még Nyugaton is sok szociológus-közgazdász azon a véleményen van, hogy a technikai-közgazdasági problémák megoldása csakis az ipar szocialista szervezete alapján lehetséges. Ilyen szellemben nyilatkozott például Sicco Mansholt, a neves holland közgazdász (Ecologie et révolution. Sicco Mansholt e. a. „Nouvel Observateur", Párizs 1972, No. 397. Suppl. spéc. II.).

Vannak más irányzatok is, amelyek képviselői azt állítják például, hogy a tőkés szervezetben is eddig mindig találtak rejtett lehetőségeket az árak és adók megállapítása útján való önszabályozásra. Ezt az álláspontot képviseli például Carl Kaysen, a Harvard Egyetem közgazdász professzora (C. Kaysen: The Computer that Printed Out W^x O^x L^x F^x; „Foreign Affairs", 1972, July, 660.). Ezekből az okfejtésekből egyelőre hiányzik minden konkrétum.

Vitathatatlan, hogy a népgazdaság szocialista szervezete biztos alapot nyújt globális problémák megoldásához. Már ma is világosan látható, hogy az ökológiai problémák nagy méretekben való megoldása a Szovjetunióban nem ütközik akadályokba. A Bajkál-tó vizének hasznosítása nemzetközi jelentőségű példa. Ezzel a példával megmutattuk, hogy a természet egyensúlyának megbontása nélkül tudjuk hasznosítani a Bajkál-tó gazdagságát, s ezzel olyan feladatot oldottunk meg, amelynek megoldására a tőkésországok képtelenek voltak. Ily módon a gyakorlatban bizonyítottuk be, hogy a szocializmus, lényegénél fogva, alkalmasabb az ilyen ökológiai problémák megoldására, mint a kapitalizmus. Ez a magyarázata annak, hogy ma világszerte olyan nagy az érdeklődés a Bajkál-tó hasznosításának tapasztalatai iránt.

Az a tény, hogy a globális problémákat nemzetközi méretekben kell megoldani, kedvezően hat a békés egymás mellett élés és a leszerelés problémájának megoldására. Az emberek kezdik úgy érezni, hogy közös otthonban élnek, s hogy az egész emberiségnek közös az ellensége: a közelgő globális válság, amely ellen közös erővel kell harcba szállni.

Ma rohamosan növekszik az érdeklődés a globális problémák iránt, s megvitatásuk során természetesen elkerülhetetlen, hogy ezeknek a problémáknak a méreteit, valamint megoldásuk javasolt módjait illetően ne merüljön fel sokféle ellentmondás. Egyvalamiben mégis egyetértenek mindazok, akik ebben a kérdésben állást foglalnak, s ez az, hogy a globális problémák ma rendkívül fontosak az egész emberiség szempontjából, s hogy ezek megoldására kell irányítani valamennyi ország fő kulturális erőit.

Ezeknek a problémáknak a megoldására az emberiségnek ráadásul nem maradt túlságosan sok ideje, még egy évszázada sem, ha el akarja kerülni az ökológiai válságot. Ahhoz, hogy az emberiség kellő energiával lásson hozzá e

problémák megoldásához, először is az emberek minél szélesebb rétegeinek kell világosan felismerniük a globális válság jelentőségét és várható következményeit. Ezt a tudósoknak kell megértetniük az emberekkel, hiszen ők voltak az elsők, akik felismerték a fenyegető válságot, s ők mutathatják meg, milyen úton kell fejlődnie a civilizációnak, ha el akarja kerülni a fenyegető megpróbáltatásokat.

Éppen ezért a tudósoknak — bármely ágát műveljék is akár a természettudományoknak, akár a humán tudományoknak — fel kell ébreszteni az emberek társadalmi öntudatát, hogy az ökológiai problémák megoldásában együttműködjenek egész bolygónkon, — amelynek méretei, mint most kitűnt, igen korlátozottak.

Az ökológiai problémák globális jellegével foglalkoztak más felszólalók is. M. Budiko, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának levelező tagja például arról beszélt, hogy egy új tudomány: a globális ökológia születése körül bábáskodunk. Felhívta a figyelmet arra, hogy milyen nehézségekbe ütköznek a kutatások ezen a területen. Itt ugyanis találkoznak a természettudományok és a társadalomtudományok széles körének a feladatai, s ezek megoldása olyan átfogó, komplex megközelítést követel, amilyen gyakorlatilag nem biztosítható egyes tudósoknak, sőt egyes intézetek egész tudóskollektíváinak az erőfeszítéseivel sem. A felszólaló beszámolt néhány olyan kísérletről, amelyet az Egyesült Államokban a globális ökológiával kapcsolatos munkálatok megszervezésére tettek.

N. Naumov véleménye szerint a globális ökológiának a biológiai, a fizikai, a kémiai és a matematikai tudományok ötvözetét kell alkotnia. Feltehető, hogy különböző időkben és különböző problémák kutatásában hol a fizikusoknak, hol a matematikusoknak, hol a biológusoknak, hol a kémikusoknak jut majd vezető szerep.

J. Fjodorov akadémikus arról beszélt, hogy milyen feladatokat kell majd megoldani ahhoz, hogy a szovjet tudomány egységes álláspontot alakíthasson ki az ökológia területén. Ezek közé tartozik mindenekelőtt az ökológiai válság realitásának kérdése, amelyről világszerte oly sokat beszélnek és írnak (például a „római klub" tagjai: J. W. Forrester, D. H. és D. L. Medous). Fjodorov véleménye szerint az ökológiai válság veszélye teljesen reális. Más kérdés az, hogy elkerülhetetlen-e ez a válság vagy meg lehet előzni. Ez a válság már néhány évtized múlva bekövetkezhet. Mindamellett jelentősen enyhíthető vagy akár el is hárítható, ha sikerül biztosítani a különböző társadalmi rendszerű államok békés egymás mellett élését, megszüntetni a fegyverkezési hajszát, biztosítani a szilárd és tartós békét. A tudós véleménye szerint egyáltalán nem lesz semmiféle válság, ha egész bolygónkon szocialista társadalom jön létre. És fordítva, bizonyára nem sikerül elkerülni ezt a válságot, ha a világ jelentős részében fennmarad a kapitalista társadalom a mai fejlődési tendenciáival.

Különösen élesen vetődik fel ma a népesedés szabályozásának szükségessége. Addig is, amíg a népesség mennyiségi szabályozása nyitott kérdés, fontos aktuális feladat a népesség minőségi összetételének a szabályozása. A szocialista országokban az ilyen szabályozást szolgálja az egész szakemberképzési rendszer, amely a társadalom fejlesztésének hosszú távú terveire támaszkodik. Ennek eredményeképpen a felnövekvő nemzedékek elfoglalják megfelelő helyüket a termelésben, s érdekeik nem keresztezhetik a társadalom szükségleteit és lehetőségeit. Ilyen szabályozás nincs és nem is lehetséges a spontánul fejlődő tőkés társadalomban. Ennek következtében növekszik a munkanélküli-

ség, az emberek mind kevésbé érdekeltek munkájukban, általában tevékenységükben, s ez sok más negatív következménnyel is jár.

Arról a kérdésről szólva, hogy a meglevő természeti erőforrások képesek-e kielégíteni a keresletet, amely együtt nő a népességnek és szükségleteinek növekedésével, Fjodorov rámutatott arra, hogy a felújíthatatlan természeti erőforrások kimerülésére vonatkozó becslések eddig még mind hibásaknak bizonyultak. Persze, az ásványi kincsek készleteinek növekedése nem végtelen folyamat és valamikor megállhat, ám nem szabad megfeledkeznünk egy másik folyamatról sem, arról, hogy mind több lehetőségünk nyílik bármilyen tárgynak bármilyen nyersanyagból való készítésére. Éppen ezért a kimerülő erőforrások mellett állandóan újabb és újabb lehetőségek kínálkoznak az ember minden szükségletének kielégítésére. Hajdanában az emberek gyapjúval és lennel ruházkodtak, ma ásványolajjal ruházkodunk. S ki tudja, milyen anyagot használnak majd ruházkodásra ötven esztendő múlva. Perspektivikusan, állapította meg Fjodorov, afelé haladunk, hogy az egyáltalában felhasználható anyagok általános mennyisége lesz az egyetlen és általános mércéje a természeti erőforrásoknak.

A felújítható természeti erőforrások (erdő, talaj, hal, víz stb.) hasznosításával kapcsolatos kérdések tanulmányozása során, természetesen, számba kell venni, hogy ezeknek az erőforrásoknak a hasznosítása a határ felé közeledik. Ugyanakkor azonban nem szabad megfeledkezni kultiválásuk elvi lehetőségéről sem, hiszen ez módot nyújt arra, hogy sokszorosára növeljük a felújítható természeti erőforrások produktivitását.

Hasonlóképpen heves viták folynak a természeti környezetre gyakorolt emberi hatás negatív következményeiről is, elsősorban a környezet szennyeződéséről. Fjodorov nem tartja elkerülhetetlennek ezt a folyamatot. Nyilvánvaló, hogy a „zárt ciklusú" termelés jelentős mértékben (bizonyára tizedrészeire, ha ugyan nem századrészeire) csökkenthetné az ipari szennyezést. A kártevők elleni harc erősen szelektív biológiai eszközeinek és megfelelő trágyázási rendszereknek alkalmazása a mezőgazdaságban, a ma hulladéknak számító „termékek" hasznos anyaggá való feldolgozása szintén teljesen reális lehetőség. Igaz, hogy az ilyen ipari és mezőgazdasági átalakítások rendkívül költségesek. Ám még ez is sokkal olcsóbb, mint a fegyverkezés.

A Föld anyagcseréjébe az emberi tevékenység eredményeképpen különféle mesterséges anyagok kerülnek. A természeti környezet jelentős elszennyeződése megakadályozható. Ám nem akadályozható meg az emberi tevékenység bizonyos hatása bolygónk geokémiai mérlegére és hőháztartására. Elkerülhetők-e az ilyen hatás káros következményei? Ehhez mindenekelőtt azt kell kutatni, hogy miképpen hat különféle anyagoknak a természetes körforgásba való bekerülése. Erre vonatkozólag ma még igen kezdetleges elképzeléseink vannak. Ám a tudomány mindenképpen meg tudja oldani ezt a problémát, és meg tudja találni a módját az ökológiai folyamatokra való ilyen hatás kiszámításának. Emellett kompenzáló intézkedéseket is lehet találni: kidolgozhatók megfelelő módszerek a nemkívánatos anyagoknak a természeti környezetből való kivonására vagy hatásuk semlegesítésére.

Felszólalása végén Fjodorov vitába szállt néhány nyugati tudósnak azzal a véleményével, hogy meg kell állítani a haladást: lehetséges a haladás is, a népesség számának növekedése is, a fogyasztás és a termelés növekedése is, de csak gondosan szabályozott formában, s ez újabb komoly érv a békéért és a szocializmusért vívott harcunkban.

Persze, a tőkés társadalom átalakítását nemcsak a természeti környezetre való hatás szükségessége követeli meg: szüntelenül fejlődnek a termelőerők, folyik az osztályharc, mind jobban kibontakozik a nemzeti felszabadító mozgalom, s ezek a fő tényezői a társadalom szociális átalakulásának. Ám az ember és környezete közötti kölcsönhatás folyamata is a társadalmi rendszer megváltoztatásának okává és okozatává válik. Ha feltételezzük, hogy továbbra is fennmarad az ember és környezete közötti szabályozatlan, „spontán" kölcsönhatás, ahogy az a tőkésvilágban végbemegy, akkor a világ csakugyan válság felé halad. Ezt ma már kezdi mindenki felismerni. Az a társadalom, amelynek fejlődését tudatosan irányítják (amint erre már Marx is rámutatott), feltétlenül biztosítja az ember és környezete közötti helyes, harmonikus kölcsönhatást.

I. Geraszimov akadémikus az ökológiai problémák megoldásának útjait-módjait vizsgálta felszólalásában. Véleménye szerint elsőrendű jelentőségű egy tudományosan megalapozott általános, generális terv kidolgozása a Szovjetunió természetének hasznosítására és olyan céltudatos átalakítására, amelynek fő célja az, hogy optimalizálják a szovjet társadalom életének és gazdasági tevékenységének feltételeit. Egy ilyen terv kidolgozásának olyan tudományos premisszái vannak, mint olyan elmélet és módszerek kidolgozása, amely képes a gazdasági tevékenységnek az emberi környezetre gyakorolt pozitív és negatív hatásait tudományosan előre felbecsülni; azoknak az utaknak és módszereknek a kidolgozása, amelyekkel prognosztizálhatók és hatékonyan leküzdhetők a spontán természeti jelenségek, különösen a katasztrofális jellegűek; a természeti erőforrások olyan hasznosítási módjainak a kidolgozása, amelyek nemcsak ezeknek az erőforrásoknak a fenntartását biztosítanák, hanem bővített újratermelésüket is; modern tudományos elméletek kidolgozása a természeti és antropogén öko- és georendszerek céltudatos irányítására és szabályozására.

A. Doszkacs, J. Ignatyev, A. Abramov és mások is azzal a gondolattal foglalkoztak, hogy ki kell dolgozni a természet átalakításának és a természetre való technikai hatásnak egy generális tervét, a környezet szennyeződése elleni harc komplex programját.

V. Kormer, I. Kravcsenko, R. Szadov közös hozzászólásában bírálta az ökológiai problémák sokszor elvont vizsgálatát, és hangsúlyozta ezeknek a problémáknak a komplex és globális jellegét, valamint szoros összefüggésüket a szociális tényezőkkel, az emberi lét feltételeinek összességével.

Az ember létezésének egyik anyagi feltétele a földrajzi környezettel és a Föld bioszférájával, a kiegyensúlyozott ökológiai viszonyokkal, élelmezési láncokkal, adaptív mechanizmusokkal stb. való kapcsolata. Az ember és a természet közötti anyagcsere mindig is az ökológiai mérleg permanens megbomlásával járt együtt, ami eredetileg abban jutott kifejezésre, hogy kimerültek a természeti kincsek: létfenntartási eszközök (a talaj termőképessége, növény- és állatfajták) és munkaeszközök (erdők, ásványi kincsek, ivóvíz stb.).

Az ilyen zavarok kezdettől fogva feltárták az emberi tevékenységnek, magának az emberi létnek az ambivalenciáját, az ember lehetőségeinek kettősségét, azt a képességét, hogy építsen is, romboljon is, hogy új környezetet, új életfeltételeket hozzon létre magának és szétrombolja „természetes" életfeltételeit, „természetes" környezetét.

Az ipari fejlődés mai szakaszának beköszöntéig az emberiség szempontjából ezek a zavarok térben és időben korlátozott jellegűek voltak, az ember és a ter-

mészet kölcsönhatásának csupán egyes oldalait érintették és azáltal szűntek meg, hogy az ember—természet rendszerben a civilizáció új fejlődési színvonalának megfelelő új minőségi szinten helyreállt az egyensúly. Ezen az alapon alakul ki egy bizonyos viszony a külvilághoz: a civilizációnak és a tudatnak az a típusa, amely azzal az elképzeléssel függ össze, hogy az ember által a külvilágban kifejtett aktivitásnak van egy bizonyos mértéke, hogy ez limitált (és hogy ennek megfelelően van bizonyos rendszere az ökológiai tilalmaknak, vannak bizonyos normái az ökológiai tevékenységnek). A kultúra keretében spontánul formálódó ökológiai védelem az ember fejlődésének ezen a szakaszán analóg a természetes ökológiai védelemmel; nem más ez, mint a rombolások korlátozása és a lerombolt és elégtelen helyett valami újnak, „mesterségesnek" a létrehozása (új szántóföldekre való áttérés, háziállatok tenyésztése vad fogyasztása helyett stb.). Az ökológiai mérleg megbomlásának az ember lényegében akkor ébredt tudatára, amikor a természetre gyakorolt romboló hatását nem kompenzálta tudatos tevékenysége (például, amikor valamilyen biológiai fajta kiirtását nem pótolta háziállatok tenyésztése). A tudatnak ez a magatartása mind a mai napig fennmaradt.

Az újabb időkben, a modern tudomány és technika keletkezésének, az ipari fejlődésnek a korában az ész, a tudomány és a technika korlátlan lehetőségeire vonatkozó képzetek keletkezése mellett jelentkezett az a felfogás is, hogy az ember aktivitásának és a természettel való kölcsönhatásának mérhetetlen lehetőségei vannak. E kölcsönhatást úgy tekintik, mint a tevékenység szuverén szubjektumának, az embernek, valamint a tevékenység objektumának, a természetnek kölcsönviszonyát. Az európai társadalmaknak (majd más térségek társadalmainak) az iparosítása szükségképpen magával hozta az ökológiai válság veszélyét. Ám ez nem azért vált reális veszéllyé, mert a technikai berendezéseknek az ember és a természet közötti anyagcsere folyamatában való felhasználása önmagában véve a természeti erőforrások mérlegének katasztrofális megbomlásához vezet, hanem főleg azért, mert egyrészt az ipari fejlődés történelmileg elsődleges típusa óhatatlanul olyan társadalmi-gazdasági és kulturális törekvésekkel jár együtt, amelyek abszolutizálják a technika fejlődését mint a fejlődésnek önmagában véve is elégséges tényezőjét, mely végső soron alárendeli magának mind az embert, mind a természetet, s másrészt olyan szemléletet szül, amely szerint maga a társadalom, az ember is objektuma a megismerő és cselekvő szubjektum korlátlan erejű és mélységű hatásának.

A „termelés a termelésért" tőkés formájának történelmileg korlátozott elvéből adódik, hogy egyfelől leszűkítve fogják fel, másfelől abszolutizálják az emberi aktivitás elvét és azoknak a kulturális beállítottságoknak a rendszerét, amelyek meghatározzák ezt az aktivitást és formálják az ember világbeli orientációját. A tőkés típusú termelésnek ez a kulturális-viselkedési irányultsága vezet el oda, hogy az ember és a társadalom kezd úgy viszonyulni az ember és a természet közötti anyagcsere folyamatához, mint a feltétlen szabadság szférájához, ahol a természet a cselekvés passzív anyagaként szerepel, az ember pedig a természet demiurgoszaként.

A hozzászólók jelentős helyet szenteltek a mai ökológiai ellentmondások elemzésének. Ezeknek az ellentmondásoknak a válságos jellege azzal függ össze, hogy az embernek a természettel való korábbi konfliktusaitól eltérően ez globális, planetáris jelleget ölt, az ember, a társadalom és a természet viszonyainak összességét, a társadalom anyagi és szellemi életét és a tudat szféráját érinti.

Az ökológiai ellentmondások, az ember—természet természetes rendszer két komponense közötti ellentmondások lévén, az ember tudatában a természetes és a mesterséges közötti ellentmondásként jelentkeznek. A természetesnek és a mesterségesnek ez a szembeállítása nem a tudat tévelygéseinek az eredménye, hanem az adott kultúrában reális, egyedül lehetséges mód arra, hogy az ember értelmezze a környezetéhez és önmagához való viszonyát. Ezt elsősorban az a képzet közvetíti, hogy lényeges befolyást az emberre az őt körülvevő „kozmosznak" csak az a része gyakorol, amely ilyen vagy amolyan formában bekerült az ember tevékenységébe („humanizált"). Ezzel szembeállítják a „nem-humanizált természetet" mint ami gyakorlatilag közömbös az emberi létezés szempontjából, a természetnek az emberi tevékenység végső eredményére gyakorolt hatása szempontjából. Az ilyen felfogás eléggé adekvát, amíg az emberi tevékenység viszonylag korlátozott, lokális, „külsőleges" jellegű. Továbbá, a „természetes—mesterséges" oppozíció kialakulását döntően befolyásolja az a körülmény, hogy a humanizált természetbe bekapcsolt egyes empirikus reáliák a tudatos lény tevékenységének eredményeként, a „tárgyiasulás" folyamatának eredményeként jelentkeznek. Annak elismerése, hogy a tárgyiasulás folyamata az ember szempontjából mindig alternatív jellegű (vagyis hogy az egyik-másik reális létrejöttét mindig „választás" előzi meg) — és éppen ez az alapja annak, hogy a természet egyik részét mint „mesterségeset" szembeállítják a másik részével mint „természetessel", amely nem függ össze a választás problémájával.

A mesterségesnek és a természetesnek, az emberi tevékenység által átalakítottnak és az emberi tevékenységtől nem érintettnek a megkülönböztetése kiterjed magára az emberre is (tevékenységének szférájára, az értékek, az orientációk rendszerére, amely a választás alternatív voltával függ össze), az embernek a természethez való viszonyára is (a természetre magára gyakorolt pozitív és negatív hatások egész rendszerére), s végül, az ember létezésének ama külső környezetéhez való viszonyára, amelyben nem véletlenül különül el a „természetes" („első") és a „mesterséges" („második") természet, az ember természetes és mesterséges környezete.

Hangsúlyoznunk kell ennek az oppozíciónak a *viszonylagos* jellegét: az élet és a megismerés bizonyos szituációiban ezek vagy amazok az empirikus reáliák, objektivált paraméterek és az ember létezésének ezek vagy amazok a feltételei mint mesterségesek, ember által alkotottak, kulturálisan jelentkeznek; más szituációkban viszont mint természetesek, az ember számára adottak, mint a szó tulajdonképpeni értelmében vett *természet* szerepelnek.

Éppen ezért az „ökológiai" fogalma nem korlátozható az embernek a biológiai környezethez való viszonyára — ennél tágabb értelme van. Nyilvánvaló, hogy ez a fogalom általában akkor használandó, amikor az embernek létezési feltételeihez való összes olyan viszonyaival van dolgunk, amelyek az adott konkrét kultúrtörténeti szituáció szempontjából mint természetesek jelentkeznek. Már maga az a tény is, hogy az emberben egyesül a biológiai és a szociális princípium, azt sugallja, hogy a természetnek a társadalom életébe való bekapcsolódását ebben az értelemben fogjuk fel. Ily módon az ökológiai tevékenység nemcsak az anyagi és a szellemi termelést öleli fel, hanem közvetlenül felöleli a szociális tevékenységet is: a társadalom szervezését, következésképpen az érintkezést, a szociális mozgásokat és konfliktusokat stb. is. Ezáltal a legfontosabb tényező, amely így vagy amúgy közvetíti a társadalom és az egyén ökológiai aktivitását, a szociális okok summája.

Az *ökológiainak* a fogalma igen bonyolult összefüggésben van a *szociálisnak* és a létezés szociális feltételeinek, a *szociális környezetnek* a fogalmával. Bár az ember alkotása, a szocium mégis úgy jelentkezik az ember számára mint adott, mint „természet", mint objektíve létező valami. Ebben az értelemben a társadalom az ember létezésének olyan *természetes* feltételeként fogható fel, amely hat biológiai, anyagi, szellemi fejlődésének valamennyi szférájára, s amelyre egyszersmind hatást is gyakorol az ember, s ugyanúgy a biológiai környezet is.

Azáltal, hogy az emberi létezés különböző paramétereit mint ökológiaiakat jellemezzük, nem fosztjuk meg őket szociális jellemzőiktől. Ezek a jellemzők azzal függnek össze, hogy kialakult egy meghatározott módja az emberi termelőtevékenység orientációjának és egy meghatározott mechanizmusa a kultúra fejlődésének (ez többek között magába foglalja az ember ismeretelméleti állásfoglalását, a természethez, az emberiséghez, saját kultúrájához és az idegen kultúrához való viszonyát stb.). Ugyanakkor a szociális és ökológiai folyamatok és jelenségek nem vesztik el specifikumukat, s a szociálisnak és az ökológiainak az ember által kidolgozott fogalmai nem helyettesíthetik egymást.

Mihelyt létrejött a munkamegosztás és a társadalom osztályokra tagozódott, vagyis mihelyt felbomlott az eredeti szociális teljesség, felmerült egy olyan probléma, mint a társadalomnak a természethez és az emberhez, az osztályokhoz, a csoportokhoz való viszonya és az emberek egymáshoz való viszonya, s ennek során óhatatlanul felmerültek ökológiai problémák. Az osztályok és az egyes emberek között a természethez és a társadalom többi tagjához való viszonyokban érdekellentétek mutatkoznak aszerint, hogy érdekeltek-e vagy nem érdekeltek az ökológiai viszonyok valamely objektumának megismerésében, fenntartásában, fejlesztésében vagy megsemmisítésében. Lényegében éppen a szociális szférában kerül szembe egymással e viszonyok szubjektuma és objektuma.

Ebből a szemszögből nézve az ökológiai válság úgy jellemezhető, mint egy fázis azoknak az ellentmondásoknak a kiéleződésében, amelyek jelen vannak az ökológiai viszonyok mindegyik oldalában: a társadalomban, az emberben és magában a természetben.

Mindez azt a következtetést sugallja, hogy a jelenkori ökológiai válság terjedelme nem korlátozódik csupán a biogeográfiai környezetre, hanem felöleli az ember és a természet közötti viszonyok egész rendszerét, vagyis mindazt, ami az adott *történelmi* ember szempontjából mint adott valami jelentkezik, és ebben az értelemben „természetes", és elsősorban az ember létezésének olyan paramétereit, mint saját biofizikai és pszichikus természete, sajátosságai, tulajdonságai, vagyis a demográfiai tényezők összessége, élete kommunikatív és informatív aspektusai, léte különféle intézményesített formái (család stb.).

Éppen ezért nem volna helyes az ökológiai viszonyok problémáját egy olyan kérdésre redukálni, mint az, hogy a természeti törvények megismerésének fokától és a technika, a termelőerők fejlettségi színvonalától függően mennyire sikerült birtokba venni a természetet.

Az ökológiai és szociális princípiumok, tényezők és eredmények szerves összefonódásaként fogjuk fel az ökológiai ellentmondások megoldásának folyamatát: az „ökológiai forradalmat". Nem más ez a szemünkben, mint az ember—társadalom—természet rendszert alkotó elemek különválasztásának és szembeállításának fokozatos likvidálása egy új szociális, gazdasági, technológiai és kulturális alapon. Az ilyen forradalom annak az eredménye lesz, hogy a világ szocialista és kommunista elvek szerint szociálisan átalakul, hogy megszűnnek az osztályantagonizmusok és maguk az osztályok. Ezen a szociális bázison

az egész emberiség méreteiben érvényesülhetnek majd az ökológiai ellentmondások leküzdésének azok a pozitív technológiai módszerei, amelyeket a *tudományos-technikai forradalom* hoz magával. Az ökológiai forradalom nem az emberi fejlődés valamilyen más szakaszainak (a szociális, a tudományos-technikai, az ipari forradalomnak) a befejezése *után* kezdődik. Velük együtt kezdődik és zajlik le, s ugyanolyan szerves alkotórészévé válik a kommunista társadalom építésének, mint a tudomány és a technika területén végbemenő forradalom is.

Az ökológiai forradalom emellett hosszú korszakot alkot majd az emberi viselkedés ama szociális-pszichológiai, kulturális beállítottságainak leküzdésében, amelyek negatív ökológiai effektust fejtenek ki. E folyamat történelmi alapja a társadalom és az ember megszabadulása a fejlődésüket megbéklyózó tényezőktől, a tudatformálódás új civilizációs alapjainak, az ember és a társadalom, az ember és a természet új viszonyainak kialakulása, amikor az ember fejlődésével kiszélesedik „a természeti szükségszerűség birodalma" és az embernek a természettel szembeni szabadsága annak a szükségszerűségeként tudatosul, hogy ésszerűen szabályozza a természettel való anyagcseréjét, a maga általános ellenőrzése alá helyezze a természetet (lásd Marx: „A tőke", III, Budapest 1974, 772—773.)

*

Egyes hozzászólások olyan problémákkal foglalkoztak, amelyek az ökológia és más tudományok határán jelentkeznek. A jelenkori ökológiai szituáció biológiai problémáiról beszélt M. M. Kamsilov, aki szerint most forradalmi átmenet megy végbe a spontán biológiai tényezők által irányított evolúcióból, a biogenezisből az emberi tudat által irányított evolúcióba, a noogenezisbe. Ezzel kapcsolatban kifejtette, hogy létre kell hozni a noogenikát, az emberi társadalom és a természet közötti kölcsönös viszonyok irányításával foglalkozó tudományt. P. G. Oldak és D. R. Darbanov a kérdések egy olyan területét érintette, amely az ökológia és a közgazdaságtudomány határán fekszik. Véleményük szerint e két tudomány határán egy új kutatási ág van kialakulóban: a bioökonómia, a bioökonómiai rendszerek irányításának elmélete.

Az eszmecsere során sok olyan kérdést tárgyaltak, amely a megvitatott téma biológiai aspektusait tükrözi. G. Sz. Hilmi, N. P. Naumov arról beszélt, milyen fontos annak tanulmányozása, hogy a bioszféra hogyan alkalmazkodik az ember teremtette feltételekhez.

A környezetszennyeződéssel kapcsolatos kérdések kidolgozásának fontosságára való tekintettel N. P. Naumov felhívta a figyelmet arra, hogy tanulmányozni kell az élőlények alkalmazkodását a szennyeződés különféle formáihoz, többek között a sugárszennyezettséghez. Kitűnt, hogy különböző organizmusok ilyen körülmények között bizonyos fokú stabilitásra tesznek szert. Éppen ezért a szennyezettséghez való alkalmazkodás törvényszerűségeinek beható kutatása olyan új gyakorlati lehetőségeket tárhat fel, amelyek csökkentik majd vagy akár ki is küszöbölik a veszélyt. Mindamellett a szennyeződés veszélye bizonyos időre fennmarad, és ezzel számolni kell. Rendkívül fontos a probléma valamennyi aspektusának kidolgozása — az ellenőrzéstől a védelem és az alkalmazkodás eszközeiig —, s ezen belül fel kell kutatni olyan elvileg új megközelítési módokat, amilyeneket esetleg a genetika kínál majd.

G. A. Sztyepanszkij az ember alkalmazkodásának problémájával foglalkozott. Hangsúlyozta, hogy e probléma megoldása során nemcsak a biológiai tényezőket kell figyelembe venni, hanem mindenekelőtt a szociális tényezőket is.

Az ember és a természet kölcsönhatásának genetikai problémáját tárgyalta hozzászólásában V. A. Geozakjan és J. G. Ricskov. V. A. Geozakjan szavai szerint „Az ember és a környezet" probléma megértése szempontjából igen fontos kérdés az, hogy az ember képes-e a további evolúcióra. Néhány tudósnak az a véleménye, hogy a kiválogatódás az ember szempontjából elvesztette jelentőségét, s hogy az ember már nem folytatja az evolúciót. A felszólaló véleménye szerint ez helytelen. Az ember evolúciója intenzíven folytatódik, éppen csak az evolúció irányát meghatározó tényezők változtak meg. A kiválogatódás az ember szempontjából nem vesztette el jelentőségét, csak új utakon halad tovább. A kiválogatódás csak a környezet „hagyományos" tényezőivel (a hideggel, az éhezéssel, a ragadozókkal stb.) szembeni stabilitása szempontjából vesztette el jelentőségét. Ám megjelentek a környezetnek olyan új tényezői, amelyek megkövetelik az embertől új ismertetőjegyek megszerzését, s ezek tekintetében igen intenzív a kiválogatódás. Vonatkozik ez elsősorban a szociális és műszaki tényezőkre. Ezek közül megemlíthetjük a tanulásra való képességet, a stresszekkel szembeni stabilitást, a gyors reagálást stb. Ha ezek a kiválogatódásban szereplő szociális-pszichológiai ismertetőjegyek összefüggnek az ember valamilyen morfológiai sajátosságaival, márpedig ez feltétlenül így van, akkor ez utóbbiak is gyors evolúción mennek majd át. Ezek szerint az ember evolúciója pszichológiai, morfofiziológiai ismertetőjegyek tekintetében folytatódik. Sőt intenzívebben folyik, mint valaha.

A genetika problémáival foglalkozott J. G. Ricskov is. A bioszféra válsága, a környezet válsága, amely az emberiséget fenyegeti, nemcsak a jelenkori nemzedékek egészségére nézve jelent veszélyt. A közvetlen veszély nem a legjobb iránytű az ellentevékenységhez. Ennek a jéghegynek a víz alatti része: a távoli jövő nemzedékeit a ma élő ember genetikai státuszában esetleg bekövetkező mutációs zavarok révén fenyegető veszély.

A bolygó természeti övezeteinek sokfélesége az ember létezése óta genetikai adaptációinak sokféleségét alakította ki és, mint ma már nyilvánvalóvá válik, az elméleti lehetőségekhez képest igen kis mértékű sokféleséget hozott magával, fenntartva az emberek fundamentális egységét. Ez adja meg a genetikai stabilitás meglevő készletét ama környezeti nyomással szemben, amellyel az ember a bolygó keretei között a múltban találkozott.

A bioszférában bekövetkezett zavarok, amelyeket az ember történelmileg igen rövid idő alatt, geológiai szempontból pedig szinte egy pillanat alatt előidézett, az ember közvetlen környezetének egyre fokozódó technizálódása — mindez összességében véve olyan nyomást, olyan rövid idejű, de hatalmas erejű impulzust váltott ki, amellyel szemben a genetikai stabilitás meglevő készlete nemcsak véges, hanem talán már a kimerüléshez is közel áll. Ennek a hatásnak az üteme pedig kizárja új genetikai adaptációk természetes kiválogatódását. A természetben az olyan fajokat, amelyek nem bírnak el ekkora nyomást, mások cserélik fel, ha van rá elegendő idő. Az ember ellenőrizetlen, spontán fejlődése folytán a természet fajait fenyegető veszély magát az emberi fajt és rajta keresztül az ember szociális világát is fenyegeti.

Ismeretes Marxnak az a figyelmeztetése, hogy a spontánul fejlődő kultúra, amelyet nem a tudat irányít, űrt hagyhat maga után. Ez paradoxnak hangzik, hiszen a kultúrát az ész megtestesüléseként fogjuk fel. S ma mégis ott tartunk, hogy a legfejlettebb kultúrájú országokban reálisan számolni kell ezzel a figyelmeztetéssel.

Persze, nem véletlen, hogy az ökológiai válság éppen a kulturális és gazda-

sági tekintetben fejlett tőkésországokban kezdődött, s hogy maga a tőkés társadalom típusa a maga spontánul szabályozódó magánvállalkozásával, magántulajdonával, amely a környezetre is kiterjed, előmozdította a spontán kulturális-gazdasági fejlődést és a környezetre gyakorolt ugyanolyan spontán hatást. Ám a szocialista társadalmi rendszerű fejlett országok is hasonló válságba juthatnak, ha a természet és a társadalom tudományosan megalapozott és filozófiailag értelmezett viszonya elmarad a társadalom kulturális-gazdasági fejlődésének üteme mögött. A társadalom típusa inkább csak abban játszik majd közre, hogy mennyire lesznek hatékonyak a válsághelyzet leküzdésére irányuló intézkedések. Ám a kialakult válság következményeinek globális méretei folytán mindkét esetben elfogadhatatlan a „próba szerencse" annyira elterjedt útja.

I. B. Novik, V. A. Losz és mások arról beszéltek, hogy a filozófiának integráló szerepet kell játszania a bioszféra kutatásában. I. B. Novik hozzászólásában rámutatott arra, hogy a bioszféra kutatásának a szükségessége hozzátartozik már a kor intellektuális klímájához. A tudományban már nem is tudunk úgy gondolkodni, hogy ne vegyük számba a bioszférás tényezőket.

Elmondhatjuk, hogy egy új világszemlélet alakult ki, amely már nem redukálható arra a felfogásra, hogy az ember hatalmas technikai erejénél fogva viszonylag könnyen meg tud birkózni a természettel. Az ember csakugyan képes hegyeket elhordani, sivatagokat megszüntetni, folyókat visszafelé fordítani. Mindez ma már csak technikai kérdés. Ám mi lesz a következménye a természet ilyen átalakításának — ez a kérdések kérdése, s így szociális, nem pedig csupán technikai probléma.

Tisztában kell lennünk azzal, hogy a tudomány nem készült fel kellően az ökológiai problémákra, hogy bizonyos fokig váratlanul érte az az új helyzet, amelyet az emberi társadalom létrehozott. A tudomány évszázadokon át a hódításnak, a környezet leigázásának agresszív eszközein munkálkodott. Most kitűnik, hogy a tudományhoz és a technikához való ilyen agresszív közelítés az ember ellen fordult. Olyan új tudományos módszerek kellenek, amelyek kompenzálnák ezt a negatív effektust.

Ezzel kapcsolatban egész sor alapvető probléma merül fel. Vegyük például a termodinamika második főtételét. Minden önmagát irányító rendszer azáltal tartja fenn magát, hogy rombolja a környezetet; csakis a környezet dezorganizációja révén növekedhet a rendszer organizációja. Ám az energia féktelen növekedése esetén a bolygó túlhevülése következhet be. Nem vesszük észre, hogy a környezet kémiai szennyezése mellett olyan problémák merülnek fel, amelyek a környezet fizikai szennyeződésével függnek össze. A környezetnek néhány fizikai paraméterét is megbontjuk.

Még nem esett szó arról, hogy a városokban egy teljesen sajátos *fonoszféra* alakult ki. Hiszen ha az ember a Niagara-vízesés körülményei között élne, nem volna szüksége fülre.

S vajon nem bontjuk-e meg az élet gravitációs feltételeit? Joggal merül fel a kérdés: amikor vasbetonból hatalmas felhőkarcolót építünk, nem olyan tömb-e ez is, amely tömegének négyzete arányában gravitációs hatást gyakorol ránk? Úgy látszik, ez is új ökológiai mozzanat.

Meg kell mondanunk, hogy a tudományos prognózis is korlátozott. Azt mondják, például, hogy a villanyautónak nem lesz kipufogógáza. Ám ha ebből a szempontból összehasonlítunk egymillió hagyományos autót és egymillió villanyautót, kitűnik, hogy ez az összehasonlítás is erősen vitatható, hiszen az

elektromágneses mező sem közömbös az ember szempontjából. Ez például korunk és a legközelebbi jövő egyik olyan problémája, amelyet meg kell oldani.

A tudományos prognosztizálásnak teljesebb információra kell támaszkodnia. Hajlunk arra, hogy a prognosztizálást összekapcsoljuk a társadalomtudományokkal, a piacon jelentkező szükségletek felmérésével. Márpedig ismeretes, hogy a futurológiának természettudományos bázisa is van, és csakis az összes kiinduló adatok egyesítése teszi lehetővé, például, egy olyan kérdésnek a megoldását, mint az, hogy milyen távoli következményekkel jár majd az, ha a Földet autósztrádákkal borítjuk be. A sztrádák szükségesek, de azt is tudnunk kell, miképpen hatnak a természeti környezetre.

Egyszóval, felmerül egy olyan probléma, amilyennel az emberiség már nemegyszer találkozott, nevezetesen az, hogy egy prognózis, amely ma optimális, holnap az ellentétébe csap át, s akkor azt kockáztatjuk, hogy szem elől tévesztjük a bioszféra rombolásának valamelyik visszafordíthatatlan folyamatát. Ez új jelenség. Régen így okoskodhattunk: ártunk ugyan a környezetnek, de a tudomány jóváteszi majd ezt.

Sok hozzászóló foglalkozott a környezet szennyeződése és elfajulása elleni harc problémáival. Kitértek ennek a problematikának mind az elméleti oldalára, mind a gyakorlati aspektusaira.

I. F. Rejmersz, G. I. Caregorodcev, A. Sz. Abramov, O. K. Guszev arról beszélt, hogy ki kell majd dolgozni a társadalom és a bioszféra kölcsönös viszonyának általános elméletét, hogy nem szabad megtűrni a bioszféra spontán önszabályozását, kitért az ember és a természeti környezet közötti viszonnyal kapcsolatos stratégia különböző oldalaira, arra, hogy milyen dialektikus kölcsönhatás van a szocializmusban a természet átalakításának közgazdasági és humanisztikus megközelítése között.

A. J. Medunyin hangsúlyozta, hogy a környezet elszennyeződésének és elfajulásának gyakorlati megelőzése a leglényegesebb és a legsürgősebben megoldandó ökológiai probléma. Véleménye szerint az ökológiai válság különböző összetevői (az ásványi fűtőanyag készleteinek kimerülése, a tiszta édes víz hiánya, a fenyegető éhínség, az esetleges éghajlati katasztrófák stb.) közül a legsürgősebb feladat a környezetet szennyező ipari hulladékok elleni harc. Csakugyan, bármilyen hátrányos, sőt tragikus következményekkel járna is az emberek szempontjából a különböző erőforrások hiánya, számos hasznos organizmus pusztulása, mindenféle járvány és elemi csapás, bármilyen súlyosak is az ilyen események (amelyek egyébként a múltban is előfordultak és előfordulnak napjainkban is), az emberiség egészének létezését nem veszélyeztetik. Ám századunk utolsó évtizedeiben, a tudományos-technikai forradalom korában, amikor az ember alkotó és romboló tevékenysége globális méreteket öltött, az ipari termelés a termékek mennyiségének óriási méretű növelése mellett elvileg új anyagokat kezdett létrehozni és olyan új típusú hulladékokat produkál, amilyenek azelőtt a természetben sohasem léteztek és sok szempontból fizikai-kémiai struktúrájukat tekintve idegenek az élő organizmusok számára. Az atomerő felszabadítása, amely az emberi ész diadala volt, egyszersmind azt a lehetőséget is megteremtette, hogy ellenőrizetlen alkalmazása esetén teljesen elpusztuljanak az emlősök és a magasabb rendű növények.

A környezet káros szennyeződései, amelyeket az ipari övezetekben hoztak létre, a víz- és légtömegek természetes cirkulációja folytán elterjednek a Föld egész felszínén, elérik mindkét pólust, a sztratoszférát és az óceánok mélyét.

Emellett a kereskedelem, a turizmus, a népek közötti együttműködés különféle formái, amelyek a XX. században óriási mértékben elterjedtek, azzal járnak együtt, hogy új anyagok, gyógyszerek, italok, élelmiszerek és velük együtt baktériumok és vírusok terjednek el rohamos ütemben szerte a világon, s mindent összevéve, hasonló biogeokémiai környezetet teremtenek. Az emberiségnek ez a minőségileg új környezete minden egyes űrmértékegységben (ha kis koncentrációkban is) százával tartalmaz az emberekre nézve káros vegyületeket, köztük sok olyat is, amelyet még nem sikerült feltárni, s amelyről még nem tudjuk, milyen hatással van az élő szervezetekre. Ma már gyakorlatilag a világ egyetlen lakosa sem szigetelődhet el úgy, hogy szervezetébe be ne jussanak kémiai szennyeződések, s hogy ez előre nem látható bonyodalmakat ne keltsen szervezete működésében.

Csaknem minden ember képes bizonyos határok között alkalmazkodni a környezet fizikai paramétereinek — a hőmérsékletnek, a nyomásnak, a nedvességnek — a változásához; sok ember képes idővel hozzászokni számos mechanikai szennyezéshez: porhoz, füsthöz, képes természetes vagy mesterséges immunitást szerezni számos kórokozó organizmussal vagy bizonyos viszonylag inert vegyülettel szemben. Ám a legegészségesebb szervezetű ember sem bír sokáig ellenállni arzén-, higany-, ólom-, kén-, fluorvegyületek, különféle peszticidek stb. hatásának, amelyek mennyisége környezetünkben állandóan növekszik.

Nyilvánvaló tehát, hogy ha az ökológiai válság elsőrendű problémája a környezet szennyeződése, akkor ezen belül van egy probléma, amelyet különösen sürgősen kell megoldani, s ez *az ipar legkárosabb melléktermékeinek (többek között a mutagén anyagoknak) a feltárása és ezeknek az anyagoknak a mielőbbi kivonása az ipar és a közlekedés kémiai hulladékaiból.* Ha valamilyen új technika kifejlesztésének megkezdésétől e technika bevezetéséig átlagosan 7—10 év telik el, a termelés pedig a fejlett országokban a 2—3-szorosára növekszik és a század végéig 5—6-szorosára növekedhet, akkor ugyanilyen arányban, ha ugyan nem még nagyobb arányban növekedhet az ipar káros kémiai hulladékainak mennyisége és választéka is. Nyilvánvaló tehát, hogy a környezetszennyezés problémájának megoldása nem tűr halasztást.

A környezetszennyezés problémájával kapcsolatban felmerül még egy elsőrendű feladat, amelynek megoldásától nemcsak az egész emberiségnek, hanem bolygónk légzésre oxigént használó egész állatvilágának létezése is függ.

A légkör csaknem teljes szabad oxigénje, mint ismeretes, biogén eredetű, vagyis mintegy 30 százalékban a szárazföld zöld növényzete termeli, 70 százalékban pedig a Világtenger moszatja, főképpen mikroszkopikus egysejtű organizmusok, a fitoplanktonok. Ha számításba vesszük, hogy a világ erdőkészleteinek 2/3 részét már kiirtották és az erdőirtás még ma is jelentősen túlszárnyalja az erdőültetést, érthetővé válik az ökológusoknak az az unosuntalan hangoztatott figyelmeztetése, hogy óvnunk kell a Világtenger tisztaságát és világszerte növelnünk kell a zöld növényzetet.

A Föld egyre növekvő népességének nem is a légzéshez van szüksége annyi oxigénre, mint inkább egyre rohamosabban fejlődő iparához és közlekedéséhez. Egy gépkocsi például 1000 kilométeres út alatt annyi oxigént fogyaszt, amennyi egy embernek egy teljes évre elegendő. Az Atlanti-óceánt átrepülő utasszállító gép egyetlen út alatt 35—50 tonna tiszta oxigént fogyaszt. Igaz, hogy ennek az oxigénnek egy jelentős része egyesül a fűtőanyag szenével és szén-dioxidot képez, amelyet az óceán és a szárazföld zöld növényzete ismét felbont. Ám az

utóbbi negyed évszázad alatt a bioszférában széles körben elterjedt két olyan új hatalmas tényező, amely jelentősen csökkenti a zöld növényzet fotoszintézisének hatékonyságát. Az egyik ilyen tényező: az ásványolaj és az olajtermékek, a másik: a peszticidek, elsősorban a diklór—difenil—triklóretán, vagy rövidítve DDT.

A valamennyi országban évről évre növekvő olajfogyasztás és a rohamosan növekvő tengeri olajszállítás azzal jár együtt, hogy elfolyás, tankhajók elsüllyedése vagy megsérülése, tartályok mosása stb. következtében évente több mint 6 millió tonna olaj és olajtermék kerül a Világtengerbe. A víz felszínén sok ezer négyzetkilométeren szétterülő olaj megnehezíti a gázcserét a tenger és a légkör között, fokozza az albedót (a Föld visszatükröző képességét), ez pedig csökkenti a hőmérsékletet és a fitoplanktonok termelékenységét. Emellett nagy koncentrációkban az ásványolaj közvetlenül meg is öli nemcsak az egysejtű organizmusokat, hanem a halakat és a madarakat is.

Az utóbbi negyed évszázad alatt a mezőgazdasági kártevők, a maláriaszúnyogok stb. elleni harc céljából a világ mezőin, kertjeiben, erdeiben és mocsaraiban több mint 1,5 millió tonna DDT-t szórtak ki, nem is számítva a még aktívabb peszticideket. Az esők és a szelek által elhordott peszticidek végső soron a tengerekben koncentrálódnak, s a tengeráramlások mindenüvé széthordják őket, úgyhogy még az antarktiszi fókák és pingvinek májában és zsírrétegében is magas fokú koncentrációban találtak DDT-t. Minthogy ez a peszticid rendkívül lassan bomlik el, becslések szerint a kiszórt DDT 2/3 része (vagyis mintegy 1 millió tonna) mindmáig megőrizte aktivitását és a tengerek vizében koncentrálódik.

Számításba véve, hogy a DDT a gramm milliomod és milliárdod részeiben is rendkívül aktív, a California Egyetemen működő Charles Wooster amerikai biológus kísérleteket folytatott annak tisztázása végett, milyen hatással van a DDT a fitoplanktonokra. A kísérletek azt mutatták, hogy a DDT a vízben rendkívül kis koncentrációban is (mondjuk ha egy rész DDT jut millió rész vízre) 75 százalékkal csökkenti a fitoplanktonok oxigéntermelését.

E tények fényében már nem is tűnik olyan valószínűtlennek az a sajtóban nemrégiben megjelent hír, hogy az utóbbi évtizedekben a légkör oxigéntartalma néhány százalékkal, az óceánok vizéé pedig 12 százalékkal csökkent. Emellett az ásványolaj, a peszticidek és a káros kémiai ipari hulladékok az élő szervezetekben az úgynevezett *szinergizmus effektusát* válthatják ki, amikor több anyag egyidejű hatása sokkal pusztítóbb, mint az egyes komponensek által külön-külön gyakorolt hatások összege.

Az óceán, a légkör és a szárazföld állandóan fokozódó szennyeződése az emberre és az állatokra gyakorolt közvetlen negatív hatás mellett a filoplanktonokon kívül erősen csökkentheti más egysejtűek termelékenységét, vagyis az élet fundamentumában bonthatja meg a biotikus körforgás láncát.

Bármennyire figyelmeztetett is a jeles tudósok egész sora a környezet szennyeződésének káros következményeire, a közvélemény és a politikusok sok országban csak a legutóbbi időkben ismerték fel ezt a veszélyt. Minthogy a légkör, az óceánok és a nagy folyók nem ismernek nemzeti határokat, nyilvánvalóvá vált, hogy a bioszféra szennyeződését csakis a Föld valamennyi emberének erőfeszítéseivel lehet megállítani. E probléma megoldásában különös felelősség hárul a fejlett országokra, mivel ezek, egyrészt, leginkább felelősek a természet pusztításáért, másrészt pedig a legjelentősebb olyan tudományos potenciálokkal és ipari komplexumokkal rendelkeznek, amelyek — ha a kor-

mányok és a közvélemény kellő figyelmet szentelnek a környezetnek — új berendezésekkel való felszerelés után jelentősen csökkenthetik, perspektivikusan pedig szinte teljesen meg is szüntethetik a káros hulladékokat.

Az utóbbi időkben a szovjet sajtóban, valamint számos tudományos konferencia résztvevőinek nyilatkozataiban olyan megállapításokkal találkozhattunk, hogy az Egyesült Államok messzemenően támogatja ugyan a környezet egészségesebbé tételéért indított küzdelem programját, de e téren végzett tevékenységét is a hagyományos imperialista célok elérésére igyekszik felhasználni. Éppen ezért lépéseket kell tenni abból a célból, hogy az emberiség és a bioszféra közötti bizonyos konfliktushelyzetek kialakulása esetén a szocialista országok gazdasága és tudománya nagyobb felkészültséggel tanulmányozhassa és oldhassa meg a problémát. A kommunista párt és a szovjet kormány legutóbbi határozataiban, a Legfelsőbb Szovjet legújabb törvényeiben az ökológiai problémának éppen ezt a megközelítését láthatjuk.

A. J. Medunyin hangsúlyozta, hogy az ökológiai válság filozófiai-szociológiai aspektusainak nem kellő kifejtése nemcsak ideológiai kárt okozhat, hanem bizonyos nemtörődömséget is kiválthat a természettel szemben. Bizonyára nem túlzás az a megállapítás, hogy a filozófia, a szociológia, a tudományelmélet is hatást gyakorol a termelőerőkre, csak éppen nem közvetlenül, mint a természettudományok, hanem közvetve. Ezek a társadalomtudományok részt vehetnek a közvélemény formálásában, fokozhatják a természet iránti felelősség érzetét a konkrét tudományok szakembereiben és az ipar dolgozóiban, hozzájárulhatnak egy olyan új ökológiai gondolkodásmód kialakításához, amely közvetlenül megerősíti és új szinten továbbfejleszti az összes természeti jelenségek egyetemes kapcsolatának és összefüggésének dialektikus elvét. Emellett a társadalomtudományok, megoldva azokat a módszertani problémákat, amelyek a bioszféra tanulmányozása során a tudományok együttműködésével kapcsolatban felmerülnek, jelentősen hozzájárulhatnak a vizsgálandó kérdések megoldásában alkalmazható különféle módszerek kidolgozásához, részt vehetnek a bioszféra mint bonyolult dinamikus rendszer tudományos kutatásában követendő általános stratégia kidolgozásában, tisztázhatják, milyen programoknak kell elsőbbséget biztosítani az ökológiai válság mindegyik aspektusának tanulmányozásában és leküzdésében. A politikai gazdaságtan és a konkrét közgazdaságtan területén folyó kutatások, különösen amióta a tudományos munkában és a népgazdasági gyakorlatban polgárjogot nyert a természeti erőforrások értékének kérdése, hasznos ajánlásokat adhatnak közvetlenül az új technika konstruktőreinek és fejlesztőinek. Mindmáig eléggé gyakori eset nálunk az, hogy olyan ipari komplexumokat, amelyeknek a természetre nézve ártalmas melléktermékeik vannak, e melléktermékek ártalmatlanná tétele céljából csak az objektum felépítésének befejezése vagy éppenséggel üzembe helyezése után egészítenek ki, ami technikailag mindig bonyolult feladat, gazdaságilag pedig pazarlás. Ha ellenben azt a tényezőt, hogy az ipari berendezés vagy közlekedési eszköz a természetre nézve minél ártalmatlanabb legyen, már az előkészítő tudományos kutatások és a tervező-szerkesztő munkálatok során veszik figyelembe, az új technika nemcsak a korszerű termelés közgazdasági követelményeinek és a környezethigiéniának felel majd meg, hanem jóval olcsóbb is lesz.

A vizsgált problémának van egy fontos külgazdasági aspektusa is. Minthogy az ökológiai ellentmondások mind nagyobb arányokat öltenek, s minthogy ezeket csak valamennyi ország közös erőfeszítéseivel lehet majd leküzdeni az iparban, a közlekedésben, a mezőgazdaságban és a kommunális gazdaságban,

sőt a modern emberek gondolkodásában is elkerülhetetlen ökológiai forradalom során, bizonyosra vehető, hogy 5—7 év múlva a külföldi piacokon az ipari és kereskedelmi berendezéseknek csak azokat a fajtáit fogják jegyezni, amelyek minimális mértékben szennyezik a környezetet. Lehetséges, hogy az évtized végére az új technika ökológiai kultúrájának (vagyis környezeti ártalmatlanságának) a tényezője lesz a minőség legdöntőbb mutatója, és többet nyom majd a latban, mint akár az új berendezés ára, akár szűk értelemben vett, vagyis a környezetszennyezést mellőző gazdasági hatékonysága.

Új területe nyílik itt a szocialista és a kapitalista rendszer közötti világméretű versenynek, s ez harc az ökológiai válság leküzdéséért, a környezet tisztaságáért. Egyelőre ebben a versenyben az élen haladunk, s nem is maradhatunk le, mert a gazdasági ökológia területén való lemaradás kárára volna természetünknek, ártana szociális presztizsünknek, s így végeredményben ideológiai kárt is okozna nekünk.

A környezet szennyezése elleni harc gyakorlati feladatairól, a szocialista rendszer előnyeinek a környezetvédelemben való felhasználásáról beszélt G. I. Szidorenko. Felhívta a kerekasztal-konferencia résztvevőinek figyelmét arra, hogy a modern kort az ember környezetének fokozódó denaturációja jellemzi. Ez jelentős mértékben azzal magyarázható, hogy a kémiai szennyeződés méretei meglehetősen gyorsan növekednek. A környezetnek (a légkör levegőjének, a víznek és a talajnak) fokozódó szennyeződése figyelhető meg a világ valamennyi fejlett országában, s ez egyenes arányban áll az ipari fejlettséggel. A fokozódó kémiai környezetszennyezés fokozza a népességnek mind az általános, mind a specifikus megbetegedéseit. Tudósok megállapították például, hogy a szennyezettebb levegőjű városokban sokkal magasabb az aránya a tüdőrákban, bronchitisben, légcsőhurutban stb. szenvedőknek. A vizeknek és a mezőgazdasági növények termesztésére szolgáló talajoknak fokozódó kémiai szennyeződése a fertőzött vizet és élelmiszereket fogyasztó embereknél krónikus mérgezéseket idézhet elő.

Állatkísérleteken bebizonyosodott, hogy sok vegyületnek embriotrop hatása van, amely abban nyilvánul meg, hogy azoknál az állatoknál, amelyeket terhességük alatt ezeknek az anyagoknak a hatása ért, növekedett a halvaszületések, az elvetélések és a torzszülöttek száma.

Az is tisztázódott, hogy néhány vegyi anyagnak genetikus hatása lehet. Más szavakkal, a környezet fokozódó kémiai szennyeződése nagyobb arányú megbetegedést idézhet elő az embereknél és befolyást gyakorolhat utódaikra is, mégpedig olyan irányban, amelyet mai ismereteink alapján nem láthatunk előre teljes mértékben.

A környezet védelme korunk problémájává, 1. sz. problémává válik. Tudjuk, hogy az Egyesült Államokban, Japánban, az NSZK-ban és más országokban az utóbbi évtizedben rendkívül éles formában vetődött fel a környezet szennyeződésének problémája. Ezeknek az országoknak a tudósai igen pesszimisták a környezet növekvő szennyeződése elleni harc lehetőségeit illetően, mert a termelési eszközök magántulajdona és a környezetvédelmi intézkedéseket szabályozó egységes törvényhozás hiánya gátolja komolyabb eredmények elérését ebben az irányban.

A tőkésországok haladó tudósai és közéleti személyiségei mind határozottabban nyilatkoznak olyan szellemben, hogy országukban szociális átalakításokra van szükség, amelyek lehetővé tennék, hogy a környezetvédelem szükségességét hangoztató szép szólamokról rátérjenek hatékony állami környezetvé-

delmi intézkedésekre, ahogy az a szocialista tábor országaiban történik, ahol a kommunista pártok és a kormányok nagy gondot fordítanak ezekre a kérdésekre.

A szovjetunióbeli helyzetről szólva G. I. Szidorenko számos példával illusztrálta, milyen sikeres munka folyik a természet védelme területén. A többi között elmondta, hogy az Általános Kommunális Higiénia Intézetének tudósai és a Scsekinói Vegyikombinát mérnökei a légkörszennyezés radikális csökkentése céljából az intézkedések egész komplexumát dolgozták ki.

Felszólalását befejezve, G. I. Szidorenko hangsúlyozta, hogy a sajtóban jobban kell népszerűsíteni azokat a kedvező tapasztalatokat, amelyeket a KGST keretei között a természetvédelem területén folyó tudományos együttműködéssel sikerült szerezni. A szocialista országok tudósai közös munkájának ezek a tapasztalatai is igen nagy súllyal bizonyítják a szocializmus fölényét a kapitalizmussal szemben.

A probléma egész sor szociális-politikai aspektusára tért ki felszólalásában Sz. J. Csikin. A gazdaságilag fejlett országokban a tudományos-technikai forradalom folytán napjainkban jelentősen megváltoztak az ember létezésének környezeti feltételei, vagyis az ember biológiai létének feltételei, s megváltoztak munkafeltételei is a modern üzemekben. A termelőerők rohamos fejlődésének korában a környezetvédelem elhanyagolása a vizek, a levegő és a talaj oly mértékű szennyeződéséhez vezet, hogy ez már veszélyessé válik az élet szempontjából.

A környezet megváltozásában jelentős része van annak, hogy nagy mennyiségben állítottunk elő olyan új vegyszereket és különféle anyagokat, amilyenek azelőtt nem fordultak elő az ember természetes környezetében. A termelés automatizálása és futószalagok felállítása jelentősen megváltoztatta a munkafeltételeket. Az elfáradás mind az előbbi, mind az utóbbi esetben sokszor nem kisebb, hanem még nagyobb is, mint a nehéz fizikai munka esetében.

Mindez és sok más tényező az orvostudomány és az egészségvédelem területén egészen új feladatok elé állítja a mai társadalmat. Új üzemek építőitől ez olyan technológiai folyamat kialakítását követeli meg, amely számba veszi az ember fiziológiai lehetőségeit és nem pusztítja azt a környezetet, amelyhez az ember alkalmazkodott. Ez azt jelenti, hogy a tudományos-technikai forradalomnak változtatnia kell az embernek a géptől való függésén, és alapul kell szolgálnia az olyan technológia, az olyan munkafolyamat kialakításához, amely nem hozza magával az ember egészségének romlását.

A szocialista társadalomban a probléma ilyen megközelítése teljesen természetes, hiszen a termelőerők fejlődése és a tudományos-technikai haladás itt elsősorban az ember életkörülményeinek, egészségi és fizikai állapotának további javítását szolgálja.

Különösen világosan jut ez kifejezésre az utóbbi évek több kormányintézkedésében. 1968 júliusában a szovjet kormány határozatot hozott az egészségvédelem és az orvostudomány továbbfejlesztésére. Ez a dokumentum nemcsak az egészségvédelem anyagi bázisának fejlesztése céljából foganatosítandó intézkedéseket körvonalazza, hanem a környezet további javítására irányuló intézkedéseket is. Ez konkrétan abban jut kifejezésre, hogy minden ipari vállalat vezetőjének gondoskodnia kell arról, hogy maximális mértékben csökkentsék a környezetbe jutó káros anyagok mennyiségét. Ebből a célból a vállalatok vezetőinek jól felszerelt laboratóriumokkal kell rendelkezniük a levegőbe és a vizekbe kijutó szennyeződések kémiai összetételének vizsgálatára, s gondos-

kodniuk kell a tisztítóberendezések olyan tökéletesítéséről, hogy azok maximális mértékben lekössék a káros kémiai anyagokat.

1969 decemberében a Szovjetunió Legfelsőbb Szovjetje jóváhagyta „A Szovjetunió és a szövetségi köztársaságok egészségvédelmi törvényeinek alapjai" című dokumentumot. Ennek a környezetvédelem szempontjából is óriási jelentősége volt. Ez a dokumentum meghatározza, ki felelős nemcsak az üzemi helyiségek megfelelő egészségügyi körülményeiért, hanem azokért az intézkedésekért is, amelyek az egészségre káros ipari környezetszennyezést hivatottak megakadályozni.

A párt az e kérdésekkel kapcsolatos irányelveiben felhívja a figyelmet arra, hogy fokozni kell a települések és környezetük egészségügyi állapotának javítására irányuló munkát, hogy meg kell gyorsítani az ipari és lakossági szennyvizeket tisztító berendezések, a porelválasztó berendezések építését és rekonstrukcióját, hogy csökkenteni kell a városok kipufogógázokkal való szennyezését és fokozottabban kell óvni az ország vízkészleteit.

Mindez arról tanúskodik, hogy a szocialista társadalomban pozitívan oldják meg a társadalom és a természeti környezet közötti kölcsönhatás problémájának szociális-politikai aspektusait. Az ország termelőerőinek gyors fejlődése és a tudományos-technikai haladás olyan úton halad, amely lehetővé teszi a természet maximális óvását, hozzájárul ehhez az a természetvédelmi rendelkezés is, amely szerint egyetlen gyár, műhely vagy aggregát sem helyezhető üzembe megfelelő speciális tisztítóberendezések nélkül.

Meg lehet találni a módját a világszerte rohamosan növekvő autópark okozta nehézségek leküzdésének is. Ehhez meg kell oldani a benzinnek teljesen elégő üzemanyaggal való helyettesítését, a benzinmotoroknak villanymotorokkal való felcserélését stb.

Azáltal, hogy a Szovjetunió fővárosából az utóbbi 3—4 év alatt mintegy kétszáz vállalatot telepítettek ki, hogy 1200 kazánházat állítottak át széntüzelésről olajtüzelésre, hogy 4000 ipari üzemnél állítottak fel porelválasztó berendezéseket a légkör levegőjének portartalma 1961 és 1971 között 1/5—1/6 részére, kéngázzal való szennyezettsége pedig 1/3—1/4 részére csökkent.

Csak 1972-ben a szovjet kormány egész sor intézkedést foganatosított a Bajkál-tó, valamint két nagy folyó, a Volga és az Urál medencéjének védelme céljából. Ezek az intézkedések világviszonylatban is páratlanok. Az állami költségvetésből 300 millió rubelt irányoztak elő arra, hogy csak a Volga és mellékfolyója, a Káma partján fekvő 15 városban támogassák az üzemeket szennyvíztisztító berendezések építésében. 1972 óta rendszeresen összegyűjtik a hajókról a vízbe kerülő olajtermékeket. 1980 elejéig e folyók hatalmas vízgyűjtő területén teljesen megszűnik tisztítatlan gazdasági és háztartási szennyvizeknek a folyókba való beeresztése.

A tudományos-technikai forradalomnak tehát nem szükségszerű velejárója környezetünk erős szennyeződése. Ha a tiszta levegő problémája ipari problémává válik, megtaláljuk a megoldását, bármilyen gyors ütemben fejlődnek is a termelőerők.

Valóban szociális probléma a városok parkosítása is. Már vannak kertvárosaink, amelyekben hatalmas parkok jelentős mértékben tisztítják a szennyezett levegőt. Ukrajna fővárosában, Kijevben 19 négyzetméter liget jut már egy lakosra, vagyis 2—3-szor annyi, mint sok fejlett ország fővárosában. Országunk fásított területe évente több mint egymillió hektárral növekszik.

A szocialista társadalomban elfogadhatatlan az az elmélet, amely szerint a tudományos-technikai forradalom mellett végzetszerűen elkerülhetetlen az „ökológiai katasztrófa". Mindamellett a környezetvédelem problémája nem oldható meg hatékonyan, ha ezzel csupán egyes országok foglalkoznak. A légkör globális méretekben szennyeződik. Ismeretes például, hogy a Hawaii-szigetek körül a légkör szennyezettsége az utóbbi 10 évben 30 százalékkal növekedett, jóllehet ezeken a szigeteken nincs is nagyobb ipari üzem.

G. Sz. Hozin rávilágított a környezetvédelem problémájának egy fontos sajátosságára, nevezetesen arra, hogy az államok tevékenységének ezen a téren közös az objektuma, s ez az egész bolygó. Éppen ezért ez a probléma csakis az államok közös erőfeszítésével oldható meg ésszerűen.

E probléma keretében különösen bonyolult egyfelől a nemzeti és nemzetközi érdekek közötti kapcsolat, másfelől azoknak a gazdasági, politikai és ideológiai elveknek a kölcsönhatása, amelyeken a különböző társadalmi-gazdasági rendszerű államok környezetvédelmi együttműködése épül.

Az ilyen ellentmondások alapján mégsem szabad arra következtetni, hogy az ökológiai problémák megoldására irányuló nemzetközi intézkedések rendszerének kidolgozása már önmagában véve irracionális feladat. A természeti környezet védelme területén való nemzetközi együttműködés néhány konkrét problémájával már a gyakorlatban is foglalkoznak az államok.

Hangsúlyoznunk kell, mondotta G. Sz. Hozin, hogy az Egyesült Államok és más vezető imperialista államok diplomáciája egy sor új technikai probléma felvetésében kezdeményezően lép fel ugyan, de a környezetvédelmi intézkedésekre is próbálja alkalmazni a nemzetközi problémák megoldásában használt hagyományos fogásait és módszereit. Ilyen körülmények között különösen fontos az, hogy magunkhoz ragadjuk a kezdeményezést a nemzetközi ökológiai programok kidolgozásában és végrehajtásában, ami meglehetősen bonyolult feladat. Ám ha tudósaink és az e probléma megoldásában érdekelt intézmények és szakemberek kellően megismertetik a világ közvéleményét az ökológiai problematikára vonatkozó elképzeléseinkkel, e probléma megoldásában alkalmazott módszereinkkel, ennek igen nagy jelentősége lesz a környezetvédelmi intézkedések világméretű megszervezése és végrehajtása szempontjából. S az a tény, hogy a centralizált tervezési rendszerre támaszkodó Szovjetunió már eddig is gazdag tapasztalatokat szerzett a nemzeti és nemzetközi fejlesztési tervek koordinálásában, biztosíték arra, hogy elveink a környezetvédelmi együttműködés területén is egy globális modell alapjául szolgálhatnak.

Ennek a problémának az újdonsága a nemzetközi együttműködés valamennyi partnere szempontjából abban rejlik, hogy az ismert objektív okoknál fogva meglehetősen előkelő helyet foglal el kivétel nélkül minden ország nemzeti céljainak és szociális értékeinek rendszerében.

Végezetül G. Sz. Hozin hangsúlyozta, milyen nagy jelentősége van annak, hogy a természeti környezet védelmével és a „véges" földi erőforrások racionális kihasználásával kapcsolatos problémák megoldásának összes lehetséges formáit és módszereit széles körben tárgyalják meg nemcsak a kormányok, hanem a politikai és társadalmi szervezetek is, hogy ezt általánosan olyan problémának ismerjék el, amelytől az egész emberiség jövője függ. Ma igyekszünk filozófiailag értelmezni annak sürgető szükségszerűségét, hogy felkutassuk az ember és a természeti környezet kölcsönhatásának új formáit, s ezáltal új hangsúlyt kap ez a probléma, lehetőség nyílik a nemzetközi természetvédelmi intézkedések rendszerének teljesebb és komolyabb értelmezésére. Végül, a

tudományos-technikai haladás mai szakaszának objektív realitása az ösztönző motívum mind a környezetvédelem területén való nemzetközi együttműködés általános koncepciójának kifejlesztéséhez, mind a nemzeti, regionális és globális szintű konkrét gyakorlati intézkedések foganatosításához.

A kerekasztal-konferencia berekesztése alkalmával I. T. Frolov, a „Voproszi Filoszofii" főszerkesztője utalt arra, hogy az ökológia problémái óhatatlanul újra meg újra felmerülnek majd, mivel új útról van szó, amelyen a természettudományok, a műszaki tudományok és a társadalomtudományok közötti együttműködés végbemegy. Az egyik leglényegesebb és legfőbb komponens, amely a filozófiai elemzés fő tárgya: az ember. Az általunk tárgyalt probléma is tulajdonképpen az embernek és környezetének a problémája. Az ember problémája sok szempontból tárgyalható és oldható meg. Ám az egyik legfontosabb feladat, kétségtelenül, az ember problémájának filozófiai és szociológiai aspektusból való tárgyalása. Itt rajzolódnak ki azok az utak és formák, ahol lehetővé és szükségessé válik a természettudományok, a műszaki tudományok és a társadalomtudományok képviselőinek együttműködése.

Úgy látszik, most erőteljesen és bátran pontosítani kell a tudományok felosztásának, többek között szervezeti felosztásának az elveit, mert a jelenlegi felosztás nem biztosítja a természet és a társadalom problémáinak intenzív kidolgozását, s általában kitűnik, hogy a legaktuálisabb ilyen problémák kutatásában a hagyományostól eltérő új formákat kell keresni, többek között szervezeti formákat is.

Ez a kerekasztal-konferencia megmutatta, hogy a tudományos gondolat országunkban igen intenzíven működik, s a mostani döntések, többek között a párt- és kormányszervek határozatai, kétségtelenül ösztönözni fogják majd a tudományos gondolat munkáját, s bizonyosra vehető, hogy már most, de kiváltképpen a jövőben, olyan új, eredeti, konstruktív gondolatokkal állhatunk majd elő, amelyek körül megindulhat a vita, többek között nemzetközi síkon, világméretekben is.

AZ IRODALOM HELYE A MŰVÉSZETEK KÖZÖTT

(Néhány adalék a művészetek rendszerének problémájához)

POSZLER GYÖRGY

A Múzsák Zeusz és Mnémosyné leányai voltak. A mindentudó hatalomé és az emlékezeté. Velük kezdődött a mitológia. Megszelidítették a vad természetet és az elvadult indulatokat. Ismerték a titkokat. És az ihlet szent perceiben megsúgták az embereknek is — a költőnek.

Így tudta Hésiodos, amikor megleste táncukat. A Helikonon, „a forrás kék ibolyát nyíló partján". Az isteni lányok kimondták művészetük rejtelmét:

„Szánkon tarka hazugság, mely a valóra hasonlít,
ám ha akarjuk, színigazat hirdethet az ajkunk."

De a lábak egyszerre dobbantak. És hogy a lányok titka közös, vagy egyazon misztérium kilenc variánsa — erről hallgat a mítosz.

A Louvre-ban levő relief egymás mellett ábrázolja őket. Laza csoportban. Összehajolva, mozogva-beszélve. Hogy melyikük kihez tartozik, nem derül ki. Ekkor még a mítosz költészet, és a költészet félig mitológia. Csodálja a múzsákat, de nem értelmezi őket. A titok az utókorra marad. Mi köze a tragédiának, a komédiának, az eposznak a zenéhez és a tánchoz? Egyáltalán a költészetnek, az irodalomnak a többiekhez? „Régi fejtörés." Az emberi gondolkodás sokféleképpen válaszol rá.

A válaszok lehetnek sokfélék, és azok is. A megközelítés, a kérdésfeltevés azonban csak két alapvető módszertani lehetőséget kínál. Az összehasonlító művészettudományét és az ágazati esztétikáét.

ÖSSZEHASONLÍTÓ MŰVÉSZETTUDOMÁNY ÉS ÁGAZATI ESZTÉTIKA

Egyszerűsítsünk, vállalva ennek minden következményét és ódiumát: az összehasonlító művészettudomány az egyes művészeti ágazatok különállásából-különbözőségéből indul ki, és ezen az alapon keresi az esetleges analógiákat. Az ágazati esztétika a művészetek végső-lényegi egységét tételezi, és ezen belül vizsgálja az ágazatok differentia specificáját. Az összehasonlító művészettudomány az önálló művészettudományoknak, pontosabban azok elméleti részének, például az irodalomelméletnek, a zeneelméletnek a „komparatisztikája". Az ágazati esztétika az általános esztétika konkretizációja az egyes művészetek közegében. Az utak látszólag véglegesen divergálnak, és az ellentétek kizárólagosak. De csak látszólag. Lényegében ugyanis összekapcsolhatók. Az összehasonlító művészettudomány végeredményként — opti-

mális esetben — megkaphatja az ágazati esztétika kiindulópontját, a művészetek elvi-lényegi egységét. Az ágazati esztétika pedig — szintén optimális esetben — adalékokkal szolgálhat az egységen belül a szintén lényegi különbségek felmutatásához, azaz konkretizálhatja-korrigálhatja az összehasonlító művészettudomány elvi-módszertani alapjait. A kör így akár be is zárulhat. Ahogy minden konkrét vizsgálódásban egyesülnek is a két diszciplína szempontjai. Inkább egymásra építettségről van szó, mint kizárásról. Az ágazati esztétika és a művészeti szaktudomány különböző síkjairól, absztrakciós szintkülönbségéről (nem színvonalkülönbségéről!), amely törvényszerűen különbözik a módszertanban, de összefuthat az egymást támogató végeredményben.

Az összehasonlító művészettudomány szempontrendszere sokféle és rétegezett is. Világosan megkülönböztethető egy szinkron és egy diakron vizsgálódási tendencia, és ezeken belül is egy felszíni és egy mélyréteg.

Csupán példaként: a szinkron tendencia felszíni rétege az azonos tematikát és a kölcsönös inspirációt kutatja. Hogyan válhat képzőművészeti alkotás vagy zenemű a költészet tárgyává, vagy fordítva? Hogyan hatol be — a megzenésítésben, a vokális- és programzenében — az irodalom a zene területére? Érhet-e el, az alkotó szándékától függően vagy attól függetlenül, a vers festői hatást, a festmény költőit — és így tovább. A konklúzió egyértelmű. A felszíni-szinkron vizsgálat végeredményképpen, pontosabban szólva negatív végeredményképpen, ami egyben módszerének meddőségét is mutatja, eljut a művészetek külön „médiumának" (egynemű közegének!) a tételezéséhez — még akkor is, ha ezt erősen köti a konkrét anyagszerűséghez —, azaz az ágazati esztétika egyik kiindulópontjához. Csakhogy ami a formálási elvek mélyebb rokonságát és különbözőségét kereső „összehasonlító" ágazati esztétika számára kiindulópont, az itt a továbbhaladást lehetetlenné tevő zárókő. Ugyanis a művészetek sajátosságai ebben a felszíni rétegben nem hasonlíthatók, az egynemű közegek különbsége — mint végpont — felé divergálnak. A tényleges feladat annak az összefüggésnek a megkeresése, amely felé egy mélyebb rétegben, éppen az egynemű közegből — mint alapból — kiindulva konvergálnak.[1]

A felszíni hasonlítás felszámolja a saját logikáját. Végkövetkeztetése a hasonlíthatatlanság. A szinkron vizsgálódás mélyebb rétege azért mélyebb, mert előre lép a fő formálási elvek rokoníthatóságának problémája felé. És ebben a továbblépésben számára — ha nem is egyértelműen megfogalmazottan — a médiák-közegek különbözősége nem végpont, hanem kiindulópont, nem negatív végeredmény, hanem pozitív előfeltevés. A legismertebb és a legjellegzetesebb kísérlet a Walzelé. Az irodalmi kompozíciót az építészeti, képzőművészeti és zenei szerkesztésmóddal párhuzamosan vizsgálja. És ebben természetesen nem az vagy nemcsak az a fontos, hogy Corneille és Racine valóban architektonikusan szerkeszt-e. Hogy Wölfflin alapfogalmai alkalmazhatók-e az irodalomra, és ha igen, a Shakespeare-dráma tényleg barokkos kompozíció; vagy a vezérmotívum zenei eleme felbukkan-e Goethe és Dickens epikájában. Hanem az, hogy a kompozíció a művészeti ág formálási elveinek leglényegesebb összegezője, és a hasonlíthatóság vagy hasonlíthatatlanság, a rendszerbe foglalhatóság vagy foglalhatatlanság kérdései ezen a síkon és

[1] Vö.: Wellek—Warren: „Az irodalom elmélete", Gondolat 1972, 183—203.

ebben a mélységben mérlegelhetők vagy dönthetők el. Mint ahogy a kép, a zene, a film, az építészet és az irodalom összevetésében, az egyszeriség és a folyamatszerűség elemzésében Ingarden gondolatmenete is a valóság művé válásának ágazatonként eltérő strukturális törvényeit tapintja.[2] Max Wehrli pedig már kifejezetten az irodalmi szépség speciális, más művészeti ágak szépségfogalmától eltérő, de azokra az összehasonlítás alapján építő meghatározásáról beszél.[3] Ezzel a kör zárul is. Az ágazati esztétika folytathatja, ahol az összehasonlító művészettudomány abbahagyta. Ahogy az a különbözésből indulva felépített egy korlátozott egységet, úgy a feltételezett egységből lebonthat egy azon belül érvényesülő különbözőséget.

A diakron vizsgálat a művészetek azonos és eltérő vonásait keresi egy korszak színképében, de ezen túl az általános fejlődéstörvények meghatározására is tör.[4] Ha a korszellem fogalmával operál, megtalálja a közös determinánst, egyben azonban rendszerré is merevedik, vagy szellemtudományi történetfilozófiává mitizálódik. Mint Strichnél, aki Wölfflin stíluspárhuzamainak irodalmi adaptációjából véli kikövetkeztetni a művészettörténet fejlődésének az örök klasszicizmus és romantika váltakozásán és ismétlődésén alapuló ritmusát.[5] Ha pedig kiiktatja a korszellemet — a szinkron vizsgálódás felszíni rétegéhez hasonlóan —, megsemmisíti önmagát. Csupán ahhoz a — kiindulópontnak is kevés — tudományos közhelyhez képes eljutni, hogy az irodalom és a többi művészet törvényszerűen mutat hasonló és eltérő vonásokat.[6] A közhely ez esetben nem torzít, csak semmit sem revelál. A mélyebb réteget itt egyértelműen a marxista megoldási kísérlet jelentheti, amely a rokon vonások determinánsát — a korszellem helyett — a mindig konkrét történelmi konfliktusokat hordozó alap és az ebből fakadó, ezeket kihordó világkép és uralkodó személyiségtípus közösségében keresi, az eltérőekét pedig a felépítmény és ezen belül a művészeti felépítmény önmozgásában, amely az egyes művészeti ágazatok természetrajzának megfelelően az alappal más és más viszonylatrendszert alakít ki. Ehhez járul még az egyenlőtlen fejlődés törvénye, amely az előbbi meghatározásokkal összefüggésben koronként más ágazatot vagy műfajt tesz vezető ágazattá és műfajjá. A vezető ág és műfaj formatörvényei pedig óhatatlanul befolyásolhatják az ágazatok és műfajok egész komplexusát is.[7] Nyilvánvaló, hogy egy ilyen értelemben felfogott diakron vizsgálat már szinte összeolvad az ágazati esztétika történeti komponensével, és fontos lépés egy egyetemes-komplex művészettörténet megalkotása felé.

Az ágazati esztétika — mint az eddigiekből is evidens — az általános esztétika absztrakcióinak alkalmazása (de kontrollja is) az egyes művészetek szférájában. Ezzel egyszerre tételezi a művészetek — az emberi világ tükrözésén,

[2] Vö.: O. Walzel: A művészetek kölcsönös megvilágítása és R. Ingarden: A kép és az irodalmi műalkotás; „Helikon Világirodalmi Figyelő", 1968, 3—4., 404—419., 396—404.

[3] Max Wehrli: „Általános irodalomtudomány", Gondolat 1960, 57.

[4] Szegedy-Maszák Mihály: „Az irodalom és a zene párhuzamos vizsgálatáról" c. tanulmányának néhány lényeges pontján el is jut ezekig a szempontokig; Helikon, 433—447.

[5] Fritz Strich: „Deutsche Klassik und Romantik", München 1922.

[6] Vö.: Wellek—Warren, i. h.

[7] Érdekes adalékokat szolgáltat ehhez a problémához Szegedy-Maszák idézett tanulmánya és Németh Lajos „A modern képzőművészet és a társművészetek" c. dolgozata, Helikon, i. h. 465—477.

a tükrözés érzéki jellegén és emberközpontúságán, a létrehozott mű fiktivitásán, világszerűségén és mikrokozmikus szerkezetén alapuló — egységét és az egynemű közegek sokféleségén nyugvó különbözőségét. Ezen az alapon keresi az egyes művészeti ágaknak a kompozícióban, a típusalkotásban, a műfajok rendjében konkretizálódó legfőbb formálási elveit, magábaolvasztva-továbbabsztrahálva mindazt a tényanyagot, amit az összehasonlító művészettudomány szinkron és diakron ágának mélyrétege felszínre hozott vagy hozhat. A kifejtés módjában úgy logikai-dialektikus, hogy magában foglalja a történetit is. Amennyiben a legfőbb törvényszerűségeket az egyes ágazatok történeti virágkoraiban, klasszikus periódusaiban kialakult vonások alapján vizsgálja, nem tévesztve szem elől az e kikristályosodott formák körül kialakult variánsokat sem. (Mindez természetesen felveti a logikainak és a történetinek, a virágkornak vagy nem-virágkornak később kifejtendő teljes problémakomplexumát.)

Keressük az irodalom helyét a művészetek között az ágazati esztétika az összehasonlító művészettudományra is alapozó módszerével. Előbb azonban még adódik egy elméleti kérdés.

A MŰVÉSZET ÉS A MŰVÉSZETI ÁGAK — A DIVERGENCIA ÉS KONVERGENCIA KÉRDŐJELEI

Hogy kereshessük, tisztáznunk kell: művészet is van vagy csak művészetek. Ha van művészet általában, amelynek különös konkretizációi az egyes művészetek, vizsgálhatjuk ezek viszonylatrendszerét és benne az irodalom helyét. Ha nincs, a művészeti ág a legmagasabb, konkrét tartalmat hordozó absztrakció, és a viszonyítás összehasonlíthatatlan végeredménye az egynemű közeg, mint az összehasonlító művészettudomány felszíni rétegében. Ebben az esetben tényleges viszonylatrendszer nem létezik, és az irodalom „helymeghatározó" kísérlete logikai abszurdum. Vegyünk sarkalatosan ellentétes álláspontokat: az Adornóét és a Hartmannét és végül a megoldás jelzéseként a Lukácsét.

Adorno alaptétele a művészeti ágak eredendő, és végső soron közös nevezőre hozhatatlan különbözősége: „Annak az azonossága, amit a művészetek megjelenítenek — írja, látszólag feltételezve még valami pozitív azonosságot —, különbséggé lesz azáltal, ahogyan ezt véghezviszik. A művészetek tartalma éppen ennek az ami-nek és ennek az ahogyan-nak a viszonya. S tartalmuknál fogva lesznek éppen művészetté. Ám ennek a tartalomnak szüksége van a maga hogyan-jára, a maga különös nyelvére; viszont az adott művészeti ágon túlmenő, átfogóbb elv alá rendelve, szertefoszlana ez a tartalom." Ebben a gondolatmenetben az „ami" és az „ahogyan" között olyan összefüggés tételeződik, amelyben nem az előbbi determinálja az utóbbit, hanem az utóbbi az előbbit. Pontosabban szólva, az „ahogyan", a formáló elvek összessége a megformálás által nem pregnánssá-hangsúlyossá teszi az „amit", a művészetek tartalmát, közös állandóját, hanem éppen annak közös jellegét semmisíti meg. Sarkítva: ezáltal olyan negatív összefüggésrendszert kapunk, amelyben nem a közös ami (a tartalom) asszimilálja magáévá a közös ahogyant (a formanyelvet) úgy, hogy az egységet és a különbözőséget is megőrzi, hanem a formanyelv asszimilálja a tartalmat, úgy, hogy a különbözőséget abszolutizálva az egységet felszámolja. Ez a módszertan és logika, amely a megformált tartalom és a tartalmas forma egységét olymódon feszíti szét, hogy a hangsúlyt

nem a tartalomnak megfelelő formára, hanem a formának megfelelő tartalomra helyezi, viszonylag egyszerűen jut el a képi jellegű utánzó-ábrázoló művészetek, a képiséget csak közvetetten kifejező zene és a fogalmakra épülő költészet végső „inhomogenitásának" feltételezéséig. Ezt húzza azután végérvényesen alá az eredendően még feltételezett, a „hogyan" által még meg nem semmisített közös „ami"-nek a híres negatív formulája: „A művészetekben rejlő művészetnek ez az eszméje azonban nem pozitív, nem valami bennük egyszerűen jelenvaló, hanem egyedül negációként ragadható meg. Csakis negatívan áll előttünk az, ami tartalmilag, az üres klasszifikáló fogalmon túlmenően egyesíti a művészeti ágakat: mindegyik eltaszítja magát az empirikus valóságtól, mindegyik afelé tendál, hogy az empirikus valósággal szemben kvalitatíve ellentétes szférát alakítson ki magának."[8] A művészetek közös vonásának az empiriától való elszakadásban történő megragadása olyan helyzetet teremt, amely az egyes művészeti ágak definiálását is kizárja. Mert miközben — ahogy láttuk — abszolutizálja a differentia specificát, végső soron egy paradoxonnal helyettesíti, mondhatni parodizálja a genus proximumot. Így pedig csak a viszonyítást megszüntető, önmagukban zárt definíciók lehetségesek. Mivel pedig egy közös negatívum nem engedi meg a mozgásban levő művészeti ágak semmiféle konvergenciáját, automatikusan abszolutizálódik egy vegytiszta divergencia. Adorno végkövetkeztetése tehát — ha sokkal összetettebben és magasabb színvonalon is — az összehasonlító művészettudomány felszíni rétegének a konzekvenciáit igazolja.

(Valóban csak vázlatosan: az általánosnak és a különösnek, a művészetnek és a művészeti ágnak a tisztázatlan kapcsolata okoz gondot másfajta megközelítésekben is. Például a Mukařovskýéban, aki a képzőművészet lényegét a műalkotás egyéni szándéktól meghatározott megformáltságában, az eszközjelleget tagadó esztétikai önérvényűségében és a befogadónak a világhoz fűződő egész viszonyát befolyásoló állásfoglalásában véli megtalálni. És ezzel az általában vett művészi alkotás jegyeit „rácsúsztatja" a képzőművészeti alkotásra, eltakarva annak tényleges specifikumát. Végül pedig az egyes művészetek eltérő jegyeként — meglehetősen kifejtetlenül — csupán a különböző anyagok természetesen különböző sajátosságaira utal. Tehát az Adornóéval ellentétes, de hasonlóan végletes eredményre jut: nem az általánost oldja fel a különösben, hanem a különöst az általánosban, a művészeteket a művészetben.)[9]

Adornótól módszerében és konklúziójában is eltér Hartmann gondolatmenete. Elemzi az egyes művészetek — az ábrázoló és nem-ábrázoló, a szabad és nem-szabad, a percepcióra és a képzeletre alapozó művészetek — különbségeit, de fenntartja-bizonyítja ezeknek a léthez, az életszerűséghez kapcsolódó homogenitását. Mindez persze még közhelyként, de az Adorno végkövetkeztetésével ellentétes előjelű közhelyként hat. A műalkotás négy ontikus rétegének az analízisében azonban feltárul a művészetek viszonylatrendszerének sajátos felfogása. Hartmann ugyanis feltételezi, hogy a felső dologi-érzéki rétegben megnyilvánuló divergenciát törvényszerűen egészíti ki, ellensúlyozza a lelki-szellemi mélyrétegben megnyilvánuló, az emberileg általánosra irányuló

[8] T. W. Adorno: „A művészet és a művészetek"; Helikon, i. h. 419—433. Idézetek a 425. és a 428. l.-ról.

[9] Mukařovský: „A képzőművészetek lényege". Strukturalizmus. I, Európa, é. n. 188—207.

konvergencia. Azaz az érzéki különböző séggel a tartalmi azonosság áll szemben. Adorno terminológiájával élve, az „ahogyan" különböző volta nem megsemmisíti, hanem megőrzi az „amit" egységét. Ez pedig nemcsak azért hierarchia is egyben, mert a különbözés a felszín, az azonosság a mélyréteg sajátja, hanem mert az előbbi az alacsonyabbrendű művészeté, az utóbbi a magasabbrendűé: „minden csekélyebb vagy épp közepes nagyságú művészet beláthatatlanul divergál és közelít az összehasonlíthatatlanság felé; ezzel szemben minden valóban nagy művészet konvergál, mégpedig egy megfoghatatlan azonosság felé". Ebben a konvergencia és divergencia egységét, de ezen belül a konvergencia értékelsőbbségét hangsúlyozó szisztémában éppen a hierarchia jelent gondot, és az emberileg általános és a megfoghatatlanul azonos vár konkretizálásra.[10]

A probléma megoldását, pontosabban szólva a kategorikussá merevített divergencia—konvergencia-ellentét feloldását Lukács esztétikája tartalmazza. Elsősorban nem is azzal, hogy új fogalmakat vezet be, hanem főképpen a statikus-kizárólagos kategóriák rugalmassá tétele, mozgásba hozása által. Erről van szó az inherencia — méltán nevezetes — fogalmában, a divergencia—konvergencia értelmezésében és az induktív vagy deduktív logika dilemmájában is.

Lukács logikai kiindulópontja az esztétikai szféra alapvető pluralitása a genezis és a későbbi fejlődés tekintetében egyaránt. Egyértelműen szögezi le: „Valójában minden művészet, sőt minden műfaj magáért való világ, eredeti esztétikai elven alapul, amely egy másik művészet vagy műfaj egyetlen elvével sem azonos, sőt sok tekintetben minőségileg különbözik tőlük." A pluralitás feltételezése először is azt jelenti, hogy a különböző egynemű közegek ténye — mint ahogy erről már szó esett — ebben a gondolatmenetben, a művészetek egymáshoz való viszonya tekintetében nem merev zárómozzanat, hanem mobilis kiindulópont. Persze nem a hagyományos-metafizikus osztályozás értelmében, amely a művészet általános fogalmából egyenes úton vezeti le a művészetek (ágak) és a műfajok különös érdekszféráit. Hanem egy olyan dialektikus-tényszerű („műközpontú?") értelmezésben, amely nem a művészettől jut el a műig, hanem magában a műben tételezi az összes magasabb szintű általánosításokat. „Itt abból kell kiindulnunk — írja mű és művészet összefüggéséről Lukács —, hogy a műfajok éppoly kevéssé példányai vagy alfajai a művészetnek, mint az egyes művek a műfajnak, ellenkezőleg, az általánosságban vett művészet elválaszthatatlanul, szervesen összekapcsolódva tételeződik minden egyes műfaj különösségével, és éppen ezzel, akárcsak — és ez itt a döntő szempont — minden egyes műalkotás tételezésével. Az inherenciának és nem az alárendelésnek a viszonyával van itt dolgunk."[11] Ezzel egyfelől tisztázza az egyes (a mű) és az általános (a művészet) dialektikus-logikai viszonyát, amennyiben az egyest nem az eleve meglevő általános jelentkezési formájának tekinti, hanem az egyesből bontja ki az általánost mint mozzanatot, másfelől pedig mű és művészet között oda-vissza járhatóvá teszi az utat, anélkül, hogy egyik irányt is abszolutizálná. Alapténynek a műalkotást tekinti, kizár minden magasabb általánosítás alá való egyszerű besorolást, de megtartja a művészet fogalmát mint legmagasabb absztrakciót.

[10] N. Hartmann: „Az esztétikai tárgy ontológiájáról"; Helikon, i. h. 369—378. Az idézet a 374. l.-ról.

[11] Lukács György: „Az esztétikum sajátossága", I. Akadémiai 1965, 576., 583.

A magasabb általánosításokat magában foglaló mű feltételezése, az inherencia fogalmának a bevezetése egyben a divergencia—konvergencia áldilemmájának a feloldása is. Annál is inkább, mert Lukács gondolatmenete szerint az egyes műalkotás oly módon helyezkedik el a műfaj és a művészeti ág történelmileg megszilárdult folytonosságában, hogy egyszerre tölti be és újítja meg a műfaji-ágazati törvényeket. Nem nehéz belátni, hogy a betöltés-megújítás egységének a hangsúlyozása nemcsak a műfaji és ágazati törvényeket teszi egyszerre szívóssá és elasztikussá, hanem a divergencia és konvergencia lényegi egységét is tartalmazza. Amennyiben a műalkotás a betöltés mozzanatában konvergál a műfaj, a művészeti ág és az általában vett művészet felé, a megújításában pedig divergál a megmásíthatatlan és megismételhetetlen egyediség, önálló esztétika elv irányában.

Mindez — ha kifejtetlenül is — utat nyit még egy lényeges probléma felé. Felveti az egyes művészeti jelenségek vizsgálati módszerének a kérdését. Ha ugyanis a konvergenciát abszolutizálná, az egyesből a különösön át az általánosra, a műalkotásból a műfajra, ágazatra és az általában vett művészetre való következtetés induktív logikáját tenné kizárólagossá; ha a divergenciát, akkor a fordított út deduktív következtetését. A divergencia—konvergencia elvi egysége tehát az indukció-dedukció módszertani egységét vonja maga után. Ezen belül természetesen — a vizsgált jelenség természetrajzától függően — hol egyik, hol másik mozzanatra eshet a hangsúly.

Lukács tehát megszünteti az általában vett művészet elvont fogalmának az abszolutizálását, de megőrzi a végső elvi egység valóságos tényét. Hangsúlyozza a mű egyedi pontszerűségét, de ezzel együtt belehelyezi azt egy magasabb kontinuitásba. Emögött pedig felsejlik a művészetek változó, rugalmas, történelmi-szisztematikus viszonylatrendszere, amelyben megvannak az irodalom „helyzetmeghatározásának" reális feltételei.

A ZÁRT RENDSZEREKTŐL A NYÍLT KÉRDÉSEKIG

A „helyzetmeghatározás" kísérleteinek több évezredes története van. Nagyjából két, nem szöges ellentétet, inkább lényeges hangsúlyeltolódást tartalmazó tendencia figyelhető meg. Az egyik lényegi egyenrangúságot tételez fel a művészetek között. Ezért a létrehozott rendszer valamelyest nyitott. A másik valamiféle hierarchiát konstruál, rendszerint az irodalom javára. Ezért a létrehozott rendszer inkább lezárt. Az akárcsak vázlatos áttekintés sem lehet haszontalan.

EGYENLŐ-PLURÁLIS RENDSZEREK

A kiindulópont Arisztotelész. A „Poétika" és a „Politika". A fogalmazás, a művészetek első rendszerének alaptétele nemigen hagy homályt. A művészetek — amelyek közös lényege az utánzás — „három tekintetben különböznek egymástól: más eszközökkel, mást és máshogyan — tehát nem ugyanazon a módon utánoznak".

A sorrend nyilván nem rangsor. A csomópont, ahova összefutnak a rendszer erővonalai a „mást" vagy mit. Azaz az egyes művészetek speciális tárgya, tartalmi érdekszférája. Mármint a közös tárgyon, az emberi magatartásfor-

mák-ethoszok, a jellemek, szenvedélyek és tettek utánzásán belül. Ez a „mást" vagy mit nemcsak az ágazatokat határolja el, hanem műfajképző elv is. Ha például a cselekvő ember utánzásáról van szó, a dráma formáló elve, műnemi meghatározója kerül előtérbe. És ezen belül is, a magasztos vagy a hitvány különbsége szerint a tragédia vagy a komédia műfaja. Nem valószínű, hogy gondolati pontatlanságról lenne szó. Inkább arról — és ezt érdemes megfigyelni —, hogy Arisztotelész a megformálás alapját képező emberi magatartásmódok — élettények — a „mit" alapján szinte egybefogja a művészeti ágat és a műnemet, szorosabb-dialektikusabb kapcsolatot teremtve közöttük, mint a későbbi merevebben osztályozó esztétikák teszik.

A viszonylatrendszer szempontjából kulcsfogalommá mégis a „máshogyan" válik, az ábrázolás milyensége. A különbségtétel közismert: a zene és általában a muzsiké — beleértve a költészetet is — közvetlenül utánozza a jellemet és annak érzelmi-indulati összetevőit, a haragot és a szelidséget, a bátorságot és a mérsékletet, az elernyedést és a féktelenséget; míg a képzőművészet a színnel és a formával csak utal rájuk. Csak annyit láttat, ami a felszínen megjelenik. Nem magát a lelki komponenst adja, csak annak a jelenségét-jelképét. Végeredményben tehát az ábrázolás-utánzás közvetlenségéről és közvetettségéről van szó. A jellemek művészi megragadásának módjáról, amely egyben az ábrázolás mélysége is. Ez a mozzanat megkerülhetetlen még akkor is, ha Arisztotelésznél ebből még nem bomlik ki a művészetek viszonylatrendszerében valamiféle hierarchia.

A „más eszközök" a „máshogyanból", az ábrázolás alapelvéből következnek. Megfogalmazható: Arisztotelész az utánzás minőségéből, a fő formálási elvből, az ábrázolt jellem és az ábrázolási mód egységéből következtet az eszközökre, a művé formálásnak a felszínen megjelenő, végső érzéki összetevőire, a dallamra, a ritmusra, a színre, a vonalra, a prózára és a versmértékre.

A „mást", a „máshogyan" és a „más eszközökkel", a tényezők önálló értelmét elemezni kívánó szétválasztása erőszakos művelet. A három elem önmagában értelmetlen. Együtt jelentik az ágazati esztétika alapvetését és egy viszonylatrendszer körvonalait. Hiszen a „mást" csak a „máshogyanban" realizálódik, az pedig csupán a „más eszközökkel"-ben érhető tetten. A „más"-nak, az ábrázolás tárgyának-tartalmának az elsőbbsége tehát inkább elvi vagy az elemzés-megismerés útjából következő, vagyis végső soron ismeretelméleti. Ez az elem ugyanis — az elsőbbségével együtt — a másik kettő nélkül nem is ölt testet. Azaz bennük létezik, ontológiailag tehát egy komplexust alkot velük. Így elsőbbsége egyenrangúság, legfeljebb túlsúlyos mozzanat. Arisztotelész tehát a műalkotás struktúrájából és a művészetek viszonylatrendszeréből egyszerre száműzi a hierarchikus megoldást.

Arisztotelész látszólag egy formális szemponttal indul, a látás és a hallás művészeteinek a megkülönböztetésével. Szétválasztja a műalkotás három elemét, és a tartalomból következtet az eszközökre. Lényegében azonban a látást és a hallást, az érzéki-anyagi rendszerezést a közvetlen vagy közvetett jellemábrázolás alapvető művészi dilemmájává mélyíti, a három elemet pedig egységes műstruktúrává fogja össze. Ha nem tenné, műve nem tartozna az esztétikai gondolkozás „alapokmányai" közé.[12] Lessing „Laokoón"-ja látszólag ugyancsak formális szemponttal közeledik a képzőművészethez és az iroda-

[12] Arisztotelész: „Poétika", Magyar Helikon 1963, 5—11. és „Politika", Gondolat 1969, 357—375. Az idézet a „Poétiká"-ból való. 5. l.

lomhoz. A tér és az idő dimenzióinak az elkülönítésével, a láthatónak és a láthatatlannak az ábrázolási problémájával, az utánzáshoz használt jelekkel. A Laokoón-szoborcsoportnak és Vergilius leírásának, Achilleusz és Aeneas pajzsának híres elemzésében pedig mintha éppen az eszközöktől haladna a formálási elvekig és innen a tartalomig. Azután a merev-statikus ellentét pólusait mozgásba hozza, visszájukat is megmutatja, és így előre lép az eltérő komponálási elvek meghatározása felé. Ha nem tenné, műve nem lenne ma is eleven, zseniális hagyomány.

De térjünk vissza a felszíni réteghez. Itt az ellentétek valóban áthidalhatatlanok. Nemcsak a téré és az időé, hanem a láthatóé és a láthatatlané. A pontszerű ábrázolásé és a folyamatjellegűé; a szűkösségé és a tágasságé; az anyagszerűé és a szellemié; az általánosra szorítkozó és a konkrét-egyedit megmutató jellemzésé; a részletek egymásmellettiségéé és az időben távolállónak összeforrasztásáé; az érzéki minőségek konkrétságáé és a szellemi tulajdonságok elvontságáé, és még lehetne sorolni tovább is. Ez fut össze a híres formulában, a gondolatmenet felső rétegének összegzésében, amely szerint a „festészet tulajdonképpeni tárgyai a látható tulajdonságokkal bíró testek, . . . amelyek egymás mellett vagy amelyeknek részei egymás mellett léteznek", míg a „költészet tulajdonképpeni tárgyai a cselekvések . . . amelyek egymásra vagy amelyeknek részei egymásra következnek".

Természetesen ez a réteg is tisztes szellemi teljesítménnyé tenné Lessing művét. Remekművé azonban éppen ennek meghaladása által válik. A meghaladás legfőbb mozzanata a térhez kapcsolódó időnek („a testek nemcsak térben léteznek, hanem időben is") és az időhöz kapcsolódó térnek („a cselekvések nem állhatnak meg önmagukban, hanem bizonyos lényekhez kell kapcsolódniok") a felismerése. Ennek a konkretizációja egyfelől a „termékeny pillanat", a térben ábrázoló képzőművészet időbeliségének, idődimenziójának zseniális megragadása; másfelől a „homéroszi egy jelzőnek" és a testek ábrázolásának cselekménnyé oldása, az irodalom tárgyábrázoló lehetőségeinek tapintása. Ezzel Lessing leglényegében közelíti meg a képzőművészet és az irodalom komponálási elvét, de csak egyenlőtlenül, felemás módon. A térdimenziónak alárendelt idődimenzió ugyanis, illetőleg a kettőnek az egysége egyenlő a képzőművészetek komponálási elvével, azzal a móddal, ahogy az alapvetően a térben létrejövő mű egész világgá kerekíti magát. A homéroszi egy jelző és a leírás cselekménnyé változtatása azonban csak az irodalmi tárgymegjelenítés módja, nem pedig az idősíknak alárendelt térdimenzió megteremtése. Csak része az irodalmi kompozíciónak, nem maga a kompozíció. Ehhez nyilván csak a mozgó anyag létdimenzióinak, az idő és a tér egységének a filozófiai megoldása jelenthetne kulcsot. Lessing a képzőművészet esetében meghaladja saját filozófiai előfeltételezéseit, és eljut a lukácsi „kvázi-idő" felfedezésének küszöbére. Az irodalom esetében ez a meghaladás nem sikerül, ezért a megközelítés-megoldás csak részleges lehet. Feltehető, hogy Lessing szubjektíve — lehetne ehhez adalékokat keresni — az irodalom primátusát kívánná bizonyítani. Objektíve azonban a képzőművészeti kompozíció titkát fejti meg, és az irodalomét hagyja félig-meddig homályban. Ezért szisztémája — minden zsenialitása mellett — sem felel meg a szándéknak, és az egyenlőség mellett bizonyít, vagyis a hierarchia ellen.[1]

[13] Vö.: Lessing: „Laokoón", Akadémiai 1963, Az idézetek a 128. l.-ról valók.

A későbbi rendszerekből, vegyük például a Hartmannét és a Greenét — többnyire a szándék ellenére —, minduntalan előbukkan valami hierarchikus jelleg. Amíg Hartmann ábrázoló (plasztika, költészet, festészet) és nem ábrázoló (építészet, ornamentika, zene) művészetekről beszél, még lényegében megvan az egyensúly. Az előzőeknél az ábrázolt tárgyban, a sujet-ben jelentkezik valami idegen, az esztétikai szférán kívül eső elem, az utóbbiaknál azonban, mármint az építészet és az ornamentika esetében ezt a praktikus célhoz való tapadás ellensúlyozza. Ebben a gondolatmenetben egyedül a zene mutatkozik az esztétikán kívüli determinánstól és céltól egyaránt szabadnak, szinte új, öntörvényű szépségdefiníciót követelve magának. Ha ebben az összefüggésben — bár nem is világosan megfogalmazottan — a zene javára billen a mérleg, Hartmann másik rendszerezésében a percepció művészeteivel szembeállított költészetre, vagyis a képzelet kötetlen-szabad művészetére esik a hangsúly. Ahogy Green szisztémájában is úgy bukkan fel az irodalom szimbolikusnak nevezett művészete, amely a képzelet közegében korlátlanságban-gazdagságban messze meghaladja az absztrakt (zene), a tiszta (tánc, építészet) és az ábrázoló (szobrászat, festészet) művészetek megjelenítési lehetőségeit.[14]

Részletesebb elemzésre sem hely, sem lehetőség. Két tendencia azonban talán így is világos. A rendszerezési kísérletekben érvényre jutnak külsőformális (látás—hallás, idő—tér) szempontok; mennél rugalmasabb azonban egy szisztéma, annál inkább alárendelik ezeket a fő formálási elveknek vagy kifejezetten a kompozíció megragadására irányuló törekvéseknek, és ezzel nagyjából meg is őrzik plurális-egyenlő jellegét. Viszont a fokozottabb zártság arányában egyre jobban eluralkodik valamilyen rendszerezési elv (formális vagy tartalmi), és az ennek leginkább megfelelő művészet körül óhatatlanul kialakulnak a hierarchikus elrendezés körvonalai.

ZÁRT-HIERARCHIKUS RENDSZEREK

Hogy az alkalmazott szempont vagy szempontok abszolutizálása mennyire jelenti a zártság, vagyis a rendszerjelleg fokozódását, ez pedig a hierarchia létrejöttét is, nézzük meg három példán. Egy csírarendszeren, a Leonardóén. És két teljesen kialakulton, a Kantén és a Hegelén.

A Leonardóé tényleg nem rendszer. Csak rendszerlehetőség. Egy szisztéma gerince, amely a festészet és a költészet összehasonlítása köré épülne. Az összehasonlítást és az eredményt eleve több tényező determinálja. A mimézis-elmélet reneszánsz variációja, amely a természet utánzására orientál, és az embert is elsősorban természeti lényként értelmezi. A festészet reprezentatív-uralkodó művészeti ággá válása az újjászületés első századaiban. És a reneszánsz embereszmény teljességideálja, amelynek lelke a harmóniára való törekvés.

Ezekből eleve következik az érzékszervek szerinti osztályozás, és mivel a látás — a kor jellegzetes, képzőművészet ihlette felfogása szerint — a hallásnál magasabbrendű érzékelés, a mérleg természetesen a festészet javára billen. Ezt erősíti a látás—hallás-ellentétben benne rejlő és éppen ezért alárendelt tér—idő-probléma. A szem számára készülő „néma költészet", a festészet ugyanis az ábrázolt jelenség vonásait térben elhelyezve, időben egyszerre képes

[14] Vö.: Hartmann, i. m. és Th. M. Green: „A művészet kategóriái", uo. 387—396

adni. Míg a „vak festészet", a költészet ezeket időben egymás után sorakoztatja, és mivel Leonardo nem ismeri el az emlékezet, a belső szemlélet szintetizáló — egymás mellé helyező — lehetőségét, ebből nem állhat össze egységes vízió. És itt elérkeztünk a koncepció gyökeréhez, a harmóniaeszményhez. Mert az egyszerre megjelenő szín és vonal meg tudja teremteni a tárgyak harmóniáját — ahogy a hangok szimultaneitását létre hozó zene is —, amely előhívja a lélekét, a mozzanatokat időben egymás után helyező költészet azonban törvényszerűen elveszíti azt. Így jön létre a vizualitás és a térbeliség és az ebből fakadó harmónia elsőbbségét abszolutizáló szemléletből egy a festészet primátusát és a költészet szekundér jellegét hangsúlyozó koncepció, amely nem rendszer, de tendencia a rendszeralkotásra. És ezért éppen létrejöttében, in statu nascendi mutatja a rendszeralkotás törvényszerű sajátosságait.[15]

A Kanté viszont zárt rendszer. Méghozzá olyan, amely a hierarchiát egy szigorúan körülhatárolt gondolati magból, pontosabban ennek a centrumnak a körülhatárolásából teremti meg. A mag is, a körülhatárolás is Kant egész esztétikája, sőt egész gondolatrendszere által meghatározott. A mag a puszta megítélésben tetsző, az esztétikai eszmét kifejező szép, amely célját önmagában hordja és — a német klasszicizmus esztétikai neveléseszményének megfelelően — a lelkierők kultúráját szolgálja. Ebből a meghatározásból következik a körülhatárolás. Kant ezt az eszményt ellenpólusokkal, negatív pólusokkal veszi körül, amelyek a művészetek egy részét magukhoz is szívják. Kategorikusabban fogalmazva: degradálják. Ilyen negatív pólus a gazdasági prakticitás, amely a kézművességet, a fizetett „bérművészetet" szívja fel, azaz a díszítő tárgyformálás teljes rendszerét. Az intellektuális prakticitás, egy tárgy megismerése, az ahhoz kapcsolódó formálás, vagyis a mechanikus művészet. A puszta utilitáris-használati prakticitás, amely az építészetet vonzza magához, beleértve a művészi jelleget öltő bútorkészítést is. A lelkek szabadságát veszélyeztető, művészi eszközökkel történő, az eszmékkel való puszta játékot szellemi befolyásolásra használó intellektuális erőszak és az ennek megfelelő álművészet, az ékesszólás. Végül pedig a puszta élvezetet szolgáló kellemes, amely nemcsak a társas szórakozás művészi megnyilvánulásait asszimilálja, hanem bizonyos határok között a zenét is.

A kanti rendszer tehát kizárásos alapon, a határok pontos kitűzésén, a negációk során keresztül érvényesülő intellektuális-tartalmi szisztéma, amelynek csak a felszínén úszik egy látszólag elsődleges érzéki-formális szempont, amely a tudomásulvétel módja, a képzelet (a költészet), a szemlélet (képzőművészet) és az érzékelés-érzet (zene) szempontjai szerint osztályoz.

Ami a negatív pólusoktól körülhatárolt és szinte szétroncsolt körön belül megmaradt az esztétikai eszmény kifejezési lehetőségeként, a természeti szabályozást hordozó zseni művészeteként az csak — felemás módon — a zene, a képzőművészet, vagyis a szobrászat és a festészet és természetesen a kör centrumában elhelyezkedő költészet. Menjünk felfelé a most már teljesen világos hierarchia lépcsőfokain. Az első fok evidens módon a zenéé. A lélek vonzereje és megindultsága tekintetében ugyan a költészet mögött állna, fogalom nélküli érzelem lévén azonban nem késztet gondolkodásra. Erős, de nem tartós megindulást eredményez, és ezért inkább élvezet — tendál a puszta kellemes felé ! — mint kultúra. Az „érzetektől a határozatlan eszmékig" eljutó zenével szemben a képzőművészetek „a meghatározott eszméktől az

[15] Leonardo da Vinci: „Tudomány és művészet", Magyar Helikon 1960.

érzetek" felé törekednek, ezért helyezkednek el magasabb lépcsőfokon. Különösen a festészet, amely legmélyebben gyökerezik az eszmékben, és így a szemlélet területét legjobban kitágítja. És legfelül az esztétikai eszmét, a megítélésben való tetszést legjobban kifejező és ezzel a lelki erők kultúráját leggazdagabban szolgáló költészet. Az ideákkal való szórakoztató játék látszatától jut el a gondolatig, amelynek bőségét a fogalom formáinak gazdagságával köti össze. És ezzel a képzelőerő játékának és az értelem törvényeinek az összhangját teremti meg.

A kanti rendszer zárt voltából a hierarchia következik. Intellektuális-gondolati jellegéből és az egy tényezőre való redukáltságából az irodalom hierarchikus elsőbbsége. Szinkronitásából, a történetiség alárendeltségéből zárt-mozdulatlan jellege. Hegel két ponton haladja meg. Több szempontot érvényesít és ezzel egy nem kevésbé szimmetrikus, de kiegyenlítettebb és dokumentáltabb hierarchiát teremt. A történetiséggel pedig oldja a zárt szinkronitást. Bár éppen egy másfajta zártságot hoz létre.[16]

A Hegelé rendszerebb rendszer az összes többinél. Mondhatni: az abszolút rendszer. Magja a szép, az esztétikai eszmény. Eszme és érzéki-szemléletes forma egysége. Amelynek, a művészetben testet öltve, végső célja — az egész német klasszikus esztétika emberformáló ihletettségének megfelelően — az embernek az esztétikai elsajátítás útján való alakítása. Mégpedig az igazságnak az érzéki, művészi alakulat formájában való kifejezése által. Ha az esztétikum, a művészet a szellemi és az érzéki egysége, a két végpont a szellemi nélküli érzékiség és az érzéki nélküli szellemiség. Azaz a rendszer határaként a puszta kellemes és a puszta szellemi-fogalmi.

A rendszer dinamikáját a két végpont közötti mozgás adja. Amely — a kellemes és a fogalmi határain belül — a szellem nélküli anyagtól az anyag nélküli szellemig vezet. Másképpen fogalmazva: a szellemnek az anyagba való belépésétől az onnan történő kilépéséig. Végső soron a szellemtől — az anyagon át — a szellemig, mert minden mű „a képzeletben volt, az emberi szellemből és ennek alkotó tevékenységéből származott, úgyhogy már nem egy tárgy képzetét kapjuk, hanem egy emberi képzet képzetét". Ezzel, a szellem önmagától önmagához vezető dinamikájával a hegeli rendszer középpontjába kerültünk. Ahol a mozgásnak két összetevője és két iránya is van, és ezek határozzák meg a művészetek egymáshoz való viszonyát. Az egyik összetevő az érzéki jellegből következik, és a műalkotásban, az objektivációban az érdekelt érzéki szféra és a neki megfelelő anyag viszonyát jelenti. Az ebből fakadó irány vízszintes. Ezen a materiális anyagban formáló és az anyagban csak a szellem visszfényét érzékeltető építészettől a maga konkrét anyagiságát megszüntető, a nyelvet pusztán jellé degradáló, tisztán szellemi irodalomig lehet haladni. A másik, emögött levő, de ebből következő mélyebb összetevő tartalmi. Az esztétikai eszmény, a megérzékített igazság művészeti áganként különböző mélysége és milyensége. Az ebből következő irány függőleges, történeti. Lényegében azonban nem is külön irány, hanem az előbbinek a tényleges, azaz történeti dimenziója. Amelyen végighaladva ugyancsak az építészettől az irodalomig jutunk el. Közben azonban végigjárjuk a művészetek történeti fejlődését is, amelynek útja a szellem anyagi környezetének puszta megteremtésétől (építészet) a szellemnek szellemként való tiszta megjelenítéséig (irodalom) vezet.

[16] Immanuel Kant: „Az ítélőerő kritikája", Akadémiai 1966. A rendszerezés elveit lásd a 270—304. lapon.

Ez persze végpont is. A képzettől a képzethez, a szellemtől a szellemhez vezető út végpontja, amely azáltal bontja fel a művészet szellemi-anyagi-érzéki egységét, hogy megsemmisíti a saját anyagi-érzéki összetevőjét, és ezzel „maga a művészet kezd felbomlani, s a filozófiai megismerés számára adódik az átmeneti pont a vallási képzethez mint olyanhoz, valamint a tudományos gondolkodás prózájához".[17]

Hegel rendszere tényleg rendszer és tényleg zárt. A kellemes és a fogalmi határai, az érzéki és a szellemi végpontjai között, tehát az érzéki-szellemi szférában létrehoz egy mozgást — amely valóban, objektíve mozgás, nemcsak a megismerő tevékenység mozgása —, és ezt egyszerre teszi logikaivá és történetivé. A mozgás az indulástól, az építészettől, a befejezésig, a költészetig hajszálpontosan halad előre a tézis, antitézis és szintézis kerekein. A festészet, az építészet és a szobrászat pólusait szintetizálja. A költészet a festészetét és a zenéét. Sőt a dráma is az epikát és a lírát. Mindezt pedig úgy szerkeszti meg, hogy a két szempont, az érzéki-anyagi és a szellemi-tartalmi fölerősíti és dokumentálja egymást, és a szinkron mozgásirány történetivé mélyül. Ezzel a szempontok gazdagságában, a tényleges mozgásban és a történetiségben egyaránt meghaladja Kantot, de — hűen hozzá — minden szempontot-tendenciát az irodalom hierarchikusan kijelölt primátusában fog össze. Amikor azonban a térben és időben kötetlen, tárgyában határtalan és az emberi folyamatokat a maga teljes differenciáltságában kifejező „csúcsművészet", az irodalom és vele az egész művészet felbomlását, a „művészeti korszak" végét jósolja, egyfelől beteljesít és végletesen zárttá tesz egy törvényszerű hierarchikus tendenciát, másfelől pedig az egész maga rajzolta folyamatot kezdet és vég közé szorítva megkérdőjelezi a saját történetiségét.[18]

A RENDSZERALKOTÁS DILEMMÁI

A zárt rendszerek tehát hierarchikusak. Minél zártabbak, annál inkább azok. Önmagában zárt, logikus szisztéma csak valamilyen pontosan körvonalazott szempont vagy szempontok alapján jöhet létre — Hegel mutatja ezt a legvilágosabban. A szempontok pedig vagy egybeesnek valamely művészet sajátosságaival, és akkor az (többnyire a költészet) egy körülötte létrejövő hierarchia csúcsára kerül. Vagy eleve egyik ágazat jellemzőit absztrahálják ideálisakká (mint többé-kevésbé Kant és Hegel esetében).

A hierarchikus rendszerben a hierarchia és a rendszer egyaránt kérdőjeles. A hierarchia, a művészetek közötti rangsor vagy legalábbis értékkülönbség azért, mert ellentmond az esztétikai szféra elvi pluralitásának. E pluralitás pedig — Lukács György meggyőző okfejtése szerint — nemcsak az e szférában megjelenő jelenségek sokféleségét, minőségi különbségét tételezi fel, hanem azok egymás mellé rendeltségét, tehát azonos értékűségét is.[19] Ami persze nem zárja ki, hogy az esztétikum egy autonóm művészeti alkotásban dominánsabban és koncentráltabban jelentkezik, mint például egy használati

[17] Hegel: „Esztétika", I. II. III. Akadémiai 1952, 1955, 1956. Az idézetek a II. kötet 210. és a III. kötet 181. lapjáról valók.

[18] A különböző rendszerek áttekintésénél használtam Miklós Pál fontos, eligazító tanulmányát. Miklós Pál: „Az összehasonlító művészettudomány nehézségei és lehetőségei", Helikon, i. h. 323–341.

[19] Vö.: Lukács, i. m. I. 620.

tárgy megformálásában. És azt sem, hogy a történelmi fejlődés egyenlőtlen volta következtében egy korszakban vagy nemzeti kultúrában valamely művészeti ág úgynevezett uralkodó művészeti ággá válik, a többi mögötte elmarad. Mindez azonban minőségi különbség, a „mineműség" különbsége, de semmiképpen sem rangsor. A történetiség azonban már át is vezet a hierarchia problémáiról a rendszer gondjaira.

A gondok két ponton is jelentkeznek. A rendszer statikus jellegében és elemekből való felépítettségében. A statikus jelleg kizárja a történetiséget, és ezzel eleve ellentmond a társadalmi lét — sőt általában a lét — egyik ontológiai alaptörvényének. (Még Hegel is kizárja, részben úgy, hogy véget vet a folyamatnak, részben úgy, hogy művészettörténeti tényekről-tendenciákról — a három lépcsőfok tisztasága érdekében — nem vesz tudomást.) A művészet történeti fejlődése pedig szüntelenül felbont minden rendszert. Főképpen, ha figyelembe vesszük, hogy a művészet genézise nem egyszer lezajlott és lezárult folyamat, hanem bizonyos értelemben permanens genézis. Amennyiben a társadalmi léttel való laza és nem áttétel nélküli, de feloldhatatlan kapcsolat szüntelenül teremt, átalakít és megszüntet formákat. A permanens genézis egyrészt eredendően létrehoz művészeti ágakat, és elvezeti őket önálló, egynemű közegük kikristályosításáig. Másrészt új ágakat is teremt (foto, film), kiiktat és beiktat műfajokat (eposz-regény), és minden lényeges alkotásban végső soron a műfaj új variációját hozza létre, olykor korszakos kompozicionális változásokkal. Gondoljunk arra, hogy az élőszóról az írásbeliségre való áttérés vagy a szóbeliségnek a rádió és televízió hozta reneszánsza milyen eltolódásokat eredményez nemcsak az irodalom életformájában, hanem az egyes művek-műfajok szerkezetében is. És e folyamatos genézisben a fő ihlető nyilván nem a művészet bizonyos — tényleg létező — önmozgása, hanem a társadalmi lét változása.

Továbbá a történelmi mozgásban a társadalmi lét ontológiai alapegysége nem a „vegytiszta elemi részecske", hanem az ezekből összetevődő viszonylatrendszer, változó-alakuló komplexus. Ez pedig kérdésessé teszi az elemekből konstruált rendszerek gondolati szimmetriáját. A művészet esetében nem lehet figyelmen kívül hagyni a viszonylatrendszer alakulását, az ágazatok egymáshoz való kapcsolódásának lazább-kötöttebb variánsait. Csak példaként: a kezdeti genézis hosszú szakaszában a zene és a tánc szorosan összefonódik, majd a zene kivívja önállóságát, a tánc azonban megtartja függését. És az irodalom (a líra) és a zene összefüggésrendszere is több változaton keresztül alakul. Vagy: századunk művészetében a film mutatja a színházhoz és az irodalomhoz való kapcsolódás sokféleségét, amelyet a kölcsönhatásra, az összefonódásra, illetve a függetlenedésre való törekvések egysége jellemez.[20]

Mindezekből következik: a művészeti ágazatok viszonylatrendszerének felvázolásában, tehát mindenfajta rendszerezésében — a pluralizmus elveinek megfelelően — eleve elesik bármilyen hierarchia lehetősége, és a valamelyes hitelességre számot tartó logikai konstrukció csupán a komplexus összes történeti variánsainak általánosítására épülhet. Vagyis a logikai és a történeti egységében a hangsúly nem a logikaira, hanem a történetire esik. Nem a logikai absztrakciókat kell benne történetileg konkretizálni-kontrollálni, hanem a történeti mozzanatokat lehet valamelyest logikailag elrendezni.

[20] Vö.: Lukács György: Marx ontológiai alapelvei; „Magyar Filozófiai Szemle", 1973/3—4., 251—252.

Szilárd és ellenőrzött elméleti fogódzópontok — a dolog természetéből következően — nincsenek. De vannak gyümölcsözőnek ígérkező, eligazító kategóriák. Például az egynemű közegé, amely konkretizálva az érintett érzéki szférát vagy szférákat, az adott művészeti ágat (jelen esetben az irodalmat) belehelyezi egy ebből a szempontból létrehozott összefüggésrendszerbe. Az egynemű közeg körülhatárolása lehetővé teszi egyrészt a valóság konkrét tárgyiasságához való viszony tisztázását (mennyire tartja meg vagy költi át a mű a valóság eredeti formáit, milyen a stilizáltsági szintje, mimetikus-e vagy sem?), másrészt pedig utal az ágazat dimenzióira, a tér és idő sajátos viszonyaira, a tényleges dimenziók és a „kvázi-dimenziók" egymásraépítettségére. Ez pedig már a küszöbe egy tényleges-tartalmi rendszerezésnek, amelynek kulcsfogalma a meghatározatlan tárgyiasság. Amennyiben egy mű, műfaj vagy ágazat legfőbb formáló-kompozicionális elve éppen az, hogy mikrokozmosszá, teljes világgá alakulása során a valóság mely elemeit képes és mi módon képes meghatározni, és melyek azok, amelyek törvényszerűen meghatározatlanok maradnak.

Mindezek nem jelentik egy rendszer (nyílt és történeti rendszer) princípiumait. Következtetéseik is divergálnak. Az adott művészeti ágat egyenként más és más viszonylatrendszerbe helyezik. Ez egyben biztosíték a záródás és hierarchikus rendszerré merevedés ellen is. Végiggondolásuk azonban minden „helymeghatározás" szempontjából nélkülözhetetlen.

A NYELVI MŰVÉSZET CSALÁDFÁJA

E történeti-szisztematikus rendszer felvázolásához és benne — az összes lehetséges koordinátákban — az irodalom viszonylatainak a meghatározásához még kevés az általánosítható ismeretanyag. Főként a történeti. Már ami az ágazat és a műfajok életmódjának a változásaira és összes variációira vonatkozik, és szembesíthető — a permanens változás-genézis formáinak a konkretizálása céljából — a társadalom mozgástörvényeivel. Az irodalomesztétika és benne a „helymeghatározás" történeti része csak így építhető fel. Az előbbiekben érintett kategóriabázis azonban a logikai-szinkron összetevő kísérleti megközelítéséhez elegendő. Összegezzük — bevezetésként — az áttekintett rendszereknek az irodalomra vonatkozó végkövetkeztetéseit.

Feltűnő, hogy néhány fontos konzekvenciában a legkülönbözőbb megközelítési módok összefutnak. Például: a felvilágosodás eredményeit összegező Lessingé, a klasszikus német filozófiát képviselő és tetőző Kanté és Hegelé, a modern-strukturális-formális szempontok szerint elemző Ingardené és Greené.

Az első lényegi mozzanat az érzéki-művészi jellegnek, a képzelőerőnek és a fogalmiságnak a Kant hangsúlyozta egysége, amely Hegel koncepciójában a nyelvi művészetnek a nyelv természetrajzából következő sajátosságává mélyül. Az irodalmi ábrázolás időbeliségét és ebből fakadó folyamatjellegét Lessing veszi észre, Hegel egész rendszergondolatában központi szerepet szán neki, és a képzőművészet egy mozzanathoz való kötöttségével szembeállítva — Lessinghez hasonlóan — Ingarden is hangsúlyozza. A folyamatjelleg — egybekapcsolva a nyelvnek a gondolatok és érzelmek kifejezéséhez való kötöttségével — egyet jelent a pszichés, gondolati-érzelmi-indulati mechanizmusok motivált, differenciált és elemző ábrázolásában megnyilvánuló viszonylagos — a többi ágazathoz viszonyított — korláttalansággal, amit Hegel a költé-

szet általános művészet voltával kapcsolatban minduntalan hangsúlyoz. A psziché komplex-differenciált ábrázolásának a lehetősége pedig egyben az összetett esztétikai minőségek kifejezésének a lehetősége is, amelyet Ingarden találóan az irodalmi kifejezés polifóniájának nevez. Az emberi benső megjelenítésének ez a totalitása összefügg a láthatatlan, tehát nem konkrét-érzéki jelenségek ábrázolásának korláttalanságával, ami Hegelnél központi gondolat, Greennél és Ingardennél pedig a nyelvi jelölés, pontosabban jelölhetőség egyenes következménye. A belső és külső világ ábrázolásának ez a nyelvhez és a nyelvben testet öltő fantáziához kötött tartalmi korláttalansága egyben az ábrázolás közvetettségének, tehát konkrét-érzéki korlátozottságának a problémáját is felveti. Ez már Lessingnél és Hegelnél is felbukkan, részben úgy, hogy az irodalom nem a jelenség érzéki minőségét adja, csupán annak konvencionális-nyelvi jelét, részben pedig abban a feltételezésben, amely szerint a nyelvi ábrázolás időbeli egymásutánja törvényszerűen elveszíti a tárgy egységes érzéki vízióját. Greennél ez még ugyancsak érzéki csökkentértékűség. Ingarden azonban ebben is egy virtuális gazdagságot lát, amely a képzőművészet által konkrétan, azaz vizuálisan meg nem határozott elemeket a költészet szintjén, a képzelet számára meghatározni képes.

A következtetések mindenképpen konvergensek. De főképpen egyértelműen megjelölik a gondolatmenet korrekt kiindulópontját: az irodalomnak mint a nyelvi kifejezés lehetőségeihez kötött, azok által meghatározott művészetnek a vizsgálatát.

Hogy a közvetlenül a képzelethez kapcsolódó irodalom számára a nyelv a kifejezés mércéje, úgy is mint határ, de egyben határtalanság is, azt Hegel erőteljesen hangsúlyozza: „Mivel azonban a költői fantázia abban különbözik minden más művészet képzeletétől, hogy alkotásait szavakba kell öltöztetnie és a nyelv által kell közölnie, azért kötelessége kezdettől fogva úgy rendezni el minden képzetét, hogy teljesen kifejezhetők is legyenek a nyelv rendelkezésére álló eszközökkel."[21]

A nyelv mint a művészi fantázia kifejezési lehetősége művészi anyag és eszköz. De általában nyilvánvalóan nemcsak az. Hanem olyan hangtesttel, tehát anyagtalanul anyagi burokkal rendelkező szellemi jelrendszer, amely a kommunikáció leggazdagabb és legdifferenciáltabb eszköze. A hétköznapi, a tudományos és a művészi kommunikációé egyaránt. Tehát logikai-szisztematikus szempontból az első feladat nyilvánvalóan az, hogy a nyelv anyagi burkában megjelenő művészetet, a szépirodalmat elhatároljuk a nem művészi jellegű nyelvi megnyilatkozásoktól, illetőleg a művészet és nem művészet határeseteitől. Szándékolt merevséggel: az elhatárolás kettős. Tartalmi és nyelvi milyenségére alapozó formai. Mindkét szempontnak csak a leglényegesebb mozzanataira szorítkozhatunk. Az eredmények konvergálnak. A nyelvi művészet lényegjegyeihez vezetnek.

„TARTALMI" HATÁROK

A tartalmi elhatárolásnak — mint minden művészi alkotás esetében — két szempontja lehet: az önelvűség-öncélúság és a fiktivitás. Az öncélúság és önelvűség azt jelenti, hogy a nyelvi képződmény tisztán önmaga célja, vagyis

[21] Hegel, i. m. III. 218—219.

mindenfajta meghatározottságában csupán egy esztétikai funkciónak alárendelt, amely eleve kizár minden praktikus-célszerű tételezést. (Ennyiben a tartalmi körülhatárolás elfogadhatja Kant már elemzett szempontjait. A műnek az esztétikai funkcióra való szervezettsége ugyan nem cél nélküli célszerűség, de mindenfajta praktikus tételezés elutasításával ténylegesen „csupán" a befogadóra irányuló igen áttételes hatás intellektuális érdekét őrzi meg. A feladat tehát ennek az intellektuális érdeknek a konkretizálása, tartalma pontosabb meghatározása.) Azaz a művészileg szervezett nyelvi szerkezet, világot alkotó mű — éppen művészi szervezettsége által — az emberi világ olyan meghatározó szerkezeti törvényeit képes a saját szerkezeti törvényeivé alakítani, és ezzel a partikularitástól nagyrészt megtisztított valóságmozzanatokat a nembeliség, az összemberi érdek szintjére emelni, amelyek szükségszerűen a befogadó személyiségében is a partikularitástól a nembeliség felé való elmozdulás irányában hatnak. A valóság törvényeinek a mű törvényeivé való alakításában a leglényegesebb komponens a művészi fikció. A fikció a megszerkesztetlen valóság szelekció és koncentráció útján való megszerkesztése, az empirikustól az általánosított, a felszínitől a lényegi, az esetlegestől a törvényszerű felé való lépés. A művészi stilizáció összefoglalása, amely az egyes és az általános közötti utat megtéve a műalkotást a különösben konkretizálja. A fiktívnek tehát nem az igaz az ellentéte, hanem a nem fiktív, azaz a puszta tényszerű. Vagyis a művészi elrendezéstől még érintetlen, nyers valóságdarab. A tények legegyszerűbb elrendezése már út a fikció felé. A riport vagy a legtényszerűbb tényirodalom is azáltal, hogy elhagy mozzanatokat, és az összetartozókat egymás mellé helyezi, az egyedi tényt kiemeli egy életösszefüggésből, és behelyezi egy műösszefüggésbe, amely a puszta empíriához képest már önmagában művészi fikció. Persze ennek a fikciónak a skálája rendkívül széles. A tények egyszerű, dokumentáris elrendezésétől a fantasztikum szimbólumértékű megjelenítéséig terjed. A tényszerű—fiktív ellentét nem azonos az igaz—nem igaz ellentéttel. Két különböző koordinátarendszerben helyezkednek el. Az elsőnek a valóság felszínével való tapasztalati szembesíthetőség a mércéje. A másodiknak — a művészet esetében — az emberi valóság mélyrétegéhez viszonyított valószínűség és szükségszerűség.

Az esztétikai önelvűség és a fikció által meghatározott tartalmi mag körül nem nehéz meghúzni a határokat, illetve az eleve adott határokon kívül vagy belül elhelyezni a művészi igényű nyelvi képződményeket. Az a nyelvi alkotás, amely ugyan csupán önmaga célja, azaz kizáróan esztétikai funkcióval rendelkezik, de a művészileg megformált valóságösszefüggéseket nem képes a nembeliség szintjére emelni, tartalmában megőrzi a partikularitást, alatta marad az esztétikum határának, a kellemesség szférájában rögződik. Nem lesz szépirodalommá, csak — egyéb tényezőktől függően — álirodalommá vagy félirodalommá, Lukács szavával belletrisztikává. Minőségei sem esztétikaiak, legfeljebb előesztétikaiak. Például a szép helyett a tetszetős, a rút helyett az undorító, a tragikus helyett a borzasztó vagy a rettenetes jegyében formál. A belletrisztika esztétikailag tételez, de a megvalósulásban az esztétikum alatt marad. A szónoklás és a történetírás — főként a klasszikus történetírás — praktikusan illetőleg tudományosan tételez, de a formálásban tendál a művészi felé. Amennyiben a szónoklás a nyelv művészi elrendezésében, képszerű-metaforikussá formálásában közelíthet a költői nyelvhez. A történetírás pedig az események előadásában epikus jelleget ölthet, a történelmi alakok megformálásában pedig a művészi jellemábrázolás-tipizálás eszközeivel élhet.

Mindenesetre — minden határhelyzet ellenére — amíg a belletrisztika „alatta marad" a szépirodalomnak, a szónoklás a praktikus, a történetírás a fogalmi-tudományos felé „meghaladja" azt. A riportnak és a tényirodalomnak, a dokumentarizmusnak pedig a fikció útján megragadott művészi igazság a mércéje. Ha a tények mögé, azok elrendezése-komponálása, tehát stilizálása és bizonyos értelemben fiktívvé tétele által egy önmagukon túlmutató emberi tartalmat tud felidézni, azaz a felszíni ténynek „mélységélességet" ad, autentikus irodalmi művé, szépirodalommá válik. Ha nem, értéke csupán az „eset" hitelességén, szociológiai általánosíthatóságán, rerelatív jellegén mérhető.

A „NYELVI—FORMAI" HATÁR ALAPELEMEI

A kellemesség, a praktikus célszerűség, a tudományosság és az esetszerűség-tényszerűség határköveinek a kitűzésével a nyelvi művészetet, a szépirodalmat mint művészetet, tehát tartalmilag különböztettük meg a nem művészi, félművészi vagy álművészi nyelvi objektivációktól. Nyilvánvalóan kell következzen ezután a nyelvi, tehát „formai" megkülönböztetés, amely természetesen művészi is és tartalmi is, amennyiben bármely szöveg nyelvi megformáltságával együtt vagy éppen azáltal válik művészivé. Tehát ez esetben nem a szöveg művészi voltának másik összetevőjéről, csupán másik aspektusáról van szó. Végül is az a kérdés, hogyan viselkedik a tartalmilag körülhatárolt szépirodalmi mű a maga nyelvi anyagával szemben. Mit is jelent a nyelv mint egynemű közeg.

Kétségtelen, hogy a nyelv mint egynemű közeg meglehetősen problematikus. Először is műnemenként másképpen viselkedik. Lényegében — megfelelő alaposság és korrektség esetén — külön kellene beszélni a líra, a dráma és az epika egynemű közegéről, nyelvi megvalósulásáról. Beleértve a vers és a próza különbségét is. És akkor még nem vetődött fel a szépirodalmon belül a költészetnek és nem-költészetnek a szakirodalom jelentős részében teljesen elfogadott, éppen a nyelvi kifejezés intenzitásbeli eltéréseire alapozó megkülönböztetése. Mindez azonban nem teszi lehetetlenné — legalábbis ebben a nyelvi megformálás problémáit csak részkérdésként kezelő gondolatmenetben — a megközelítés egységét, csupán a kötelező differenciálást írja elő.

Először az érzéki konkretizálhatóság nehézsége tűnik szembe. Első megközelítésben ugyanis — eltekintve az előbb említett műnemi különbségektől — a nyelvi kifejezés akusztikus szférája nem látszik uralkodónak, vagy az érzéki minőség szempontjából perdöntőnek. Amennyiben érzékileg elsősorban nem a nyelvi jel, hanem az általa jelölt dolog minősége hat. Nem a jelölő, hanem a jelölt, a jelentés vagy értelem a mérvadó. A nyelv a jelölt tartalmat, a jelentést érzékíti meg. A nyelvi művészet ezért nevezhető a belső szemlélethez szóló művészetnek. A belső szemlélet előtt pedig — az emlékezet és a képzelet szintjén — a külvilág összes tapasztalt és az összes érzékszervekkel tapasztalt minősége megjelenik. Vagyis ez esetben az egynemű közeg érzéki sokszínűsége és ennek határai egybeesnek a belső szemlélet, az emlékezet és a képzelet érzéki minőségeinek sokszínűségével és határaival. Természetesen a nyelvi megjelölés eleve szegényebb és egysíkúbb, mint a mögötte meghúzódó alkotói képzelet érzéki gazdagsága. De a befogadói képzelet megteheti az utat visszafelé. Azaz a leegyszerűsítő és elszegényítő nyelvi jelből visszateremtheti a maga számára a mögötte meghúzódó képzelet teljes érzéki színskáláját. Végered-

ményben tehát az irodalom a nyelvi jelölés egynemű, de az emlékezethez és a képzelethez tapadóan érzékileg sokszínű-polifon közege által képes bevonni és a művészileg szervezett szövegben mozgásba hozni-hatékonnyá tenni a valóság minden érzéki minőségét.

Ehhez a sokszínűséghez tapad, helyesebben ennek a sokszínűségnek a másik oldala az ábrázolásba bevont érzéki minőségek áttételes volta, érzéki csökkentértékűsége. A nyelvi jel ugyanis nem ábrázolja, csak jelöli az érzéki minőségeket. Ezáltal természetesen mozgásba hozza a befogadói emlékezetet és képzeletet, de ez elvileg csupán az eredeti minőség érzékileg halványabb visszfénye. Pontosabban szólva a befogadói újjáteremtés sikere a befogadói fantázia minőségének függvénye. Hegel ennek az áttételezettségnek az alapján beszél az irodalmi ábrázolás érzéki „lefokozottságáról", és arról a tendenciáról, amely a művészi objektiváció érzéki minőségének a megszűnéséhez, tehát végső soron éppen művészi jellegének a megszűnésénez vezet. Sőt — persze csak egyetlen szempontból, a konkrét-érzéki minőségek megjelenítése szempontjából — ennek az áttételes jellegnek az alapján jelöli ki az irodalom helyét a művészetek között: „A szellemnek önmagában való koncentrációja az, aminek kifejezésére nem képes a szobrászat, míg a zene ismét csak nem térhet át a benső megjelenésének külsőlegességére, maga a költészet pedig csak tökéletlen szemléletet adhat a testiségről. A festészet ezzel szemben még képes arra, hogy összekapcsolja a két oldalt, képes magában a külsőben kifejezni a teljes bensőséget."[22]

A hegeli distinkció egy lehetséges variáns a helymeghatározások sorában. Fölsejlik mögötte egy kordinátarendszer, amelyben az irodalom a megadott szempont szerint valamilyen módon elhelyezhető. Jelen esetben — az emberi benső ábrázolására hivatottan — a zene mellé kerül. A magába forduló szellemet a külsőben megragadni nem képes szobrászat és a külső és belső világ szintézisét adó festészet között. Méghozzá oly módon, hogy a tiszta bensőséget megszólaltató zene még nem képes a maga anyagában-közegében a külvilágot kifejezni, míg a valóság érzéki minőségeit közvetetten ábrázoló irodalom már csak tökéletlenül képes erre. Mindez azonban még csupán a nyelvi anyagot véve tekintetbe, és egyelőre azt is teljesen absztrakt módon kezelve, csak egy összehasonlítási alapnak a felső rétege.

A mélyebb réteg ott kezdődik, hogy Lessing és Hegel egyaránt észreveszik: az irodalom a maga anyagát, a nyelvet érzékileg semlegesíti, puszta eszközként kezeli. Lessing még csupán a nyelvi jel önkényes — a jelölt tartalomhoz konvencionálisan kapcsolódó — voltáról beszél, és arról, hogy a költészetben a tárgy érzéki minősége szólal meg, és a szó mint eszköz eltűnik.[23] Hegel ágazati esztétikájában, rendszerében a nyelvi jel érzéki semlegessége kulcsfogalommá válik. Hogy a költészet a hangot pusztán jelként használja, a nyelvet eszköznek tekinti, amely „nem megy érzéki létezés számba", „puszta közlési eszközül használja és ezért magában jelentéktelen jellé fokozza le", vagy „messzire megy érzéki elemének negatív kezelésében" — az ilyen és erre vonatkozó idézetek tetszés szerint szaporíthatók.

Ennek a felismerésnek — fogadjuk el később korrigálandó-finomítandó kiindulópontként — fontos következményei vannak. Először is egy másik koordinátarendszerben az anyagra és annak érzéki tulajdonságaira alapozva

[22] Hegel, i. m. III. 31.
[23] Lessing, i. m. 133., 134.

az irodalmat egy lehetséges összefüggés végpontjára helyezi. Oda, ahova Hegelnél ténylegesen kerül is. Továbbá világossá teszi, hogy az irodalom lényegében nem akusztikus művészet. Sem anyaga, sem kiváltott hatása, sem életformája tekintetében. Hiszen az anyagban a jelölő, a nyelv akusztikai minősége messzemenően alárendelődik a jelölt dolog egyéb érzéki minőségeinek. A hatás nyilván ezekhez a minőségekhez kapcsolódik. Az élőszóban való terjedés esetében a befogadás folyamatában ugyan előtérbe kerül egy akusztikus tényező, ez azonban belső szemléletté alakul. Vagyis a jelölt tartalmakat a jelentésükből következő érzéki minőségekkel ruházza fel. Ezzel pedig végérvényesen nyilvánvalóvá válik, hogy az irodalom érzékileg elsősorban nem a nyelvi jelhez, hanem az általa megidézett tartalomhoz, a képzetek, az emlékezet és a képzelet teljes világához kapcsolódik, és olyan gazdag és annyiféle, amilyen maga ez a világ. Lényegében tehát — és ez a mélyebb réteg — nem a jelölőnek, hanem a jelöltnek, nem a megidézőnek, hanem a megidézettnek a szférájában dől el minden hasonlíthatóság.

Olyan mozzanathoz érkeztünk, ahol elengedhetetlen a pontosítás-differenciálás. Segítségünkre lesz, ha felidézzük Greennek a művészi ábrázolás előteréről és hátteréről, fő és másodlagos közegéről szóló gondolatmenetét. Így különbözteti meg például — nem törődve most fogalomhasználatának pontosításával — a zenében a zenei hang fő közegét a felidézett érzelemtől és akarattól, a másodlagos közegtől. A táncban a mozgó emberi testet és ugyancsak az érzelmet és akaratot. Az építészetben a háromdimenziós testet, az általa formált teret és a hozzá kapcsolódó cél-funkciót — és így tovább. Ennyiből is világos: ebben a megkülönböztetésben az elsődleges közeg a művészeti ágak anyagát, a másodlagos a tárgyát, az emberi világ általa felidézhető-ábrázolható szféráját, összefüggésrendszerét jelenti. (Nem a tartalmát. A tartalom a tárgy konkretizálása az egyes műalkotásban.) Az irodalom esetében azonban bonyolultabbá válik a helyzet. Itt ugyanis fő közegként „a jelentésbeli viszonyban álló szó" jelenik meg — vagyis a nyelv —, amely jel és jelentés, érzéki és fogalmi egyszerre. Másodlagos közegként pedig a nyelv által felidézett tárgyi világ, „mindenfajta emberi tapasztalat". Tegyük hozzá: a tapasztalatot rögzítő emlékezet, az azt átrendező képzet és képzelet is.[24]

Foglaljuk össze: ha a fő és a másodlagos közeg a művészeti ág anyaga és tárgya, akkor ez az irodalom esetében a nyelv, illetőleg az általa felidézett-involvált tapasztalat-, érzet-, emlékezet- és képzeletkomplexum. Ez — más ágakkal összevetve — mindkét elemében lényeges különbségeket mutat. Maga az anyag, a nyelv rétegzett. Magában foglalja a jelet — emlékezzünk Hegel megkülönböztetésére — és a jelöltet, a jelentést. Tehát lényegében egy komplexus, amelynek nemcsak felső rétege és mélyrétege van, hanem egyszerre érzéki és fogalmi is, és a két réteg között — az érzéki erő szempontjából is — különbözőképpen alakulhat a viszony. Ez az anyag pedig a nyelv, amely legalábbis potenciálisan egy művészeti ág anyaga, egyben a hétköznapi kommunikáció eszköze is, és a maga érintetlenségében lényegében mint ilyen fungál. A tárgy pedig egyszerűen nem körülhatárolt, mint valamilyen módon a többi művészeteké — itt konkretizálódik az irodalmi ábrázolásnak a legkülönbözőbb rendszerekben megjelenő határtalansága. Legfeljebb arról lehet szó, hogy a képzet-emlékezet-képzelet tárgykomplexum szorosabban és közvetlenebbül kötődik az emberi pszichés mechanizmusokhoz, mint más művészetek

[24] Vö.: Green, i. m.

tárgya. És ezért az irodalmi tárgy egyik jellemzőjét éppen a belső világ differenciált rajzában, illetőleg ennek a lehetőségében kell keresni. Az irodalmi ábrázolás esetében tehát a viszonylag egyszerűbb anyag-tárgy kettősséggel szemben egy jelölőre és jelöltre bomló rétegzett anyag és tárgy hármasságával kell számolnunk. Amelyben a homogén első réteggel szemben a másodikban egy érzéki és jelentésbeli divergencia—polifónia veszi kezdetét. És az irodalmi ábrázolás tényleges minősége, tárgyi jellegzetessége és komponálási elve ezekben a rétegekben, pontosabban a három réteg egymáshoz való viszonyában, kölcsönös mozgásában dől el. Ebben azonban a második és a harmadik réteg a túlsúlyos mozzanat. Ezzel még mindig nem oldottuk meg az irodalom egynemű közegének a problémáját. De kijelöltük a számba vehető rétegeket, és azok egymáshoz való viszonyának egyes jellemzőit.

NYELV ÉS KÖLTŐI NYELV — A „NYELVI-FORMAI" HATÁR

Mindeddig a nyelvet, a jelölő és a jelölt egységében, az általa felidézett tárgyiassággal együtt úgy vizsgáltuk, mint a mindennapi kommunikáció eszközét, amelyben potenciálisan eleve benne rejlik a művészi ábrázolás lehetősége. A lehetőség akkor realizálódik, ha valamely, a különösség síkján konkretizálódott művészi tartalom az általánosságra és az egyediségre egyszerre törő tendenciájával mozgásba hozza mind a három réteget mind a két irányban, az absztrahálás és a konkretizálás felé is. Ez a két mozgásirány ugyanis egybeesik a nyelvfejlődés eleve meghatározott — Lukács által elemzett — kettős tendenciájával, amely a mindennapi nyelvből kiindulva egyfelől a fokozottabb gondolati általánosításra, másfelől a fokozottabb érzéki egyediségre tör. Lényegében tehát a fogalom és a képzet két pólusa között hoz létre termékeny feszültséget. Az első irány a tudományos nyelvé, a második a költői nyelvé. Csakhogy — Lukács György meggyőző elemzése szerint — nem egyszerűen arról van szó, hogy a képzethez kötött, a konkrét-egyedi érzéki megragadására törő költői nyelv kikapcsolja vagy megkerüli a tudományos nyelv fogalmi meghatározottságát, hanem inkább „legyőzi" — magába olvasztja, azaz megszüntetve megőrzi azt. Vagyis „a dolgok és viszonylatok specifikus és jelentős egyediségének visszatükrözését" célzó költői nyelv egyrészt megtartja a mindennapi nyelvben benne rejlő „világosan rögzített fogalmiságot" — amelynek végső kikristályosodása a tudományos nyelv —, másrészt azonban küzdve a nyelv természetében eleve benne rejlő absztraháló tendencia ellen, az ábrázolást visszavezeti „a fogalmak alapjául szolgáló szemléletekhez". Ez egyben azt is jelenti, hogy az irodalmi ábrázolás tényleges egynemű közegét képező költői nyelv a gondolati általánosításnak és az érzéki konkretizálásnak a metszéspontján jön létre, de ebben a pólusokat egyesítő komplexumban az utóbbi a meghatározó mozzanat. Pontosítsunk: ez a metszéspont nem holtpont, hanem különböző mozgásoknak a költői kifejezésben létrejövő-felvillanó pillanatnyi egysége. Sematizálva: a költői megnevezés és mögötte a költői felfedezés valamely dolgot vagy viszonylatot a képzet síkján ragad meg, de ez a képzet nem innen van a fogalmon, hanem túl van rajta. Másodlagos vagy másodszori képzet, amely mögött a megismerés a képzet-fogalom utat már oda-vissza megtette. Eljutott a képzettől a fogalomhoz, és azt magába olvasztva-feldolgozva „visszalépett" a képzethez. A visszalépés után megkapott második képzet a költői kifejezés forrása. Lukács ezt a feltételes reflex és a

2. jelzőrendszer között elhelyezkedő 1' jelzőrendszer hipotézisére támaszkodva így fogalmazza meg: „a 2. jelzőrendszer szükségszerű elvontságait az 1' jelzőrendszer megszünteti, az ábrázolt tárgyak konkrét-felidéző hatalmává változtatja át, de eközben mégsem rombolja szét a jelenségek visszaadásának azt a pontosságát, amelyhez a 2. jelzőrendszer segítette az emberiséget."[25] Lukács tehát az „ábrázolt tárgyak" felidéző hatalmáról beszél. Ha ehhez hozzávesszük, hogy ugyan elismeri a hangok hangulati értékét, de ezt is és a hozzájuk fűzhető minden értelmet általában szigorúan a szó jelentéséhez kapcsol, világossá válik, hogy a művészi ábrázolás puszta lehetőségével rendelkező mindennapi nyelv költői nyelvvé, a szépirodalom egynemű közegévé való transzformálásában a három réteg közül nem az első, a jelentés nélküli jel, a hang, hanem a második kettő, a jelentés és a felidézett tárgyiasság rétege játssza a leglényegesebb szerepet.

De ezen az általános filozófiai sémán belül mit jelent a „mozgásba hozás"? A mindennapi nyelvnek a költői nyelvvé transzformálása? Melyek a költői nyelv empirikus jegyei? A homályosság elkerülése céljából — csupán a leglényegesebb vonásokra szorítkozva — vállalni kell az összefoglaló leegyszerűsítést, amely a tárgyiasság rétegéből fokozatosan felfelé haladva rögzíti ezeket a jellemzőket.

A harmadik rétegben, a tárgyiasságában a művé kristályosodó különös emberi tartalom a nyelv hangalakja és jelentése által felidézve, az ábrázolandó emberalak, emberi jelenség vagy összefüggés köré szervezi a tárgyaknak-viszonylatoknak azt a teljes rendszerét, amelyekben ez a tartalom megvalósulhat. Egyben megoldja az emberi tartalom és a felidézett tárgy- és viszonylatrendszer egymásra vonatkoztatását, Lukács szavával „poétizálását", amelynek során az összes viszonylatok az ábrázolt jellemek, cselekvések, összefüggések részévé válnak, felveszik azok fiziognómiáját. Ezzel a mű a jelentés által felidézve és megérzékítve kialakítja a maga egyszeri, semmivel sem hasonlítható tárgyiasságát, és ezt a tárgyiasságot az előre- és visszautalások hálózatával olyan összefüggéssé növeli, amely már a mű szövegének nemcsak grammatikai, hanem tartalmi struktúrává szervezésével is egyenértékű.

A jelentésréteg hordozza a stilisztikai és poétikai szakirodalomban méltán kulcsfogalommá vált képszerűséget. Ez a képszerűség a szó jelentéséhez, annak fogalmi és érzéki tartalmához tapad. És a szóképek, a hasonlatok, metaforák és metonímiák rendszerében a jelentések között hoz létre olyan kapcsolatokat-vonatkozásokat, amelyek a fogalmi és érzéki tartalmat egyszerre pontosítják és fokozzák fel. Az elvont jelzett szó és az érzéki költői jelző ambivalenciát vagy éppen ellentétet kiváltó összekapcsolásában vagy a szinesztéziás szerkezetek különböző érzéki szférákat párhuzamba állító együttesében is a szójelentés divergenciája okoz költőileg termékeny feszültséget vagy elektromos feltöltődést-szikrázást. Végül pedig a felső rétegben, a jelölőnek, a hangalaknak a szintjén alakul ki a ritmusnak, a metrumnak, a rímnek, az alliterációnak, a hangutánzásnak és sok más mozzanatnak az a rendszere, amely ténylegesen a költői nyelv akusztikus megszervezését-felfokozását jelenti.

Ez az erőszakos szétválasztás azonban megköveteli a kiegészítést. Nyilvánvaló, hogy a teljes költői hatás a három réteg eszközeinek és lehetőségeinek együtteséből, összjátékából alakul ki. Ebben az összjátékban a tárgyiasság

[25] Lukács: „Az esztétikum sajátossága", II. Akadémiai 1965, 167.

lehet túlsúlyos mozzanat, de semmiképpen sem egyedüli determináns. Az akusztikai elemek és szóképek nemcsak egyszerűen kiemelik vagy hangsúlyozzák a tárgyiasság lényeges mozzanatait, hanem szervezik annak lényegességét, részt vesznek a lényegesség kialakításában. A költői hatás elemei szétválaszthatók, de a hatás maga egységes. A költői kifejezés sokszor termékeny többértelműsége-polifóniája, a lehetséges variációk közötti vibrálás vagy a nyelv a szakirodalomban sokat emlegetett „aurája", a kifejezés „holdudvara" a három réteg kölcsönhatásának terméke.

A három réteg együttműködését és szimbiózisát a költői nyelv, a költőiség létrehozásában azért is érdemes hangsúlyozni, mert a „poétikai funkció" problémája ebben az összefüggésben megkerülhetetlen. Jakobson ugyanis híres tétele megfogalmazásakor, amikor a nyelvi közlés hat funkciója között körvonalazza a hatodikat, a poétikait, határozottan elválasztja a két felső réteget, a jelek és a jelentések rétegét, de főképpen az elsőt, az általuk felidézett tárgyiasságtól. „Ez a funkció — írja a poétikai funkcióról — a jelek érzékelhetőségének elősegítése által, elmélyíti a jelek és a tárgyak alapvető kettéválását." Sőt, a funkció konkretizálásában, empirikus jegyeinek körülírásában nemcsak a tárgyiasságról, hanem a jelentésről is átcsúsztatja a hangsúlyt a jel rétegére, a költői nyelv akusztikai-metrikai sajátosságaira. Az a meghatározás ugyanis, hogy a poétikai funkció „az egyenértékűség elvét a szelekció tengelyéről a kombináció tengelyére vetíti"[26] — lényegében annyit jelent, hogy a szavak jelentése között differenciáló szelekciót a szóelemek metrikai-akusztikai egyenértékűségére alapozó kombinációval helyettesíti. A merev értelmezés ez esetben is félrevezet. Jakobson sem merev. A költőiség lényegéről más helyen adott definíciójában az előbbi értelmezést — a tárgyiasságtól való elválasztás fenntartásával — a jelentésréteg bevonása felé tágítja. „Miben nyilvánul meg a költőiség, az irodalmiság? — teszi fel a kérdést. — Abban, hogy a szót szónak érzékeljük, nem pedig az elnevezett tárgy reprezentánsának vagy érzelemkitörésnek. Abban, hogy a szavak és szerkezetük, jelentésük, belső és külső formájuk nem közömbös utalás a valóságra, hanem önálló értékre és súlyra tesz szert."[27] Kétségtelen, hogy a poétikai funkció empirikus jegyei nélkülözhetetlen elemet jelentenek a költői nyelv két felső rétegének elemzésében. A teljes műstruktúra analízise azonban — a költői nyelv szempontjából is — meghaladja e határokat. (Annál is inkább, mert a jel és a jelentés kettőséhez a költői nyelvben nemcsak a tárgyiasság csatlakozik, hanem az értelem is. A konkrét szójelentés ugyanis egy szövegösszefüggéstől — tágabban egy költői összefüggéstől — meghatározottan azonos tárgyiasság mellett is eltérő értelmet kaphat. Amint ezt Lukács Babits és József Attila egy-egy versrészletének elemzésében a „kerítés" szó kapcsán ki is mutatja.[28] Mindez arra utal, hogy a jel csupán megindít egy folyamatot, de a költői jelleg problémája a jelentés, az értelem és a tárgyiasság rétegében dől el, a tényleges poétikai funkció ott bontakozik ki.) Ez a meghaladás egyben a műfajelmélethez vezető kapu is.

[26] Roman Jakobson: „Hang—jel—vers", Gondolat. 1969, 222., 224.
[27] „Strukturalizmus", II. 24.
[28] Vö.: Lukács: „Irodalom és művészet mint felépítmény." Adalékok az esztétika történetéhez. Akadémiai 1953, 454—476.

Természetesen csak egyetlen szempontból kapu és küszöb. A nyelvi megformáláséból. Azon belül is abból, hogyan alakul a három réteg szerepe, megterhelése, egymás felé való mozgása az egyes műnemekben, azok műnemi természetrajza által meghatározottan.

Az epika és különösképpen a nagyepika a felidézett tárgyak és meghatározott emberi viszonylatok totalitásában adja a világot. Vagyis ezek teljes felidézésével válik világszerűvé. A cselekmény kezdő- és végpontja közé iktatott retardáló elemek — az epikus szerkezet lényeges mozzanatai — is azt a célt szolgálják, hogy a hősnek alkalma legyen kiépíteni maga körül a tárgyak-viszonylatok teljes vonatkozásrendszerét. Ebből következik, hogy a nagyepika — a regény és az eposz — ilyenformán létrejövő tárgyi totalitása magában rejt egy extenzívebb teljesség felé irányuló tendenciát. Ez pedig az egész epikus formálás szempontjából azt jelenti, hogy óhatatlanul közelebb kerül a mindennapisághoz, az élet hétköznapi képéhez. (Persze ez az elvi közelkerülés rendkívül széles skálán elhelyezkedő variánsokat hozhat létre. A skála egyik végén a dokumentarizmus, a másikon a fantasztikum helyezkedik el.) Stilizáltsági szintje a többi műneménél alacsonyabb. Fiktivitása — legalábbis látszólag — ritkább-valószerűbb légkörben mozog. (Természetesen az epika is megjelenítheti a legfiktívebb fikciót, a fantasztikumot, de ezt mindig valami, a formálásban hangsúlyozott álobjektivitással teszi, minden stiláris és ábrázoló eszközzel hétköznapivá transzformálja.) Mindez együtt: a hétköznapisághoz való tárgyszerű közelség, az alacsonyabb szintű stilizáltság, a fikció ritkább-levegősebb jellege teszi, hogy a nagyepika nyelve — a műnemek között — a mindennapi nyelvhez legközelebb áll. A tárgyak-viszonylatok teljessége következményeként benne a harmadik réteg, a tárgyak megjelenítése és felidézése dominál, amely a maga spontán — a megidézett tárgyiasságban eleve benne rejlő — érzékiségével alakítja ki az epika jellegzetes költői-nyelvi előadásmódját. Ebben a tárgyak és viszonylatok természetes módon antropomorf jelleget öltenek. A hősök által mozgatott és az ő sorsukat meghatározó cselekmény közegévé és részévé válnak, ha úgy tetszik, a hősökre és sorsukra hasonlítanak. De mindez csak az epika nyelvének szerkezetté, struktúrává való szervezését jelenti, amelyben a konstrukciós elemek egymásra való vonatkoztatását a nyelv is tükrözi. Nem kívánja viszont a hétköznapi nyelv érzéki koncentráltságának az erőteljes meghaladását. Így van ez még a modern epika a hétköznapi valóság felszínétől látszólag legtávolabb eső, koncentrált pszichológiai kísérleteiben is. Proust, Joyce, Woolf vagy akár Mann és Semprun hőseinek „tudatfolyama", gondolkodásának pszichés mechanizmusa ugyanis a maga szerkesztetlenségében, töredezettségében éppen hangsúlyozottan a hétköznapi nyelvi megnyilatkozások sűrítettségének vagy esetlegességének a szintjén jelenik meg. Viszont minél intenzívebb-koncentráltabb az epikai szerkezet — például a novelláé —, annál sűrítettebbé válik annak nyelvi közege is. És a harmadik, a tárgyi rétegből megindul az áramlás a felsőbb rétegek felé.

A drámai formálás lelke a drámai szituáció és a belőle kipattanó konfliktus. A drámai szerkezetben tehát minden a konfliktusra és az azt hordozó szituációra vonatkozik, és a totalitás formája is a konfliktus körül létrejövő társadalmi-emberi-pszichológiai mozgások teljessége. Vagyis a dráma úgy válik világszerűvé, hogy amit a tárgyak és viszonylatok megrajzolásának extenzív

gazdagságában elveszít, azt visszanyeri a konfliktus robbanásának fényében, a körülötte megteremtett mozgásokból előálló szituáció hőfokában. Lead vonatkozásokat, és ezzel egyszerre, ennek kompenzálásaként növeli sűrítettségét, stilizáltságának és fiktivitásának szintjét. A drámában minden általánosabb-szimbolikusabb. A konfliktus végletekig sarkított hétköznapi-emberi tendenciákat szembesít. A szituáció élethelyzetek szurrogátuma. A mozgás cselekvések végső eredője. Ez a szimbolizálás-koncentrálás-felfokozás a dráma nyelvi közegében egyszerre tükröződik és szerveződik. Ha a szituáció egy élethelyzet szurrogátuma, a drámai dialógus egy hétköznapi párbeszéd esszenciája. Amelyben — a költői nyelv természetének megfelelően — egyszerre növekszik meg a gondolati és fogalmi általánosítás és az érzéki és egyedi konkretizálás szintje. Ez az ellentétes pólusokat szintetizáló sűrítés erősebben „ráterhel" a jelentés- és a hangrétegre. Ténylegesen olyan „aurát" teremt, amelyben különös csengést kap a dialógus értelme és hangzása, megnövekszik az asszociációk cikázása, mozgástere. A dráma a hétköznapiságból kiszakított, erősen fiktív tér—idő komplexumának, szituációjának faláról speciális akusztikával hangzik vissza az emberi szó. Ebben a visszhangzásban az értelem polifónabb, sejtelmesebb, többféle asszociációs pályán is végigszaladó. A jelek felső, akusztikai rétege pedig — az általános stilizáltság magasabb szintje miatt — a verssé való sűrítést is természetes mozzanatként hordozza. A drámában tehát a leadott vonatkozások koncentrációs indítékká válnak. Ezt hordozza és alakítja a nyelv is. Messze elmozdul a hétköznapiság szintjétől. Felfokozza tárgyszerűségét, és ennek megőrzésével szabadítja fel a nyelv felső rétegeiben rejlő költőiség lehetőségét, bontakoztatja ki a tényleges poétikai funkciót.

A líra a költői szubjektum és a külvilág találkozásának a produktuma, amelyben maga ez a találkozás jelenik meg a kiváltott reakciókkal, reflexiókkal együtt. Tárgya tehát a költői szubjektum. Vagyis a szubjektum egyszerre költői alany és tárgy. Totalitása a világ benyomásaira adott költői reflexiók teljessége. Világszerűvé úgy válik, hogy ezek a költőileg megfogalmazott szubjektív reflexiók önmagukon túlmutatva megfogalmazzák, pontosabban szólva felidézik az őket okozó-kiváltó teljes valóságanyagot és viszonylatrendszert. De ez a felidézés — legalábbis egy tendencia végpontján vizsgálva — nem megjelenítés, csak utalás. Konkrétan az okozat jelenik meg benne, amely mögött az utalások finoman bonyolult hálójában felsejlik az ok. A líra tehát — az epikához képest — a konkrét vonatkozások és viszonylatok szinte teljes rendszerét leadja. Ezért oly erővel kell megjelenítenie a reflexiót, az okozatot, hogy benne megidéződjön a kiváltó tárgyi elem, az ok. Ez az erő a költői nyelv ereje, amely magában foglalja a lírai szituáció által megmozgatott költői én teljes rezonanciáját. A végső következtetésekre, érzelmi-indulati-gondolati mozzanatokra redukált szerkezet csak úgy idézhet fel egy virtuális teljességet, varázsolhatja vissza maga köré az összes elhagyott viszonylatokat, ha megsokszorozza a maga nyelvi-érzéki-hangulati kifejező erejét. A líra nyelve ezért a legkoncentráltabb költői nyelv. A jelentések síkján az árnyalatoknak és variációknak olyan gazdagságát teremti meg, amely a befogadói képzelet asszociációinak, a lehetséges értelmezések közötti intellektuális vibrációnak maximális mozgásteret biztosít. A hangrétegben létrehozott hatások összességével pedig felerősíti és hangsúlyozza, de a költői szándéktól vezérelve meghatározott irányba is tereli a jelentésréteg és a hozzá kapcsolódó asszociációk polifóniáját. A líra műnemében esik általában a hangzásrétegre a legmaximá-

lisabb terhelés. Mindenesetre a két felső rétegben jön létre az a költői erőtér, amely a reálisan, de felfokozottan megragadott szubjektív okozat mögé, virtuálisan — tehát a szerkezetben konkrétan tetten nem érhető módon — felidézi az elhalványult tárgyi okot.

Az epikától a drámán át a líra felé haladva tehát a költői nyelv koncentrációjának különböző fokain megyünk végig. Méghozzá oly módon, hogy a tárgyi rétegből kisugározva a két felső rétegre egyre nagyobb érzéki-kifejezésbeli hangsúly, megterhelés jut. Ez a megterhelés és feszültségnövekedés párhuzamosan halad azzal a folyamattal, amelynek során a szerkezet a tárgyi elemeket és viszonylatokat redukálja. Némi kockázattal és leegyszerűsítéssel így is megfogalmazható: a szerkezet tárgyakban és viszonylatokban való konkrét gazdagsága fordított arányban áll a költői nyelv felfokozottságával és kifejezésbeli koncentráltságával.

Ezen túl vagy ezzel összefüggésben valami másról is szó van. Az irodalmi mű szerkezetében a nyelvi kifejezés növekvő ereje a meghatározatlanul maradt tárgyi elemek meghatározatlanságának a kompenzációja. Az epika a megjelenített tárgyakat-viszonylatokat és cselekményt maximálisan meghatározza. Ám a belső világ összetevőire, a cselekmény indítékaira vagy ezek által utal, vagy valamilyen direkt-közvetlen, nem hagyományosan epikus módon, a hős tudatába behelyezkedve jeleníti meg azokat. A nyelvnek a mindennapi szintet meghaladó koncentrációja — akár az objektív elemeknek a hősökre való vonatkoztatásáról van szó, akár a tudat közvetlen megszólaltatásáról — mindenképpen az eleve meghatározatlanul maradt elemek meghatározási kísérleteként jelenik meg. A dráma a külvilág elemeiben és a psziché rajzában egyaránt a konfliktushoz vezető szituációra szorítkozik. Mindent meghatároz, ami a konfliktus legszűkebb erőteréhez tartozik, és mindent meghatározatlanul hagy, ami ezt a létszurrogátumot visszaöltözteti az élet gazdagságának legalább illuzorikus valóságába. A psziché tekintetében ezt a visszaöltöztetést-meghatározást a drámai dialógus nyelvi koncentráltsága teszi meg. A környezet tekintetében a színházi előadás. A líra esetében a helyzet szinte nyilvánvaló. A benső maximális meghatározottságához a külső viszonylagos meghatározatlansága társul. A költői nyelv ez esetben ezt a reális meghatározatlanságot formálja virtuális meghatározottsággá. A költői-nyelvi kifejezőerő növekedésének és csökkenésének a tárgyi elemek meghatározottságával, illetve meghatározatlanságával való korrelációja utat nyit egyes irodalmi műnemek és más művészeti ágak reális összefüggéseinek a kereséséhez.

A kérdés lényegi kidolgozatlansága miatt csupán egy lehetséges megoldás körvonalai jelezhetők. Az epika és a film összefüggése meglehetősen kézenfekvő. Noha a felszínesebb analógiák általában a dráma és film között keresnek kapcsolatot. Ezt azonban néhány tényező eleve kizárja. A film nélkülözi a maximálisan sűrített szituációból fakadó konfliktusra való építettséget. És ennélfogva azt az absztrakciós szintet is, ami jellem- és környezetrajzban egyaránt a dráma sajátja. Ellenkezőleg: a jellemrajzban és az ember tárgyi környezetében megjelenésben, mimikában, gesztusban, a dologi valóság ezer hétköznapi részletében pontosan azokat az elemeket határozza meg, amelyeket a dráma meghatározatlanul hagy. Ezzel szemben az epikai szerkezet és a filmszerkezet lényegi jegyei egybeesnek. A film pontosan úgy dolgozza ki a konfliktust, mint az epika. Olyan elemeket iktat közbe, amelyek részben retardálják a cselekmény menetét, részben pedig — ugyanúgy, mint a mindennapokban és

az epikában — megakadályozzák-leszerelik a konfliktus vegytiszta határesetének a kialakulását, maximális erejű robbanását. Ezzel el is érkeztünk a hétköznapiság problémájához. A művészeti ágak közül a film áll legközelebb a hétköznapokhoz. Az irodalmi műnemek között az epika tendál felé a legjobban. Azaz a fikció szintje, a stilizáltság foka e művészeti ágban, illetve műnemben a legalacsonyabb. A lényegi eltérések a hétköznapisághoz való közelségen belül jelentkeznek. Az epika ugyanis a rendkívül gazdagon megjelenített tárgyi környezet minden elemét a legerőteljesebben a cselekményre és a cselekményt mozgató hősökre vonatkoztatja, hogy azok belső világának viszonylagos meghatározatlanságát a külső tényezők meghatározottsági szintje felé mozdítsa. Ebből a mozgástendenciából alakul ki az egységes epikai világ, amelyben éppen külső és belső világ egymásra irányultsága, egymás felé történő mozgása teremt termékeny feszültséget. Ezt a feszültséget tudja ritkán vagy nehezen megvalósítani a film. A hétköznapi világ megjelenítéséhez való kötöttségéből következik, hogy az embert és tárgyi környezetét egyenrangú tényezőként kezeli. A hétköznapiság olyan tárgyi gazdagságot von be a szerkezetbe, hogy ezeknek a következetes emberre vonatkoztatottsága, emberi fiziognámiájának a megrajzolása csak a legművészibb produktumokban lehetséges. A külső és belső világnak ez az egyensúlya pedig — a vizuális megjelenítés által még jobban hangsúlyozva — meghatározatlanabbul hagyja azokat a pszichés mozzanatokat, amelyek meghatározatlanságát az epika — különösen a XX. századi regény egyes kísérleteiben — a minimumra csökkenti.

A dráma és a színház kapcsolata teljesen evidens. Bár a dráma irodalmi műneme és a színjáték művészeti ága korántsem azonos. Nyilvánvaló, hogy a konfliktushoz tartozó elemekre redukált drámai jellem és környezet meghatározatlan mozzanatait a színjáték határozza meg. Az emberi világ drámai röntgenképét tónusokban gazdag, hús-vér, tényleges emberi világgá dúsítja. Ez a feldúsítás egyben a színjáték rendkívül széles mozgástere is. A rendezői, színészi, színpadtervezői koncepció ugyanis, amikor meghatározza a drámában meghatározatlanul maradtat, konkretizálja is azt. A konkretizálás pedig hangsúlyeltolódás is lehet, de mindenképpen több lehetséges variáció közül egynek a kiválasztása. Persze az együvétartozás nem ilyen szimmetrikus. Mert a színjátéknak csak egyik ága vagy lehetősége a dráma többé vagy kevésbé szabad színpadi megvalósítása. A színjáték emellett az emberi psziché összetevőit mozgásban-gesztusban-szóban kifejező önálló művészeti ág is, amely genézisét tekintve legalább annyira a dráma létrehozója is, mint függvénye. A színháztörténet különböző periódusaiban a szöveg és a megjelenítés, a dráma és a játék kölcsönös függésében, egymást ihletésében-inspirálásában a hangsúlyok különbözőképpen alakulnak.

A líra és a zene, pontosabban szólva a tiszta líra és a tiszta zene — most eltekintve dráma és zene az operában létrejövő együttesétől — komponálási elvei és ábrázolási lehetőségei konvergálnak. Mindkettő a szubjektum legbelsőbb szférájába hatol és annak indulati, érzelmi, akarati, gondolati összetevőit szólaltatja meg bizonyos természetes hangsúlyeltolódásokkal. Ez persze csupán a műnem és a művészeti ág legvégső, azaz legvegytisztább megnyilatkozásaiban van így, és ott is alapvető szerkezeti különbségekkel. A zenében ugyanis a belső világ erős meghatározottságához, főként az érzelmek szabad felnövekedését-kiélését lehetővé tevő tág mozgásteréhez a külső valóság meghatározatlansága párosul. Az ok lényegében felszívódik a teljes művészi intenzitással megjelenített okozatban. A líra viszont az okozat költői megjelenítésében mégis

konkrétabb utalásokat tartalmaz az okra. Tehát többet megőriz és ábrázol a keletkezés folyamatából, annak a mozgásnak a végbemeneteléből, amelynek a zene csak summáját, végső művészi konklúzióját adja.[29]

AZ IDŐ ÉS A TÉR ELLENTÉTÉTŐL AZ IDŐ—TÉR EGYSÉGÉIG

A nyelv mint az irodalmi ábrázolás több rétegű anyaga és tárgyiasságának felidézője nemcsak a műfajelmélet küszöbére vezet el, hanem a mű dimenzióihoz, vagyis az időbeli és térbeli kiterjedés problémáihoz is. Ez pedig végső soron egybeesik egy művészeti ágazat legfőbb jellemzőjével, komponálási módjával. De nem a felszínen, nem az időbeliség és térbeliség felső rétegében. Ebben a felső rétegben ugyanis idő és tér elkülönítése nem több nyilvánvaló evidenciánál. Az időbeli művészetnél, például az irodalomnál nem jelenthet mást, mint a mű elhangzásának-elolvasásának idejét, vagyis terjedelmét. A térbeli művészetnél pedig, például a képzőművészet esetében, nem lehet több, mint az alkotás kiterjedése. Az elhangzás-elolvasás ideje és a mű mérete pedig nyilvánvalóan semmit sem árul el annak esztétikai lényegéről. Nem hordoz minőséget, legfeljebb a képzőművészet esetében lehet a monumentalitás kiindulópontja. És nem is műfajalkotó tényező, legfeljebb a dráma esetében jelzi bizonyos értelemben az előadhatóság határát. A tér és az idő ugyan hagyományos formális felosztási lehetőséget jelent a művészeti ágazatok szempontjából, de nyilvánvalóan nem ezen a szinten. Nem a terjedelem és a méret szerint. Minden ilyen kísérletnek — a Lessingének is — az eredetisége, egyáltalán a számbavehetősége ott kezdődik, amint ezt a szintet az időbeliség és térbeliség mélyebb rétegei irányában meghaladja.

Lessing — mint ahogy ezt már láttuk — lényegében elválasztja egymástól az időbeli lefolyást és a térbeli kiterjedést. Összehasonlító ágazati esztétikai kísérletének a zsenialitása azonban éppen abban rejlik, hogy — ha részlegesen is — túl tud lépni a megoldásban ezen a filozófiai előfeltevésen. Ez a túllépés a térbeli ábrázolás időbeliségének és az időbeli ábrázolás térdimenziójának — igaz, felemás — felfedezése. De ez a felfedezés ott kezdődik, hogy Lessingnél az idő nem az elhangzás, a terjedelem ideje, hanem az ábrázolt cselekvésé. Vagyis azoknak a külső cselekvésekben testet öltő vagy belső, pszichés gondolati-érzelmi-indulati reflexiókban realizálódó emberi-társadalmi folyamatoknak az ideje, amelyek az irodalmi ábrázolás tárgyát jelentik. És amelyekben az irodalmi megjelenítés — a szakirodalomban annyiszor emlegetett — folyamatjellege ténylegesen megvalósul. Lényegében tehát — már Lessingnél is — az idő a belső időt jelenti, és nem a külsőt. Az ábrázolt időt, és nem az ábrázolás idejét.

Ehhez a belső időhöz a térbeliség két rétege párosul. Használjuk az előbbi szembeállítást: az ábrázolt téré és az ábrázolás teréé. Amely kettősben — szemben az időbeli dimenziók esetével — nem az előbbi jelenti a mélyebb réteget, hanem az utóbbi. Vagyis arról van szó, hogy az ábrázolás időbelisége — Lessing szavával — „bizonyos lényekhez kapcsolódik", ezek pedig térben terjednek ki. A térdimenzió tehát — a felszíni rétegben — ezeknek a térben kiterjedő lényeknek, testeknek az irodalmi megjelenítése. Számolni kell azon-

[29] Ebben az összegezésben támaszkodtam Lukács György gondolatmenetére. Lukács, i. m. II. 306—373., 454—484.

ban azzal is — és ez a térbeliség mélyebb rétege —, hogy az ábrázolás, éppen azáltal, hogy folyamatokat ábrázol, és e folyamatok pedig térben mennek végbe — hiszen a mozgó anyag két létdimenziója a tér és az idő —, kialakítja az ábrázolt folyamatok terét, vagyis az ábrázolás terét. Mindazoknak a jelenségeknek a terét, amelyek az időben lezajló folyamat végbemenetele szempontjából jelentőségre tesznek szert. Lessing nem hatol eddig a rétegig. Csak az ábrázolt tér, a térben kiterjedő test ábrázolásának rétegéig. És ezt oldja meg a leglényegesebb érzéki tulajdonságot jelölő homéroszi jelző ábrázolási módszerének és a tér idővé, cselekménnyé oldásának, a tárgy leírása helyett története elmondásának a felvillantásával. Ehhez még csak az emlékezet szintetizáló funkcióját kell hozzávenni, és a térábrázolás problémája, mármint az ábrázolt téré, a felső rétegé megoldottnak tekinthető. A mélyebb rétegnek, az ábrázolás terének a gondja azonban ott kezdődik, ahol Lessing elemzése befejeződik.

Az irodalmi ábrázolás lényege tehát tényleg a maga részletezettségében és komplexitásában közvetlenül megjelenített folyamat. Ennek létformája pedig elsődlegesen az idő. De ez a folyamat — a legrejtettebb pszichés folyamat is — egy összefüggésrendszerben helyezkedik el. Amely kiindulópontja és végpontja, oka és következménye egyszerre. Ez az összefüggésrendszer pedig többféle értelemben is teret alkot. Egyrészt határolja a műalkotást. Kimetszi annak világát a világ egészéből. Másrészt felidéz egy bizonyos tárgyiasságot. Azoknak a tárgyaknak és viszonylatoknak a rendszerét, amelyeken keresztül és amelyekben, amelyek mozgása által az időbeli folyamat végbemegy. Ez a tér — jellegével-összetevőivel — maga is műfajalkotó tényező. Az epikában a tárgyi teljesség viszonylag extenzívebb tere. A drámában a konfliktus által vonzott, vagy azt megszülő jelenségek-összefüggések gravitációs rendszere. A lírában az okozatként megjelenő reflexiókat kiváltó okok hálózata. Az irodalmi térnek ez a mélyebb rétege, az ábrázolás tere nemcsak akkora, amekkorát az ábrázolt folyamat megkíván, hanem olyan is. Hasonlít rá. Nem tér általában, hanem egy meghatározott folyamatnak az általa meghatározott tere. Amelyben minden pont a folyamat fő sodrára vonatkoztatott, azaz poétizált. Ebből az következik, hogy ez a tér erőtér is. Az erővonalak a folyamat fordulópontjai felé futnak. Vagy belőlük sugároznak. Egy-egy térbeli mozzanat aszerint lesz hangsúlyos vagy hangsúlytalan, hogy hol helyezkedik el az erőtérben. Milyen közel az erővonalakhoz, vagy milyen távol tőlük. Az egyes pont helyzete tehát helyzeti energiát is tartalmaz. Az erővonalakhoz közelebb elhelyezkedő, nagyobb helyzeti energiával rendelkező pontokat kiemeli a költői nyelv, és a képzelet minden lehetőségével feldúsítja őket. Maximális meghatározásukra tör. Az erővonalaktól távolabb eső, kisebb helyzeti energiával rendelkező pontok homályba merülnek. Kisebb vagy nagyobb részben meghatározatlanok maradnak. Az irodalmi ábrázolásnak ez a megjelenített cselekményhez, folyamathoz szorosan kapcsolódó és azoktól meghatározott hangsúlytérképe, térszerkezete már az egyes mű kompozíciójának — műnemenként másképpen alakuló — lényegjegye. Mindenesetre ez az a térprobléma, amelyhez Lessing — vizsgálódásait az ábrázolt térre, a konkrét tárgyak megjelenítésére korlátozva — nem jutott el. Pedig ezen keresztül vezetett volna az út az irodalmi térábrázolás kérdésének olyan szintű megoldásához, amelyet a képzőművészet idődimenziójával kapcsolatban a „termékeny pillanat" felismerése jelentett.

Foglaljuk össze: az irodalmi ábrázolásnak — folyamatjellegéből következően — természetes közege az idő. Ez azonban nem a tér ellentéte, hanem a folyamat terével együtt annak idő—tér egysége. Ennek felső rétege az ábrázolás ideje

és az ábrázolt tér, vagyis a mű időtartama és a benne szereplő tárgyak megjelenítése. Mélyebb rétege az ábrázolt idő és az ábrázolás tere, vagyis a műben megjelenített folyamatok időtartama és a hozzá tapadó tárgyiasság teljes rendszere, amelyben a folyamatra vonatkoztatott fontosság teremt hierarchiát. Az ábrázolás terét az ábrázolás erőterévé szervezi át. Az idő—tér egységen belül jelentkező elemeknek az elrendeződéséből, a konkrét mű konkrét kompozíciójából következik azután az időbeliség utolsó mozzanata, a befogadás ideje. Amennyiben a mű eleve a befogadóra irányul. És ennek pszichés mozgását, befogadói aktivitását, az egyes mozzanatok értelmezését, a meghatározatlanul maradt elemek műélvezői meghatározását szerkezeti egységeinek kibontása, egymásutánja által irányítja.

Az idő—tér egység ezzel a belső rétegzettséggel és arányaival válik olyan esztétikai struktúrává, amely az irodalmi formálás egyik lényegjegye. Vagyis az idő—tér egységen belül a hármas rétegzettségű, az ábrázolás reális, az ábrázolt folyamat virtuális és a befogadás szubjektív rétegeire tagozódó idő domináns jellege és az ehhez kapcsolódó ugyancsak rétegzett, az ábrázolt térre, az ábrázolás terére és erőterére differenciálódó quasi-tér egymáshoz való viszonya speciális irodalmi jelenség. A legszimmetrikusabb összevetés nyilván a képzőművészettel kínálkozik. Itt az irodalmi idő—tér egység helyébe a tér—idő egység lép. Amelyben a tér jelenthet konkrét anyagiságot vagy megjelenített anyagszerűséget. Három reális dimenziót vagy a két reális dimenzióból következő virtuális harmadikat. Mindenesetre olyan, a térszervezés domináns voltára épülő kompozíciót, amelyben nem meghatározó, hanem meghatározott elemként jelentkezik a térbeliség által involvált quasi-idő az ábrázolt idő (a termékeny pillanat) objektív és a befogadói idő szubjektív mozzanatával. A színház- és a filmművészet komplex jellege az idő és tér viszonyának újfajta kezelésében is megmutatkozik. E két művészeti ág ugyanis egyenrangúsítja az ábrázolás két dimenzióját. Megtartja ugyan az ábrázolás idejének és az ábrázolt időnek az irodalmi kettéválását, sőt az előadás időbeli határainak a megvonásával az előbbit még nagyjából rögzíti is. De e két rétegű idő körül reálissá szervezi az ábrázolt teret és az ábrozolás terét is. És ezzel a virtuális időelemet, az ábrázolt időt is a vizuális konkrétságnak egy lényegesen magasabb szintjére emeli.

ISMÉT MŰFAJELMÉLET

A különböző idősíkok egymáshoz való viszonya és a körülöttük létrejövő térszerkezet megint csak elvezet a műfajelmélet küszöbére. De más oldalra és más irányból is, mint a költői nyelv rétegeivel kapcsolatos vizsgálódás. Ez esetben ugyanis a műfajok szerkezeti elveiről van szó, ez pedig a műfajelmélet más aspektusa, még akkor is, ha a következtetések — természetszerűen — valamelyest konvergálnak. Egy részletesebb elemzésben valószínűleg bizonyítható, hogy az idősíkok és térrétegek között megkonstruált kapcsolat, illetőleg a közöttük teremthető feszültség egy műfaj komponálási elveinek egyik legfőbb jellegzetessége. Sőt, az ilyen természetű vizsgálódás a nyelvi művészet kapcsolatrendszerének újabb koordinátáit vázolhatja fel.

A nagyepikai kompozíció képes arra, hogy a szerkezet szempontjából elsőrendűen fontos két idősíknak, az ábrázolás idejének és az ábrázolt időnek a maximális divergenciáját megteremtse. Végeredményben az extenzitásnak és az intenzitásnak a műszerkezetben megvalósuló viszonyáról van szó. Ha az

ábrázolt idő — folyamat, cselekvés, történés — mérhetetlenül megnövekszik az ábrázolás idejével szemben, esetleg teljes életeket, családok, nemzedékek históriáját fogja át, akkor a legmonumentálisabb szerkezet esetében is arról van szó, hogy egy extenzitásra tendáló belső tartalmat a kompozíció sűrít-összefog, az intenzitás irányába szervez. Ha pedig az ábrázolás ideje haladja meg az ábrázolt időt, vagyis a megjelenítés egy pillanatot-mozzanatot nagyít ki, tesz mikroelemzés tárgyává, akkor esetleg a legtömörítettebb, a legkarcsúbb szerkezet is az eleve intenzívet bontja ki-növeszti a viszonylagos extenzitás irányába. Ehhez pedig még hozzátehető, hogy a szerkezet által összefogott extenzív tendencia az ábrázolás szélesebb terét hozza létre, de ez a tér mint erőtér alacsonyabb szintű, a térelemek elektromos töltése kisebb, a poétizálás-egymásra vonatkoztatás szálai lazábbak. Az extenzitás irányába szervezett intenzitás esetében azonban az ábrázolás tere szűkebb, de erőtere sűrűbb-feltöltöttebb, az erővonalak markánsabbak, az egymást determináló összefüggés szorosabb. Nem lehet kétséges, hogy az extenzitásnak és az intenzitásnak az idősíkok összjátéka alapján megteremtett viszonylatrendszere és a körülötte létrejött térszervezés jellegzetes módja lehetséges kiindulópont egy a komponálási elvek elemzésén alapuló regénytipológia megkonstruálásához.

Az ábrázolás idejének és az ábrázolt időnek az epikai polarizálásával szemben a dráma a két idősík között konvergáló tendenciát hoz létre. Ez két tényezővel függ össze. A drámai szerkezet alapvető sűrítettségével és a drámának az előadásra tervezettségével. Az előadásra tervezettség ugyanis — még akkor is, ha ez valamelyest rugalmas határ — az ábrázolás idejét lényegében rögzíti. Ilyenformán csak arról lehet szó, hogy az ábrázolt idő ehhez a fixált terjedelemhez képest növekszik vagy csökken, sűrítettebbé vagy kevésbé sűrítetté lesz. A drámai szerkezet tehát — szemben az epikai kompozíció kettős lehetőségével — lényegében mindig sűrítő-intenzívebbé tevő, legfeljebb ennek az intenzitásnak a foka különböző. Fontos szerepet játszik ebben az is, hogy a jelen idejű, dialógusra épített, megjelenítő előadásra komponált dráma csakis egy reális időfolyamattal dolgozhat. Nem állíthatja meg vagy nagyíthatja ki a pillanatot. Legfeljebb visszajátszhatja, hogy más aspektusból mutassa meg. A drámában az ábrázolt tér, a megjelenített tárgyak és személyek köre éppen úgy fixált, mint az ábrázolás ideje. Az ábrázolás tere pedig, az ábrázolt folyamatok által kialakított viszonylatrendszer és erőtér eleve szűkebb és sűrűbb, mint az epika esetében. Legfeljebb ez a sűrűség az ábrázolt időnek a csökkenésével-koncentrálódásával párhuzamosan maga is növekszik. A dráma szerkezeti-történeti tipológiája tehát nem az extenzitás-intenzitás ellentétes tendenciáinak az egysége alapján teremthető meg, hanem a két idősík egymáshoz való közelítése, az intenzitás növekedése szerint. Ahogy a drámairodalom történetében — történelmileg meghatározottan — konkrétan jelentkeznek is intenzív és kevésbé intenzív drámatípusok.

A különböző idősíkok és az idő- és térrétegek szerinti szerkezetelemzés, amely a tárgyias műfajok, az epika és a dráma esetében egy tipológia lehetőségét rejti magában, a líránál mélyen problematikussá válik. A líra ugyanis azáltal, hogy az én és a külvilág találkozását és az ennek nyomán születő szubjektív reflexiókat formálja műalkotássá, nemcsak minden viszonylatot ad le, és minden okot helyettesít az okozattal, hanem egyben a térbeliséget ponttá, a folyamatot pillanattá redukálja. Tiszta lehetőségében, a líraiság végpontján vizsgálva a jelenségeket, ez a pillanatszerűség annyit jelent, hogy az ábrázolt idő felolvad az ábrázolás idejében. Amennyiben a líra nem bont ki egy emberi történést-

folyamatot, hanem annak szubjektív konklúzióját, pszichés végeredményét adja. A két idősík tehát vagy egybeesik és megsemmisíti egymást, vagy éppen összeolvad-szintetizálódik a virtuálisan végtelen lírai pillanatban. Ugyanúgy, ahogy végeredményben a pontszerűség az ábrázolt teret és az ábrázolás terét szünteti meg. A tér ugyanis a folyamat tere, amely annak pillanattá szűkülésével maga is ponttá zsugorodik. A lírai ábrázolás pillanatában és pontján a folyamat és a folyamat tere csak utalás formájában villan fel mint a megjelenített okozathoz csatlakozó, többé vagy kevésbé meghatározatlan ok. Ez a felvillanás azonban kitágítja a pillanatot és a pontot. Megmutatja, hogy a szűkülés-zsugorodás egyben tágulás is. A pillanat és a pont végtelen világot rejt magában. Mert a benne megszüntetve megőrzött időtől és tértől olyan helyzeti energiát kap, amely a pillanat és a pont köré egy teljes virtuális kozmoszt varázsol vissza. A megszüntetett dimenziók egyben azonban azt is jelentik, hogy a lírai szerkezet nem ezek felől, hanem a szubjektív tartalom artikulációja felől közelíthető meg. És éppen tartalmának felfokozott szubjektivitása miatt nehezebben tipizálható úgy, mint a tárgyias műfajok kompozíciója.

Az idő- és térszervezésre épülő speciális szerkezeti megoldás — illetve e megoldás műnemenkénti variációi — nyilvánvalóan az irodalom önálló esztétikai elvének gerincét képezik. E téren a más művészeti ágak önálló esztétikai elvével való párhuzamba állítás csupán távoli és részleges analógiákra szorítkozhat. Néhány kapcsolódási lehetőség így is szembetűnő. Az epika szerkezete a film kompozíciójához áll legközelebb. Rokonítja őket a térnek, az ábrázolt térnek és az ábrázolás terének a széles volta. De a film ezeket az epika számára virtuális dimenziókat reálisakká fokozza, és ezzel természetesen — mint már láttuk — az idődimenzióval egyenrangúsítja. Ugyanakkor az ábrázolt időnek olyan kibontására, intenzívvé tételére, amely az epika jellegzetes lehetősége, éppen a megjelenítés realitása és konkrétsága miatt nem képes. A film tehát végeredményben az epika téralkotó lehetőségeit megőrzi, de konkretizálja. Az időszerkezet feszültségének az egyszerűsítésével és főként a térdimenzió egyenlősítésével egy minőségileg más összetételű tér — idő komplexumot teremt. A festészettel csupán a festői és az epikai ábrázolás határesetei sugallhatnak bármilyen analógiát. Olyan esetek, amelyekben a festészet valamely konkrét eseményt jelenít meg, és ezzel az ábrázolás idejét ugyan nem hozhatja létre, de epikus módon szélesíti az ábrázolt időt. Vagy az epika vállalkozik — dinamikáját statikává redukálva — az ábrázolt tér elemeinek festői részletezésére. Az epika térdimenziója és a festészet idődimenziója ezekben a határesetekben is virtuális marad, és egyik művészeti ág sem képes magába sűríteni a másikra jellemző feszültséget az idősíkok, illetőleg az ábrázolás dimenziói között. Így minden párhuzamos elemzés végső soron csak a kompozíciós elvek divergenciáját mutathatja ki.

Dráma és színjáték szimbiózisa ez esetben is evidens. A dráma ábrázolási idejét az eljátszhatóság, tehát a színjáték elve rögzíti. A színpadi illúzió követelménye hozza létre a két idősík egyértelmű konvergenciáját. Mert az ábrázolt idő mértéktelen felnövelése nyilván nemcsak a konfliktus és a szituáció sűrítettségét csökkenti, hanem a játék jelenidejűségét, a nézői jelenlét-ottlét illúzióját is megsemmisíti, legalábbis megkérdőjelezi. A dráma — nyilván az eljátszásra való, eredendő beállítottsága miatt — a maga quasi-terének (virtuális terének) mindkét elemét maximálisan meghatározni igyekszik. Ezt a meghatározottságot fokozza-konkretizálja, pontosabban szólva ennek egyik végső meghatározási lehetőségét konkretizálja a színpad. Ez a konkretizálás természetesen

lényeges szerkezeti korrekció is. Amennyiben a quasi-tér tényleges térré való alakítását, az idődimenzióval való egyenrangúsítását jelenti.

A líra pillanat- és pontszerűsége, maximálisan konkrét és éppen ezáltal maximálisan általánosítható itt-, ilyen- és mostja olyan speciálisan egyedi képződmény, amely kompozicionálisan kizár szinte minden analógiát. Éppen pillanatszerűsége kínál azonban egyetlen fogodzópontot. A lírai pillanat ugyanis éppen végletes elaszticitása miatt, amely lezajlott folyamatok végeredményét és leendő folyamatok kiindulópontját sűríti, és ezért maga is csupán mozzanatnyi holtpont, ahol az ellentétes tendenciák egyetlen lélegzet erejéig kioltják egymást, tehát végső soron mozgó sziget a mozgás végtelen dinamikájában, a legtermékenyebb pillanat minden pillanatok között, amelyet a művészet megteremteni képes. Ezzel pedig a képzőművészet termékeny pillanatának termékenységét „hosszabbítja meg" egy más ágazat más lehetőségeket nyújtó közegében.

AZ ÁBRÁZOLÁS FOLYAMATJELLEGE ÉS AZ ESZTÉTIKAI KATEGÓRIÁK

Lessing figyelmeztet: a test szépsége vagy rútsága, amely az egymás mellett elhelyezkedő elemek harmóniájából vagy diszharmóniájából ered, a képzőművészeti ábrázolásban bontakozik ki. A szépség meg is jelenik a képzőművészetben. A rút — mivel ellenkezik a szépművészet elvével, a szépség jegyében való formálással — valamilyen más minőségben olvad fel. Az irodalom ellenben — és ez a nagy német gondolkodó egész teóriájából szervesen következik — nem ragadja meg a szépet és a rútat a maga eredeti-érzéki mivoltában. Az egymás mellett adott tulajdonságok egymás után való előadása — így Lessing — az egységes víziót eleve elveszíti. Ezért a költői ábrázolás a közvetlen szépet és rútat vagy valamilyen folyamattá, vagy valamilyen tulajdonsággá transzformálja. A szépet például bájossá, azaz mozgásban — tehát végső soron folyamatban — megjelenő szépséggé. Vagy az emberekre gyakorolt hatását ragadja meg. Vagyis azt, hogyan válik az érzéki szép intellektuális vagy érzelmi tényezővé, belső, pszichés mozgássá. A rút pedig például nevetségessé vagy rettenetessé. Külső érzéki tényből a külsőben is megjelenő belső tulajdonsággá.[30]

A finom megfigyelés két szempontból is lényeges. Egyrészt ismét hangsúlyozza az irodalmi ábrázolásnak a nyelvi anyagból és az idődimenzió túlsúlyos mozzanat voltából következő folyamatjellegét. Másrészt pedig elvezet az irodalomesztétikai kategóriatan küszöbére. Amennyiben az irodalom — az ábrázolás folyamatjellegéből következően — maximálisan képes azoknak a minőségeknek a maguk teljes viszonylat- és motivációs rendszerében, ok—okozati összefüggésében való érvényesítésére, amelyek eleve komplexek. Azaz egy folyamat formájában és eredményeképpen bontakoznak ki. Pontosabban fogalmazva: az irodalmi mű struktúráját, tartalom—forma komplexumát a folyamattá rendeződő élettények anyaga tölti meg. Minőségeit ezek a folyamatok éppen folyamatjellegükben determinálják.

Konkrétabbra fordítva a szót: ezért válik a tragikum és a komikum vagy a modern művészetek szempontjából annyira fontos tragikomikum, a groteszk és az abszurd az irodalomesztétika saját — minden más ágazatétól törvény-

[30] Lessing, i. m. 151—185.

szerűen, nem princípiumaiban, de hangsúlyaiban különböző — kategóriarendszerének csomópontjává. (Az egyes ágazatok és így az irodalom kategóriatana ugyanis valószínűleg nem vezethető le az általános esztétikáéból. Csupán az utóbbi „adható össze" — összegezhető az előbbiekből.)

Egy tragikus vagy komikus konfliktus, egy fenséges-magasztos emberi-társadalmi jelenség megrendítő bukása vagy egy alantas emberi-társadalmi jelenség nevetséges megsemmisülése vagy károsodása a maga teljes gazdagságában és bonyolultságában, folyamatjellegében bontakozik ki. A tragikus vagy komikus bukás minőségét, tehát éppen ténylegesen tragikus vagy komikus jellegét a hozzávezető folyamat nemcsak motiválja, hanem lényegében meg is határozza. Egy tragikus konfliktusban például a szükségszerűen formált szituációnak és azon belül a szabadságnak, vagyis az egyénileg adott lehetőségnek-mozgástérnek az egységét, a döntésnek-választásnak a kényszerét, az alternatívát, amely esetleg fenséges-tragikus bukást vagy alantas kisszerű menekülést egyszerre kínál, tehát végső soron a jellemnek, a belőle fakadó cselekvésnek és a tragikus végkifejletnek a teljes komplexitását legtisztábban az irodalom ragadhatja meg. És játszhatja át a konfliktust az alternatíva kifejletétől függően a komikumba, vagy hozhat létre a tragikus vagy a komikus pólus közelében valamilyen tragikomikus szintézist. Az irodalmi ábrázolás általában tendál e komplexitás felé, amelynek a csúcsa a tragikus vagy a komikus, vagy azok valamely variációja a tragikomikusban, a groteszkben, az abszurdban. Ebben a tendenciában teszi közvetítő állomássá a szépet és a fenségest, a rútat és az alantast. Nemcsak érzéki-testi mivoltában, hanem az emberi szabadság és nem-szabadság művészi kifejezésének teljes komplex-dialektikus értelmében. Ha végponttá teszi, a komplexitást és végső soron a folyamatot veszíti el. A szépet és a fenségest legfeljebb a bájosba, az idillibe, a monumentálisba tudja felemelni. A rútat és alantast a nevetségesbe, a rettenetesbe, az undorítóba. Ezek pedig — főleg az utóbbiak — általában a mai dekadens és a korábbi irracionalista irányzatokban jelentenek végső művészi minőséget. A realista formálás e minőségeket megszüntetve megőrzi és továbbfejleszti a komplexebb kategóriák, a tragikus és a komikus vagy az ezek vonzáskörében létrejövő más minőségek felé. Természetesen nem arról van szó, hogy az irodalmi ábrázolás nem tudja megragadni e minőségeket. Hanem arról, hogy differenciálatlanságukban nem lehetnek a folyamatjellegű, az élet bonyolultságát a maga kanyaraiban-buktatóiban követő irodalmi ábrázolás művészi végeredményévé. Az irodalom leegyszerűsítené, saját lehetőségei alá kényszerítené magát, ha megállna ennél a differenciálatlanságnál. Ezért fejleszti tovább a szépben testet öltő emberi szabadságot és a rútban megjelenő emberi nem-szabadságot a komplexebb-bonyolultabb életjelenségek és az ezeknek megfelelő esztétikai minőségek felé. Ebből következik, hogy az irodalmi realizmus lényegjegyeit is éppen az életfolyamat összetettségének és bonyolultságának a maga összetett és bonyolult folyamatjellegében és ennek konkrét társadalmi meghatározottságában való visszaadásában kell keresni. Éppen ezért a realizmus nem az előbbiektől független minőség, hanem az azokban és azok által megvalósuló csúcsminőség. Pontosan azáltal válik egy irodalmi mű realista alkotássá, hogy egy társadalmilag-történelmileg determinált életfolyamat tragikus, komikus vagy tragikomikus lehetőségeit az irodalmi ábrázolásban magasrendűen realizálja.

Az irodalmi kategóriarendszer éppen e karakterisztikuma által különbözik a többi művészet minőségeitől. A színházban a szép és a rút nyilván ugyanúgy a tragikum és a komikum felé vezető állomás, mint az irodalomban, és az elő-

adás a dráma „végminőségeit" valósítja meg, vagy értelmezi át koronként és rendezői felfogásonként. A széppel és rúttal mint végeredménnyel a film sem igen tud mit kezdeni. Ez esetben legfeljebb arról lehet szó, hogy e művészeti ágnak a hétköznapokhoz való közelsége, amely stilizációban és fiktivitásban eleve egy alacsonyabb szintet jelent, számtalan olyan elemet beemel vagy benne hagy a kompozícióban, amelyeket az erősebb irodalmi stilizáció és fiktivitás eltávolít. Ezek pedig valamelyest leszerelik-gyengítik a „vegytiszta" tragikus vagy komikus konfliktus ívelését. Emellett a film, amely — éppen a hétköznapokhoz és a közvetlen vizualitáshoz való kötöttsége miatt — a végső szellemi összetettség és magaslat megjelenítésére nem képes, a tragikum és komikum intellektuális összetevőit többnyire érzelmiekre és indulatiakra hangszereli át. A zene végigfuthat az egész skálán. Felcsendítheti végeredményként a szépet és a rútat. És tovább is viheti a tragikus és komikus felé. Sőt, az irodalommal kötött szimbiózisában, az operában egy konfliktus teljes motivációját adhatja jellemzésben és intellektuális tényezőkben egyaránt. A képzőművészet lehetőségei és karakterisztikuma sarkítottabbak. Végeredményként villantja fel teljes szellemi gazdagságában és érzéki jelenvalóságában a szépet és a rútat úgy, ahogy — legalábbis az érzéki jelenvalóság tekintetében — az irodalom arra nem képes. Ugyanakkor a tragikust, a komikust és ezek variációit is csak mint végeredményt ragadja meg. Nem a folyamattal együtt, mint a folyamat és az eredmény egységét. Így a meghatározott következmény mellett meglehetősen meghatározatlan marad az ok. Az okok láncolata, az eredményhez vezető folyamat. Ez pedig nyilván a végeredmény motivációs rendszerét, főként annak intellektuális-szellemi összetevőit gyengíti.

Az ábrázolás folyamatjellegének még egy következménye van: a típusalkotás speciális, egyedül az irodalomra jellemző lehetősége. Az ábrázolás egymásutánja, az idő kezelésének teljes szabadsága, az idősíkok és térrétegek egymáshoz való viszonyának sokféle variációs lehetősége a jellemek és a szituációk megjelenítésében olyan folyamatos kibontást, részletezést, motiválást és összefüggésteremtést sugall, amely ténylegesen irodalmi, azon belül is drámai és főképpen nagyepikai sajátosság. Sőt, az alakok és a szituációk tipizálásán túl ez teszi lehetővé az ember és ember és az ember és a környezet közötti összes viszonylatok magasszintű, egymásra vonatkoztatott általánosítását, egy olyan totális tipizálást, amely a maga teljességében azonban tényleg csak a realista nagyepika korszakjelző csúcsteljesítményeire lehet jellemző. Ezekben azután a tipizált részelemek egymáshoz való viszonya olymódon alakul, olyan ok—okozati összefüggésrendszert és értékskálát alakít ki, amely modellszerűen a valóság viszonylatrendszerét és értékrendjét tükrözi, és ezzel az epikus kompozíciót a maga belső törvényeiben a valóság belső törvényeit reprezentálni képes saját világgá formálja. A tipizált elemeknek ezt a valóságreprezentáló módszerrel kialakított viszonylatrendszerét nevezi Lukács — rendkívül szemléletesen — a műalkotás szerkezetében létrejövő „típushierarchiának".[31] A tipizálás totalitása és hierarchiájának kialakítása az az irodalmi — pontosabban epikai — specifikum, amelyet csupán azok a művészetek közelítenek meg, amelyekben az irodalom vagy kifejezetten az epika valamilyen módon „előszervező", a valóságelemeket elrendező, „preformáló" funkciót tölt be. Mint például a filmművészet esetében a filmsztori vagy az irodalmi forgató-

[31] Lukács György: „A különösség", Akadémiai 1957, 219.

könyv formájában. Csakhogy a film — természetes módon — ebből az epikai totalitáslehetőségből más összefüggéseket és aspektusokat és főképpen más módon fog kiemelni.

A RENDSZER LOGIKÁJÁTÓL A LOGIKA RENDSZERÉIG

Végül is meg kell kockáztatni a kérdést: létezik-e a művészeti ágak valamilyen rendszere, és meg lehet-e ebben „határozni" a viszonylagos pontosság igényével az irodalom, a nyelvi művészet helyét. Törekedjünk a válasz valamelyes egyértelműségére: önálló logikával rendelkező, zárt, befejezett rendszer, amelynek csak a princípiumait kell felismerni és a vázlatát felrajzolni, nyilvánvalóan nem létezik. Létezik azonban egy dinamikus, szüntelenül mozgó-változó, az állandó genézis és az állandó elmúlás egymást feltételező-kiegészítő dialektikáját megteremtő kapcsolat- és viszonylatrendszer, amelyben a genézis és az elmúlás permanenciája nem a művészet önfejlődésének az eredménye, hanem a mindig változó társadalmi „megrendelés" és kihívás következménye. Pontosabban szólva: nem zárt rendszer van, hanem „laza" viszonylatrendszerek vannak. Amelyek egyetlen szempont szerint, a mozgás egyetlen pontján érvényesek. Ezért az irodalom „helyzetmeghatározásának" is csak egyes koordinátáit lehet megadni, amelyek egyetlen aspektusból és egyetlen „pillanatban" jelölik meg a nyelvi művészet helyét az adott viszonylatrendszerben.

Ha csak az irodalmat nézzük, e mozgás elemei akkor is evidensek. Csak például: a közlésmód változása az élőszótól az írásbeliségen át a tömegkommunikációtól technikailag újrateremtett, személytelenített élőszóig. A közlésmódtól függően a kompozíció alapvető, strukturális változásai és a művészet—közönség-kapcsolat szüntelen újjáalakulása. Vagy a műnemek és műfajok egyenlőtlen fejlődése, beleértve azokat a társadalmi változásokat tükröző szerkezeti változásokat, amelyek — mint már láttuk — egy műfaj folytonosságát és folytonos megújulását egyszerre teremtik. És ha ehhez hozzávesszük a művészeti ágak fejlődésének egymáshoz viszonyított egyenlőtlenségét, az uralkodó művészeti ág koronként változó problémáját és még sok egyéb tényezőt, akkor világossá válik, hogy abban a szférában — az esztétikum elvileg plurális, különböző jelenségek egymásmellettiségét és egyenértékűségét tételező szférájában —, amelyben az irodalom és a többi művészetek elhelyezkednek, minden pont mozgásban van. A rendszeralkotás csupán e mozgásra rávetett fogalmi háló, amely egy pillanatnyi helyzetet rögzít. De a rögzítéssel együtt már eleve sematizál és leegyszerűsít is.

Ehhez (a sematizáló rögzítéshez) két alapelvet kell tisztázni. Minden rendszerező vizsgálódás a jelenségeket a maguk klasszikus megvalósulásában elemzi, és gondolatmenetében a logikainak és a történetinek az egységét igyekszik megvalósítani. Csakhogy mindkét alapelv felvet néhány problémát.

Egy jelenség klasszikus formája általában a fejlődés bizonyos csúcspontjain — az adott jelenség virágkorában — létrejövő tiszta formát jelenti. Amely annyiban tiszta, amennyiben maximális önmegvalósítás, azaz a társadalmi determinációt és az arra adott művészi reagálást, a társadalmi tendencia művészi formatörvénnyé alakulását klasszikusan-vegytisztán megmutatja. Természetszerűen azonban ez a klasszicitás egy bizonyos társadalmi kihívásra adott egy bizonyos válasz, a kérdés—felelet tiszta megvalósulása. Ha változik a kérdés, változik a felelet. És ha tisztán megvalósul, az új kérdésre adott új felelet is

klasszikus lesz. A klasszicitás tehát egy történelmi ponton és viszonylatban érvényes. Ezért egyszeri jelenség, és nem lehet norma. (Normává tétele mindenfajta dogmatizmus ábécéje.) Más ponton és más viszonylatban más klasszicitás születik (ha születik). Tehát minden klasszicitás egyszeriségében-elmúltában értékelhető. Nem teleologikusan adott cél a későbbi jelenségek számára, amely felé a fejlődés tart. Hanem éppen meghaladott egyszeriség, amelyen keresztül a fejlődés új klasszicitás irányába tendál (vagy inkább tendálhat).

A logikai és a történeti egységét különösen gondosan kell kezelni. Az egységben nem a logikai határozza meg a történetit, hanem a történeti a logikait. Nem a történeti fejlődés igazodik a logikaihoz, valósít meg—tölt be logikai törvényeket. Inkább a logika általánosítja a történeti fejlődést. Alakítja annak történeti törvényeit logikai törvényekké. Vagyis a logikainak és a történetinek az egységében — formailag is — a történeti a túlsúlyos mozzanat. A logikai rendszerezés — mivel nem tételez fel egy steril logikai sémát, amelyet a jelenségek a tökéletesség különböző fokán betöltenek — a nem klasszikusat, a kevésbé tökéleteset, a látszólag véletlenszerűt is számba veszi, hogy kihámozhassa ebből is a jellemzőt. A csírát, amely később, esetleg más körülmények között törvényszerűvé vagy klasszikussá is válik. Olyan egység ez tehát, amelyben a történeti megmarad történetinek. Nem ölti fel a logikai formáját. És nemcsak a logikai rendszerezi a történetit, hanem a történeti is szüntelenül árnyalja-helyesbíti a logikait. Tehát semmiképpen sem lehet szó egy zárt rendszernek a történetit magába olvasztó logikájáról, hanem csupán egy történelmi folyamat feltárásának a logikai rendszerezéséről, amely nem a jelenségeket igazítja a maga logikájához, hanem a logikáját hangolja össze a fejlődés menetével.[32]

Ennek a szüntelenül alakuló-változó viszonylatrendszernek néhány koordinátáját lehet felvázolni. A mai állapot alapján. Azokra a viszonylagos szívóssággal é állandósággal rendelkező vonásokra támaszkodva, amelyek a művészeti ág azatok — ezen belül az irodalom — egynemű közegeinek a kikristályosodása után az egyes formanyelvek jellemzőinek tekinthetők. Azzal a tudattal, hogy az osztályozásnak—párhuzamos elemzésnek sokfajta szempontja lehet. Ezek következtetései divergálnak. Ezért nincs rendszer. Csak kapcsolatlehetőség. Többféle princípiummal és többféle eredménnyel.

Némi összefoglalásul és főként példaképpen: Az érzéki megjelenítés szempontjából — a művészetek eszerint konstruált rendszerében — az irodalom végpont. Anyagát, a nyelvet puszta jelként kezeli. És nem magát az érzéki jelenséget adja, hanem csupán annak az érzékileg közömbös nyelvi jelét. Ámde e jelek jelentése és a hozzájuk kapcsolódó tárgyiasság révén a valóság minden — a nyelv által megidézhető — jelenségét ábrázolása tárgyává teszi, és igaz, közvetetten, esetleg csökkent érzékiséggel, a belső szemlélethez tapadva, de ezek összes érzéki minőségét megszólaltatja. Tehát az érzéki ábrázolás erejének végpontja úgy is végpont, hogy ugyanazon a ponton az érzéki szférák tekintetében kötetlenséggel, az ábrázolás tárgya-témája tekintetében határtalansággal kárpótolja magát.

A nyelvfejlődés kettős tendenciája alapján létrejövő, a nyelv fogalmiságát megszüntetve-megőrizve az eredeti szemléletekhez visszavezető költői nyelv, amely a nyelv három rétegének mozgásba hozása által az ábrázolt tárgyiasság

[32] Vö.: Lukács György: Marx ontológi aialapelvei; „Magyar Filozófiai Szemle", 1973/5—6., 491—498.

műnemenként meghatározatlanul maradt elemeit a nyelvi kifejezés műnemeként változó sűrűségével kompenzálja, éppen azzal, hogy a meghatározatlan és a meghatározott elemek arányának kialakításában szerepet kap, maga is egy új szisztéma lehetőségét körvonalazza. Ez kimozdítja az irodalmat végponthelyzetéből. Az epikát a filmmel, a drámát a színházművészettel, a lírát a zenével rokonítja.

A nyelvi anyag teremti meg az irodalmi ábrázolás folyamatjellegét is. Ez hozza létre azt a speciális — műnemenként változó — idő—tér-komplexumot, ami az irodalmi kompozíció — műnemenként változó — gerince. Így kerül az irodalom — az idő túlsúlyos mozzanat volta miatt — a zene mellé, és szembe az időszervezést a térszervezésnek alárendelő képzőművészettel. Ugyanakkor ezáltal kap hangsúlyt az epika filmszerű-festői, a dráma eredendően színpadi jellege és a líra zenei, de a lírai pillanat termékenysége révén a képzőművészetre emlékeztető időszervezése. Továbbá a folyamatos ábrázolás — bár minden minőség megvalósulását lehetővé teszi — általában a folyamatukban kibontakozó, komplex esztétikai minőségek felé tendál. És ezáltal — az irodalmi kategóriatan speciális voltából következően — megint egy új, más viszonylatokat felvázoló koordinátarendszert villant fel. Ez pedig a „családfát" — mint láttuk — megint más irányba bővíti vagy szűkíti.

*

Melpomenének, Kalliopénak, Polyhymniának, a tragédia, az eposz, a himnuszköltészet múzsájának nincs állandó helye a tánckarban. Hisz nincs állandó tánckar sem. Néhányan ki is estek. Például Klió és Uránia. Újak is születtek. Például a film névtelen múzsája. Az összhangot, a táncolókét a ritmus diktálja. A ritmust a történelem. Ez adja fel a megrendelést, amelyre a múzsák felelnek. Mindegyik a maga módján. A feleletként megfogalmazott mozdulat különbözik. Hiszen különbözőek a táncosok. Mégis összecseng. Mert mindegyik válasz. A művészet válasza a történelemre. Az ember válasza a saját kérdéseire, a történelemben kialakított sorsára.

A MŰVÉSZI BEFOGADÁS VIZSGÁLATÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

VINCZE LAJOS

UTALÁS A PROBLÉMA TÖRTÉNETÉRE, MEGKÖZELÍTÉS

A művészi befogadás problémáját már Arisztotelész óta vizsgálja az esztétika, de átfogó értelmezést máig sem kapott.[1] A katarzis értelmezése körüli viták napjainkban is tovább gyűrűznek — nem véletlenül. Az átélés, a műélvezet, ezek hatásmechanizmusa, a művel való találkozás előtt és után létrejövő érzések, gondolatok, cselekvések feltárása, ismerete egyre komolyabb jelentőségű és aktualitású témává válik (gondoljunk a művészet emberformáló, ízlésnevelő szerepére).

Gorkij mondotta, hogy az oly megszokott könyvolvasás titokzatos és kevéssé ismert folyamat. A művészi alkotásnak és befogadásnak ugyanis léteznek még a tudomány számára ismeretlen oldalai, amelyek, minden látszólagos misztikus jellegük ellenére, kutathatók racionális módszerekkel. A művészi befogadás folyamata vitathatatlanul a legbonyolultabb emberi megnyilvánulások egyike, s emiatt *sokoldalú* megközelítést igényel. A kérdés bizonyára a művészi alkotás problémájának bonyolultsági fokát is felülmúlja, hiszen a mű valamilyen konkrét formában ölt testet, amíg a műélvezés folyamata az emberi pszichikum, s a befogadó személyiség lelki-tudati világában realizálódik.

Az elemzést nehezíti az emberi individuumok különbözősége. Egy adott mű értését, értékelését számos tényező befolyásolhatja; többek között az életkor, a kulturális színvonal, a művészi képzettség, de még a pillanatnyi hangulat is. Természetesen a véletlen és szükségszerű, valamint az egyes és általános dialektikájának értelmében a művészi befogadás folyamatából is ki lehet szűrni a közös törvényszerűséget. A kutatás célja éppen ez: behatolni az individuális, a véletlen, a változó rétegeibe, és eljutni az állandó, az általános paraméterekhez.

Az esztétika történetében figyelemre méltó törvényszerűség, hogy a tudomány fejlődésével állandóan változik annak tárgya, s a vizsgálódás iránya is. Egy-egy probléma új módszertani megközelítése nagymértékben elősegítheti annak megoldását. Ez feltétlenül érvényes a művészi alkotás és befogadás kutatására is. Az alkotás és befogadás a művészetben egymásra épülő és egymást feltételező fogalmak. Hiszen a mű nem létezik előzetes befogadás, élményszerzés nélkül. A műélvezet pedig lényegében sajátos alkotás is. A műalkotás „életét" egységes folyamatnak tekintve (amelynek fázisai a megfigyelés, az ötlet születése, a megvalósítás szakaszai, a kész mű, majd az alkotás

[1] Értékes adalékok találhatók többek között G. E. Lessing, M. Gorkij, Sz. Eizenstein, Lukács György, Sz. Vigotszkij, A. Gramsci, Chr. Caudwell munkáiban.

nézői, olvasói, hallgatói befogadása) lehetséges csak a művészi befogadás önálló vizsgálata, sajátosságainak kiemelése.

Ha egy egységes, dinamikus rendszert alkotó folyamatban az alkotóelemek sajátosságairól beszélünk, ez már azok viszonylagos önállóságát is jelzi. Az alkotó-befogadói viszony leegyszerűsítése lenne, ha azt állítanánk, hogy a befogadás az alkotás folyamatának szimpla megismétlése ellenkező előjellel. Természetesen sok a közös elem: képzelőerő, asszociációk stb. A műélvező nem passzív „vevője" a műnek. A befogadás folyamatát (és eredményét) állandó (invariáns) és változó (variáns) elemek bonyolult kölcsönhatása határozza meg, amely számos objektív és szubjektív (pl. a befogadó személyisége) feltételtől függ.

A korszerű tudomány általános fejlődésének fővonala napjainkban az ún. „közti tudományok" területeire helyeződik át, ami a különböző tudományágak együttműködésének szükségességét húzza alá. Ez az elv nemcsak a természettudományok területén munkál, hanem a társadalomtudományokban és a művészetekben is. Az összetett problémák *komplex* tanulmányozása a kor tudományos fejlődése által diktált feladat. A művészi befogadás tisztázása is csupán a komplex tanulmányozás (azaz számos tudományág együttes részvétele, majd a részkutatások összegezése) eredményeként válik lehetővé.

*

Ismeretes, hogy a művészi alkotófolyamat és a befogadás komplex vizsgálatával a század elejétől kezdve számosan foglalkoztak. A részletes történelmi elemzés nem célunk, csupán példaként említhetnénk a 20-as évek szovjet művészeit. Sz. Eizenstein filmes vonatkozásban kereste az alkotás rendszerének alapjait, s bár nem sikerült a műalkotás hatalmas épületének egységes rendszerét megalkotnia, munkáiban elszórva sok értékes utalás található. A művészi alkotás titkainak megfejtésére segítségül hívta nemcsak a filozófia, esztétika, történelem, hanem a fizika és a pavlovi reflex-elmélet kutatási eredményeit is. A szovjet néma film másik kiváló szovjet filmrendezője, V. Pudovkin, aki egyébként eredeti foglalkozása szerint mérnök volt, így ír: „A tudománnyal való találkozás megerősítette hitemet a művészetben. Meg vagyok győződve, hogy az emberi megismerésnek ez a két területe sokkal szorosabban kapcsolódik egymáshoz, mint azt egyesek gondolják" (V. Pudovkin: „Izbrannüje sztatyi", Moszkva, Iszkussztvo 1955, 41.)

Nem véletlenek éppen a filmes utalások, hiszen a film, ez a többszörösen összetett művészet természeténél fogva igényli a komplex kutatási módot.

Az utóbbi években a szocialista országok ilyen jellegű kutatásai közül sokat igérőnek mutatkozik a szovjet tudósok megközelítése. Munkájukat számos új kötet és tanulmány jelzi.[2] Természetesen, a vizsgálat bonyolultsága és kiterjedtsége miatt gyors eredmények nem várhatók. A kutatás jelen periódusában a kérdésfelvetések stádiumát kezdi túllépni, s egyre inkább a részletproblémák kidolgozására irányul az időleges összegezések igényével.

A művészi befogadás kérdéseivel foglalkozva az egyoldalúság elkerülése

[2] „A tudományok együttműködése és az alkotás titkai", Moszkva, Iszkussztvo 1968.; „A művészi befogadás", Leningrád, Nauka 1971.; „Ritmus, tér és idő az irodalomban és a művészetben", Leningrád, Nauka 1974.; Mindhárom tanulmánykötet szerkesztője B. Sz. Mejlah.

fokozatosan általános igényű kutatói elvvé válik. Ezt a törekvést a témához kapcsolódó hazai tanulmányok is tükrözik.[3]

Petőfi S. János a „Művészet és kommunikáció" c. („Kritika", 1966/1.) írásából idézek: „... még sok egymást kiegészítő kutatásra lenne szükség. Fel kell használni és a művészetre — annak lényegének megfelelően — alkalmazni kell a kibernetika, szemiotika, alkotáspszichológia eddigi eredményeit. Tetten kell érni az alkotás és befogadás folyamatát elsődlegesen olyan művekben, melyekre vonatkozóan sok közvetett információ áll rendelkezésünkre (vázlatok, változatok) az alkotó és különböző interpretátorok — esztéták, művészek, fordítók — feljegyzései stb." (40.)

E gondolatot folytatva, először meg kell határoznunk pontosabban, hogy milyen tudományágak együttese kell a művészi befogadás komplex tanulmányozásához, s miben áll azok jelentősége. Továbbá szükséges annak a vizsgálata, hogy hogyan épülnek be, mely oldalról közelítik meg az egyes részttudományok a művészi befogadás struktúráját.

A filozófiai megközelítés szükségességét az indokolja, hogy a tükrözéselmélet a világ művészi elsajátításának ismeretelméleti-módszertani alapja. A műelemzés során elsődleges és meghatározó feladat a művész és a valóság, másrészt pedig a műalkotás és a befogadó — mint objektum és szubjektum — a megismerés folyamatában realizálódó viszonyának dialektikus materialista értelmezése. Ennek komoly világnézeti és módszertani jelentősége van. Hiszen a mai idealista filozófiában és esztétikában találkozunk olyan kísérletekkel, melyek megpróbálják izolálni az esztétikát és a gnoszeológiát, s azt bebizonyítani, hogy a művészetnek nincs ismeretelméleti alapja és funkciója.

Mivel nem az általános érzékelésről, hanem a művészi befogadásról beszélünk, ezért ez *esztétikai* probléma is. Az esztétika tudománya, a „szépség törvényeinek" ismerete segít bennünket a művészet sajátos világának megismerésében. A valóság megismerése, elsajátítása itt másképp történik, mint pl. a tudomány területén. Jelentős helyet kap a komplex vizsgálatban a *művészettörténet* s az egyes művészeti ágak elmélete, mivel „általában vett művészi befogadás" nincs, csak konkrét alkotások léteznek, és csak konkrét művek élvezetéről beszélhetünk. (Könyvolvasás, filmnézés, zenehallgatás stb.) Egy mű tartalmi, formai problémáit végső soron egy adott kor konkrét társadalmi feltételei, eszmei-művészi közege határozzák meg. S ugyanezek a tényezők befolyásolják, irányítják a művészi befogadás folyamatát, a műélvező ízlésvilágát, értékrendszerét is. Az ilyen irányú megközelítés adja a műelemzés gerincét.

Minden befogadás — a művészi is — pszichikai aktus, amely fiziológiai alapokra épül. A műélvezet folyamatának és mechanizmusának feltárása tehát igényli a *pszichológiai és fiziológiai* tudományok segítségét.[4]

[3] Lásd: Papp Ferenc: Esztétika és kibernetika; „Valóság", 1965/7.; Nyírő Lajos: Művészet és kibernetika; „Kritika", 1965/9.; Garai László: A műértés pszichológiája és szociológiája; „Kritika", 1966/2.; Vitányi Iván: Katarzis és művészetpszichológia; „Kritika", 1968/8. stb. Koncentráltabban jelentkezik e törekvés 1970-től, az MTA *Interdiszciplináris* Munkabizottsága köré tömörülő szakemberek írásaiban. („Művészet és közérthetőség" c. tanulmánygyűjtemény, Akadémiai Kiadó, Budapest 1972., szerk.: Szerdahelyi István.)

[4] A művészi befogadás kérdését sokáig csupán a pszichológia tanulmányozta (lásd a múlt század 70-es éveitől eluralkodó pszichologizáló esztétikai irányzatokat). A pszichológia számára azonban a művészi befogadás problémája az esztétika határain kívüli kérdéssé válik.

Ezen tudományok fényében bontakozik ki a műélvezet bonyolult folyamatában, többek között, a logikai és érzelmi szintek kapcsolata, az absztrakt és képi megformálódás, az asszociációk, a képzelet és az intuíció problémája. A teljes kép kialakításához ugyancsak ismernünk kell a művészi befogadásnak mint összetett lelki folyamatnak egyes állomásait, a mű befogadására való „felkészültség" állapotától egészen a mű által kiváltott későbbi „utórezgésekig". A fiziológia (illetve pszichofiziológia) nagy segítséget ad e jelenségek megértéséhez a pszichikai folyamatok anyagi megvalósulásának, a bonyolult reflex-kapcsolatok rendszerének vizsgálatával. A műélvezés során az érzékszervek különböző megnyilvánulásainak, a szemmozgás, az ingerküszöb, vagy a már kialakult pszichikai modellek műszeres vizsgálata szintén komoly adalékot nyújt a művészi befogadás hatásmechanizmusának teljesebb megértéséhez.

A művészet mindenkor társadalmi jelenség, s a néző, hallgató, olvasó (mint befogadó) vizsgálatával fontos szerepet kap a *szociológia*. A művészet társadalmi lényegének tanulmányozásánál szükséges az egyes művészeti irányzatok megjelenésének, valamint a befogadói ízlés változásainak megvilágítása is a társadalmi élet fejlődésének tükrében.

A műalkotás élete, bár már az alkotó művész belső világában megkezdődik, valójában akkor realizálódik, amikor az a társadalmi ember tudatának tényévé válik, azaz találkozik annak nézeteivel, esztétikai stb. kritériumaival. A film műélvező nélkül nem több, mint pozitív filmszalag, a szonáta pedig — kottafüzet. A befogadás folyamatának vizsgálata képtelenség meghatározott társadalmi tapasztalat, más szóval a befogadónak a valósággal, a társadalmi élettel való koordinációja nélkül. A *szociológia* segít az egyes alkotóművészek és a befogadó közönség evolúciójának és változásának megértésében a fejlődés egy meghatározott történelmi periódusában.

Az egyéni ízlést nagyban befolyásolja a különböző társadalmi csoportok ízlése, értékítélete, amellyel a *konkrét szociológia és az axiológia* foglalkozik.

A művészi befogadás mindig értékítélet is, a mű összevetése egy, a műélvezőben kialakult értékrenddel, ideállal, valóságos tapasztalattal. Az egyéni ízlések viszonylagosságából, sokféleségéből a konkrét szociológiai kutatások bontják ki az általánost, s a néző, olvasó tanulmányozásának szintjéről átemelnek a közös vonásokkal rendelkező befogadói típusok vizsgálatához, megnyitva ezzel a klasszifikáció lehetőségét is.

Végül, mivel minden művészi-kifejezési forma sajátos nyelvezet, s a mű mint a valóság „égi mása" modellálja, reprezentálja is az ábrázolt valóságot, művészi információ hordozójaként.

A filozófia és a kibernetika találkozásából kinőtt fogalmak: az információ, rendszer, struktúra, elemek, funkció, visszacsatolás stb. — mint azt az utóbbi évek ilyen irányú kutatásai bebizonyították — kitűnően hasznosíthatók a befogadás komplex kutatásában a művészet és az esztétika „matematizálásának" veszélye nélkül is.

Ez határozza meg az információelmélet, a *kibernetika* és a *szemiotika* helyét, jelentőségét a komplex kutatásban.

A további fejtegetésünk elméleti kiindulópontja L. Vigotszkij művészetpszichológiájának az az alapvető elgondolása, amely szerint a szerző a műalkotás struktúrájának sajátosságait elemezve rekonstruálta a műalkotás által kiváltott reakciónak, belső tevékenységnek a struktúráját. Mindenekelőtt tehát két bonyolult rendszer vizsgálatáról van szó. Ahhoz, hogy meg tudjuk

határozni, milyen mértékben felel meg az elsajátított műalkotás a befogadó alkivilágában az eredeti mű eszmei-esztétikai lényegének, fel kell tárni a műalkotás struktúráját, valamint a művészi befogadás rendszerét, a befogadó tudatvilágába való beépülés folyamatát. A műélvezet kutatásának problémája logikailag jól megközelíthető e két struktúra kölcsönviszonyának összevetésében.

A MŰVÉSZET MINT DINAMIKUS RENDSZER

Mielőtt tovább lépnénk e gondolatok kifejtésében, szükséges egy rövidke kitérőt tennünk a művészet (mint a konkrét műalkotás absztrakciója) bonyolult struktúraként való értelmezéséről.

A művészet strukturális megközelítését jelen esetben módszertani elvként használjuk, mivel a művészet lényegét — mint utaltunk rá — legjobban komplexitásában tudjuk megérteni. S ez nem jelenti azt, hogy ez az egyetlen lehetséges vizsgálati szemszög, hanem csupán azt, hogy a műalkotás kutatható mennyiségi módszerek segítségével is, formalizálható, *modellálható*. Az első kísérletet erre még az antik filozófiában a pythegoreusok tették meg, hogy ellenőrizzék a „harmóniát az algebrával", de az arisztotelészi „egység a sokféleségben" értelmezése is ez irányba mutat. (Ellenpólusként vonul végig az esztétika történetében egy másik vonal, a platóni, mely a művészi alkotást elsősorban mint irracionális tevékenységet értelmezi.)

Napjainkban a „struktúra"-fogalom szerepe egyre nő, mivel a tudomány (pl. a matematika, kémia, fizika, biológia vagy kibernetika) saját kutatási objektumait összetett, bonyolult rendszerként, szerves egészként kell hogy vizsgálja, ahol az egész nem egyenlő az alkotórészek mechanikus összegével. A „struktúra" kifejezés mind gyakoribb alkalmazása az esztétikában egyik jele a természet- és a humán tudományok *módszertani* közeledésének. Jól ismert dolog, hogy a művészet, s a konkrét műalkotás a dialektika mily gazdag és szemléletes tárháza. Lenin írja a „Dialektika kérdéséhez" c. cikkében: „A világban végbemenő összes folyamatok *'önmozgásukban'*, spontán fejlődésükben, eleven életükben való megismerésének az a feltétele, hogy mint ellentétek egységét ismerjük meg őket."[5]

Napjaink marxista esztétikája már legyűrte a gnoszeológiai művészet értelmezés egyoldalúságát, s a szemiotikai és axiológiai vizsgálati szempontok is polgárjogot nyertek. A legújabb marxista kutatásokból sokat igérőnek tűnik néhány szovjet tudós értelmezése, akik a művészetet mint bonyolult, polifunkcionális jelenséget (utalva annak kommunikatív, ismeretadó, pedagógiai, esztétikai funkcióira, s a funkciók dinamikus jellegére) és ezzel együtt, mint összetett dialektikus rendszert magyarázzák,[6] mely szerint a műalkotás a következő alkotóelemek ellentmondásos egysége:

[5] Lenin Összes Művei, 29. Budapest 1972, 295.

[6] Lásd: M. Sz. Kagan: „Lekcii po marxisztko-leninszkoj esztetike", 2. kiadás, Leningrád, „LGU" 1971.; Kozsinov: Hudozsesztvennij obraz i gyejsztvityelnoszty, Moszkva, „Tyeoria lityeraturü" 1962.; A. Kondratov: Szemiotika i tyeoria iszkussztva, „Iszkusszstvo", 1963/11.; G. Szünjagin: K voproszu o dialekticseszkom ponyimanyii prirodü iszkusszstva; „Filoszofszkije nauki", 1969/1. stb.

1. az élet megismerésének sajátos formája,
2. az ember értékorientációjának megnyilvánulása,
3. alkotó aktus (a szellemi információt az alkotó megtestesíti),
4. egyben meghatározott jelrendszer is, és mint ilyen közlés, mely információt hordoz.

Úgy tűnik, hogy az ilyen értelmű vizsgálat keresztsugaraiban a művészet (következésképp a műalkotás) s éppígy a művészi befogadás belsőleg ellentmondásos, dialektikus lényege sokkal érzékelhetőbben tárul fel a szemünk előtt.

A MŰVÉSZI BEFOGADÁS STRUKTÚRÁJA

A művészet dialektikus rendszerként való értelmezése és ennek vázlatos elemzése után, folytatva a megszakított gondolatsort, feltételezzük, hogy a művészi befogadás struktúrájában is tükröződik a művészet fentebb leírt dialektikusan összetett rendszere. Következésképp azt kell megvizsgálnunk, hogy a rendszer egyes alkotórészei milyen módon felelnek meg és milyen formában épülnek be a művészi befogadás struktúrájába?

Az aktív és a teljes műélvezet feltételezi a tartalom és forma dialektikus kölcsönviszonyának elsajátítását, felfogását. A műalkotás struktúrájának egyes elemei különbözőképpen kapcsolódnak a művészi befogadás tartalmi és formai oldalaihoz. (Bár a befogadás folyamatában a tartalom és a forma elsajátítása nem külön-külön, hanem szétbonthatatlan egységben történik.)

A mű tartalmának befogadása elsősorban a megismerő és értékelő oldalak (struktúra-elemek) jelenlétét feltételezi, míg a formáé a műalkotás információ közlő, nyelvi természetére, és megalkotott, „csinált" jellegére utal.

Nézzük meg ezeket az alkotóelemeket és kapcsolódási formákat részletesebben:

A művészi befogadás megismerő oldala két lépcsőfokot, két egymást követő szintet rejt: az egyik a mű formájából kinyíló tartalom, a másik a való élet törvényszerűségeinek a megismerése, mely az alkotás tartalmában tükröződik. Alá kell húzni, hogy itt nem teoretikai (fogalmi-logikai) megismerésről van szó, hanem sajátos közvetlen megismerésről, mely egyaránt hordoz racionális és emocionális elemeket. A befogadó egyidejűleg érez és gondolkodik, örül, búsul, szeret és gyűlöl, tehát abban a világban él, ahová „lelkileg átkerült" (éppúgy, ahogyan a valóságban is intellektuálisan és emocionálisan létezik, viszonyul, cselekszik.)

Példaként idézzünk fel két művészien igényes filmet. St. Kramer rendezésében készült, a „Megbilincseltek", ahol az izgalmas, váratlan fordulatoknál a közönség hallhatóan együtt lélegzik, izgul a menekülő hősökkel. Vagy Bondarcsuk „Emberi sors" c. filmjének végső jeleneteit, mikor is sokan boldogságtól könnyező szemmel követik az árva kisfiú, s a háborútól meggyötört, egyedül maradt katona egymásra találását.

A művészi befogadás a művész értékorientációjának, az ábrázolt valósággal kapcsolatban elfoglalt álláspontjának a megismerését is kell hogy jelentse. S ez a mélyebb eszmei jelentés felfedezése átvezeti a befogadót a műélvezet megismerési jellegét jelentő második réteghez. Mert egy alkotás elsajátítása messze túlmutat magán a konkrét művön (melynek megismerése nem lehet öncélú). Az esztétikai élvezet fontos forrása a *felismerés* öröme, amikor a

műben ábrázolt világban saját világunkra, életünkre, konfliktusainkra ismerünk rá.

Erre a fontos mozzanatra különös figyelmet kell fordítanunk. Az adott műalkotás befogadása kapcsán fel kell tárnunk, tudatosítanunk kell a mű konkrét történetiségén túlmutató „időtlenségét", maiságát, általános emberi jellegét és értékeit. Az ókori görög szobrok, Molière vígjátékai, Beethoven szimfóniái, Petőfi és Majakovszkij versei ma is élők, nekünk, rólunk beszélnek.

Az igazi művészettel való találkozás azt is jelenti, hogy saját magunkról, az emberi életről valami újat, eddig még nem érzékelt, nem ismert „különöst" tárunk fel, ismerünk meg. Minden új művészi élmény a már befogadottak sajátos kiegészítőjévé, oldalává, interpretációjává válik, az asszociációk sokoldalú pszichológiai mechanizmusának segítségével.

Ahogyan a művész alkotásában nemcsak megismeri a valóságot, hanem értékeli is azt, éppúgy a befogadó is kifejezi a műhöz és a műben ábrázolt valósághoz való viszonyát.

A művészi hivatás fontos feladata: megmutatni az élet igazi és hamis értékeit, állásfoglalásra késztetni az olvasót, nézőt, hallgatót. Mindez a művészi befogadás axiológiai aspektusában realizálódik. A műélvező viszonya, értékelése ismét kettős természetű: érzelmi és értelmi, mivel az értékorientáció emocionális formája mindig a befogadó személyiség világnézetének, eszmei meggyőződésének kontrollja mellett megy végbe.

Persze a két faktor részvételi mértéke, hatása, a konkrét műélvezetben különböző. Más és más az egyes művészeti ágakban, műfajokban, ábrázolási módszerekben stb., de függ a befogadó lelki alkatában az érzelmi és értelmi oldalak összefüggésétől is. Ezért egy és ugyanazon mű különböző emberekben nem azonos interpretációt vált ki. Minden értékítélet az egyén által már elfogadott, saját ideálokkal való tudatos összevetésből adódik. Így van ez egy-egy mű különböző értelmezésénél vagy interpretáló megjelenítésénél. (Gondoljunk csak Hamlet színpadi megjelenítésének széles skálájára, vagy egy zenemű előadásának tág lehetőségeire.)

A befogadás folyamatában a műalkotás egyéni megítélése számos viszonylagos tényező függvénye: pszichológiai beállítottság, műveltségi színvonal, élettapasztalat, életkorbeli sajátosságok, pillanatnyi lelkiállapot, vagy a befogadás feltételei, és olyan faktorok, mint az osztály meghatározottság, társadalmi pozíció, közösségi aktivitás, politikai-erkölcsi energia. Nem fogadhatja egyformán Fábri Zoltán „Húsz óra" c. filmjét a 60 éves tsz-tag, az egykori 50 holdas nagygazda, egy 15 éves gimnazista, akinek számára az ott látottak inkább már csak történelem, s a volt zsellérfiú, aki ma egy jól dolgozó tsz szakképzett agronómusa.

A művészi befogadás nem tisztára pszichológiai probléma, hanem pszichológiai-társadalmi jelenség. A szociológiai megközelítés kutatja a műinterpretáció különböző típusainak függését az őt létrehozó konkrét társadalmi viszonyoktól, közvetlen társadalmi környezettől.

A kultúra történetének tanulmányozása meggyőzően bizonyítja, hogy az egyéni értelmezések széles skálája mellett léteznek tipikus, törvényszerű, általános vonások minden egyes kor és társadalmi közeg művészi befogadásában. Ezért lehetséges — s napjainkban különösen fontos is — a különböző társadalmi-demográfiai csoportok esztétikai kultúrájának, művészi igényeinek, érdeklődésének, ízlésének ismerete, tanulmányozása konkrét szociológiai módszerekkel. Csak így válik lehetővé bizonyos progresszív esztétikai igé-

nyek kielégítése és fenntartása, s ezen túl más hamis értékek, a rossz értelemben vett közönségízlés formálása, átalakítása, azaz a társadalmilag szervezett és irányított művészi nevelés megvalósítása. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az esztétikai befogadás szociológiai kutatása többrétegű feladat. A mű hatása például semmiképpen nem írható le azzal a lelkiállapottal, amely a befogadás folyamán vagy közvetlen utána figyelhető meg. A műalkotás hatása, a befogadás utáni periódus legalább olyan bonyolult, mint az élet bármely problémájára való közvetlen és közvetett reagálás, amely a gyakorlati élet tevékenységeibe, a mindennapi érzelmi-gondolati reagálásokba ágyazódva megy végbe.

A valóságos szituációk és a művészi alkotások befogadásában van egy döntő különbség. A néző, hallgató vagy olvasó ugyanis nem felejtheti el, hogy előtte nem maga a térben, időben, mozgásában kifejeződő konkrét valóság van, hanem egy fikció, egy képzelet teremtette világ, amelybe (mint ahogyan egy festőről szóló kínai mesében történik) nem lehet „belesétálni". Ezért a mű átélésekor a befogadó nemcsak abban gyönyörködik, amit a művész elétár, amivel megismerteti, hanem abban is, *ahogyan* azt a művész megalkotta, létrehozta. — S ezzel át is lépünk a művészi forma befogadásának területére.

A művészi befogadás folyamatában elégtelen csupán a kiváltott érzelmi reakciók konstatálása, azért, mert minden esetben különböző jellegű, kétsíkú emocionális visszhangról beszélhetünk. Az egyiknél az átélés forrása a műalkotás és a valóság hasonlóságának, közelségének felfedezése, s a műélvező itt a valóság képi mását éli át annak tartalmi vonatkozásában. A másiknál az esztétikai élvezetet a műnek és a valóságnak a különbözősége váltja ki, az, ami a kettőt elválasztja egymástól: a konstruáltság, a műviség, a „csinált" jelleg. (A néző nem szalad fel a színpadra, hogy megvédje a gyengét és segítsen legyőzni a gonoszt, mint esetleg azt a valóságban tenné.) Míg az előző esetben az átélés megismerő orientációjú, az utóbbinál a művészet *alkotó, teremtő* erejének felismerésével, értékelésével kapcsolatos, s az esztétikai élvezet forrása itt a műalkotás formai szervezettségének, harmóniájának, az alkotó elemek egységének, különös kapcsolatának az érzékelése.

A Pesti Színházban rendezett „Egy őrült naplója" előadása közben nemcsak a gogoli gondolatok mélységében, a lélekábrázolás nagyszerűségében gyönyörködünk, hanem legalább annyira lenyűgöz bennünket az is, ahogyan mindez megvalósul Darvas Iván csodálatos alakításában. Elismeréssel adózunk a tiszta átélésnek, a kitűnő mozgáskultúrának, az apró lelki rezdülések mesteri ábrázolásának. S ez egyben már a mű tartalmi elsajátítását is kell hogy jelentse, mivel végső soron a tartalomban rejlik az alkotás formai elvének kulcsa. A forma értése egyben tartalmi kérdés is. Mert a művészi befogadás folyamatában (a konkrét műélvezetben) nem vágható ketté a tartalom és forma. A befogadó a formán keresztül merül a mű eszmevilágába, s innen jut vissza ismét az alkotás szervezetének formai rendszerébe a műélvezet minden pillanatában.

Ezt a folyamatot nevezik az esztétikában együttalkotásnak, társalkotásnak. A művészetpszichológia már régóta ismeri ezt a fogalmat, mely a teljes értékű művészi befogadás szükséges eleme. A néző, olvasó, hallgató mintegy képzeletében felidézi, újraéli az alkotás folyamatát, a műélvezetben részesévé válik az alkotás örömeinek. A befogadási aktusban az individuális és a társadalmi gyakorlat egymásba való behatolása történik meg egy ellentmondás leküzdése révén: kapcsolatba kerülve a művel, felfogjuk annak feltételessé-

gét, képzeletszerűségét, nem-valódiságát, ugyanakkor viszont, leküzdve mindezt, bekerülünk a mű világába, hiszünk neki, együtt érzünk vele.

A befogadói társalkotásban óriási szerepe van a képzeletnek, amely az ember összes szellemi erőit mozgósítja: intellektust, érzelmeket, tapasztalatot stb. A képzelet képzelt (tehát nem maga az objektív valóság), más szóval szellemi képeket teremt, amelyek a műélvező tudattartamának korrekcióival válnak egésszé a tudatban. A leírt gondolat, hős vagy cselekmény így válik az egyes ember tudatában, képzeletében más-más (gazdagabb vagy szegényebb) látható, hallható képpé. A rendezőnek elég néhány kellékkel jelölni a cselekmény színhelyét a színpadon, a filmen csak néhány jól elkapott képpel bemutatni egy több napos utazást, a többit hozzáteszi, kiegészíti a néző fantáziája. (S erre az alkotók többsége tudatosan épít is.)

Az alkotó képzelet nélkülözhetetlen sajátja minden művészi befogadásnak. Igaz, mindegyik művészeti ágban, az egynemű közegnek megfelelően más és más a mértéke. Kétségtelen, hogy a balett más irányú és jellegű képzeletet tételez fel, mint a drámai színjátszás. De így van ez a festészet, a zene, a film esetében is. A művészet számára a valóság a maga teljes szemléleti formáival csupán nyersanyag és forrás, illetve végső viszonyítási, összevetési alap a befogadó tudatában, amelyhez a műalkotás részleges szemléleti világán keresztül jut el. A képzelet az a szervező erő, mely megteremti bennünk, műélvezőkben az eleven totalitást. A befogadói képzelet tevékenységének lényege tehát a megtestesítés, képpé alakítás, konkretizálás, a lehetőség valamilyen valósággá alakítása a tudatban: azaz sajátos *alkotás*.

A művészi képzeletnek mint pszichikai jelenségnek a helyét meghatározva, a befogadás rendszerében nem kerülheti el figyelmünket működési mechanizmusának vizsgálata sem. A fiziológia segítségével rajzolódnak ki pontosan az emocionális-esztétikai hatás egyes konponensei, érzékszervi, idegrendszeri alapjai. Már csak azért is fontos ez, mert érzékszervek nélkül nem létezik semmiféle művészi befogadás, érzékelés.

Fontos az egyes érzékszervek funkcionális mozgékonyságának, érzékenységének, s az ingerküszöböknek az ismerete. Nem szabad a befogadó csatornákat művészi információkkal túlterhelni, mert az a műélvezet rovására megy. Az ilyen irányú vizsgálatok korlátozták pl. a „poliekran" (a filmvászon különböző részein egymás mellett más-más cselekmény pereg a néző szeme előtt) — az egész filmművészetet megújítani kívánó — „szenzációs" lehetőségeit. S hogy a filmművészet területén maradjunk a circorama, vagy körvászon is épp ez okból maradt inkább az attrakció, a szenzációkeltés szférájában, s nem vált a széles közönség művészetévé.

Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy a befogadói képzelet a művészi gyakorlat folyamatában alakul ki és azzal párhuzamosan változik, fejlődik. Korunk emberének az a tulajdonsága, hogy a kétdimenziós festményt látva, háromdimenziós világot szemléljen, nem születésétől fogva adott, hanem hosszú fejlődés eredménye. Balázs Béla jegyezte fel — a filmezés kezdeti időszakát elemezve —, hogy az első nézők a képek gyors váltása miatt nem tudták értelmezni az egyszerű cselekményt sem. Említhetnénk azt a filmtörténetben sokat idézett példát, amikor a hollywoodi moziban Griffith először mutatott be emberről készült közelképeket: a vászonról egy óriási „levágott fej" mosolygott a nézőkre, s a teremben pánik tört ki. Túlzás nélkül állítható — hiszen nemcsak a film, hanem az irodalom, festészet, zene stb. kifejező rendszerének területén is találhatunk példákat —,

hogy az egyes művészeti ágak nyelvének, kifejezési lehetőségeinek változása nemcsak az alkotók, de a nézők, hallgatók, olvasók erőfeszítését is megköveteli, s megköveteli.

A műalkotás minden esetben meghatározott (értelmi és érzelmi) információk hordozója, melyet a művész *közölni* akar közönségével. E kommunikáció létrejöttének elengedhetetlen feltétele, hogy a befogadó megértse azt a nyelvet, amelyen beszélnek hozzá. A művészi forma ugyanis nem csupán a tartalom megvalósulása, tárgyiasulása, de egyben sajátos (a művészi ág, műfaj, ábrázolási mód, egyéni stílus által meghatározott) jelrendszer is.[7]

Ha a közlés nyelvi rendszerét nem értjük, meg vagyunk fosztva a tartalom megértésétől és a kifejező forma esztétikai minőségeinek értékelésétől is. A művészi nyelv értése még egyazon művészeti ág egynemű közegében való általános eligazodáson túl is problémát jelenthet, ha a szerző az alkotói módszer, az egyéni stílus szféráin belül szokatlan fordulatokkal, eszközökkel, elvont képi világ alkalmazásával, metaforákkal, szimbólumokkal bonyolultabbá teszi a befogadó számára az adott nyelvi rendszerbe való transzponálást. Nyilvánvaló, hogy megfeszítettebb analízist, kiemelt aktivitást igényelnek a nézőtől Jancsó, Bergman vagy Resnais filmjei, Matisse, Picasso és Csontváry képei, az olvasótól Robbe-Grillet regényei, a hallgatótól pedig Bartók vagy Sztravinszkij zenéje. Egy mű értékét, művésziségének kritériumait nem a befogadás könnyűségével, a forma egyszerűségével, közvetlen közérthetőségével mérik. Ha ez így lenne, a művészet nem lenne más, mint szórakoztató attrakció, a szellemi lustaság és kispolgári önelégültség kiszolgálója. Az igazi műalkotás befogadása azonban komoly, az értelmi és érzelmi pályákat egyaránt igénybe vevő erőfeszítés, s egyben lelki megkönnyebbülés is, azaz katartikus élmény. A művészi fejlődés dialektikája szerint az adott művészeti ág formanyelvi fejlődése mindig megelőzi a befogadás fejlettségi szintjét. Ezért szükséges, az állandóan gazdagodó művészi nyelvnek megfelelően, a közönség törekvése saját látásmódjának, befogadói kultúrájának gazdagítására.

A művészi befogadás struktúrájának felvázolása után alá kell húzni, hogy a reális műélvezet egységes pszichológiai folyamatának egyes alkotó elemekre való felbontása csupán a tudományos elemzés elkerülhetetlen logikai aspektusában lehetséges. A viszonylagos önállósággal rendelkező összetevők, amelyek kölcsönös kapcsolatban állanak egymással, egy bonyolult és megbonthatatlan egész részei, amely nem más, mint a művészi befogadás egységes rendszere. Nyilvánvaló, hogy esztétikai értékelés csak a mű tartalmának a

[7] A mai szemiotikai kutatások meggyőzően igazolják, hogy a jeltudomány a művészetelméletben is komoly eredményekkel kecsegtet, mint a művészet (és a művészi befogadás) bonyolult rendszerét adott aspektusban vizsgáló segédtudomány. A szocialista országokban folyó szemiotikai kutatások közül ki kell emelni a csehszlovák iskolát (Kassa—Pozsony—Nyitra), valamint a Szovjetunióban működő jeltudománnyal foglalkozó csoportokat: elsősorban a tartui, a leningrádi, a moszkvai és a grúz-örmény iskolákat, melyek képviselői közül Lotman, Reznyikov, Kagan néhány tanulmánya, könyve magyar nyelven is megjelent. A hazai érdeklődésről és a kezdeti tudományos lépésekről beszél az 1971 májusában az Akadémia által szervezett első Szemiotikai Szinpozion, s az azóta publikált gazdag anyag. Az egyoldalú felnagyítás elkerülése végett jeleznünk kell, hogy a szemiotika, a jelrendszerként való értelmezés a művészet vizsgálatában nem mindenható, csupán egy szükséges kutatási aspektus, (ha a műalkotást az alkotó-befogadó, tehát a kommunikáció szemszögéből nézzük), mely nem helyettesíthet más, épp oly szükséges megközelítést. (Pl. ismeretelméleti, történeti axiológiai stb.)

forma révén létrejött megismerése által lehetséges, s nem lehet élvezni az olyan műalkotást, melynek nyelve nem érthető a befogadó számára.

A művészi befogadás e rendszerében az egyes összetevők részvételi aránya, a többihez viszonyított mértéke különböző lehet, változhat. Ez pedig a műélvezés egységes rendszerének, a művészi befogadás struktúrájának *dinamikus* voltára utal, amelyben az összetevők állapotának, mértékének változása révén a rendszer sajátosságai is változnak. Vagyis arról van szó, hogy a művészi befogadásnak minden esetben alkalmazkodnia kell a konkrét műalkotás struktúrájához.

Így végső soron a befogadás milyenségét az adott mű művészeti ágbeli, műfajbeli, alkotói módszer szerinti hovatartozása határozza meg. Ennek megfelelően változik a befogadás struktúrája is. A megismerési aktivitás más regény olvasásakor és más zongoraszonáta hallgatásakor. Némely kalandfilm nézésekor az átélés felületes, mélyebb nyomot alig hagy, s szinte a sport izgalmának kétesélyes színvonalán történik a befogadás (utol éri vagy nem, sikerül megmenekülni vagy nem, leleplezik-e a gyilkost? stb.). Míg egy pszichológiai, belső ábrázolásra épülő filmben (pl. Bergman: „A nap vége", vagy Antonioni: „Éjszaka"), a műfaj különbözőségének megfelelően, a néző tudatának aktivizálódása, asszociációs és interpretáló energiáinak mozgósítása játszik döntő szerepet. A példákat folytathatnánk eljutva egészen az egy adott művészeti ág, műfaj, ábrázoló módszer egynemű közegében létrejött két alkotás stílusából adódó befogadási különbözőségekig.

A művészi befogadás struktúrájának ez az organikus egysége és dinamikus sokfélesége bizonyítja a művészetnek azt a kimeríthetetlen gazdagságát, amellyel a különböző korok más és más emberének életét tette teljesebbé, emberibbé.

A tanulmány keretein belül a művészi befogadás bonyolult és szétágazó problematikájából csupán néhány, a további vizsgálódás szempontjából főleg módszertanilag fontos mozzanatot emeltünk ki. Ezért került a hangsúly elsősorban a tudományos elemzés számára, a már nagyrészt ismert törvényszerűségek *kapcsolódásának*, a *művészi befogadás rendszerének, s a rendszer önmagából folyó megközelítési lehetőségeinek vizsgálatára.*

A kérdés aktualitását, fontosságát nem szükséges külön hangsúlyoznunk, hiszen a művészet, az esztétika törvényeinek egyre behatóbb ismerete fontos eszköze az új, szocialista embertípus kialakításának.

A SZLÁV STRUKTURALIZMUS AZ IRODALOMTUDOMÁNYBAN*

BOJTÁR ENDRE

BEVEZETÉS

Munkámban az 1920-as évek közepétől 1948-ig húzódó cseh strukturalizmus (J. Mukařovský, R. Jakobson, F. Vodička, R. Wellek stb.), a körülbelül 1930-tól 1945-ig tartó lengyel ún. integrális iskola (M. Kridl, K. Budzyk, F. Siedlecki, D. Hopensztand, S. Zółkiewski), valamint R. Ingarden irodalomtudományi nézeteit vizsgálom, tehát azt az irodalomelméleti rendszert, melyet — az orosz formalizmussal együtt — V. Erlich, O. Sus, A. Okopień és J. Sławiński szláv formalizmusnak, J. Levý szláv strukturalizmusnak nevez (14, 66, 55, 41). (Talán felesleges külön hangsúlyozni, hogy a „szláv" jelzőt ezek a szerzők ugyanúgy, mint jómagam, egyszerű rövidítésként használjuk, melynek semmiféle „tartalmi" magyarázó értéke nincs.) Nem tárgyalom a talán neostrukturalizmusnak minősíthető újabb cseh, szlovák, lengyel, szovjet törekvéseket (L. Dolezel, J. Levý, F. Miko, J. Sławiński, M. Głowiński, J. Lotman stb. nézeteit), s csak oly mértékben említem az 1910-es és 1920-as évek orosz formalizmusát — melynek V. Erlich úttörő érdemű monográfiája után (14) nálunk is, másutt is több kitűnő összefoglalása született (54, 56, 16, 64, 63, 1) — amilyen mértékben az a későbbi fejlődés kiindulópontjául szolgált, bár a szláv strukturalizmus egészére tett megállapításaim természetesen vonatkoznak az orosz formalizmusra is.

Lezárt korszakról van tehát szó, mely a húszas évek végétől 1945—48-ig tartott (nem számítva R. Ingarden haláláig — 1970-ig — példamutatóan és megingathatatlanul egységes munkásságát), s amelyet időrendi fejlődésben követek végig. Célkitűzésem ennek ellenére nem tudománytörténeti, hanem annak felderítése, hogy milyen irodalomtudományi rendszert hagyott ránk a szláv strukturalizmus, s ez mennyiben és miként hasznosítható napjainkban.

I. A SZLÁV STRUKTURALIZMUS MINT IRODALOMTUDOMÁNYI IRÁNYZAT

1. AZ IRÁNYZAT MINT A TUDOMÁNYOS PARADIGMA RÉSZE

Meddő vállalkozás lenne a strukturalizmus, még inkább a struktúra fogalmának a meghatározása körül világszerte folyó vitákat akárcsak futólag áttekinteni, a sokféle álláspontot kritikailag megrostálni.** A strukturalizmus a 60-as években — főként a francia „új kritika" révén — divattá vált, s az

* A szerző azonos című disszertációjának egy fejezetét közöljük.

** A struktúra fogalmának eltérő használatát kitűnően foglalja össze Hankiss Elemér (20), míg a hazai vitákat legutóbb Szerdahelyi István ismertette (68), bár nem minden felmerülő meghatározást vett figyelembe és saját megoldási javaslata is erőszakoltnak tűnik.

ilyesmi soha nem használ a tudománynak. Hogy mennyire nem, annak ékes példája M. Bierwisch, aki miután pontos képet rajzolt a nyelvtudományi strukturalizmusról, lemondóan jelenti ki, hogy okosabb egyáltalán nem is használni ezt a műszót (4 : 88). Tekintettel azonban a terminus technicus használatának gazdag hagyományára, ez a megoldás már lehetetlen. De nem is indokolt, hisz a helyzet távolról sem reménytelen, ha egyfelől kizárunk a strukturalizmus köréből bizonyos, a felületes szemlélet vagy a rosszul megválasztott kritériumok alapján odatartozónak tűnő jelenségeket (hogy M. Bierwisch tudományágánál maradjunk, a strukturalizmussal élesen szembeforduló N. Chomsky attól még nem strukturalista, hogy a mélystruktúra fogalmát használja; s ugyanígy az egzakt matematikai eljárások hívei sem, csupán azért, mert a strukturalisták is egzaktságra törekedtek), másfelől ha felülemelkedünk a merev dogmatizmuson, mely egyetlen módszer vagy egyetlen világnézet, filozófia béklyójába zárná az irányzatot. (Ez ellen maguk az irodalomtudományi strukturalizmus képviselői tiltakoztak a leghatározottabban. Így például B. Tomasevszkij már 1925-ben: „az ‚Opojaz' nem módszer, hanem irányzat, iskola, mely különböző módszereket alkalmazó, de együttesen haladó, léptüket egymáshoz igazító embereket egyesít" (14 : 148), s J. Mukařovský szerint is a strukturalizmus, „általában a modern tudomány egy bizonyos iránya, a tudományos fejlődés egy bizonyos korszaka" (idézi 10 : 139), s pár évvel később írt összefoglaló cikkében is szemléletmódnak mondja a strukturalizmust (52 : 13).

Ez a szemléletmód az, amit T. S. Kuhn a tudományos forradalmak struktúrájáról írott könyvében paradigmának nevez, s a tudományos forradalmakat e paradigmák változásával magyarázza, amikor is olyan új szemléletmód, paradigma alakul ki, mely „egy bizonyos időben szakemberek egy közösségének modelleket és megoldásokat kínál" (idézi 32 : 46).

Hasonló gondolat merült fel abban az eszmecserében, amelyet különböző művészettudományok csehszlovák képviselői folytattak a marxista esztétika lehetőségeiről, s amely szerint meg kell különböztetnünk kétféle ismeretrendszert, a tudományt és a tanítást: „Tudomány-típusú rendszert alkot például egy kialakult — szűkebb vagy tágabb — tudományterület, melynek többé-kevésbé nyilvánvaló és körülhatárolható tárgya van, s viszonylag kipróbált, sokoldalúan alkalmazható módszertana (például a geológia, a szociológia). Tanítás-típusú rendszer például egy filozófiai szemlélet, mely különböző tudományokra hat, elkülönülő 'monisztikus' módszertanhoz kötődik stb. (például az ‚evolucionizmus')." (73 : 346)

Ennek a közös szemléletmódnak, tanításnak, paradigmának alapján létrejött munkákból leszűrhető jellemző jegyek alkotnak egy tudományos irányzatot, melynek éppen ezért megvan az az előnye, hogy alapját mindig az illető tudományág empirikus anyaga, konkrét kutatásai képezik, de az az előnye is, hogy az így kapott irányzatba a tipologizáló tudománytörténész olyan jelenségeket is belehelyezhet, melyek genezisüket vagy konkrét kapcsolataikat tekintve nem tartoznának oda. Az orosz formalisták, a lengyel és cseh strukturalisták például maguk is vallották nézeteik egységét (R. Jakobson: „a formalizmus a strukturalizmus gyermekbetegsége" — 31 : 193), így kézenfekvő, hogy munkáikból közös rendszert szűrjünk le, melyhez azután viszonyítható R. Ingarden munkássága, aki pedig az orosz és lengyel formalistákstrukturalisták nézetei ellen többször is alapvető kifogásokat hangoztatott, a cseh strukturalizmust pedig — úgy tűnik — egyáltalán nem ismerte.

Az így kapott irányzat azután rokonítható először ugyanazon tudományág más iskoláival, más irányzataival, majd más tudományágak hasonló törekvéseivel, s esetleg kikerekedhet egy korszak egész tudományát átható irányzatrendszer, egy tudományos paradigma. (Itt két megszorítással kell élnem, bár a későbbiekben mindkettővel részletesebben is foglalkozom: 1. nincs szabály arra, hogy egy paradigma milyen sorrendben terjed el a tudományágak között, tehát e tekintetben nem létezik az a hierarchia, melyet L. Köhn állított fel: filozófia →általános tudományelmélet →az egyes tudományágak elmélete és (módszeres) gyakorlata (47 : I/30), bár az nagyon is fontos a paradigma egésze szempontjából, hogy melyik tudományágban szerveződik elsőnek irányzattá. A strukturalizmus például alighanem a nyelvészetben született meg, s ez a tény komoly következményekkel járt más társadalomtudományi strukturalizmusok szempontjából. 2. Egy irányzatnak nem feltétlenül minden tudományágban, s főként nem egyidőben kell megjelennie. Például a strukturalizmusnak az a sokak által észrevett sajátossága, hogy előszeretettel merít ösztönzéseket olyan ellentétes filozófiai rendszerekből, mint a fenomenológia, a neopozitivizmus és a marxizmus, alighanem azzal magyarázható, hogy a strukturalizmusnak „saját" filozófiája nincs, vagy legalábbis a legutóbbi időkig nem volt. Ez fejeződik ki az olyan megállapításokban, hogy „a formalizmus-strukturalizmus nem alakított ki saját módszertant, hanem szorosan a pozitivizmushoz kapcsolódik, melynek elméleti koncepciójához semmi érdemlegeset nem tett hozzá". (47 : I/11)

Az is nyilvánvaló, hogy a különböző tudományterületek különböző mértékben alkalmasak az egyes paradigmák megvalósítására. Például a marxista paradigma, melynek pillére a történetiség, könnyebben vált irányzattá a történettudományban, mint a kémiában, s általában is „minél kevesebb ‚teret' enged maga a tudomány tárgya a filozófiai, ideológiai és történelmi korhoz kötött kritériumoknak és értékítéleteknek, valahogy már pusztán ezáltal annál kevésbé illik hozzá a ‚marxista' jelző". (73 : 347) A strukturalizmus viszont a strukturált egész fogalmával dolgozó biológiával lépett szinte magától értetődő frigyre stb:

A strukturalizmusnak ilyen, több tudományágban megjelenő irányzatként való felfogása egyébként igen korán hangot kapott, kezdve W. Del-Negro 1932-es, alighanem első átfogó tanulmányán (11), a strukturalista nyelvészet egyik kialakítójának, N. Troubetzkoynak a szavain át („Korunkban minden tudományágat az a törekvés jellemez, hogy az atomizmust felváltja a strukturalizmus és az individualizmust az univerzalizmus . . . Ez a törekvés megfigyelhető a fizikában, a kémiában, a biológiában, a pszichológiában, a közgazdaságtanban stb." — 71 : 246), egészen napjainkig: M. Bierwisch úgy látja, hogy a nyelvészeti strukturalizmussal párhuzamos fejlődés zajlott le a formális logika, az általános jelelmélet, a matematika, a pszichológia, a magatartáskutatás és a fonetika területén, hogy azután a nyelvészet az innen kapott ösztönzéseket tovább adja az antropológiának, a poétikának és az esztétikának (4 : 18). Hankiss Elemér, aki a nyelvtudománytól a matematikáig számos tudományágat felölelő strukturalista antológiát állított össze, álláspontját így összegezi: „A strukturalizmus tudományos szemléletmód, a tudományos kutatás egy bizonyos szintje . . ., s következésképpen minden tudományágnak, tudományos törekvésnek van, illetve lehet egy strukturalista szintje, vetülete, sőt: korszaka." (65 : 17) Hankiss másutt a különböző strukturalista irányzatok közös pontját egyetlen jellemző jegy-

ben jelöli meg: abban ugyanis, hogy alapegységüket, a struktúrát (totalitást, egészt, halmazt stb.) „többirányú kölcsönös kauzalitás-rendszerek" tartják össze, mozgatják (20 : 23). A strukturalizmusnak ez az egyetlen ismérvre való leszűkítése okozza, hogy Hankiss meghatározását el lehet fogadni, amikor azt mondja, hogy minden tudományágnak lehet egy strukturalista korszaka, de időtlen, történelmietlen tipologizálása miatt azt már nem, hogy lehet strukturalista szintje, vetülete is. Ha egyetlen ismérvvel jellemzünk egy irányzatot, sőt egy egész irányzatrendszert, akkor óhatatlanul keveset mondó szellemtörténeti típuspárokhoz, az emberi gondolkodást örökérvényűen jellemző hullámzás elméletéhez jutunk. Ezt a veszélyt elkerüli A. Schaff, aki szintén szellemi áramlatnak, irányzatnak tartja a strukturalizmust, de négy jegy segítségével határolja körül (a kutatás tárgyának rendszerszerű egészként való felfogása; a kutatás célja az adott rendszer struktúrájának a feltárása; az adott rendszerben fellépő koegzisztenciális, egymás mellett ható törvények felderítése; a rendszer szinkron, az idő-paramétert kikapcsoló vizsgálata), s ilymódon történelmileg összetéveszthetetlenül konkrét irányzatot kap (58).

2. A STRUKTURALISTA IRODALOMTUDOMÁNY ÉS A FILOZÓFIA

A. Schafftól függetlenül az ő ismérveihez hasonló, vagy azokkal megegyező jegyekkel próbáltam jellemezni magam is az irodalomtudományi strukturalizmust, mikor is tudományágunk tárgyát, e tárgy elkülönítettségét más tudományterületek tárgyától, az irodalomtudomány módszereit és célját figyelembe véve a strukturalizmust mint a pozitivizmus és a pszichologizmus után következő harmadik történelmi irányzatot jelöltem meg (5), s hadd tegyem most hozzá: mint olyan irányzatot, mely része a strukturalista paradigmának, tanításnak, több tudományágra kiterjedő irányzatrendszernek. A „pozitivizmus—pszichologizmus—strukturalizmus" fejlődés tartalmát abban látom — s ez a gondolat munkám egyik alaptétele —, hogy az irodalomtudomány, vagyis az irodalommal való rendszeres tudományos foglalkozás egyre közelebb került tulajdonképpeni tárgyához, az irodalmi műhöz, melyre a strukturalizmus talált rá, s ennek révén lehetőség nyílott az addig más tudományágaknál szolgálóskodó irodalomtudomány önállosodására, saját módszertanának a kialakítására.

Az elmondottak után joggal merül fel a kérdés, hogy milyen viszonyban áll a strukturalista irodalomtudomány azokkal a paradigmákkal, melyek születése pillanatában és később is léteztek, s amelyek szintén azzal az igénnyel léptek fel, hogy több (minden) tudományterületre kiterjedjenek. Három ilyen rendszerrel kell szembesítenünk a strukturalizmust.

A) Az első, a pozitivizmus esetében könnyű a dolgunk. Aki a strukturalizmust felületesen a pozitivizmus tulajdonképpeni megvalósítójának tartja, az arról a fontos tényről felejtkezik meg, hogy ha vannak is azonos jellemző jegyek e két paradigma között, az keveset számít, mert az új környezetben más jelentésre tesz szert ugyanaz a tulajdonság. Hiába célja például a pozitivizmusnak és a strukturalizmusnak egyaránt a törvényszerűségek induktív megállapítása, mikor a pozitivizmusban ez a törekvés éppen hogy az irodalmi művön kívüli, míg a strukturalizmusban a művön belüli törvényszerűségek feltárását segítette elő.

A pozitivista és a strukturalista irodalomtudományt tehát két külön rendszerként kell felfognunk, melyek között természetesen számos érintkezési pont van.

B) Valós probléma viszont strukturalizmus és fenomenológia viszonya. A fenomenológia kezdettől fogva igényt tartott az interdiszciplináris összekötőkapocs szerepére, s magának E. Husserlnek a megfogalmazása szerint is a fenomenológia „mindenekelőtt módszer, a gondolkodás bizonyos magatartása" (23 : 51), melynek segítségével a világ leírható és leírandó. A fenomenológia bevallott célja volt, hogy a valóság összes szférájának mintegy leltározását elvégezze, s Husserl ezért írhatta, hogy a fenomenológia „radikálisan önigazoló univerzális tudomány", mely „minden valódi ismeretet felölel". (24 : 222)

A fenomenológia ilyen általános alkalmazhatóságára többen is rámutattak: „a fenomenológiát általában mint a ‚dolgokhoz' fordulást találták ki, úgy hogy mint módszer minden dologgal konfrontálható". (44 : 52) Az irodalomtudomány, mely a fenomenológia megszületésével majdnem egyidőben talált rá tárgyára, az irodalmi műre, különösképp alkalmas volt a fenomenológia befogadására: a lényegi leírást ajánló módszerrel nagyon jól körül lehetett tapogatni a művet.

Fenomenológia és irodalomtudomány találkozásának kedvező körülményei ellenére Z. Konstantinović azt kénytelen megállapítani e kérdést tárgyaló könyvének összefoglalásaként, hogy az irodalomtudományban „semmiképp nincs szó egy következetesen átgondolt és céltudatosan alkalmazott módszerről, egy fenomenológiai módszerről, hanem a kiindulópont mindig a fenomenológia egy-egy alaptémája, amit az irodalomtudomány mint ösztönzést ilyen vagy olyan módon feldolgozott". (37 : 172—173) Valóban, ösztönzésekről helyes beszélni, melyek annál is erőteljesebbek voltak, mivel nemcsak közvetlenül a filozófiából érkeztek, hanem az irodalomtudományhoz közelebb álló területről, a fenomenológusok által külön tudományágként felfogott esztétikából. Maga J. Mukařovský is a strukturalizmus „filozófiai alapjának" tartotta a fenomenológiai idealizmust, mely „a pozitivizmus likvidációját" végzi el (idézi 10 : 138).

Azt mondhatjuk tehát, hogy a fenomenológia erősen hiányos paradigma, mely irányzattá szerveződött a filozófiában, az esztétikában stb., de az irodalomtudományban nem (s e szempontból fordított helyzetben van, mint a strukturalizmus). Fenomenológiai esztétika és strukturalista irodalomtudomány között azonban nincsenek határvonalak, csupán az általánosítás foka különböző. Természetes tehát, hogy — a szóhasználat kényelme, a megszokás miatt — egy fenomenológus esztéta, például R. Ingarden irodalomtudományi munkásságát is fenomenológiának szokás minősíteni. Ez el is fogadható, ha a filozófia, az esztétika oldaláról közelítjük meg a kérdést, mint egyébként maga R. Ingarden is tette: „Vizsgálataim fő témája bármennyire is az irodalmi, illetve szépirodalmi műalkotás, azok a végső indítékok, melyek e téma kidolgozására késztettek, filozófiai természetűek és messze túlmennek ezen a speciális témán." (25 : XII) Ha azonban az irodalomtudomány rendszerezése a célunk, akkor a strukturalista paradigma részének kell tekintenünk a fenomenológiai esztétika hatókörében keletkezett irodalomtudományi munkákat is. Fenomenológia és strukturalizmus között különbség csak tárgyukat és általánosítási fokukat tekintve van, de például J. Mukařovský és R. Ingarden irodalomtudományi munkássága között az eltérés nem nagyobb

mint két, önállóan gondolkodó strukturalista, például J. Mukařovský és R. Jakobson, vagy két fenomenológus, például R. Ingarden és W. Conrad között.

C) Strukturalizmus és marxizmus viszonyáról az utóbbi időben temérdek vita zajlott. Ha a kérdést az irodalomtudományra leszűkítve vizsgáljuk, s abból az előfeltevésből indulunk ki, hogy a strukturalista paradigmának van irányzata az irodalomtudományban, s a marxista paradigmának a filozófiában, akkor kétféle marxista irodalomtudomány jöhet számításba.

Az első a marxizmus klasszikusainak, elsősorban K. Marxnak és F. Engelsnek a nézeteit jelentené. Marxista irodalomtudományról ennek alapján csak körülbelül az 1930-as évektől beszélhetnénk, mert amint többek között H. Gallas megállapítja, „Marx és Engels írásai 1933 előtt csak kis részben voltak kiadva... A Marxhoz és Engelshez irodalomelméleti nézőpontból kapcsolódó első nagyobb munkák 1931-től kezdve jelentek meg, kizárólag a nagy orosz kiadást előkészítő moszkvai Marx—Engels Intézet munkatársainak: Lukács Györgynek, F. P. Schillernek, M. A. Lifsicnek a tollából. Franz Mehring irodalomról szóló munkái összegyűjtve csak 1929-ben láttak napvilágot. Plehanov irodalomelméleti műveit kevés kivételtől eltekintve nem fordították le, és magában a Szovjetunióban is csak részben adták ki." (18 : 21) Mások is azt hangsúlyozzák, hogy a marxista esztétikában legalábbis nem volt folytonosság, mert az ún. II. Internacionálé időszakában (1889—1914) a klasszikusok idevonatkozó észrevételeit nem ismervén „e kor marxistái kénytelenek voltak mintegy önállóan újrafelfedezni a marxista esztétikát". (8 : 229)

A kérdést tanulmányozók nagy többsége azonban kétségbe vonja egy ilyen, a klasszikusok nézeteit magában foglaló esztétikai, még inkább irodalomtudományi rendszer létezését. A marxista irodalomkritika (elmélet) antológiáját V. Zmegač e szavakkal vezeti be: „Annak előfeltétele, hogy Marx és Engels irodalmi témákról tett alkalmi kijelentéseit megfelelően ítéljük meg, az a belátás kell hogy legyen, hogy nem rendszeres elméletről van szó." (46 : 8) Keletnémet kutatók is tévedésnek minősítik azt, hogy a klasszikusok jelentősége abban állana, hogy „kész esztétikai rendszert hagytak ránk". (53 : 238)

H. Markiewicz álláspontja, amelyet kitűnő összefoglalásában fejtett ki, már átvezet a másik lehetőséghez, a marxista filozófia alkalmazásaként felfogott irodalomtudományhoz: „a marxizmus-leninizmus (akár mint Marx, Engels és Lenin nézeteinek az összessége, akár mint modern világnézeti rendszer, mely e forrásokból táplálkozik) az irodalomtudománynak világnézeti és módszertani alapelveket, valamint a társadalmi valóság fejlődésére vonatkozó általános téziseket nyújt ugyan — maga azonban irodalomelmélettel vagy irodalomtudományi módszertannal mint alkotóréssze nem rendelkezik; e tekintetben az irodalomtudomány más helyzetben van, mint például a politikai gazdaságtan. A marxizmus nem tartalmaz az irodalom sajátosságára, struktúráinak tipológiájára, fejlődésének különleges törvényszerűségeire és értékelésének specifikus kritériumaira vonatkozó fogalmakat és megállapításokat. Azok a tézisek, melyeket rendszerint a marxista irodalomtudomány alkotóelemeinek tartanak, lényegében Hegel, az orosz forradalmi demokraták (V. Belinszkij, N. Dobroljubov, Ny. Csernisevszkij) esztétikájának, s bizonyos fokig a pozitivista irodalomtörténetírásnak az átalakított változatai." (45 : 30)

Mi az oka, hogy az irodalomtudomány makacsul ellenállt az alkalmazási kísérleteknek, annak ellenére, hogy előbb a Szovjetunióban, majd több más,

elsősorban kelet-európai országban a marxizmus hegemóniájának a nevében nagy erőfeszítéseket tettek ez irányban, mi az oka, hogy a marxizmusnak „valójában máig sem sikerült még a pozitivizmus irodalomtörténeti modelljét egy saját történetfelfogásához mért koncepcióval kiszorítani"? (32 : 53)

A legfőbb okot abban látom, hogy az irodalomtudomány belső fejlődése egészen a legutóbbi időkig nem találkozott a marxizmussal, melynek középponti kategóriája a (több fogalmat magába ölelő) történetiség.

A marxista filozófia körülbelül egyidőben született az első irodalomtudományi irányzattal, a pozitivistával. A baj csak az volt, hogy a pozitivista irodalomtudománynak még nem volt tárgya, nem érdekelte az önmagában vett irodalmi mű. Ennélfogva a marxizmus történetiségét egyszerűen nem volt mire alkalmazni. S mivel Marx és Engels nem voltak irodalomtudósok, ők, majd később követőik, csak arra alkalmazhatták elméletüket, amit a korabeli pozitivista irodalomtudomány felkínált, tehát az egész pozitivista tudományelmélet egyik központi témájára, a módszer kérdésére. Innen ered, hogy a marxista igényű irodalomtudomány legfontosabb fogalmának a realista illetve anti-realista módszert tartja — teljesen indokolatlanul, hiszen a módszer legjobb esetben az írói alkotásfolyamat, tehát nem irodalomtudományi, hanem alkotáslélektani és alkotásszociológiai kérdés. A saját kérdésfeltevés hiánya okozta látszat miatt vádolják gyakran a marxista irodalomtudományt avval, hogy nem egyéb, mint jól-rosszul megfejelt pozitivizmus.

Nem volt kedvezőbb a helyzet a második irodalomtudományi paradigma, a pszichologizmus idején sem. A marxizmus alkalmazására még kevesebb lehetőség nyílott, hisz a pszichologista irodalomtudomány sem a műben vélte felfedezni alapegységét, másrészt a marxizmus történetisége is lelohadt. Így az alkalmazási kísérletek megint csak arra lyukadtak ki, hogy a marxisták egy idegen paradigma kérdésfeltevésére próbálták saját válaszukat adni. A legjobb példa e korszakból talán G. Plehanov munkássága, aki irodalommagyarázatát a „társadalmi pszichológia" fogalmára építette.

A harmadik irodalomtudományi irányzat, a formalizmus-strukturalizmus tette meg első ízben alapsejtjének az irodalmi művet. A marxizmus ekkor „közbeavatkozhatott" volna, de egyrészt maga is engedett a történelmietlen korszellemnek, másrészt az irodalomtudomány sem igényelte a történeti szemléletet: amint látni fogjuk, a friss „szerzeményt", az irodalmi művet először struktúraként, majd jelként értelmezni tökéletesen elegendő volt a történelmietlen strukturalizmus is. (Engels ír arról, hogy a metafizikus szemléletnek, mely a folyamatok helyett „magukat a dolgokat" vizsgálja a maguk történelmietlen mozdulatlanságukban, megvan minden tudomány fejlődésében a maga történelmi létjogosultsága. — 13 : 281) Maradt megint csak a marxizmus válasza a formalizmus-strukturalizmus körében hallott kérdésre: a tartalom és a forma egysége stb.

A történelmi körülmények — melyek boncolgatása messze túlnő e munka keretein — úgy alakultak, hogy a marxizmus mint az irodalomtudomány alapkérdése: a műalkotás létére és értékelésére önálló, új választ adó rendszer — számos fontos részleteredmény ellenére — egészen az 1960-as évek végéig nem kapott hangot. Illetve . . . Csak bizonyos „féltudományos" formában. Az olyan, szocialista elkötelezettségű íróknak a maguk gyakorlati művészeti tevékenységét kritikákban, kiáltványokban, vitairatokban stb. elméletileg is megfogalmazó-megindokoló tevékenységére gondolok, mint például József Attiláé vagy B. Brechté, akik számára — kijárván az avantgarde iskoláját —

természetes volt a mű-központú szemlélet, de annak merev, „strukturalista" történetietlenségét meg akarták haladni. Hogy mennyire nem létezett marxista irodalomtudomány, annak negatív bizonyítéka, hogy sokan ezeket az értékes, helyenként zseniális, ám mégiscsak ötletszerű és többnyire „gyakorlati", irodalmi célt szolgáló megjegyzéseket próbálják rendszerré kovácsolni-kiegészíteni — marxista irodalomtudomány híján (például 17). Látnunk kell, hogy például B. Brecht és Lukács György vitájában bármennyire is Brechtnek adunk esetleg igazat, s a marxista irodalomtudománynak bármennyire is fel kell használnia az író gondolatait, Brecht ilyen irányú tevékenysége egy rendszeres irodalomtudomány szemszögéből nem helyezhető egy szintre Lukácséval. Ugyanez elmondható egy-két, korát megelőző olyan marxistáról, mint például az 1925-ös formalizmus-vitában résztvevő, s azóta ismeretlenné feledett M. Sztoljarovról (nézeteit ismerteti 3 : II/18—19), vagy a cseh K. Konradról, akiknek azonban strukturalizmus-kritikája éppen azért maradt esetleges és hatástalan, mert hiányzott mögüle a marxista irodalomtudomány rendszere. E rendszertelenségből fakad az a furcsa tény, hogy marxista irodalomtudósok voltak (gondoljunk csak E. Caudwellre, W. Benjaminra vagy M. Bahtyin ragyogó és elméleti szempontból még mindig szinte teljessen kiaknázatlan munkásságára stb.), de marxista irodalomtudomány aligha: *a marxista művek nem sűrüsödtek az irodalomtudomány valamiféle egységes rendszerének alapján irányzattá.*

A marxizmus itt vázolt folytonos irodalomtudományi alkalmazgatása végül is azt eredményezte, hogy a marxista igényű irodalomtudomány mindig idegen paradigmák, azok egységes rendszeréből kiszakított kérdéseit próbálta megoldani. Nem csodálható tehát, ha a volt strukturalista K. Budzyk még 1958-ban is kissé indulatosan fakadt ki: „Sok fennkölt kijelentés elhangzott, valahányszor az irodalomkutatás marxista módszertanáról volt szó. Hogy élenjáró, hogy tudományosan a legracionalizáltabb, hogy eleddig ismeretlen kutatási távlatokat nyit stb. stb. Holott, ha az igazsághoz hűek akarunk maradni, meg kell mondani, hogy az irodalomkutatásnak marxista módszertana egyszerűen nem létezik." (6 : 181)

Úgy gondolom, hogy azóta — már létezik. Az 1960-as évek második felétől több helyütt is irodalomtudomány és marxizmus olyan találkozására került sor, mely már nem alkalmazgatás, hanem az irodalomtudomány belső fejlődéséből következik: a történelmietlen strukturalizmus, illetve neostrukturalizmus az irodalmi műnek éppen legfontosabb: érték-vonatkozású magyarázatára bizonyult elégtelennek. A kimerülő strukturalizmust történelmi szemléletű irányzat(ok)nak kellett felváltani. Úgy tűnik, hogy a marxizmus más, de ugyancsak valamilyen történetiséget hirdető irányzatokkal szemben (egzisztencializmus, hermeneutika stb.) sikerrel verseng az irodalomtudomány terén. Ezt az új szemléletet — mely természetesen műközpontú, mert a strukturalizmus után nem is lehet más — talán az eddigi marxista igényű kutatások akadályozzák a leginkább a maguk rendszertelenségével. Kialakultak bizonyos kérdéskörök, melyeket — minden alap nélkül — a marxizmus sajátjainak szokás tekinteni, eddigi megoldásaikkal együtt. Így például a realizmus kérdése, tehát irodalom és valóság kapcsolata sokak szerint csak szociológiai módszerrel vizsgálható, s innen a téves látszat, hogy a marxista irodalomtudomány művelésére a szociológiai módszer a többinél eleve alkalmasabb, sőt, hogy e kettő azonos, amint azt nem kevesen feltételezik (például 44 : 82, 21 : 98). E tévedés oka az, hogy irodalom és valóság kapcsolatát a marxista igényű irodalomtudomány nem úgy elemezte, hogy az irodalmi

művön mutatta volna meg, hogy a valóság milyen úton-módon épül az irodalomba, hanem ezt a munkát a strukturalizmusra hagyván, irodalom és valóság kapcsolatáról általában elmélkedett. (Ugyanakkor persze felfigyelt a strukturalista megoldás történelmietlenségére, de azt elutasítva — fürdővízzel együtt kiöntve a gyereket is — elutasított minden működpontú elméletet, a működpontúságot általában.) Nem is juthatott tovább az afféle körbenforgó meghatározásoknál, mint hogy „a marxi esztétika realizmus-felfogása: a művészien megérzékített lényeg realizmusa". (43 : 150)

3. A STRUKTURALISTA IRODALOMTUDOMÁNYI IRÁNYZAT TÖRTÉNELMI HELYE

Az első világháború után fellépő strukturalizmus két irodalomtudomány modellel találta magát szemben: a pozitivista és a pszichologista modellel. H. R. Jauss az utóbbi évek legösztönzőbb tanulmányában (32) a pozitivizmus előtt, melyet ő meglepő módon a romantika irodalmi forradalmához kapcsol, megkülönböztet még egy paradigmát, a reneszánsz humanizmusáét. Úgy gondolom azonban, hogy mindabból, amiből az irodalomtudomány kiszakadt-kifejlődött: a normatív poetikából és a filozófiai esztétikából, ha a későbbiek folyamán meríthetett is ötleteket, ösztönzéseket, mégis, sajátos kérdései megoldásához kevés segítséget kaphatott. Irodalomtudományról mint rendszerről csak a múlt század utolsó harmadától beszélhetünk, mikor más tudományággal együtt, az 1870—1880 körül vezető paradigmává váló pozitivizmusban éppen sajátlagosságára, önálló tudományvoltára, önálló módszerére ébredt rá, főként „a német idealizmus spekulatív rendszereinek visszahatásaként". (69 : 50)

A második, pszichologizmusnak nevezett paradigma a századforduló táján alakult ki. A pozitivizmussal való szembefordulását találóan írja le J. Hermand: „Ennek az új-idealista hullámnak a döntő mozgatóerői a filozófiából indultak ki. Itt keletkezett először az az érzés, hogy az emberi ismeretek következetes történelmiesítése minden konzervatív értékelképzelés lerombolásához vezetne. A legfontosabb kezdeményező ebben az irányban kétségtelenül Nietzsche volt. Ennek az anti-historikus szemléletmódnak a ‚dunsztkötéséből' fejlődött ki 1900 körül az ún. ‚életfilozófia', ahogy azt Wilhelm Dilthey és részben Karl Joël és Georg Simmel képviselték. Egy autonóm szellem-, lélek- és élettudomány irányába adott további ösztönzést Heinrich Rickert *Die Grenze der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung (1896—1902)* című könyve, melyben a modern ‚kultúrtudomány' első ízben mint tisztán individualisztikus és ugyanakkor racionálisan eljáró diszciplínaként lett feltüntetve. A ‚szellemivel' szembeni hasonló beállítottságot találunk olyan újkantiánusoknál, mint Hermann Cohen és Paul Natorp, s az olyan újfichteánusoknál, mint Rudolf Eucken vagy Hugo Münsterberg *Philosophie der Werte* (1908) című munkájában . . . A filozófiai neoidealizmus mellett mindent bevetettek, ami ezen irány szellemi-lelki ‚elmélyítéséhez' hozzájárulhatott: a vitalizmust, a neoromantikát, a bergsoni intuicionizmust, s általában a századfordulónak mindazon újvallásos, teofizikus vagy újmitologikus koncepcióit, melyek az önteremtés elvén nyugszanak." (20 : 30, 31) Ez idő tájt született nemcsak az életfilozófia másik változata, a bergsonizmus, de a jungiánus és freudista iskolák is, és az egyik legszámottevőbb irodalomtudományi csoport, az ún. neoidealisták csoportja (B. Croce, K. Vossler, L. Spitzer) is ekkor kezdi meg működését.

A pszichologista irodalomtudományban — nem utolsósorban az ekkor már szárnyát bontogató formalizmus-strukturalizmus hatására — 1920 körül

némi változás tapasztalható. Az „egyéni élettények" kutatását mindinkább felváltja az ugyancsak időtlennek, öröknek felfogott nagyobb egységek: motívumok, struktúrák, eszmék tipologizálása. Jól nyomon követhető ez a változás például O. Walzel munkásságában. Voltak olyanok is, mint például L. Spitzer, aki még tovább ment, egészen a strukturalizmusig. Ő maga így tekint erre vissza: „Odahagytam a Stilsprachen-t, a szerzői stílusok ‚érzelmi központjaikkal' való magyarázatát és megkíséreltem az egyes művek stilisztikai elemzését alárendelni *a költői szervezetek önmagukban vett* magyarázatának, anélkül, hogy a szerző pszichológiájához folyamodtam volna. 1920-tól dolgoztam ezzel a módszerrel, amit ma ‚strukturalistának' neveznék." (62 : 27)

A harmadik, strukturalista paradigma megközelítő határául elfogadhatjuk az 1920-as évszámot, annak ellenére, hogy olyan nagyhatású munkák, mint W. Conrad „Der ästhetische Gegenstand" vagy B. Christiansen „Philosophie der Kunst" című könyve már 1907-ben, illetve 1909-ben napvilágot láttak.

A strukturalista irodalomtudományhoz tartozik a kétségtelenül legjobban kidolgozott és legegységesebb szláv formalizmus-strukturalizmus, amihez aztán más-más egyéb iskola járulhat. G. Genette a strukturális elemzést az amerikai close reading-gel és a Spitzer példáját követő immanens interpretációival azonosítja (19 : 78). J. Levý a brit cambridge-i iskola (I. A. Richards, W. Empson), az ebből kinövő amerikai new criticism és a csehszlovák strukturalizmus között von párhuzamot (41). R. Wellek és A. Warren az eddigieken kívül megemlíti még a francia explication de textes híveit (77:204), H. Markiewicz pedig a new criticism kontextuálisnak nevezett változatát és a német-svájci Kunst der Interpretation-iskolát (E. Staiger, K. May, E. Auerbach, W. Kayser) tartja rokonnak a strukturalizmussal, majd azt írja, hogy e kettő „ahistorikus idiografizmusa az ugyancsak ahistorikus, de strukturalista általánosításokat létrehozó irányzatokban találta meg a maga (részben polemikus) kiegészítését. Ide tartozik például a német morfológiai irodalomtudomány (G. Müller) . . . s az Egyesült Államokban az ‚új-arisztoteliánus' ún. chicagói iskola (R. S. Crane, E. Olson)." (45 : 24)

A „pozitivizmus—pszichologizmus—strukturalizmus" fejlődés lezajlott az orosz, cseh, lengyel irodalomtudományban is. A. Cejtlin már 1925-ben ilyen hármasságról beszél: „Az első szakaszt (a 80-as és 90-es évek) az irodalom történeti-kulturális szemléletének a virágzása jellemzi, s emellett létezett egy másik, sajátosan irodalmi szemlélet, mely a filológiát tartotta a történelmi-irodalmi heurisztika és kommentár módszerének. E korszak legjellemzőbb nevei Pipin és Tyihonravov. A. N. Veszelovszkij és iskolájának munkái ebben az időszakban mintegy háttérben voltak. A második módszertani szakasz a harkovi iskola pszichológiai tanítása, mely A. A. Potyebnja munkáiban nyert megalapozást. A harmadik módszertani szakasz — a formalizmus, mely körülbelül 1916-tól kezdődött." (Idézi 3 : II/13)

A cseh és lengyel irodalomtudomány is ezt az utat járta be. A számos pozitivista alapú tendencia után O. Hostinský, illetve J. Kleiner személyében a pszichologizmus igen kiváló képviselőkre talált, s O. Zich, illetve „a lengyel formalizmus Keresztelő Szent Jánosának", K. Wóycickinek a munkásságában már a strukturalisták fedezhették fel elődjüket.

Ezt a hármas tagozódású fejlődést segítette magának az európai irodalmaknak a párhuzamos útja is. A pozitivizmussal a realista-naturalista, a pszichologizmussal a szimbolista-szecessziós, míg a strukturalizmussal az avantgarde irodalom állott termékeny kölcsönhatásban. Csak a struktura-

lizmusról szólva különösen nagy szerep jutott azoknak az avantgarde művészeknek, akik — Lengyelországtól eltekintve — a strukturalista irodalomtudósokkal együttműködve a maguk „féltudományos" (kritikai, publicisztikai) tevékenységükben „strukturalista" eredményekre jutottak. A számos példa közül csak az orosz futuristák, a lengyel T. Peiper és J. Przyboś, valamint a cseh K. Teige és V. Nezval nevét említem.

Jellegüknek megfelelően a három irányzathoz bizonyos irodalomtudományi „műfajok" rögzültek. Így a pozitivizmus az irodalomtörténetírást, a pszichologizmus az irodalomkritikát, míg a strukturalizmus a műelemzést sajátította ki, azt a téves (és igen káros) látszatot keltve, hogy e kapcsolódás szükségszerű.

*

A pozitivista (a), pszichologista (b), és strukturalista (c) irodalomtudományi modellt a már említett négy szempont alapján a következőképp jellemezhetjük:

1. Az irodalomtudomány tárgya

a) a szociológiai tény, mely dokumentuma nemzetnek, társadalomnak, írói személyiségnek. Ez jó esetben lehet maga az irodalmi mű is, de gyakrabban a mű forrásai, témái, az író életrajza, környezete, kora. Mivel a pozitivisták eszménye az értékmentes leírás volt, ezek a tények elvileg egyenrangúnak számítottak, s nélkülöztek mindenfajta hierarchiát. Igaz, hogy a dolgok lényege, a mű rendező elve szerepel H. Tainenél, de ez csupán annyit jelentett, hogy a mű születésében a faj, a környezet vagy az időpont, illetve W. Scherer szavaival: az öröklött, a megtanult vagy az átélt játszott-e nagyobb szerepet. Maga a mű elveszett, szétfolyt az egyenértékű szociális tények leltározott tömegében. De e tényeket a szubjektumtól függetlenül eleve adottnak fogták fel, s mindenfajta metafizikától való írtózatukban csak az érzékileg megfigyelhető és ennélfogva interszubjektíve ellenőrizhető tény számított „pozitívnak", létezőnek. Ezért, hogy az irodalmi műnek is az olyan tényszerű elemei kerültek figyelmük középpontjába, mint a metrum, a motívum, a toposz stb. A mű jelentése — melynek kialakításához bizonyos tudattevékenységre van szükség — kifolyt kezeik közül, s a mű megértése a legjobb esetben a szerző szándékának a rekonstrukciójára szorítkozott, amint ezt H. Paul szavai tanúsítják: „Akkor értünk meg egy szöveget, ha lelkünkben olyan képzettársítások fogannak, melyeket a szöveg létrehozója annak lelkében életre kelteni szándékozott, akinek a szöveget szánta". (Idézi 47 : I/44.)

b) A szerző lelkivilága, melynek az irodalmi mű az egyik kifejeződési formája, W. Dilthey szavaival: „egy írásban rögzített életmegnyilvánulás". (Idézi 61 : 14) Mint ilyen azonban ez már egy zárt, sőt, megbonthatatlan egység. (O. Walzel: „az élményben minden adott és minden egységbe kapcsolt, amit a műalkotás magábanfoglal. Minden olyan kísérlet, mely az élmény részekre bontását próbálja meg, széttöri az élmény egészét." (76 : 144) A pszichologizmus tehát már elkülönítette a kulturális tények tömegéből a művet, ezért R. Ingarden megállapítása a pszichologista J. Kleinerről, hogy ti. „ő volt az irodalmi mű első modern lengyel elméletének megalkotója" (27 : 337), érvényes a pszichologizmusra általában is. Ez a modell igen értékes felismeréseket is tartalmazott. J. Kleiner például már 1914-ben kimondta, hogy

„az irodalomtudomány tárgya mindig az emberi szellem rögzített alkotása . . . a szöveg, s e szövegek tartalma", igaz, hogy aztán ezt a tartalmat mint a pszichikai elemek összességét határozta meg (34 : 203, 205). A. Potyebnja műalkotás-modelljében hangot kapott a strukturalizmus egyik későbbi alaptétele, hogy az irodalmi mű réteges szerkezetű (ehhez: 14). Ezzel a modellel szállt szembe a strukturalizmus. Az a látszat, hogy a strukturalizmus fő ellenfele a pszichologizmus volt, míg a pozitivizmussal békén megfért, többek között onnan táplálkozik, hogy a műelmélet terén a pozitivizmus, hogy úgy mondjam, nem volt ellenfél, hisz egyáltalán nem rendelkezett műelmélettel. A strukturalizmus e tekintetben csak a pszichologizmusra lehetett reakció, s a strukturalistáknak nem egyszer saját korai pszichologizmusukat kellett meghaladniuk. Láttuk, hogy L. Spitzer hogyan értékelte pályáját. De J. Mukařovský is a pszichologizmus művelőjeként indult: első nagyobb lélegzetű, B. Němcová stílusát elemző tanulmányának az a végkövetkeztetése, hogy a stílusban megnyilatkozó „alkotómódszertől" egyenes út vezet Němcová lényének valódi gyökereihez, természetének kiegyensúlyozott harmonikusságához, optimizmusához." (48 : 322)

Az objektum létrehozásában a pszichologizmus döntő jelentőséget tulajdonított az egyéni szubjektumnak. (Mivel a szerzőt és az olvasót lényegében azonosították, mindegy, hogy kinek a szubjektumáról van szó.) Ha a pozitivista műértelmezésről azt lehetett mondani, hogy a legjobb esetben a szerző szándékáig jutott el, akkor a pszichologista beleérző megértés szempontjából ez csupán az elengedhetetlen kiindulási pont volt. W. Dilthey híres tétele, mely szerint a hermeneutikai eljárás végső célja „a szerzőt jobban megérteni, mint ő maga" (12 : 331) szabad utat engedett a szerzővel és nem pedig a művel foglalkozó önkényes belemagyarázásoknak, szubjektivizmusnak, mely a történetiség látszatát keltve mindent egyedivé relativizált.

c) Az irodalmi mű, melynek elkülönítésében és „önmagáért" való vizsgálatában E. Husserl, illetve a lengyeleknél a Husserllel azonos gondolkodású K. Twardowski tételei segítették a szláv strukturalistákat. Husserl nézetei R. Jakobson tanúskodása szerint viszonylag korán elterjedtek az orosz formalisták között, sőt „hatása olyan nagy volt már 1914 előtt, hogy az magát Husserlt is meglepte. Az ‚általános grammatika', a ‚tiszta grammatika' gondolatát jól ismertük." (57 : 3) A csehekre Husserl az orosz formalisták közvetítésével hatott. A lengyeleknél viszont — Husserl közvetlen befolyásán kívül — a lvovi-varsói logikai iskola atyamestere, K. Twardowski nézetei ösztönözték mind R. Ingardent, mind pedig később az integrális iskola tagjait. E nézetek akkoriban forradalmi lényege a ma már banalitásnak ható megkülönböztetés volt a pszichikai folyamatok és azok eredményei (K. Twardowski kifejezésével: az artefaktumok, a mesterséges pszichofizikai képződmények) között. A műnek, e pszichofizikai képződménynek kellett az irodalomtudomány tárgyává válnia, függetlenül létrejöttének körülményeitől, a szerző pszichikumától, s ilymódon az irodalomtudomány is megszabadulhatott attól a századfordulón uralkodó tévhittől, hogy minden szellemtudomány alapja a pszichológia, s létrejöttek az előfeltételei egy „tiszta irodalomtudománynak", amint ezt Z. Lempicki 1921-ben meg is fogalmazta: a poétikának a művészi tárgyakkal kell foglalkoznia, mégpedig „e pszichofizikai alkotások belső struktúrájának a vizsgálatával, függetlenül az alkotás véletlen aktusaitól. Husserl ‚tiszta logikájának' analógiájára ezt ‚tiszta poetikának' lehetne nevezni." (40 : 319)

Az irodalomtudomány tárgyát a strukturalisták ennek megfelelően a szubjektumtól teljesen függetlennek fogták fel, akárcsak a pozitivizmus, s jellegzetes kérdésük az volt: „hogyan van megcsinálva?" Míg azonban ott az irodalmi tény az oksági kapcsolatok rendszerében helyezkedett el, s jóformán mindegy volt, hogy az egész műről, a mű elemeiről, írójáról, koráról stb. van-e szó, mert egyik oka volt a másiknak, s megmagyarázásukhoz csupán egymásra kellett vonatkoztatni őket, addig a strukturalizmusban, ahol zárt mű-egészt különítettek el, mely csak egy másik művel volt egyenrangú és összehasonlítható, de azzal sem állt semmiféle oksági kapcsolatban, ezáltal elvágták az objektum, az irodalmi mű minden kapcsolatát. Az így elkülönített tárgyat azután ízekre lehetett szedni, fel lehetett boncolni; de utóbb óhatatlanul fel kellett merülnie a teleologikus szempontnak, mely a „hogyan van megcsinálva?" után a mű funkciójára kérdezett rá: „mi célból van megcsinálva?" Ez a kétfajta kérdésfeltevés nagyjából megfelel a strukturalizmus két szakaszának, a korai formalista, illetve a későbbi „igazi" strukturalista szakasznak. Jellemző, hogy a formalizmusra igen pontosan visszaemlékező R. Jakobson Husserl elméletéből a tiszta grammatika gondolatát, tehát a leírás általános kánonjának a kidolgozását tartja a legtermékenyebbnek, míg J. Mukařovský 1932-ben nem is egészen pontosan, de saját céljainak annál megfelelőbben a fenomenológiából a funkciók tanát véli kihámozni, mikor a fenomenológiai realitást „az atomizált empirikus realitást megszervező funkciók együtteseként" határozza meg (idézi: 10 : 139). A pozitivizmus világában az egyik jelenség magyarázata, oka volt a másiknak, s mindnek a végső, közös mozgatója: a Történelmi Fejlődés. A strukturalizmus viszont ezt nélkülözte. Ezért végigkíséri az a vissza-visszatérő (jogos) vád, hogy tulajdonképpen nem más, mint szubjektum nélküli transzcendentalizmus, ahol a jelenségek: az irodalmi művek valamiféle önnemzés útján jönnek létre, s születésüket, változásaikat kizárólag az irodalom belső, immanens törvényei magyarázzák. Ny. Buharin már 1925-ben azt vetette az orosz formalisták szemére, hogy metafizikusok, mert az egyes társadalmi „sorokat", például az irodalmat, szubsztanciává változtatják, mely csak önmagából érthető (idézi: 3 : II/15), s K. Konrad tíz évvel később ugyancsak azért bírálta J. Mukařovskýt és R. Jakobsont, mert „a vak fejlődési törvényt fetisisztikusan istenítik, mely törvénynek a költői individuum béklyóba vert és félelemtől determinált eszköze". (36 : 90). Konrad a strukturalista irodalomfelfogás alapvető hiányosságát abban látta, hogy az egyes társadalmi sorokat az „leválasztja társadalmi hordozójukról, a társadalmi emberről", s ezáltal e sorok „mint kész tények, mint zárt területek jelennek meg, melyeknek nincs közös nevezőjük, mely mozgásukat, életüket létrehívná". (35 : 70, 71)

A mű zártságának, befejezettségének, szubjektumtól független létének volt még egy súlyos következménye, mely főleg a strukturalizmus első, formalista időszakában éreztette hatását: az objektív, interszubjektive ellenőrizhető irodalmi tényt keresve szem elől tévesztették a mű egészét. Az irodalomtudomány tárgya utáni hajsza lendületében a formalistákat már nem is maga az irodalmi mű, hanem annak lényegi magja, az irodalmiság foglalkoztatta, s a műből csak azok az elemek, melyek az irodalmiságnak a hordozói. (E felfogás alapvető gyengéjére, hogy ti. összekeveri egy tárgy lényegi és jellemző vonásait, már R. Ingarden rámutatott az integrális iskola vezéralakjának M. Kridlnek a könyvéről írott recenziójában — 26 : 408). A mű elemei mellett kizárólag ezen elemek sajátos egybefűzési szabályai, felépí-

tési törvényei, oroszul prijom-jai, műfogásai érdekelték a formalistákat. Nem véletlen, hogy az orosz formalizmus 1916-os programcikkének V. Sklovszkij ezt a címet adta: A művészet mint műfogás. A formalisták a műnél kisebb egységekig hatoltak. Ez azt eredményezte, hogy teljes műelemzést (tehát a mű értékének, vagy akárcsak funkciójának a megmagyarázását) nem hagytak ránk szinte egyet sem. Műelemzés címén a műfogások végtelen leltározását adták.

2. Az irodalomtudomány tárgyának az elkülönítése

a) nem történt meg. A természet- és társadalomtudományok módszereinek a tudatos egyenrangúsítása révén az irodalomtudomány tárgya is megkülönböztethetetlenné vált.
b) Itt sem történt meg, de itt már egy kisebb egységben, az értékelő szellemtudományok egységében olvadt fel a mű.
c) Első ízben történt meg, bár nem teljes mértékben. Ha a pszichologizmus különválasztotta a természet- és szellemtudományok tárgyát, a strukturalizmus igyekezett még tovább menni, minden erővel megszabadulni a többi szellemtudomány társaságától is, amint ez R. Jakobson szavaiból kiviláglik: „Az irodalomtörténészek eddig nagyrészt egy olyan rendőrségre hasonlítottak, mely ha le akarna tartóztatni egy bizonyos személyt, minden esetre letartóztatna mindenkit és mindent, aki és ami a lakásban található, de a véletlenül arrajövő utcai járókelőket is. Az irodalomtörténészeknek is minden kapóra jött — az élet, a pszichológia, a politika, a filozófia. Irodalomtudomány helyett a saját kotyvasztású diszciplínák egyvelege jött létre. Mintha elfeledkeztek volna arról, hogy e területek a megfelelő tudományokra tartoznak — a filozófiatörténetre, a kultúrtörténetre, a pszichológiára stb., s hogy ez utóbbiak természetesen irodalmi emlékeket is felhasználhatnak, mint hibás, másodrendű dokumentumokat. Ha az irodalomtudomány tudománnyá akar válni, egyetlen ‚hőséül' a műfogást kell elismernie." (30: 30, 31) B. Ejhenbaum is „specifikátoroknak" nevezi magukat, mivel az irodalom tanulmányozását egy speciális jelenségsor tanulmányozásaként képzelik el. „E mellett az elv mellett persze nem fér meg egy másik — hogy az irodalmat mint pszichológiai vagy életrajzi dokumentumot, mint a költő lelkének kisugárzását kell vizsgálni, vagy hogy az irodalom ‚az élet tükröződése', stb." (Idézi 3 : I/252)

Maradt azonban egyetlen tudományág a szellemtudományok között, melylyel a strukturalizmus, helyesebben megint inkább csak a formalizmus hajlandó volt tárgyának tulajdonjogát megosztani, s ez a nyelvészet volt.

„A költészet: a nyelv, annak esztétikai funkciójában." (30 : 30) R. Jakobson tétele — mely mellett mind a mai napig kitartott — logikusan következett egyrészt a formalistáknak a művet interszubjektive ellenőrizhető részekre felbontó álláspontjából, másrészt nyelvszemléletükből, mely a nyelvet mint ergont, mint a nyelvteremtő energia megkövült — tehát objektív, interszubjektív — eredményét fogta fel.

3. Az irodalomtudomány módszere

a) akárcsak az összes társadalomtudományé, közös a természettudományokéval: az értékmentes leírás. Ahogy a Taine-követő R. Moulton írta, „miként

a geológus nem magasztalja a régi vörös homokkövet, mint a kőzetképződés mintaképét, és nem fűz szarkasztikus megjegyzéseket a jégkorszak tárgyalásához", ugyanúgy az irodalomtudós is csak leírja a jelenségeket a maguk történeti sorrendjében, hisz az irodalmi tények csak úgy különböznek egymástól, „mint a páfrány a virágtól". (Idézi 22 : 51) Az irodalmi tény magyarázatát ennek megfelelően születésének történelmi és pszichológiai körülményei jelentik: a korábbi tény oka a későbbinek.
b) Szemben a pozitivizmus eme genetikus historizmusával, a pszichologizmus pszichogenetikus és ahistorikus: az egyszeri élmény születése érdekli. Módszere az oksági összefüggéseket magyarázó természettudományoktól eltérően a szellemtudományokra jellemző beleérző intuitív megértés, mely képes az élmények egy szeletét (művet, eszmét, korszellemet) elkülöníteni, s azt mint egészt felfogni. A pozitivizmus atomizmusával szembeni ellenállás az a gondolat, hogy az egész más minőségű, új és több, mint a részek összessége, a pszichologizmusban fogalmazódik meg először, de ezt az élmény egyediségében születő egészt tagolatlannak és elemezhetetlennek fogták fel.
c) Akárcsak a természet- és társadalomtudományok mindegyikében, az irodalomtudománynak is alapvető módszere az értékmentes leírás. R. Jakobson szavai mintha a pozitivista R. Moulton mondataira rímelnének: „tudományos poetika csak akkor válik majd lehetségessé, ha lemond minden értékelésről, mert nem lenne-e abszurd, ha a nyelvész a nyelvjárásokat viszonyított érdemeik szerint értékelné?" (30 : 22) Az értékmentes leírás eszményéhez a strukturalizmusban az oksági kapcsolatok tagadásával ahistorizmus társul: az irodalmi mű vagy még inkább egy-egy műfogás történelmi megítélése csupán azt jelentette, hogy keletkezésének idején az irodalom szinkron rendszerében hogyan illeszkedett a többi műfogás közé. Az a kérdés, hogy e különálló elemek egymás utáni megjelenését, vagyis az irodalom fejlődését mi mozgatja, csak később merült fel, s a másik, az irodalomszemlélet történetiségét eldöntő kérdés, hogy ti. miképpen él, változik az egyszer elkészült mű az időben, a történelemben, csak R. Ingardennél válik központivá.

4. Az irodalomtudomány célja

a) feltárni azokat a törvényeket, melyek mozgatják és jellemzik a társadalmi fejlődést, aminek az irodalom az egyik dokumentuma,
b) megérteni és nagy szintézisekben megvilágítani az örök emberi szellem állandó jegyeit,
c) leírni az irodalom törvényeit.

Ha a három irányzatot most már egyszavas leegyszerűsítésben áttekintjük (a) történeti, b) történelmietlen, c) történelmietlen; a) racionális, b) irracionális, c) racionális; a) történeti genetikus, b) pszichogenetikus, c) agenetikus; a) transzcendens, b) transzcendens, c) immanens stb. stb.), akkor kiviláglik, hogy e jellemzők bonyolult módon kapcsolódnak, játszanak egymásba, s nem beszélhetünk a három irányzat egyenes vonalú fejlődéséről: a strukturalizmus merített a pozitivizmusból és a pszichologizmusból egyaránt. Másrészt kiderül az is, hogy egységes rendszerekről van szó, melyeknek megvan a maguk belső logikája, úgy hogy meddő minden olyan kísérlet, mely egy-egy kiszakított tulajdonság alapján próbálja megítélni őket.

Ha a filozófia és a strukturalista irodalomtudomány viszonyának a tisztázása segített kijelölni az utóbbi történeti-tipológiai helyét, akkor a nyelvtudomány esetében ez még inkább így lehet, hisz a strukturalista irodalomtudomány és a (strukturalista) nyelvészet kapcsolata a lehető legszorosabb volt: művelőik nemcsak módszereiket vallották közösnek, de tárgyukat is, amely nem volt más, mint a (különbözőképpen felfogott) nyelvi struktúra. Amikor S. Żółkiewski a sajátos irodalomtudományt keresve gúnyosan utasítja el nemcsak a pszichológiát és a szociológiát („az irodalomtudós nem használhatja azoknak a tudományoknak a módszereit és elméleteit, melyek nem tesznek különbséget a műalkotás és a játék-effektus között (mindkettő pszichikai élmények dokumentuma) — műalkotás és öngyilkosság között (mindkettő társadalmi jelenség)"), hanem a misztikusan lényegkereső fenomenológiai esztétikát is, ifjonti hevületében csak a nyelvtudománynak kegyelmez meg, s a nyelvtudományt tartja oly Ithakának, melynek révjébe haza kell kalauzolni az irodalomtudományi Odüsszeuszt: „néhány évtizeddel (és néhány évszázaddal) korábban az irodalomtudomány filológia volt. Az irodalmi jelenség szó-konstrukció volt, az elemi nyelvi jelenségek konstrukciója." S éppen ezért kell visszatérni ezekhez a régi szép időkhöz, azért kell az irodalomtudománynak újra a nyelvészet szolgálóleányává válnia, mert ami ellenőrizhetően vizsgálható az irodalmi műben, az mind merőben nyelvi természetű, s csak az képezheti bármilyen tudomány tárgyát, ami interszubjektíve ellenőrizhető: „A konkrét irodalmi kutatások empirikus tanulmányai arról vallanak, hogy az, ami ellenőrizhető bennük, az a nyelvtudományi elméletek szélesebb kereteiben helyezkedik el." (75 : 254, 253)

Nyilvánvaló, hogy a strukturalista irodalomtudomány a strukturalista nyelvészetből sarjadt ki, bár persze ez csak azért történhetett így, mert az irodalomtudomány belső logikája is ezt a folyamatot segítette. Mindenesetre az orosz formalisták nagy része nyelvész volt (R. Jakobson, V. Vinokur, N. Troubetzkoy, G. Spet stb.), s egyik alapsejtjüknek, az Opojaznak már a nevével is hirdették irányukat (A költői nyelv tanulmányozására alakult társaság). A cseh strukturalizmus szintén az 1926-ban alapított Prágai Nyelvészkörben született, melynek kezdetben egyedül J. Mukařovský volt az irodalomtudós tagja, olyan nyelvészek mellett, mint az alapító V. Mathesius, R. Jakobson, J. Trnka stb., s csak később csatlakoztak olyan fiatal irodalomtudósok a csoporthoz mint J. Hrabák, F. Vodička. A lengyel integrális iskola tagjai, főként a varsói fiatalok (K. Budzyk, D. Hopensztand, F. Siedlecki, S. Żółkiewski) — éppen az orosz és cseh hatás mellett — ugyancsak a nyelvészettől kölcsönözték irodalomszemléletüket.

Mindez azt eredményezte, hogy sokak szemében kétséges, nemhogy létezik, de hogy egyáltalán létezhet-e strukturalizmus az irodalomtudományban (például 2, 16).

A kérdés lényege az, hogy milyen volt az a strukturalizmus — F. Saussure elmélete —, melyet az irodalomtudomány mezejére átültetni kívántak, s milyen eredményekre lehetett vele jutni.

V. Volosinov a nyelvtudomány fejlődésében két vonulatot különböztet meg. Az elsőt individualisztikus szubjektivizmusnak nevezi. Megalapítója W. Humboldt, s követői között találjuk Steinthalt, Wundtot, az ún. idealista neofilológia képviselőit (L. Spitzert, K. Vosslert), B. Crocét, s az oroszoknál

az ún. harkovi iskola tagjait (A. Potyebnját és tanítványait) (74 : 50—53).

Az individualisztikus szubjektivizmus (melynek irodalomtudományi megfelelőjét én pszichologizmusnak neveztem) nyelv-felfogását V. Volosinov négy pontban foglalja össze: 1. a nyelv tevékenység, szüntelen teremtő folyamat, energia, melyet az egyedi beszédaktusok valósítanak meg, 2. a nyelvalkotás törvényei egyedi-pszichológiai jellegűek, 3. a nyelvalkotás a művészi alkotómunkával analóg, tudatos tevékenység, 4. a nyelv mint kész termék (ergon), mint rögzített rendszer a nyelvészet absztrakciós konstrukciójának az eredménye (74 : 49).

A másik vonulatot V. Volosinov absztrakt objektivizmusnak nevezi (magam ennek irodalomtudományi megfelelőjét mondtam strukturalizmusnak), s a karteziánus nyelvszemléletből táplálkozó XVII. és XVIII. századi racionalistákat, Leibnizet, F. Saussure ún. genfi iskoláját (Ch. Bally, Sechehaye), s orosz követőjét V. Vinogradovot, F. Fortunatov iskoláját és az ún. kazanyi iskola tagjait (A. Krusevszkij, Baudoin de Courtenay stb.), valamint a szociológiai nyelvészet olyan híveit, mint A. Meillet sorolja ide (74 : 59—60, 64), s nézeteiket a következőképp foglalja össze: 1. a nyelv a normative azonos nyelvi formák változatlan, szilárd rendszere, mely adott és vitathatatlan az egyéni tudat számára, 2. a nyelv törvényei — melyek minden egyes szubjektív tudathoz képest objektívek — az adott zárt nyelvi rendszeren belüli nyelvi jelek kapcsolódási törvényei, 3. a sajátos nyelvi jeleknek semmi közük az ideológiai (művészi, megismerő stb.) értékekhez, 4. az egyéni beszédaktusok a normative azonos formák véletlen lecsapódásai, változatai, vagy egyszerűen csorbításai; azonban épp ezek az egyéni aktusok magyarázzák a nyelvi formák történelmi változékonyságát, mely ilymódon értelmetlen, irracionális. A nyelv rendszere és története között nincs kapcsolat, nincsenek közös motívumok (74 : 58—59).

Ez utóbbi felfogás értelmében, melyet talán F. Saussure képviselt a leghatározottabban, a nyelvtudomány tárgya a nyelvi rendszer, a langue, mely a társadalmi tudatban létezik, míg az egyéni tudat beszédaktusai, a parole-jelenségek kívül esnek a nyelvtudomány vizsgálódási körén.

Az irodalomtudományra átültetve ez nem jelentett mást, minthogy létezik egy norma-rendszer, a langue-nak megfelelő irodalom, s ez az irodalomtudomány tárgya, nem pedig a parole-nak megfelelő irodalmi mű. Az irodalom mint olyan azonban megfoghatatlan; csak a műveken keresztül közelíthető meg. A korai strukturalistákat — s ide nemcsak az orosz formalisták tartoznak, de J. Mukařovský is körülbelül 1934-ig, s a lengyel integrálisok szinte mindegyike — a művekből csak az érdekelte, ami az irodalom leírható lényegét, az irodalmiságot kiadja. S hogy ez mi volt? Azok a kollektív tudatban létező nyelvi és irodalmi kódok, szabályrendszerek, példatárak, melyek az irodalmi mű vázát képezik, s amelyet — a legmegfelelőbb szó, a morféma foglalt lévén — struktúrának hívhatunk. A „strukturalizmus" megjelölés tehát találó, de korántsem azért, mert a strukturalisták azt állították, hogy az irodalmi mű struktúra, hanem azért, mert a korai strukturalisták (vagy formalisták) felfedezték, hogy a nagy struktúra: az irodalom részeként, lecsapódásaként létezik az irodalmi műben is egy struktúra. Nem véletlen, hogy a strukturalisták azokhoz a műfajokhoz vonzódtak, ahol ez a struktúra, hogy úgy mondjam, kitöltötte az egész művet, ahol más sem volt, mint e normarendszer: az „alacsony" irodalomhoz, a vásári ponyvához,

a detektívregényhez, a persziflázshoz. Egy detektívregény például „csupa struktúra": nincs jelentése, eszmei mondanivalója, nincs esztétikai értéke, mindössze az az — egyébként távolról sem lebecsülendő — irodalmi értéke van, hogy a korabeli irodalmi norma az irodalomhoz tartozónak ítélte. Egyedi léte sincs, csak mint műfaj él, s koronként váltakozva csak az egész műfajjal együtt hullhat ki vagy kerülhet be ismét az irodalomba.

Nem véletlen, hogy a korai strukturalisták legsikerültebb műalkotáselemzése a folklorista V. Propp tollából származik a varázsmese morfológiájáról, hisz a mese is „csak struktúra": a varázsmesének is csak mint műfajnak lehet jelentése, s a műfajon belül az egyes mesék mind jelentésük, mind esztétikai hatásuk szempontjából felcserélhetők egymással. Egyébként ez majd minden folklór irodalmi műfajról elmondható.

A korai strukturalizmus e „specifikátori" elméletének klasszikus kifejtését J. Mukařovský 1928-as Mácha könyvében találjuk. J. Mukařovský a korábbi „tartalom—forma" kettősség helyett új fogalompárt javasol. A mű *anyaga* azokat az esztétikailag közömbös elemeket jelenti, melyek két fajtájúak lehetnek: tematikai elemek (a műben foglalt érzelmek, gondolatok, képzetek), s nyelvi elemek. Nehogy azonban bárki arra gondolhasson, hogy a tematikus elemek révén valamiképp az irodalom szféráján kívül eső, a külső vagy a belső valóságból származó tényezőkkel kell számolnunk, J. Mukařovský sietve kijelenti, hogy „a téma és a nyelv teljesen egyenrangúak", s tulajdonképpen itt csak „olyan érzésekről, gondolatokról, képzetekről van szó, melyek motívum-funkciót töltenek be". (49 : 11) A tematikus elemeken tehát J. Mukařovský azt érti, amit én irodalmi kódnak neveztem.

Az anyag ellenpárja a *forma*, mely az anyag elrendezési módját jelenti. Kétféle mód lehetséges: *az anyag deformációja* (ez az orosz formalisták fő műfogásával, az osztranyenyijé-vel, a különössé tétellel, az elidegenítéssel azonos), mely értelemszerűen viszonyfogalom: a nyelvi elemek esetében a köznyelvi, illetve az irodalmi nyelvi normához, a tematikus elemek esetében az irodalmi hagyományhoz viszonyítunk; valamint *az anyag elrendezése*, amely megint csak két lépcsőben történik: az elsőben ugyanaz a műfogás, formaeszköz (csehül: tvárny prostředek) érvényesül minden deformációban (például a mű minden elemét archaizálja a szerző), hogy azután a második lépcsőben a műfogások egymás közötti megfeleltetése jusson érvényre, s az ebből fakadó harmónia vagy diszharmónia.

Az irodalom ebben a felfogásban fura kirakós-játék, ahol az elemek mindig újra és újra átrendeződnek, mindig más és más alakot öltenek. (Egy elméletet többnyire az epigonok gondolnak következetesen végig és — járatnak le: G. Polti megállapította, hogy a világirodalomban 36 drámai szituáció létezik. Ezt E. Souriau vele szemben 200 000-re becsülte. Az, hogy a 36 illetve a 200 000 a drámának olyan bűvös kulcsszáma-e, mint a népmesének a 3, a 7, vagy a szerző egyszerűen a 36-nál illetve a 200 000-nél elunta a számolást — alighanem örök rejtély marad.)

Hogy mi okozza e kirakós-játék átcsoportulásait és ki hajtja ezt végre? A formalisták válasza szerint: ha egyfajta elrendezés megszokottá, érzékelhetetlenül automatikussá válik, akkor új jön létre. Ez egyrészt jelenti a szerző és az olvasó azonosítását: a szerző megcsinálta a művet, mert érezte, hogy az elemek régi elrendezése már unalmasan szürke. Az olvasó ugyanígy érez, s ezért tartja értékesnek az új alkotást. A legfőbb baj ezzel az elmélettel az, hogy mozdulatlanná dermeszti a művet, hogy leköti ahhoz a nyelvi-irodalmi

kódhoz, melyhez a szerző tartozik (hiszen csak ennek hátterén érzékelhető a mű), s a más történelmi-társadalmi környezetből származó, más érzékenységgel rendelkező olvasó számára hozzáférhetetlenné és megmagyarázhatatlanná teszi, olyanná, amit legfeljebb a mű nyelvi-irodalmi rekonstrukcióját elvégző irodalomtudós élvezhet méltóképpen. A műelemzés alapkérdése ezért hangozhat így: „hogyan van megcsinálva?" Egyenes vonalú hatásmechanizmust feltételeznek J. Mukařovský szavai is: „az esztétikai elemzésnek az a célja, hogy megtalálja a műben azokat a tulajdonságokat, melyek a mű esztétikai élményét okozzák, más szavakkal, hogy megállapítsa, milyen módon lett a mű megcsinálva, hogy esztétikailag hasson". (50 : 100)

Az irodalom változásának ez a felfogása másrészt azt jelenti, hogy alapját az olvasás és az olvasó pszichológiája képezi, amiről természetesen — a formalisták pszichologizmus-ellenessége miatt — egyetlen szó sem esik.

A „szubjektum nélküli transzcendentalizmus" védtelenné teszi a formalizmus fejlődés-elméletét egy másik vonatkozásban is. Ugyanis nemcsak az olvasó szubjektumát felejtették ki a játékból, hanem a kirakós-játék mozgatójának, az írónak a szubjektumát is. Ennek következtében az irodalom történeti fejlődéséről nem volt igazi elképzelésük, s bár nemcsak szinkron, hanem diakron metszeteket is készítettek (ha jobban meggondoljuk, a műfogások váltakozását az irodalom történetében szemléletesebben tanulmányozhatni, mint egyidejű jelenségek között, különösen azokban a korokban, mikor e műfogások szinte feltárják magukat, s amelyek iránt épp ezért a formalisták különös előszeretettel viseltettek: A XVIII—XIX. század modern nemzeti irodalmakat kialakító és a XX. század avantgarde kora iránt), de teljességgel igaza van K. P. Philippinek, mikor erősen megkurtított történelemfogalmat emleget a formalistákkal kapcsolatban, áldialektikát, mely „nem egy, már önmagában történeti szubsztanciában zajló mozgást jelent, hanem egy *magyarázó sémát:* költői forma — automatizálódás — deformáció, mint az automatizálódás megtörése — új forma. Ez a séma azonos az ‚irodalom' rendszerének a struktúrájával, úgy hogy Jakobson és Tinyanov joggal jelenthették ki, hogy ‚minden rendszer szükségképpen mint fejlődés lép fel, és másrészt a fejlődés feltétlenül rendszer-jelleggel zajlik'. (R. Jakobson—Ju. Tinyanov: „Problemi izucsenyija lityeraturi i jazika", 1929.) Ebben a változásnak a puszta megállapítása a változás konzekvenciáját sugallja, melyben a forma állítólag magától mozog." (47 : I/116) Végül is mindegy volt, hogy az irodalmat diakron vagy szinkron szempontból nézik, hisz az irodalmi művet csak mint normarendszert, struktúrát, mint egyenrangú, funkciótlan és értékmentes elemek elrendezését tudták vizsgálni. J. Mukařovský mű-felfogásában is ez a szemlélet ölt testet: „a műalkotás, melyet olyan önálló jelenségként szemléltünk, aminek teljes magyarázatához elegendő saját belső törvényszerűsége, úgy jelent meg számunkra, mint *egymással párhuzamos, egyenértékű elemek együttese*". (49 : 109)

A nyelvtudomány „langue—parole" szembeállításának az átültetése az irodalom mezejére nem mindig az egész irodalom struktúrájának a tanulmányozásához vezetett. F. Siedlecki például a különböző vers-rendszereket tartotta a langue-nak megfelelő nagyobb struktúráknak, melyeket ő maga kreált, vont el, nem is mindig törődve avval, hogy az egyes művek metruma beleférjen e struktúrák Prokrusztesz-ágyába: „egyáltalán nem foglalkozom a vers-struktúráknak és magának a költői műnek a kapcsolatával, tehát nem foglalkozom e struktúrák funkcióival, művészi (vagy esztétikai) értékeivel". (60 : I/3)

K. Budzyk a stilisztika területén kétfajta langue-gal is számolt: az elsőt egy író egyéni stílusa, a másodikat pedig az olyan nagyobb stilisztikai egységek képezték, mint az elbeszélés, a leírás, a monológus és a dialógus. A parole-ból, az irodalmi műből mindkét esetben csak az irodalmi—nyelvi kódokhoz tartozó elemek kaptak magyarázatot, nem pedig az egész mű, s K. Budzyk csak azt sajnálta, hogy „maga a nyelvtudomány nem dolgozott még ki magának olyan eszközöket, melyek segítségével megragadhatná a nyelvi jelenségek egészét", s hogy azért tanácstalan a mondatnál nagyobb szóbeli megnyilatkozásokkal szemben (7 : 37).

*

Az, hogy a korai strukturalizmus nem „találta el" az irodalmi művet, hanem az irodalom langue-jelenségeit vizsgálta, még egy következménnyel járt: a leírható, interszubjektíve ellenőrizhető struktúrák tanulmányozása — és persze a pszichologizmus szubjektív önkénye, s főként ennek a kritikai irodalomba alászállt formája, a széplelkű impresszionista fecsegés a művek ürügyén — kialakította a tudományos pontosságnak, objektivitásnak azt a felfogását, ami — kétségtelen érdemei mellett — később inkább tehertételnek bizonyult, s különösen egyes neostrukturalisták tevékenysége folytán joggal keltette rossz hírét a strukturalizmusnak általában. Ezt a felfogást, mely kiválóan alkalmas arra, hogy az irodalom iránti érzéketlenséget elleplezze, pontosan jellemzi R. Ingarden: „Ismeretelméleti tévhitről van itt szó, ami a következőképp hangzik: ‚objektív' csak az, ami *minden egyes* tetszőleges megismerő alany számára és annak teljes *passzivitásakor*, egyébként azonban a megismerés tetszőleges szubjektív (és alkalmasint objektív) körülményei között *mindig* egy tárgy tulajdonsága. . . . Ott azonban, ahol egy tárgy adottsága az alany részéről különleges beállítottságokat és műveleteket követel meg ahhoz, hogy egyáltalán életre keljen, ahol a beállítottság megváltozása a tárgy tartományának a megváltozását is magával vonja, ott az ilyen esetben adott tárgyat eo ipso valami ‚merőben szubjektívnek' fogják fel, olyannak, ami ‚valójában' nem is létezik." (25 : 23) Az objektivitás eme „radikális ontikus" (R. Ingarden) felfogásának a kiterjesztése minden létezőre végül is azt eredményezte, hogy ellentétbe került az irodalomtudomány specifikus tárgyának a követelése a radikális objektivitás igényével, hiszen R. Ingarden helyesen hangsúlyozza, hogy amennyiben „inadekvát megismerő módszereket és módokat alkalmaznak a kultúrjelenségek tanulmányozásakor (pszichológiaiakat, fizikaiakat, általánosabban: természettudományosokat, sőt statisztikai-matematikaiakat is), akkor e jelenségeket éppen sajátos jellegüktől fosztják meg". (28 : 257—258) R. Ingarden ugyanitt az objektivitásnak különböző módjait és fokozatait különbözteti meg. A radikális ontikus objektivitással szemben az irodalmi művet „a megismerő emberekre relativizált, gyengébb ontikus objektivitásúnak" mondja, mely azonban interszubjektive azonosítható önmagával (28 : 254). Szöges ellentétben állnak ezzel például M. Kridl zavaros, a mű létének és megismerési módjának objektivitását összekeverő szavai, melyekből az derül ki, hogy a szerző éppen az irodalom sajátos tárgyát, az irodalmi művet téveszti szem elől: „Az irodalmi művet létének lényegében, ontológiai lényegében, a maga azonosságában kell megragadni, mint olyan képződményt, amelynek objektív, mind alkotójának, mind befogadójának pszichikumától független léte van. Semmiféle pszichikumok nem érdekelhetnek itt bennünket, általában semmi, ami a művön

kívül létezik; csak azok a lényeges, kétségtelen, látható és ellenőrizhető jegyei, melyek azt okozzák, hogy ilyen és nem másmilyen." (39 : 37) Megint csak az a séma tehát, amellyel már találkoztunk: csak az az objektív, ami nyelvi struktúra, a nyelvi struktúra viszont kizárólag langue-jelenség. Az objektivitásnak ez a felfogása elhibázott. Először abban a tekintetben, ahogy az objektivitást, a tudományosságot, az egzaktságot értelmezi, hiszen amint például a matematikus V. Kraft rámutat, „‚egzakt', ‚szigorú' (streng) alatt nem mennyiségi meghatározottság, mérés vagy statisztika alapján kapott számadatok értendők, hanem logikai szigor. A matematika egzaktsága sem a számszerű meghatározottságban áll — hisz a matematika ma olyan területeket is felölel, melyek nem mennyiségiek, mint a topológia — hanem szigorúan logikus felépítésében." (38 : 73) Az irodalomkutatás tudományosságát taglaló kitűnő tanulmányában Z. Škreb három kritériumát adja meg a tudományosságnak: meghatározott kutatási tárgy, megfelelő fogalmi rendszer és — a kutató tehetsége! (29 : 49) Ha jól meggondoljuk, ez nagyon is logikus, ha R. Ingardennel együtt elfogadjuk, hogy a műalkotás interszubjektív azonosságának a megállapítása, „az intencionális rekonstrukció különleges képességeket feltételez az illető szubjektum részéről, az interszubjektív azonosság azonban a tárgy, illetve a tárgy meghatározottságainak ontikus vagy legalábbis ontikusan megalapozott mozzanata, noha ez csak a tárgy lehetséges megismerhetőségének a vonatkozásában mutatkozik meg". (27 : 255) Vagyis a műértelmező minél tehetségesebb (műveltebb, gyakorlottabb stb.), annál inkább a műben valóban, objektíve meglevő tulajdonságokat hámozhatja ki.

Másrészt a formalisták objektivitás-felfogásának hibás volta megmutatkozik abban a pillanatban, mihelyt az irodalmi mű nyelvi elemein nem kizárólag langue-jelenségeket értünk, aminthogy a strukturalizmus utáni nyelvészet sem a langue-ot vallja a nyelvtudomány tárgyának. Ismeretes, hogy a parole-nyelvészet egyik úttörője, N. Chomsky a nyelvészetet „a kognitiv pszichológia egyik ágának" nevezi (9 : 11), s R. Katičić szerint „a nyelv legbensőbb természete szerint nem tárgyi adottság, hanem egy norma, egy követelmény. A nyelv éppen nem olyasvalami, ami van, hanem olyasmi, aminek lennie kell", s ebből következően, ha az irodalmi művet struktúraként akarjuk felfogni, akkor „semmiképp nem szabad nyelvi struktúrára gondolnunk". (33 : 38, 245)

*

Az irodalmi művet tehát a strukturalizmus első szakaszában nem sikerült megtalálni. Rábukkantak ugyan valamire, ami már a művön belül volt, a struktúrára, a keresést azonban tovább kellett folytatni. Két úton-módon. Az egyiket a cseh strukturalizmus, J. Mukařovský képviseli, a másikat R. Ingarden.

J. Mukařovský lényegében végig megmaradt az irodalmi műalkotás nyelvi felfogásánál, tehát számára a műalkotás egy fonetikai és egy jelentés-rétegből állott, de a jelentés bevonásával, a műalkotás jelként való felfogásával egyrészt megmozdultak a műalkotáson belül az elemek, a holt anyaghalmaz dialektikusan villódzó együttessé változott, másrészt előtérbe került a műalkotás funkciója, s ezen keresztül a külső tényezőkhöz (a külső valósághoz és a pszichikumhoz) fűződő kapcsolata.

R. Ingarden eleve tagadta, hogy a műalkotás csak a nyelv „kettős rétegéből" áll. Szemben J. Mukařovský funkcionális strukturalizmusával, az ő elméletét

talán helyénvaló ontológiai strukturalizmusnak nevezni: a lengyel tudós magának a műnek a létébe értett bele még két réteget, az ábrázolt tárgyiasságok és a sematizált szemléletességek rétegét, éppen azért, hogy megmagyarázza, mi okozza azt, hogy egy irodalmi mű valamiképp mozgékony, s képes „a relative önmaga maradó sematikus képződményből, a mű strukturájából" (29 : 50) újabb és újabb olvasatokat, R. Ingarden kifejezésével: konkretizációkat kinöveszteni.

Céloztam már rá, hogy az irodalomtudománynak az irodalmi langue-tól a parole-ig, a műig ívelő útja párhuzamos volt a nyelvtudomány fejlődésével. V. Volosinov, akinek könyve a nyelvelmélet terén a strukturalizmus utáni, marxista paradigma korai, zseniális megvalósítása, s aki az individualisztikus szubjektivizmus és az absztrakt objektivizmus, a langue és a parole ellentétének az áthidalására törekedett, jól látta, hogy „az összetett mondat (egy periódus) felépítése az a maximum, amit a nyelvtudomány át tud fogni. Az egész megnyilatkozás felépítését a nyelvészet más diszciplínák: a retorika és a poétika körébe utalja. Az egész kompozíciójának a formáit nem tudja megközelíteni. Ezért a megnyilatkozás elemeinek nyelvészeti formái és a megnyilatkozás egészének a formái között nem folytonos az átmenet, és egyáltalán semmi kapcsolat nincs közöttük. A szintaxisból csak ugrás révén juthatunk a kompozíció kérdéséhez." (74 : 80)

Ez a felfogás a hatvanas években vált egyre elfogadottabbá a nyelvészek között, mikor is a strukturalizmus, illetve a neostrukturalizmus után a nyelvtudományban a parole, a beszéd, a megnyilatkozás középpontba állítása szerveződött irányzattá. A strukturalizmus meghaladása ugyanúgy két útonmódon történt, mint az irodalomtudományban: egyrészt a formális strukturák után a nyelvet kezdték jelentés-rendszerként felfogni. Az első strukturalista szemantika szerzője, A. J. Greimas így ír erről: a nyelvészeti strukturalizmust „a nyelv formális felfogása jellemezte, igyekezett elkülöníteni egymástól a nyelv egyes elemeinek, szavainak, mondatainak stb. a jelentését. A nyelvet kódnak tekintették: a beszélő bekódolta azt a tartalmat, amit ki akart fejezni, a hallgató pedig e kód segítségével lekódolta a kapott ‚üzenetet'. A nyelvtudomány ebben az összefüggésben csupán különböző formális kódok leírásának a tudománya volt. Új lendületet két-három éve kapott a nyelvtudomány, mikor Európában, s részben Amerikában is a nyelvészek között felmerült egy naiv kérdés: tényleg csak értelmetlen kód a nyelv, s valóban nem fejez ki semmit? Így érett meg a helyzet arra, hogy hozzákezdjünk annak bizonyításához, hogy a nyelv elsősorban jelentések rendszere." (67 : 111)

A másik, ezzel párhuzamos irány legkiemelkedőbb képviselője N. Chomsky, aki épp azért fordult szembe a strukturalizmussal, mert nem az érdekelte, hogy „hogyan van megcsinálva a szöveg?", hanem az, hogy „hogyan beszél az ember?", mitől képes, kompetens az ember beszélni. A langue-alapú strukturalizmus erre a kérdésre nem adhat választ a maga rétegesen egymásra épülő leírásaival, mivel a nyelvi kompetenciának ez a rendszere minőségileg más. Ahogy Chomsky is mondja „az, amiről itt szó van, nem a komplexitás fokának, hanem a komplexitás módjának a kérdése". (9 : 15) V. Volosinov szavai ezek, harminc évvel ezelőttről: a megnyilatkozás minőségileg más komplexitás-fokát a strukturalista nyelvészet képtelen megközelíteni, mert itt már ugrásra lenne szükség.

Másrészt máris kiderült, hogy az egyik komplexitás-fokról a másikra való ugrás nem elegendő. Még egy ugrásra van szükség, mégpedig a mondattól a

mondatnál nagyobb szövegegységek, illetve a teljes szövegek felé. (Az irodalomtudománnyal párhuzamos fejlődés nyilvánvaló: a formalisták mű-elemei után ott is egyre inkább a teljes mű megközelítése volt a cél.) A legújabb nyelvészeti irányzat, az ún. text-linguistik, szöveg-nyelvészet képviselői éppen azt hányják N. Chomsky szemére (például 72 : 22), hogy megrekedt a mondatnál. (Hasonló felismerés, jobbára éppen R. Ingarden nyomán, mindinkább elterjed az irodalomtudományban is. Így például a keletnémet kutatócsoport nagyon helyesen mutat rá, hogy „az irodalom . . . nem ‚szó-művészet', hanem ‚mondat-művészet'". — 53 : 319)

A nyelvtudomány fejlődésével való párhuzamosság a régi veszélyeket idézi fel: az objektivitás utáni hajszában valamiféle szöveg-elmélet szolgálóleányává tenni az irodalomtudományt, mint azt például T. Todorov egyébként fölöttébb zavarosan jövendöli: „a nyelvészet, véleményem szerint egyszer majd felölel egy alárendelt területet, mely a megnyilatkozás tudományához lesz hasonló. Mert a nyelvészet mostanáig a langue, a nyelv, nem pedig a megnyilatkozás tudománya — ezt lehetne retorikának nevezni —, egyik ága pedig az irodalmi megnyilatkozásokkal foglalkozna. Ez a nyelvészettől inspirált tudományág azonban nem foglalkozna művekkel. A nyelvészek, vagy ha megengedik, inkább úgy mondanám, a poetikusok, mert ezt a tudományt lehetne poétikának is hívni, az irodalmi megnyilatkozás sajátosságait írnák le. Inkább virtuális, mint reális sajátosságait, az irodalmi műnek inkább lehetőségeit, mint a már realizált művet." (42 : 4) Az irodalmi mű lehetőségeinek a leírása nem jelent mást, mint a nyelvi és irodalmi kódok megcélozását, vagyis a formalisták által több mint ötven éve kitalált régi receptet.

Az irodalomtudomány és a szöveg-nyelvészet viszonya vitatott kérdés maguk a nyelvészek körében is. Vitáikról az a S. J. Schmidt ad tömör összefoglalót, aki maga különbséget tesz nyelvtudományi és irodalomtudományi szövegfogalom között: „A nyelvészeti stilisztika-vitából W. D. Hendricks azt a fontos következtetést vonja le (Three Models for the description of poetry; „Journal of Linguistics", 5, 1969), hogy a generativisták minden kísérlete, hogy egy sajátos költői nyelvet, poétikusság-fokot (M. Bierwisch: Poetik und Linguistik; In: „Mathematik und Dichtung", ed. H. Kreuzer — R. Gunzenhäuser, München 1963), egy poétikai kompetenciát vagy egy poétikai subgrammatikát konstruáljanak (Ch. Bezzel: Some problems of a grammar of modern German poetry; „Foundations of Language", 5, 1969; J. Ihwe: Kompetenz und Performanz in der Literaturtheorie; In: „Text bedeutet ästhetik", ed. S. J. Schmidt, München 1970), hibás előfeltevésből indul ki, abból ugyanis, hogy létezne valami önálló költői nyelv, melynek viszonya a nemköltői nyelvhez definitorikusan megragadható lenne. Hendricks ezzel szemben hangsúlyozza: Át kell tenni a hangsúlyt a költői nyelv vizsgálatáról a költői szöveg vizsgálatára. Pontosabban szólva, olyasvalami, hogy költői nyelv nincs is, csak költemények vannak." (59 : 55)

A szláv strukturalista irodalomtudomány is ezt, a költői nyelvtől, az „irodalom dialektusától" az irodalmi műig vezető utat járta be.

IRODALOMJEGYZÉK

Rövidítések

A szövegben előforduló számok közül — például [1 : 1] — az első az idézett mű jegyzetbeli számát, a második az idézett oldalszámot jelöli.

[ ]: az eredeti megjelenés évszáma.
in: ugyanazon szerző kötetében megjelent munka.
In: gyűjteményes kötetben megjelent munka.
„ ": folyóiratban megjelent munka.

Cestami	= J. Mukařovský: Cestami poetiky a estetiky. Praha, 1971.
Irodalomtudomány	= Irodalomtudomány. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól. ed.: Nyirő Lajos. Bp., 1970.
Kapitoly	= J. Mukařovský: Kapitoly z české poetiky. I—III. Praha, 1948².
„KiS"	= „Kultura i Społeczeństwo"
Methodendiskussion	= J. Hauff, A. Heller, B. Hüppauf, L. Köhn, K.-P. Philippi: Methodendiskussion. Arbeitsbuch zur Literaturwissenschaft. I—II. Frankfurt am Main, 1972.
„SaS"	= „Slovo a slovesnost"
Struktura	= Struktura a smysl literárního díla. Praha, 1966.
Studia	= R. Ingarden: Studia z estetiky. I—II., III. Warszawa, 1966², 1970.
Teoria badań	= Teoria badań literackich w Polsce. I—II. ed.: H. Markiewicz. Kraków, 1960.
Texte	= Texte der russischen Formalisten. I., II., ed.: J. Striedter. München, 1969, 1972.
Zur Kritik	= Zur Kritik literaturwissenschaftlicher Methodologie. ed.: V. Žmegač—Z. Škreb. Frankfurt am Main, 1973.

1. Ambrogio, I.: Formalismo e avanguardia in Russia. Roma, 1968.
2. Allemann, B.: Strukturalismus in der Literaturwissenschaft. In: Ansichten einer künftigen Germanistik. ed.: J. Kolbe. München, 1969.
3. Bagrij, A. V.: Formalnij metod v lityerature. Bibliografija. I, II. Baku, 1924, 1927.
4. Bierwisch, M.: Strukturalismus. Geschichte, Probleme und Methoden. In: Literaturwissenschaft und Linguistik. I. ed.: J. Ihwe. Frankfurt am Main, 1971.
5. Bojtár, E.: L'école „intégraliste" polonaise. „Acta Litteraria" T. 12. (1970).
6. Budzyk, K.: Główne problemy metodologiczne w badaniach literackich. [1958] (Az irodalomkutatás legfontosabb módszertani kérdései) in: Stylistyka, poetyka teoria literatury. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1966.
7. Budzyk, K.: Z zagadnień stylistyki. [1937] (A stilisztika kérdéseiből) in: Stylistyka, poetyka, teoria literatury. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1966.
8. Cesarski, W.: L. Krzywicki i K. Kelles-Krauz o alienacji estetycznej. (L. K. és K. K.-K. az esztétikai elidegenedésről). „Studia Estetyczne", T. 5. (1968).
9. Chomsky, N.: Sprache und Geist. Frankfurt am Main, 1970.
10. Chvatík, K.: Strukturalismus a avantgarda. (Strukturalizmus és avantgarde), Praha, 1970.
11. Del-Negro, W.: Das Strukturproblem in der Philosophie der Gegenwart. „Kant-Studien", XXXVII (1932).
12. Dilthey, W.: Die Entstehung der Hermeneutik. [1900]. in: Gesammelte Schriften. B. 5. Stuttgart—Göttingen, 1961.
13. Engels, F.: Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége [1888.] in: Karl Marx és Friedrich Engels Művei. 21. Bp. 1970.
14. Erlich, V.: Russischer Formalismus. [1955], München, 1964.
15. Fizer, J.: Conceptual affinities and differences between A. A. Potebnja's theory of *internal* form and Roman Ingarden's stratum of *aspects*. „American contributions to the seventh international congress of slavists." Vol. I. ed.: L. Matejka, 1973.
16. Flaker, A.: Der russische Formalismus. In: Zur Kritik.

17. Friedrich, H.: Strukturalismus und Struktur in literaturwisschendaftlicher Hinsicht. In: G. Schiwy: Der französische Strukturalismus. Hamburg, 1969.
18. Gallas, H.: Marxistische Literaturtheorie. Neuwied u. Berlin, 1971.
19. Genette, G.: Strukturalismus und Literaturwissenschaft. In: Strukturalismus in der Literaturwissenschaft. ed.: H. Blumensath. Köln, 1972.
20. Hankiss E.: A „struktúra". „Kritika", 1970/9.
21. Hermand, H.: Synthetisches Interpretieren. München, 1968.
22. Horváth K.: A pozitivizmus mint irodalomtörténeti irányzat és ennek öröksége a polgári irodalomtudományban. In: Irodalomtudomány.
23. Husserl, E.: A fenomenológia ideája. [1907]. in: Válogatott tanulmányai. Bp. 1972.
24. Husserl, E.: Fenomenológia. [1927]. in: Válogatott tanulmányai. Bp., 1972.
25. Ingarden, R.: Das literarische Kunstwerk. [1931], Tübingen, 1965[3].
26. Ingarden, R.: Manfred Kridl: Wstęp do badań nad dzielem literackim. [1938]. (Manfred Kridl: Bevezetés az irodalmi mű tanulmányozásába) In: Studia III.
27. Ingarden, R.: Uwagi na marginesie „Poetyki" Arystotelesa. [1948] (Széljegyzetek Arisztotelész „Poetikájá"-hoz). in: Studia I.
28. Ingarden, R.: Betrachtungen zum Problem der Objektivität. „Zeitschrift für Philosophische Forschung", B. 21. (1967).
29. Ingarden, R.: Werte, Normen und Strukturen nach René Wellek. „Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte", B. XL. (1966).
30. Jakobson, R.: Novejsaja russzkaja poezija. [1921]. In: Texte II.
31. Jakobson, R.: felszólalása. „SaS", 1935. (I).
32. Jauss, H.-R.: Paradigmawechsel in der Literaturwissenschaft. „Linguistische Berichte", 1969/3.
33. Katičić, F.: Literaturforschung und Linguistik. In: Zur Kritik.
34. Kleiner, J.: Charakter i przedmiot badań literackich. [1911] (Az irodalmi kutatások jellege és tárgya) In: Teoria badań. I.
35. Konrad, K.: Svár obsahu a formy. [1934] (A tartalom és forma viszálya) in: Ztvárněte skutečnost. Praha, 1963.
36. Konrad, K.: Ještě jednou svár obsahu a formy. [1935] (Még egyszer a tartalom és forma viszálya.) in: Ztvárněte skutečnost. Praha, 1963.
37. Konstantinović, Z.: Phänomenologie und Literaturwissenschaft. München, 1973.
38. Kraft, V.: Geschichtsforschung als strenge Wissenschaft. In: Logik der Sozialwissenschaften. ed.: E. Topitsch. Köln—Berlin, 1965.
39. Kridl, M.: Wstęp do badań nad dzielem literackim. [1936] (Bevezetés az irodalmi mű tanulmányozásába.) Wilno, 1936.
40. Lempicki, Z.: W sprawie uzasadnienia poetyki czystej. [1921] (A tiszta poetika megalapozásának ügyében). In: Teoria badań I.
41. Levý, J.: Československý strukturalismus a zahraniční kontext. (A csehszlovák strukturalizmus és a külföldi kontextus.) In: Struktura.
42. Littérature et linguistique. „Les lettres françaises", 1967/1179.
43. Lukács György: Bevezetés a Marx—Engels: Művészet, irodalom c. kötethez [1945] in: Marx és Engels irodalomelmélete. Bp., 1949.
44. Maren—Grisebach, M.: Methoden der Literaturwissenschaft. Bern, 1970.
45. Markiewicz, H.: Az irodalomtudomány fő kérdései. [1965]. Bp., 1968.
46. Marxistische Literaturkritik. ed.: V. Žmegač. Bad Homburg, 1970.
47. Methodendiskussion.
48. Mukařovský, J.: Pokus o slohový rozbor „Babičky" Božny Němcové. [1925] (Kísérlet Bozena Němcová „Nagyanyó"-jának stíluselemzésére.) in: Kapitoly II.
49. Mukařovský, J.: Máchův Máj. [1928] (Mácha Május-a) in: Kapitoly III.
50. Mukařovský, J.: O současné poetice [1929] (A modern poetikáról.) in: Cestami.
51. Mukařovský, J.: Poznámky k sociologii básnického jazyka. [1935] (Megjegyzések a költői nyelv szociológiájához.) in: Kapitoly I.
52. Mukařovský, J.: Strukturalismus v estetice a ve vědě o literatuře. [1941] (Strukturalizmus az esztétikában és az irodalomtudományban.) in: Kapitoly I.
53. Naumann, M., Schlenstedt, D., Barck, D., Kliche, D., Lenzer, R.: Gesellschaft, Literatur, Lesen. Berlin und Weimar, 1973.
54. Nyiró L.: Az orosz formalista iskola. in: Irodalomtudomány.
55. Okopień, A.—J. Sławiński: O Franciszku Siedleckim i „polskim formalizmie". (Franciszek Siedleckiről és a „lengyel formalizmusról". „Twórczość", 1960/10.
56. Pomorska, K.: Teoria języka poetyckiego i przedmiot poetyki w tzw. szkole formalnej. (A költői nyelv elmélete és a poetika tárgya az ún. formális iskolában.) „Pamiętnik Literacki", 1963/4.

57. Questionner Jakobson, par J.-P. Faye. „Les lettres françaises", 1966/1157.
58. Schaff, A.: Strukturalizm jako prąd umysłowy. (A strukturalizmus mint szellemi áramlat.) „KiS", 1972/2.
59. Schmidt, S. J.: Bemerkungen zur Wissenschaftstheorie einer rationalen Literaturwissenschaft. In: Zur Grundlegung der Literaturwissenschaft. ed.: S. J. Schmidt, München, 1972.
60. Siedlecki, F.: Studia z metryki. I—II. (Metrikai tanulmányok.) Wilno, 1937.
61. Škreb, Z.: Die Wissenschaftlichkeit der Literaturforschung. In: Zur Kritik.
62. Spitzer, L.: Les études de style et les différentes pays. In: Langue et littérature. Actes du VIIIe Congres de la Fédération Internationale des Langues et littératures Modernes. Paris, 1961.
63. Stempel, W.-D.: Zur formalistischen Theorie der poetischen Sprache. In: Texte II.
64. Striedter, J.: Zur formalistischen Theorie der Prosa und der literarischen Evolution. In: Texte I.
65. Strukturalizmus. ed. és bevezető tanulmány: Hankiss E. I—II. Bp., é. n.
66. Sus, O.: Typologie tzv. slovanského formalismu a problémy přechodu od formálních škol ke strukturalismu. (Az ún. szláv formalizmus tipológiája és a formális iskoláktól a strukturalizmusra való átmenet kérdései.) In: Československé přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze. Praha, 1968.
67. Szemantika, strukturalizmus, szemiotika. (Interju A. J. Greimasszal.) „Valóság", 1971/7.
68. Szerdahelyi István: Vita a strukturalizmusról a magyar irodalomtudományban. „Valóság", 1974/3.
69. Szondi, P.: Zur Erkenntnisproblematik in der Literaturwissenschaft. „Die neue Rundschau", 73. évf. (1962).
70. Tomasevszkij, B.: Formalnij metod. (Vmeszto nekrologa). In: Szovremennaja lityeratura. Szbornyik sztatyej. Leningrád, 1925.
71. Troubetzkoy, N.: La phonologie actuelle. „Journal de psychologie," 1933.
72. van Dijk, T.: Beiträge zur generati ven poetik. München, 1972.
73. Volek, J.: Poznámky k významu slov: Marxistická estetika. (Megjegyzések a ‚Marxista esztétika' szavak jelentéséhez) „Estetika", 1967/4.
74. Volosinov, V.: Markszim i filozofija jazika. [1928] Leningrad, 1930[2].
75. Żółkiewski, S.: Powrót do Itaki. 1938 (Hazatérés Ithakába.) In: Teoria badań II.
76. Walzel, O.: Gehalt und Gestalt im Kunstwerk des Dichters. Berlin, 1923.
77. Wellek, R.—Warren, A.: Az irodalom elmélete. [1942] Bp., 1972.

KÖLCSÖNHATÁS ÉS MEGHATÁROZOTTSÁG

(Kísérlet egy korszerű természetfilozófiai determináció-elmélet felvázolására)

MÜLLER ANTAL

BEVEZETÉS

1. §. Az ember termelő-megismerő tevékenységének célja a természet megismerése, birtokba vétele (Engels szavaival: hogy a „magánvaló" világot „nekünk-valóvá" tegye), hogy ezáltal biztosítsa a társadalom fennmaradását, fejlődését. Egy dolog vagy jelenség megismerése annyit jelent, mint megérteni, hogy *miért* olyan a szóban forgó dolog amilyen, illetve, hogy miért alakult a szóban forgó esemény így és nem másként, másszóval, megérteni a dolgok, jelenségek meghatározottságának forrását, mechanizmusát.[1] Ez az oka annak, hogy a determináció kérdése mindig is izgatta a filozófusokat, s ha egy-egy sikeresnek látszó koncepció rövidebb-hosszabb ideig viszonylagos nyugalmat teremtett is, a természetmegismerés minden lényeges fordulópontján a vita mindig újból fellángolt (lásd pl. a laplace-i koncepció szerepét).

2. §. Különösen éles formában vetődött fel és kivételesen fontossá vált a determináció problémája századunk első évtizedeiben. Általános filozófiai — és ezen belül elsősorban természetfilozófiai szempontból az adott kivételes fontosságot a determináció-problémának, hogy a századunk elején kialakuló mikrofizika eredményeinek értelmezése egyértelmű döntést követelt a véletlen lényegének és determinációs szerepének, valamint a dinamikai (pontos előrelátást megengedő) és statisztikus („csak" valószínűségi előrelátást megengedő) törvények viszonyának, a természetben betöltött szerepüknek a kérdésében. A marxista filozófia szempontjából speciálisan megnövelte a determinációprobléma fontosságát az, hogy éppen a mikrofizika eredményeire hivatkozva

— Miután a determinációval kapcsolatos nézeteink szoros összefüggésben állnak a fizika filozófiai problémáit érintő eddigi kutatásainkkal, szükségképpen gyakran fogunk hivatkozni korábbi munkáinkra; ugyanez vonatkozik — a dolog természetéből adódóan — néhány más, a determináció kérdésével foglalkozó munkára is. Ezeket itt felsoroljuk és a továbbiakban csak a megfelelő (római) sorszámukra utalunk.

I. Müller A.: „Kvantummechanika és fizikai világkép", Akadémiai Kiadó, 1967. — II. Müller A.: „A kvantummechanika filozófiai kérdései", Gondolat Kiadó, 1974.. Studium 73. — III. Müller A.: „Fizikai megismerés és dialektikus materialista természetfelfogás", Kossuth Könyvkiadó, 1974. — IV. Bunge, M.: „Az okság", Gondolat Kiadó, 1967. — V. Szvecsnyikov, G. A.: „Pricsinnoszty i szvjaz szosztojanyij v fizike", Izd. Nauka, Moszkva, 1971. — VI. Fodor J.: „A determinizmus koncepció fejlődése és kapcsolata a kvantummechanikával", Akadémiai Kiadó, 1972.

[1] Nyilvánvaló, hogy az embernek a természet megismerése, elsajátítása mellett alapvető célja és érdeke a társadalom megismerése, a társadalmi jelenségek meghatározottságának megértése is; ennek megfelelően a determináció a társadalomfilozófiának is alapvető kérdése. Miután azonban e tanulmány célja azoknak a motívumoknak a vizsgálata, melyeket a XX. századi fizikai eredmények inspiráltak a determináció vonatkozásában, s ezek közvetlen módon úgysem vonatkoztathatók a társadalmi problémákra, ez utóbbiak determinációs vonatkozásainak vizsgálatától eltekinthetünk.

a polgári természettudósok és filozófusok többsége az imént említett kérdésekre egyértelműen idealista választ adott; vagyis megkísérelték — részben a mikrofizika meglepő és a megszokott szemléletmód alapján nem igen értelmezhető eredményei, részben pedig az addig lényegében uralkodó laplace-i determinizmus-koncepció nyilvánvaló fogyatékosságai alapján — cáfolni a természet materialista felfogását.

3. §. A helyzet a determináció kérdésében a harmincas évek elején vált „kritikussá", amikor a Niels Bohr szellemi irányítása alatt működő úgynevezett koppenhágai iskola tagjai publikálták a kvantummechanika eredményeinek interpretálását célzó tanulmányaikat, melyekben az egyes szerzők — eltérő határozottsággal ugyan, de — egységesen azt az álláspontot képviselték, hogy a mikrofizikai jelenségek világában nem érvényesül a klasszikus fizikában megszokott determináltság, helyét egy — részben a mikrofizikai folyamatok „tiszta véletlen" jellegén (M. Born), részben a mérő szubjektum befolyásán (N. Bohr) alapuló — indeterminizmus foglalja el. Ezt a felfogást nevezzük ma a kvantummechanika ortodox koppenhágai interpretációjának.[2] A marxista filozófusoknak e koncepcióval szemben eleinte eléggé defenzív volt az álláspontja, amennyiben megelégedtek a koncepció idealista jellegének kimutatásával, illetve egyes konkrét tételeinek cáfolatával, de — néhány kivételtől eltekintve — nem törekedtek a mikrofizika vitathatatlan szakmai eredményeit figyelembe vevő, korszerű marxista determináció-elmélet kialakítására.

4. §. Az ötvenes években indult meg szélesebb fronton a mikrofizika eredményei által felvetett determinációs problémák tényleges marxista igényű kutatása, illetve ekkor indultak a korszerű marxista determináció-elmélet kidolgozását célzó, s mindmáig egyre intenzívebben folyó egyéni és kollektív munkák. E munkák eredményeként számtalan tanulmány és néhány figyelemre méltó monográfia is született; ez utóbbiak közül a — megítélésünk szerint — legsikerültebbekre a későbbiekben utalni is fogunk. A determináció kérdésében meginduló „marxista offenzívát" elsődlegesen az inspirálta, hogy a negyvenes évek végén, illetve az ötvenes évek elején a fizikusok között alakult ki számottevő törekvés a koppenhágai értelmezés fogyatékosságainak, nem utolsó sorban idealista jellegének bírálatára, aminek eredményeként megszülettek a kvantummechanika úgynevezett kauzális interpretációi.[3] De nem lényegtelen ösztönző hatást fejtett ki az a tény sem, hogy néhány marxista vagy a marxizmussal szimpatizáló nyugati fizikus tollából az okság, illetve a determináció kérdését tárgyaló igen figyelemre méltó, szemléletmódjukban és megoldásaik jelentős részében a marxizmushoz közel álló monográfiák jelentek meg. Ezek közül különösen kettő érdemel említést, melyek mindmáig „forrásmunkái" a determináció kérdésével foglalkozó marxista kutatóknak. Ezek: D. Bohm: „Okság és véletlenség a modern fizikában" (Gondolat Kiadó, 1960. Studium. 20.) és M. Bunge: „Az okság" (Gondolat Kiadó, 1967).[4]

[2] Természetesen a kvantummechanika ortodox koppenhágai értelmezése a determináció problémái mellett sok egyéb kérdést is érint; ez utóbbiakkal témaválasztásunk miatt itt nem kell foglalkoznunk. Az ortodox koppenhágai értelmezés viszonylag teljes bírálatát adtuk korábbi munkáinkban: lásd pl. I. és II.

[3] Az ilyen interpretációkat ismertető legalapvetőbb irodalom összegyűjtése megtalálható a „Voproszi pricsinnosztyi v kvantovoj fizike" c. kötetben. (Izd. Inosztrannoj lityeraturi, Moszkva 1955.)

[4] E könyveknek a marxista determináció-elméletre gyakorolt hatása megítéléséhez érdemes leszögezni, hogy az eredeti kiadások jóval régebbiek — különösen Bunge esetében

I. NÉHÁNY MEGJEGYZÉS A DETERMINÁCIÓ-KUTATÁS JELENLEGI HELYZETÉRŐL, ILLETVE PROBLÉMÁIRÓL

5. §. Mint a 2. pontban már említettük, egészen a kvantummechanika kialakulásáig lényegében a laplace-i determinizmus-koncepció volt általánosan elfogadott — legalábbis a természettudósok között.[5] (Létezett már — főleg Engels és Lenin munkáiban — a természetben uralkodó determináció dialektikus felfogása, ez azonban a korabeli polgári természettudósok számára elfogadhatatlan volt, illetve többnyire nem is ismerték.) Ezért látszott megalapozottnak a koppenhágai iskola véleménye a determináció, illetve okság mikrofizikai érvénytelenségéről, s később ugyancsak ezért mutatkozik a kvantummechanika úgynevezett kauzális interpretációinak jó részében több-kevesebb nosztalgia a laplace-i determinizmus-koncepció lényegét alkotó egyértelmű meghatározottság iránt.[6] Az 5. lábjegyzetben adott irodalmi utalásokra hivatkozva még azt is hangsúlyozni szeretnénk, hogy a természetkutatók és különösképpen a fizikusok a determináció problémáját általában az okság kérdésére szűkítik le, s a természeti jelenségek determináltságának az okozatiságon túlmenő mozzanatait vagy mellékes kérdésnek tekintik, vagy figyelmen kívül hagyják.

6. §. Az előbbieket azért láttuk szükségesnek elmondani, mert hasonlóságot (sőt, talán genetikus kapcsolatot) látunk a természettudósok determinációszemléletének az 5. pontban mondott fogyatékosságai és a mai marxista determináció kutatás egyik eléggé általános — és megítélésünk szerint negatív — vonása között. Arról van szó, hogy a determinációval, mint filozófiai — illetve szűkebb értelemben, mint természetfilozófiai — kérdéssel foglalkozók jelentős része is a determinációt lényegében az okozatisággal azonosítja, illetve, ha magát a determinációt tágabb fogalomnak tekinti is, mint a kauzalitást, koncepciójában részletesen csak az okság kérdését dolgozza ki. D. Bohm említett — és a maga nemében kitűnő — könyve eklatáns példája a determinációprobléma ilyen megközelítésének. M. Bunge pedig, noha többféle determinációtípust sorol fel, s adott esetben hangsúlyozza ezek nem-oksági jellegét, vagyis a determináció-koncepciónak a szűk oksági felfogáson túli általánosítására törekszik, valóban részletes analízist, illetve részletesen kidolgozott saját koncepciót ő is csak az okozatiság vonatkozásában ad. Így a nem-oksági jellegű determináció-típusok nem kellő részletességű kidolgozása, főként pedig viszonyuknak, jelentőségüknek és „funkcionálásuk" miként jének egy egységes determináció-elmélet keretében való bemutatása hiányában a lényeget tekintve

---

ben —, mint az idézett magyar kiadások. Ezek: D. Bohm: „Causality and Chance in Modern Physics" (Van Nostrand, Princeton, N. J. 1957), illetve M. Bunge: Causality. The Place of the Causal Principle in Modern Science (Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts. 1959).

[5] Mégpedig — most konkrétan a fizikára gondolva — nemcsak azok között a fizikusok között volt általánosan elterjedt a laplace-i determinizmus-felfogás, akik később létrehozták, illetve elfogadták az ortodox koppenhágai interpretációt, hanem ennek későbbi bírálói, ellenfelei között is. Ez világosan látható néhány közismert szerző munkáiból; mi itt, illusztrációképpen, csak néhány konkrét helyre utalunk: M. Planck: „Válogatott tanulmányok", Gondolat Kiadó, 1965, 177—224.; W. Heisenberg: „Válogatott tanulmányok, Gondolat Kiadó, 1967, 42.; L. de Broglie: „Válogatott tanulmányok", Gondolat Kiadó, 1968, 172. stb.

[6] Erre vonatkozóan részletesebben lásd: I. 3. és 4. fejezet, illetve II. 7. és 9. fejezet.

Bunge munkája is egy okság-hipotézis. Természetesen mind Bohm, mind pedig Bunge célja az okság kérdésének vizsgálata; így nem is azt „kérjük számon" tőlük, hogy miért nem léptek túl eredeti célkitűzésükön, inkább azt kifogásoljuk, hogy lehetségesnek vélik az oksági koncepció kidolgozását egy általános determináció-elmélet keretein kívül. Egyébként hasonló problémával találkozunk G. A. Szvecsnyikov és M. A. Parnyuk munkájában is, noha ők kifejezetten egy általános determináció-elmélet kidolgozásának igényével lépnek fel.[7]

7. §. Az emberi megismerés alapvető célja, a természet „birtokbavétele" azt jelenti, hogy az ember szükségleteinek megfelelően maga kíván *létrehozni* és *irányítani* természeti folyamatokat. Márpedig a jelenségek, folyamatok „kiváltója" valóban az *ok;* így a kauzalitás kiemelkedő gnoszeológiai jelentősége kétségtelen. Ám adott ok csak meghatározott *feltételek* fennállása esetén von maga után egy bizonyos okozatot, s emellett az ok és a feltételek által alapvetően determinált okozat *konkrét* kimenetelébe — legalábbis a természet kölcsönhatási szintjeinek jelentős részén — többé-kevésbé lényeges módon belejátszik a *háttér* is, vagyis a valóságban csak közelítőleg zárt rendszereknek (kvázi-individuumoknak) a környezettel való kölcsönhatása. Ontikusan tehát nem indokolt az okozatiság előtérbe állítása és főként nem indokolt egy általános determináció-elméletet az okozatiság „köré" felépíteni, vagyis az egyéb determináló tényezők „egzisztencia-bázisának" pusztán azok nem-kauzális jellegét tekinteni. E helyett célravezetőbbnek látszik a természetre vonatkozó mai ismereteink alapján kialakítani egy általános determináció-elméletet, s ezen belül — a jelenségek és dolgok kölcsönhatási struktúrájának elemzésére építve — vizsgálni a determináció különböző mozzanatait (közöttük az „okozást" is), illetve azok szerepét és egymáshoz való viszonyukat. A továbbiakban ilyen módszert követve kíséreljük meg felvázolni egy — főként a modern fizikai világképre épülő, s ezért elsődlegesen az élettelen természetben relevánsnak tekintendő — determináció-elmélet alapvonásait.

8. §. Bizonyos értelemben tehát — mint az előző pontból látható — a determináció-probléma megközelítésében a szokásos útnak éppen a fordítottját kívánjuk járni; nem a *meglevő* oksági-determináció koncepciókat kívánjuk továbbfejleszteni, a modern természettudományi eredményekhez „igazítani", hanem egy új determináció-elméletet megalapozni, ez utóbbi eredményekre építve. Nem azért tesszük ezt, mintha az e téren eddig elért eredményeket általában és összességében megkérdőjeleznénk. Éppen ellenkezőleg. Számos marxista szerző a determináció-elmélet egyes részkérdéseinek megoldásában, egyesek pedig (pl. Szvecsnyikov; lásd V.) egy korszerű determináció-elmélet egészének kidolgozásában jelentős eredményeket értek el. Különösen áll ez M. Bungénak a 4. pontban említett munkájára, aki e művében — megítélésünk szerint — a legmesszebbre jutott a determináció oksági vonatkozásait illetően. Saját gondolatmenetünket is elsősorban Bunge munkája inspirálta; ennek ellenére úgy véljük — hivatkozva az 5., 6., és 7. pontokban mondottakra —, hogy néhány lényeges kérdésben még előbbre kell lépni, s éppen ehhez az előbbrelépéshez segít hozzá az említett „fordított út".

[7] Lásd: V., valamint M. A. Parnyuk: „Princip determinizma v szisztyeme materialisztycseszkoj dialektiki", Izd. Naukova Dumka, Kiev 1972.

9. §. Mintegy a determinációra vonatkozó konkrét gondolataink megalapozásaként, a továbbiakban sorra veszünk néhány olyan általános fogalmat, melyek egyértelmű meghatározása nélkül nem lehetséges a determinációelmélet felépítése, s amely fogalmak tisztázása egyúttal alkalmat ad a klasszikus és a modern fizika szemléletmódbeli eltérése legalapvetőbb vonásainak feltárására. A klasszikus és a modern fizika szemléletmódbeli különbözőségét több korábbi munkánkban már részletesen elemeztük; az itt adott összefoglaló jellegű kép részleteire és megalapozottságára vonatkozóan utalunk az említett munkák megfelelő helyére.[8]

10. § *Az állapot fogalmáról.* A klasszikus fizikában az *állapotot* immanens módon rendelték az objektumokhoz, illetve rendszerekhez, s csak az *állapotváltozás* kapcsán hozták vonatkozásba más objektumokkal, illetve rendszerekkel. Mégpedig eléggé absztrakt módon, az erő fogalmán keresztül. *Az erő az állapotváltozást előidéző hatás intenzitását és irányát reprezentálta, de semmit sem mondott az e hatást kiváltó fizikai rendszer jellegéről.* Az állapot fogalom így meglehetősen sztatikus volt; retrospektíve szemlélve nem jelentett mást, mint a vizsgált fizikai *folyamat* egy adott időpillanatban vett metszetét. A klasszikus fizikában azonban ezt a folyamat—állapot viszonyt éppen fordítva szemlélték; nem az állapotot tekintették a folyamat adott időpillanatban vett metszetének, hanem a folyamatot az állapotok időbeli egymásutánjának. Ez az oka annak, hogy a *dinamizmus* fogalma elsősorban az állapotváltozás fogalmához kötődött; s bár sok konkrét esetben felismerték, hogy az adott szinten mutatkozó stabilitás, vagyis az állapotjelző paraméterek időbeli konstanciája, más szinteken folyó változások megnyilvánulása (pl. a telített gőz nyomása adott hőmérsékleten állandó, de ez a makroszkopikus szinten mutatkozó állandóság a molekuláris szinten folyó párolgás és lecsapódás — tehát két ellentétes irányú folyamat — eredménye), nem jutottak el annak felismeréséig, hogy a fizikai rendszerek létezésének lényege nem az állapotkonstancia, hanem a mélyebb szinteken folyó, vagy más rendszerekkel való *kölcsönhatás*, vagyis a változás, a dinamizmus.

A modern fizikai tapasztalatok megmutatták a sztatikus, immanens állapotszemlélet elégtelenségét. A relativitáselmélet pl. arra a konklúzióra vezetett, hogy a fizikai események, vagy általában a fizikai mennyiségek objektivitásáról csak más (konkrét) fizikai rendszerrel, az úgynevezett vonatkoztatási rendszerrel összefüggésben lehet beszélni.[9] A mikrofizika pedig megmutatta, hogy az állapot nem önmagában, hanem csak egyik, vagy másik konkrét mérési elrendezés (mérő-berendezés) vonatkozásában jellemzi az objektumokat.[10] Mindezeken túl, az elemirész-fizikának valójában már nem az a centrális prob-

[8] Lásd: II., főként a 3., 12. és 23. fejezet, valamint III. 139—164.; további Miller A. · A dialektikus materializmus anyagfogalma és a modern fizika; „MM Tájékoztató", 1966/4. E helyeken bőségesen utalunk azokra a forrásmunkákra is, melyek saját álláspontunkat inspirálták.

[9] Szükséges itt hangsúlyozni, hogy akár a relativitáselmélet, akár a kvantumelmélet szempontjából a vonatkoztatási rendszer fogalma nem azonosítható a koordináta-rendszer hagyományos (absztrakt geometriai) fogalmával. Maga a vonatkoztatási rendszer is aktív, a vizsgált objektummal kölcsönható fizikai rendszer. Erre vonatkozóan bővebben lásd: II. 18. fejezet. (Ugyanez vonatkozik a 15. pontban mondandókra is.)

[10] V. A. Fock: „A Modern természettudományok filozófiai problémái", Akadémiai Kiadó, 1962, 265—294.

lémája, hogy adott részecske állapotát milyen paraméterekkel jellemezhetjük, hanem az, hogy milyen módon alakulhatnak át a részecskék más típusú elemi-részekké.[11] Egészében tehát, a mai fizika a világot nem immanens tulajdonságokkal bíró *dolgok* rendszerének tekinti, amint azt a klasszikus fizika tette, hanem egymással kölcsönhatásban levő események rendszerének. Ennek megfelelően a továbbiakban a dolog és állapot sztatikus jellegű fogalma helyett az *esemény* és *folyamat* par excellence dinamizmust kifejező fogalmát használjuk.

11. §. *Az individualitás problémája.* A klasszikus fizika tehát a világot individuális objektumok rendszerének tekintette, melyek kölcsönhatásba léphetnek egymással, s e kölcsönhatásban saját immanens tulajdonságaiknak megfelelően viselkednek. Lényeges mozzanat, hogy a tulajdonságok többé-kevésbé függetleníthetők voltak azoktól a körülményektől, melyekben megnyilvánultak.

A mikrofizikai megismerés egyik legalapvetőbb tapasztalata viszont az, hogy itt nem lehet az objektumok tulajdonságait megnyilvánulási körülményeiktől (a konkrét mérési elrendezéstől) elvonatkoztatni; vagyis, ezeket az objektumokat nem lehet olyan mértékben individuálisaknak tekinteni, mint a makrotesteket. Mindamellett, miután a mikroobjektumok — meghatározott energetikai feltételek mellett — meghatározott (elektron, proton, neutron, mezon stb.) karaktert mutatnak, nem beszélhetünk az individualitás teljes feloldásáról sem. A klasszikus fizikai objektumok, illetve rendszerek elvben feltételezhető és gyakorlatban jó közelítésben megvalósuló (illetve megvalósítható) zártságával szemben a *mikroobjektumok, illetve a mikrofizikai rendszerek nagy mértékben „nyitottak"*. Ennek a szituációnak a jelölésére vezettük be egy korábbi munkánkban a „kvázi-individuális" jelzőt.[12]

12. §. *A klasszikus fizika determinizmus-felfogásáról.* A 10. pontban ismertetett sztatikus, immanens állapotszemlélettel teljesen összhangban állt az e korban általánosan elfogadott laplace-i determinizmus-koncepció, melynek alapelve a jelenségek, illetve állapotok egyértelmű és szükségszerű kapcsolatának feltételezése volt. (Vagyis e koncepció a szükségszerűséget az egyértelműséggel kapcsolta össze általában.) Ez más szóval azt jelenti, hogy — legalábbis elvi síkon — a jelenségeket meghatározó tényezők (determinánsok) közül eleve kizárták a véletlen hatásokat. A gyakorlatban persze mindig léptek fel olyan előre nem látható hatások, amelyek következtében a konkrét jelenség lefolyása több-kevesebb eltérést mutatott a törvényszerűtől (pontosabban a klasszikus mechanika egyenletei alapján kiszámítottól). A klasszikus felfogás az ilyen véletlen hatásokat elégtelen tudásunk számlájára írta, s feltételezte, hogy ismereteink körének bővülésével, vagy a vizsgált fizikai rendszerek határainak „kitágításával" ezek a véletlenszerű hatások is szükségszerű és egyértelmű törvényszerűségek keretei közé foglalhatók. Egyszóval, *a véletlent ismeretelméleti kategóriának tekintették.*

Itt jegyezzük meg, hogy egy korszerű determináció-elméletnek — *ideális határesetként* tartalmaznia kell a laplace-i egyértelmű determinációt is. Ezt részben a klasszikus és a modern fizikai diszciplínák között fennálló (N.

[11] W. Heisenberg: „Válogatott tanulmányok", Gondolat Kiadó, 1967, 201—202.
[12] I. 73. Egyébként Bunge, a környezet kondicionáló hatásáról szólva, szintén az objektumok „nyitottságát" hangsúlyozza. IV. 230. és más helyeken.

Bohr által megfogalmazott) korrespondencia viszony[13], részben viszont egy sokkal általánosabb ismeretelméleti mozzanat is indokolja; nevezetesen az, hogy a gyakorlat által igazolt ismeretek — s az adott korban a megismerés alapjául szolgáló gnoszeológiai-ontológiai elvek is — szükségképpen tartalmazzák az objektív igazság elemeit, ezért a további megismerés során csak érvényességi körük pontosabb körülhatárolásáról, nem pedig igazságuk egészének falszifikálásáról lehet szó.

13. §. Érdemes itt felfigyelni arra,[14] hogy a laplace-i determinizmus-koncepció kétféleképpen is megfogalmazható. *a)* Adott objektum egy későbbi állapota a t_0 időpillanatbeli állapotjelzőinek és a rá ható erőknek az ismeretében egyértelműen *előrelátható; b)* Adott objektum állapotváltozását pillanatnyi állapota és a rá ható erők egyértelműen *meghatározzák*. Könnyen belátható, hogy a kétféle megfogalmazás nem azonos állítást fejez ki. Ha az első megfogalmazásban állított *előrelátás* teljesül, ez nyilván annak a következménye, hogy igaz a második megfogalmazásban állított *objektív, egyértelmű determináltság*. Fordítva azonban nem szükségképpen áll fenn ez a viszony. Attól, hogy a rendelkezésünkre álló (és a megismerés adott szintjén teljesnek tekintett) adatok alapján nem tudjuk egyértelműen előrelátni az objektum állapotváltozását, az *objektíve* még lehet egyértelműen determinálva olyan tényezők által, melyeket az adott körülmények között nem ismerünk. Nevezzük a továbbiakban az első megfogalmazást a laplace-i determinizmus-koncepció *gnoszeológiai*, a másodikat pedig *ontológiai* értelmezésének.

14. §. *Az indeterminizmusról.* A klasszikus fizikában a laplace-i determinizmusnak főként az ismeretelméleti értelmezése állt előtérben, vagyis akkor tekintettek egy jelenséget indeterminálnak, ha adott pillanatban ismert állapotjelzői, illetve a rá ható erők alapján nem lehetett jövőbeni állapotát egyértelműen megjósolni. Ezt a felfogást a továbbiakban *ismeretelméleti indeterminizmusnak* nevezzük. Nyilvánvaló, hogy önmagában az ismeretelméleti indeterminizmus teljesen nyitva hagyja azt a kérdést, hogy a megismerés, illetve a megismerhetőség (vagy megjósolhatóság) problémáitól függetlenül, objektíve, vagyis *ontológiai értelemben* determináltak-e a jelenségek. Érdekes azonban, hogy az ismeretelméleti indeterminizmus hívei általában nem érik be azzal, ha kijelentik, hogy „ennek és ennek a jelenségcsoportnak a jelenlegi állapota és a rá ható erők ismeretében nem lehet egyértelműen előrelátni a jövőbeli állapotát, *ezért* én e jelenségeket indeterminálataknak tekintem", hanem ontológiai jellegű meggondolásokkal kívánják ismeretelméleti indeterminizmusukat alátámasztani. Az ismeretelméleti indeterminizmus hívei — filozófiai alapállásuktól függően — a jelenségek „indeterminálságát" ontológiai síkon vagy a *véletleneknek*, vagy valamiféle *szubjektív tényezőknek* a befolyására vezetik vissza. Bármelyiket nézzük is azonban, a dolog lényege az, hogy az „indeterminált" fizikai (anyagi) jelenségeket más fizikai jelenségekkel való kapcsolataikon *kívül* még véletlenek, vagy szubjektív (tudati) tényezők is *determinálják*. Ez pedig azt jelenti, hogy ontológiai értelemben vett indeterminizmus nem

[13] A korrespondencia elv a konkrét szaktudományi elméleteknek, valamint az egyes korok általános szemléletmódjának viszonyában játszik lényeges szerepet. Lásd: II. 21. fejezet.

[14] Főként azért, mert a kvantumelmélet létrejöttéig a természettudósok között nem egyszerűen a laplace-i determinizmus-koncepció volt elterjedve (lásd az 5. pontban mondottakat), hanem annak ismeretelméleti értelmezése, aminek nem kis szerepe volt abban, hogy a kvantummechanika interpretálása során sok kutató idealista útra „tévedt".

létezik,[15] csak — legfeljebb — laplace-i értelemben nem determinált jelenségek. Érdemes itt megjegyezni, hogy egyes mai szerzők ugyan végkonklúzióikban *általában és egészében* tekintik indetermináltaknak a mikrofizikai folyamatokat, de gondolatmenetük részleteiből rendszerint kiderül, hogy indeterminizmus alatt a laplace-i egyértelmű előreláthatóság hiányát értik.[16] Éppen azért égetően fontos és sürgős feladat egy, a laplace-i koncepcióknál általánosabb, a modern természettudományok eredményeivel adekvát determináció-elmélet kidolgozása, mert ezzel szemben a mikrofizikai indeterminizmus híveinek érvei természetesen értelmüket vesztik.

15. §. *A viszonylagosságról.* A viszonylagosság fogalma végigkíséri az újkori fizikai megismerés fejlődését. Már Newton is megkülönbözteti a testek abszolút és relatív mozgását; az előbbi alatt a testeknek az abszolút térhez, az utóbbi alatt pedig más testekhez viszonyított mozgását érti. Közismert volt az is, hogy az úgynevezett inerciális erők csak az együttmozgó vonatkoztatási rendszerben lépnek fel. Ezekben, és néhány más esetben is, a viszonylagosság fogalma kétségtelenül ontikus tartalommal bír; ennek ellenére a klasszikus fizikában a viszonylagosság elsősorban a jelenségek *leírásának* a vonatkoztatási rendszertől való függését jelentette, s általában nem tette kérdésessé a dolgok tulajdonságainak immanenciáját. (Mach törekvése, hogy a mechanikai objektumok legeredendőbb tulajdonságát, a tehetetlenséget a világegyetem összes más tömegeivel való kölcsönhatásra vezesse vissza, valójában már a klasszikus fizikán túlmutató, a modern fizikát — mindenek előtt a relativitáselméletet — előkészítő gondolat volt.)

A modern fizikában a viszonylagosság ontikus vonásai kerültek előtérbe. A relativitáselmélet kimutatta egyrészt a fizikai események tér- és időbeliségének a vonatkoztatási rendszerektől való függését, másrészt azt, hogy bizonyos fizikai fogalmaknak (pl. két esemény egyidejűségének) csak meghatározott vonatkoztatási rendszerben van objektív referenciája.[17] A kvantumelmélet által bevezetett új viszonylagossági mozzanat pedig a mikroobjektumok állapotának a makrokörnyezettől — adott esetben a konkrét mérési elrendezéstől, illetve a mérőberendezéstől — való függése.[18] A vonatkoztatási rendszer fogalma tehát lényegesen kibővült; míg a klasszikus fizikában a vonatkoztatási rendszer általában a koordináta-rendszerrel volt azonos, a modern fizikában azokat a *körülményeket* jelenti, amelyekben egy-egy fizikai esemény lezajlik, s míg a klasszikus fizika koordináta-rendszere általában egy passzív vonatkoztatási rendszert jelentett, mai felfogásunkban *a körülmények — vagyis a vonatkoztatási rendszerek — aktívan befolyásolják az események kimenetelét*, s ezért a determinánsok között ezeket is számba kell venni. (Feltétel, háttér.) Látható, hogy a vonatkoztatási rendszer szerepének növekedése, illetve aktivitásának előtérbe kerülése, valamint az objektumok individualitásának csökkenése szorosan összekapcsolódó mozzanatok, s együttesen a modern fizikai szemléletmód talán leglényegesebb részét alkotják.

16. §. Mint a 9. pontban jeleztük, nem tekintjük feladatunknak a klasszikus

[15] Ezt az álláspontot a hazai filozófiai irodalomban Fodor Judit képviseli a legpregnánsabban. Lásd: VI.

[16] Világosan nyomon követhető ez pl. W. Heisenberg „A mai fizika világképe" c. munkájának II. fejezetében. („Válogatott tanulmányok", Gondolat Kiadó, 1967.)

[17] Pl.: Novobátzky K.: „A relativitás elmélete", 8. és 9. fejezet. (Tankönyvkiadó, 1951.)

[18] Erre vonatkozóan lásd pl. V. A. Fock, id. mű; illetve II. 17. fej.

és a modern fizikai szemléletmód különbözőségének részletes analízisét, csupán a determináció-probléma alakulása szempontjából legfontosabb mozzanatait tekintjük át, mintegy kiindulópontként további fejtegetéseinkhez. Valójában az alapfogalmak tisztázása során (9—15. pontok) már érintettük e momentumokat, azonban fontosságuk miatt érdemes mégegyszer tényszerűen összefoglalni őket.

— Nyilvánvalóvá vált, hogy a laplace-i determinizmus-koncepció nem azonosítható „A" determinációval általában; előbbit úgy kell felfogni, mint az utóbbinak egy eléggé szűk szférában érvényesíthető *idealizált határesetét.* E tényt tartalmilag elemezve két, a modern determináció-elmélet kialakításánál feltétlenül figyelembe veendő mozzanatra bukkanunk. *a)* Az objektív események determinálódásában (ontológiai vonatkozás), illetve leírásában (gnoszeológiai vonatkozás) a véletlen szerepe általában nem elhanyagolható, mint azt a klasszikus koncepció feltételezte; vagyis a véletlent objektív tényezőként kell kezelni, s adott jelenség determinánsai között számba venni. *b)* Az események általában nem tesznek eleget a laplace-i determinizmus-koncepció alapjául szolgáló zártsági kritériumnak.

— A viszonylagosság fogalma, mely korábban a leírás koordináta-rendszertől való függését jelentette, lényegesen általánosabbá vált, s a klasszikus természettudományokban csak a gnoszeológiai szférákra korlátozódó egzisztenciája a modern természetszemléletben az ontológiai szférákra is kiterjedt. E ténynek a determináció-elmélet szempontjából leglényegesebb mozzanata, hogy a változást közvetlenül előidéző hatások (okok) mellett előtérbe került az általános környezettől való függés mozzanata, ami a kauzális szférán kívüli determináló tényezők (feltételek, háttér) szerepének megítélésénél jut szerephez.

— Tarthatatlanná vált a klasszikus természettudományoknak — főként a fizikának — az állapot, illetve az állapotváltozás fogalmával operáló szemlélete, helyette a természeti jelenségek folyamat jellege került előtérbe, amit az eseményfogalom fejez ki. (Elegendő itt a relativitáselmélet „esemény világára" utalni; de pl. Heisenberg is, a 16. lábjegyzetben hivatkozott helyen azt fejtegeti, hogy az elemi részecskék egymásba való átalakulása nem tekinthető egyszerűen úgy, mint a kiinduló részecske állapotváltozása, hiszen belőle — az energetikai viszonyoktól függően — egy vagy több azonos értékű részecske keletkezik.) E ténynek a determináció-elmélet szempontjából lényeges vonása az objektív anyagi világ, az objektív jelenségek dinamikus jellegének előtérbe jutása, valamint a klasszikus „A folyamat = állapotok egymásutánja" kép felcserélése a történések *totális* szemléletével.

17. §. A determináció-problémával foglalkozó irodalomban az egyes terminusokat gyakran különböző értelemben használják; nem kívánunk túlzott jelentőséget tulajdonítani a terminológiai kérdéseknek, de mivel, részben a tapasztalat azt mutatja, hogy a fogalom-használat inkonzekvenciája sokszor nemcsak felületességből ered, hanem tartalmi inkonzekvenciára utal, másrészt, a fentiektől függetlenül, az egyértelmű terminológia megkönnyíti a megértést, szükségesnek látjuk leszögezni, hogy az egyes alapvető fogalmakat milyen értelemben használjuk. (Van viszont néhány fogalom, melyeknek általunk alkalmazott sajátszerű értelmezése szorosan kapcsolódik determináció-felfogásunk lényegéhez — pl. a post-determináció, a kauzális aszimmetria stb. —, igy ezek pontos meghatározására csak később kerülhet sor.)

Determinizmus. Egészen általános értelemben azoknak a filozófiai irányzatoknak a gyűjtőneve, melyek a világ dolgainak, eseményeinek valamilyen

módon való meghatározottságát vallják. A determinizmus a filozófia alapkérdésében — tudniillik az anyag és tudat viszonyának kérdésében — elfoglalt álláspont szerint lehet materialista vagy idealista karakterű.

Determináció. Az anyagi világnak az a sajátossága (attributuma), melynek szubjektív tükröződéseként a determinizmus mint filozófiai irányzat egzisztál. Általában determináció-elméletről, illetve determináció-problémáról beszélünk, utalva arra, hogy gondolatmenetünk alapvetően ontológiai síkon mozog.

Determinálódás. Az objektív események meghatározódásának folyamata.

Determináltság. A determinációnak mint az objektív anyagi világ alapvető sajátságának konkrét megnyilvánulása; azt is mondhatjuk, hogy a determináltság a determinálódási folyamat „eredménye".

Determinánsok. Azon tényezők — kölcsönhatások — megnevezése, illetve együttese, melyek adott esemény determinálódásában közrejátszanak.

Esemény. Az objektív anyagi világ mozgásaiban, változásaiban (az egyetemes összefüggésen és kölcsönhatáson belül) többé-kevésbé jól elhatárolódó konkrét minőségi totalitás. *Funkcióját tekintve* a hagyományos filozófiai terminológia *dolog* fogalmával azonos, *tartalmilag* azonban inkább *a dolog, tulajdonság, változás fogalmak dialektikus egységeként* fogható fel.

A fentiek szerint a determináció entitásai az események és a determinánsok (melyek a maguk részéről szintén események, s csak adott konkrét esemény determinálódási folyamatában „funkcionálnak" meghatározó-tényezőkként).

18. §. *Az események determináltságának totális jellege.* Amikor arról beszélünk, hogy valamely esemény determinált, vagyis hogy (materialista filozófiai alapállásunknak megfelelően) lefolyása más anyagi események által meghatározott, mindig a szóban forgó esemény *totalitását* tartjuk szem előtt; a determináltság kategóriáját — megítélésünk szerint — nem lehet úgy értelmezni, hogy adott esemény egy konkrét vonatkozásban meghatározott, más vonatkozásban pedig nem. *A determináltság tehát oszthatatlan, s ebben az értelemben abszolút.*

Ez a tény, vagyis, hogy a determináltság mindig az esemény totalitását jellemző kategória, *ismeretelméletileg* (közelebbről pedig ismereteink igazságértékének a megítélése szempontjából) egy lényeges következménnyel jár; a konkrét megismerésben mindig csak a vizsgált esemény meghatározott konkrét kölcsönhatásai ragadhatók meg, melyek lehetnek szükségszerűek vagy véletlenek, ok—okozati, vagy feltétel jellegűek stb. Adott konkrét esemény determináltságáról (vagyis más anyagi események által való meghatározottságáról) szóló ítéletünk annál plauzibilisebb, minél átfogóbban és mélyebben sikerül feltárnunk a szóban forgó esemény kölcsönhatási struktúráját; mivel azonban minden esemény kölcsönhatási struktúrája (aktuálisan és potenciálisan) végtelen, s így a konkrét megismerésben csak parciálisan ragadható meg, a determináltságra vonatkozó ítéletünk — az adott esemény megismerése során egyre növekvő plauzibilitása ellenére is — mindvégig hipotézis jellegű marad. Az objektív anyagi világ *valamennyi jelenségének* determináltságáról szóló ítélet (vagyis a determinizmus) úgy fogható fel, mint az egyes konkrét jelenségek determináltságára vonatkozó hipotézisek filozófiai általánosítása.[19]

[19] A determináltság totalitásának kiinduló tételként való kimondására elsődlegesen azok az aggályok inspiráltak, melyeket az oksági probléma egyoldalú előtérbe állításával kapcsolatban a 6. pontban kifejtettünk. Relevanciáját véglegesen csak a dinamikus determináció-elmélet ismeretében lehet majd megítélni.

19. §. *A véletlen fogalmáról.* Megítélésünk szerint egy, a modern természettudományi eredményekkel adekvát determináció-elmélet sikere (heurisztikus értéke) a véletlen fogalmának helyes vagy helytelen értelmezésén áll vagy bukik. Ebből következik, hogy egy determináció-elmélet kidolgozását célzó gondolatmenet élére mindenképpen a véletlen mibenlétére vonatkozó tételt kell állítani. A véletlen kérdésével korábbi munkáinkban igen sokat és igen részletesen foglalkoztunk,[20] így itt nem kívánjuk megismételni részleteiben azokat a meggondolásokat, melyek véletlen-felfogásunkat kialakították; ehelyett — mintegy axioma-szerűen — csak alapvető *konklúzióinkat* foglaljuk össze. (A véletlen-felfogásunk megalapozásának részleteire vonatkozóan megjelölt irodalom egyúttal alkalmat ad a koncepció heurisztikus értékének megítélésére is, a rá épülő kvantummechanika interpretáció alapján.)

20. §. A véletlen — lényegét tekintve — független törvényszerűségek szerint futó oksági láncok (esemény-sorok) találkozása, s mint ilyen, maga is esemény. A véletlen objektivitása a marxista természetfilozófiai irodalomban elég gyakran megtalálható felfogással ellentétben nem csupán azt jelenti, hogy maguk a dolgok objektívek, amelyeknek kapcsolatát a véletlen jelzővel illetjük, hanem azt, hogy e kölcsönhatás *véletlen jellege* (vagy talán azt is mondhatjuk, hogy véletlen „funkciója") objektív. A véletlen és a szükségszerű dialektikája nem csupán azt jelenti, hogy ami az egyik vonatkozásban véletlen, az más vonatkozásban (más szinten) szükségszerű lehet, de azt is, hogy a véletlen tényezők teljes mértékben beilleszthetők a már létrejött esemény és determinánsai szükségszerű kapcsolatába anélkül, hogy véletlen jellegüket elveszítenék. Mindez együttesen azt jelenti, hogy *a véletlent ontológiai fogalomnak tekintjük,* vagyis a véletlen oka lehet ugyan tudásunk határozatlanságának vagy hiányosságának, de maga nem abból ered.

21. §. *A fizikai valóság fogalmáról.* Noha a XVII—XIX. században lényegében uralkodó szerepet betöltő mechanisztikus materialista filozófia az anyag filozófiai fogalmát a tehetetlen tömeggel bíró testekkel azonosította, a korabeli fizikában általában, és különösen az elektromágneses térnek a Maxwell-elméletben önálló létezőként való tételezése után, az objektív valóságot sohasem azonosították teljesen a testi-tárgyi valósággal. Az energiát, az elektromos töltést, az erőtereket stb., ha nem is anyagnak, de objektív realitásnak tekintették. A fizikai valóság fogalmának bővítésében, általánosításában a mikrofizikai megismerés egy lényeges új mozzanatot eredményezett, nevezetesen a potencialitásnak az objektív valóság (a fizikai valóság) egyik alkotó elemeként való felfogását.[21] Részletes elemzés helyett itt csak két lényeges momentumra utalunk, melyek e felfogást megalapozták, illetve inspirálták. Egyik a strukturális szemléletmód előtérbe kerülése (főleg a fizikai mezők megismerése, illetve a fizikai világ relatíve önálló strukturális-kölcsönhatási szintjeinek felismerése kapcsán), illetve a struktúra fogalmának szélesebb értelmezése. Pl. egy H atom struktúrájához nemcsak a magot alkotó proton és a körülötte „keringő" elektron mint tárgyi totalitás tartozik, hanem pl. azok a *potenciális* pályák is, (pontosabban potenciális energia-állapotok), melyeket az elektron gerjesztődés esetén elfoglalhat, illetve azok a potenciális kötődési lehetőségek is, melyek a H atom különböző molekula-struktúrákba

[20] Pl. I. 6. fejezet; II. 11. fejezet.

[21] Lásd pl.: V. A. Focknak a 11. lábjegyzetben idézett munkáját, valamint II. 15. fejezet.

való kapcsolódását lehetővé teszik. Az objektív fizikai valóság fogalmának általánosítása irányába ható másik tényező pedig az, hogy a mikroobjektumok mérés előtti (vagy méréstől független) állapota csakis a potenciálisan lehetséges állapotok (illetve állapotjelzők) valószínűségi eloszlásával jellemezhető (ez a hullámfüggvény Fock-féle értelmezése). Mindezek eredményeként *a modern fizika az objektív valóságot a potenciális és aktuális egységeként szemléli*, aminek — mint látni fogjuk — a fizikai jelenségek determináltsága, illetve determinálódási „mechanizmusa" megértésénél is lényeges szerepe van.

III. A FIZIKAI JELENSÉGEK DETERMINÁLTSÁGA

22. §. A továbbiakban a II. részben kifejtett alapvető fogalmak, illetve alaptételek, valamint a modern fizikai szemléletmódnak ugyancsak ott összefoglalt alapvető motívumai alapján megkísérelünk felvázolni egy olyan természetfilozófiai determináció-elméletet, amely — megítélésünk szerint — kielégítő választ ad a véletlen determinációs szerepét, a szükségszerű és a véletlen viszonyát, valamint az oksági összefüggés mélyebb lényegét illető kérdésekre.

23. §. Annak megfelelően, hogy a modern természetszemlélet alapfogalma nem a tárgy vagy állapot, hanem az esemény, a determinizmus-irodalomban megszokottól némileg eltérő jelölést alkalmazunk.

Az eseményeket általában $A(t)$, $B(t)$, ... szimbólumokkal jelöljük, ahol a t argumentum a folyó időt jelöli, s elsődleges szerepe az események dinamikus, folyamat jellegének hangsúlyozása. Amennyiben egy konkrét állapotról (az adott esemény egy konkrét időpillanatban vett metszetéről), vagy az állapotok egy soráról van szó, a t argumentum indexet kap. Tehát $A(t_k)$ egy állapot jelölése általában [az $A(t)$ esemény t_k időpillanatban vett metszete] és $A(t_1)$, $A(t_2)$, ... $A(t_k)$ egy konkrét állapotsor tagjai. Magának az eseménynek, mint folyamatnak a kifejezése:

$$A(t) = A(t_0) \rightarrow A(t_1) \rightarrow A(t_2) \rightarrow \ldots \rightarrow A(t_n) \tag{1}$$

ahol t_0 azt az időpontot jelenti, amelytől kezdve vizsgáljuk a szóban forgó eseményt.

A fentieknek megfelelően egy konkrét állapotátmenet jelölése:

$$A(t_k) \rightarrow A(t_l) \tag{2}$$

Mivel determináció-elméletünkben úgy az ok—esemény, mint az okozat—esemény ilyen állapotátmenetek formájában szerepel, érdemes egy kicsit részletesebben foglalkozni e fogalom tartalmával. Midenekelőtt, teljes mértékben egyetértünk Szvecsnyikovval abban, hogy egy *állapot* nem lehet oka valamely változásnak (eseménynek), hanem csakis egy másik változás.[22] Ennek a felfogásnak első pillanatban ellentmondani látszanak azok a fizikai események, ahol egy „konstans ok" eredményezi valamely objektum folyamatos állapotváltozását. Pl. egy *homogén* gravitációs térben eső test mozgásállapota permanens módon változik; a test gyorsul. Azonban éppen az ilyen problémák megoldásában segít az előzőekben felvázolt dinamikus szemlélet. A szóban forgó

[22] V. 116—124.

test gyorsulásának oka nem egyszerűen a homogén, tehát állandó gravitációs tér *megléte*, hanem *az adott test tömegének és a gravitációs térnek a kölcsönhatása*. Kissé más oldalról is megvilágíthatjuk ezt a problémát, ha egy homogén elektrosztatikus tér vonatkozásában gondolunk el hasonló szituációt. A térbe helyezett töltött próbatest gyorsulásának oka nem pusztán a homogén elektrosztatikus tér megléte, hanem *a test töltésének kölcsönhatása e térrel*. Amennyiben ugyanis elektromos töltéssel nem rendelkező testet helyezünk el a térben, az nem fog gyorsulni. (Ez utóbbi feltételezés gravitáló tömeg esetében nem reális.) Ez a tény pedig azt jelenti, hogy egyrészt, okról mindig csak „az okozás objektuma" vonatkozásában beszélhetünk, másrészt, még abban az esetben is indokolt ok-eseményről beszélni, ha az az objektum, mely az okozás bázisa, adott szinten konstans meglét formájában egzisztál; az okozatot ugyanis mindig az elszenvedő objektumnak egy másik objektummal való kölcsönhatása eredményezi.[23] (Itt persze szélsőséges esetekről volt szó; általában az is nyilvánvaló, hogy az ok—okozati viszony oki oldalát alkotó objektum [entitás] maga is esemény jellegű, arról nem is beszélve, hogy pl. az utóbbi példánkban makroszkopikus szinten állandónak tekinthető elektrosztatikus tér valójában mikrofizikai szinten lezajló folyamatok — fotonok kibocsátása — révén realizálódik.)

Azt, hogy az okozat általános esetben maga is esemény (tehát folyamat) jellegű, hasonló meggondolásokkal lehet alátámasztani. (Az okság szokásos felfogásában — így többek között Bunge számára is — ez par excellence igaz, mivel definíció-szerűen a létrejövést, illetve az állapotváltozást tekintik okozatnak; az okozat esemény jellegét azért tartottuk mégis külön hangsúlyozandónak, mert — amint a későbbiekben látni fogjuk — felfogásunkban nemcsak a létrejövés, vagy állapotváltozás, de általános esetben a meglét is kauzális folyamat.) Az *okozás* esemény jellege viszont valóban triviális. Ezek után az okozás szimbolikus ábrázolása első közelítésben:[24]

$$[A(t_k) \rightarrow A(t_l)] \rightarrow [B(t_m) \rightarrow B(t_n)] \tag{3}$$

Az „első közelítés" azt jelenti, hogy az okozás (3)-ban felírt sémája még a hagyományos (idealizált) felfogás elemeit is tartalmazza, amennyiben csak $A(t)$ hat *egyoldalúan* $B(t)$-re; de eltér a hagyományos felfogástól abban, hogy mind az ok, mind pedig az okozat oldalán esemény szerepel. Az oksági viszonyt a II. részben vázolt felfogásnak megfelelően még sokkal általánosabb formában is fel lehet írni; ahhoz azonban, hogy ezt megtehessük, előbb még foglalkoznunk kell az események kölcsönhatási struktúrájával.

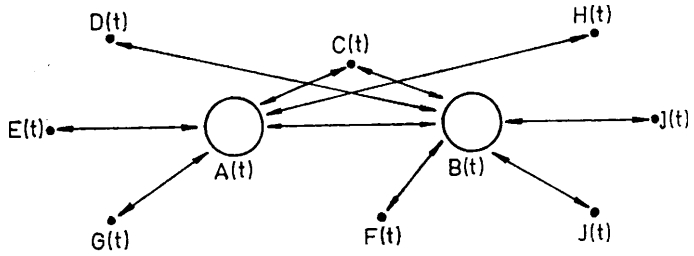
24. §. A következőkben egy olyan problémával foglalkozunk, mely ugyan eléggé közismert és kivétel nélkül minden, a determináció kérdéseivel foglalkozó munkában érintik, de mivel saját koncepciónk megfogalmazásában

[23] Éppen ezeknek a dolgoknak a nem kellően való végiggondolása okozta — véleményünk szerint — Bungénál azt, hogy ő a kölcsönhatást jellegzetesen nem-kauzális determináció-formának tekinti, s mint ennek tipikus eseteit, éppen az általunk is elemzett fizikai példákat említi. IV. 6.1.2. pont.

[24] A determináció irodalomban szokásos, hogy az okot C-vel, az okozatot E-vel jelölik. (Az általunk „alapul vett" Bunge könyvben is ez a jelölés található.) Mivel azonban — — mint a későbbiekből látható lesz — nem tartjuk indokoltnak az ok—okozat eleve való elkülönítését az esemény, a kölcsönhatás fogalmától, helyesebbnek láttuk a speciális jelölésmódtól eltekinteni.

döntő szerepet játszik, elengedhetetlen vele kapcsolatos álláspontunk egyértelmű kifejtése. Az események (az objektív entitások, vagy a szokásos megfogalmazásban, a dolgok) kölcsönhatásáról van szó. Annak megértéséhez ugyanis, hogy az oksági kapcsolat kritériumai[25] hogyan egyeztethetők össze azzal, hogy mi az oksági kapcsolatot *is* kölcsönhatásnak tekintjük, az események egyedi kölcsönhatásainak elemzésén túl kell lépni, s kölcsönhatási struktúrájuk egészét kell szemügyre venni.

Az objektív világ minden eseménye számtalan más eseménnyel áll kölcsönhatásban. A különböző események kölcsönhatási struktúrája azonban általában eltérő. Az egyszerűség kedvéért kevés számú eseményre korlátozódva, a viszonyok sematikusan a következőképpen ábrázolhatók (1. ábra):

1. ábra

[Az ábrán az áttekinthetőség kedvéért csak az $A(t)$ és $B(t)$ események kölcsönhatásait ábrázoltuk, de természetesen a valóságban a $C(t)$, $D(t)$, ... $J(t)$ események egymással és más, itt nem is ábrázolt eseményekkel is kölcsönhatásban állhatnak.]

A fentiek szerint az $A(t)$ esemény kölcsönhatás-rendszere a

$$K_{ab},\ K_{ac},\ K_{ae},\ K_{ag},\ K_{ah}, \tag{4}$$

míg a $B(t)$ esemény kölcsönhatás-rendszere a

$$K_{ba},\ K_{bc},\ K_{bd},\ K_{bf},\ K_{bi},\ K_{bj} \tag{5}$$

kölcsönhatásokból áll; a két kölcsönhatási struktúra nyilvánvalóan nem azonos.

Amennyiben két kölcsönhatási struktúrán belül valamilyen szempontból két adott esemény — pl. $A(t)$ és $B(t)$ — kölcsönhatása játszik kitüntetett szerepet, annak jelölése:

$$(K_{ab},\ K_{ba}) \tag{6}$$

A kiválasztott két esemény kölcsönhatási struktúrája az alkotóelemek részbeni eltérése mellett különbözhet az azonos vagy eltérő alkotóelemek *jellegében* is. Valamely esemény kölcsönhatásai ugyanis lehetnek pl. szükségszerűek vagy véletlenek, feltétel vagy ok—okozati jellegűek stb. (Ennek okaival,

[25] Az oksági kapcsolat kritériumait Bunge a IV. 76—77. oldalán foglalja össze.

illetve objektív alapjával a kauzális aszimmetria kapcsán majd egy külön pontban fogunk foglalkozni.)

Amikor valamely esemény, pl. $B(t)$ determináltságát vizsgáljuk, determinánsai között minden — szükségszerű és véletlen — ráhatást figyelembe kell venni; tehát adott esemény determináns struktúrája — legalábbis terjedelmileg — azonos kölcsönhatási struktúrájával. Tehát:

$$D_b = K_{ba} + K_{bc} + K_{bd} + K_{bf} + K_{bi} + K_{bj} \tag{7}$$

A determinánsok halmaza csak ezen a totalitáson belül válik külön — az adott konkrét vonatkozásoknak megfelelően — oksági, feltétel és háttér szegmentumokra.

25. §. Szólni kell itt röviden arról, hogy miért tekintjük a D determináns együttest az egyes elemek (az egyes kölcsönhatások) *összegével* egyenlőnek. Valamely objektum egyes konkrét kölcsönhatásai (determinánsai) adott esetben a totalitásból kiemelve, külön is vizsgálat tárgyává tehetők. Éppen ezt teszi lehetővé az újkori természetmegismerés alapvető módszere, a kísérletezés, amennyiben olyan viszonyokat teremt, hogy az objektumra ható ágensek egyike, vagy egynéhánya a többiek „zavaró" hatása nélkül vizsgálható; vagyis a kísérlet bizonyos praktikus idealizációt tesz lehetővé. A valóságban azonban az egyes determinánsok nem egymástól függetlenül hatnak, így az eredmény — az esemény konkrét kimenetele — együttes hatásuk következménye. Gondoljunk pl. az elemi mechanikából jól ismert szabályra, az erőhatások függetlenségének elvére; e szerint adott test mozgása úgy is *leírható*, hogy az egyes erők hatását külön-külön vesszük számításba; így is helyes eredményhez jutunk. Azonban a több erő együttes hatására létrejövő valóságos mozgás nem az egyes erők által kiváltott mozgás-szegmentumokból áll össze, hanem az erők vektori eredőjének (összegének) hatására lezajló folytonos mozgás. Általában is indokolt tehát a $D = \Sigma K_{bi}$ definíció, de különösen jelentőssé válik a véletlen determinánsok értelmezésénél, melyek a dolog természetéből eredően még ideális esetben sem vehetők számba egyedi konkrétságukban.[26]

26. §. Az események kölcsönhatásai időben változó, dinamikus jellegűek, mégpedig kettős értelemben: egyrészt egy adott kölcsönhatás maga is időben való változást (mozgást) jelent, másrészt egyes kölcsönhatások megszűnnek, mások létrejönnek, vagyis a kölcsönhatási struktúra összetétele is változik időben. Ennek megfelelően természetesen a determinánsok együttese is időben változó, így annak általános jelölése:

$$D(t) = \Sigma K_{bi} \tag{8}$$

lesz, ahol az i változó index a szóban forgó $A(t)$ eseménnyel adott időpontban kölcsönható események karakterisztikus indexein fut végig.

27. §. Utalva a II. részben az esemény-szemlélet megalapozásával kapcsolatban mondottakra, röviden vázoljuk, hogy mit értünk az objektív anyagi világ dinamikus jellegén, illetve, hogy milyen értelemben használjuk a dina-

[26] A véletlen hatások „kollektív jellege" vonatkozásában részletesebben lásd: II. 11. és 13. fejezet.

mizmus fogalmát. A *dinamika* szó hagyományos értelmében erőtant jelent, vagyis azt a tudományos diszciplínát, mely a testeknek (vagy általánosabb értelemben az objektív dolgoknak, illetve rendszereknek) erők hatására bekövetkező állapotváltozásaival foglalkozik, s amelynek jellemzője, hogy — általában — a pillanatnyi állapotjelzők, illetve a ható erők ismeretében egyértelműen meg tudja határozni a testek (objektumok) későbbi vagy korábbi állapotát,[27] ellentétben a statisztikus mechanikával, illetve a mikrofizikával, melyek „csak" valószínűségi kijelentést tudnak tenni a rendszerek vagy alkotóelemeik múltbeli és jövőbeli állapotára vonatkozóan. Ennek megfelelően szokás dinamikai és statisztikus törvényekről beszélni. Másrészt a dinamikát a sztatika, vagyis a nyugvó testekre ható erőket tanulmányozó diszciplína ellentéteként is szokás értelmezni. Ez a szembeállítás azonban eléggé viszonylagos, hiszen pl. az elektrodinamika általános elmélete határesetként tartalmazza az elektrosztatika törvényszerűségeit is.

A dinamizmus, a dinamikus jelleg általunk használt fogalma a formai hasonlóság ellenére tartalmilag lényegesen eltér a fenti fogalomtól. Amikor az objektív anyagi világ dinamizmusáról beszélünk, lényegében azt kívánjuk tömören kifejezni, hogy a világot nem bizonyos tulajdonságokkal bíró és egymással (esetleg) kölcsönható dolgok rendszerének, hanem események rendszerének tekintjük: ez részletesen azt jelenti, hogy *a folyamat, a kölcsönhatás fogalmát tekintjük alapvető kategóriának* (primitív fogalomnak); a tulajdonságok mindig kölcsönhatásokban nyilvánulnak meg; az objektumnak nem csak létrejötte és állapotváltozása, de megléte is folyamat; a valamely szinten mutatkozó állandóság, stabilitás mindig más szinteken folyó mozgások megnyilvánulása. (Már volt szó arról — és később még részletesebben is foglalkozunk vele —, hogy bizonyos idealizált határesetekben hasznos lehet a többé-kevésbé individuális objektumként értelmezett dolog fogalmának használata.)

A dinamizmus, a dinamikus jelleg így értelmezve tehát lényegében *a mozgás és nyugalom, a változás és állandóság dialektikus egységét jelenti*, s ennek megfelelően — ellentétben a dinamika hagyományos fogalmával — nem állítható szembe a sztatikával (a nyugalommal), és ami a korszerű determináció-elmélet kialakítása szempontjából a leglényegesebb, nem kapcsolható hozzá az egyértelműség követelménye (mint később látni fogjuk, legalábbis predeterminatíve).

28. §. Noha az oksági viszonyba kerülő (vagy általában determinációs kapcsolatban levő) események mindig folyamatok, ebből nem következik szükségképpen, hogy tartós, vagy éppen létezésük teljes időtartamára kiterjedő kölcsönhatásban kell legyenek. Adott esetben előfordulhat, hogy gyakorlatilag csak az „okozás" (a létrehozás) időtartamára korlátozódik a kölcsönhatás, de feltétlenül mindig véges időtartamra.[28] Tekintsük példaként azt az esetet, amikor egy repülőgép menet közben áthalad egy, a lokális adottságok miatt

[27] Az így értelmezett dinamikai diszciplínák klasszikus formái a mechanikai dinamika' amely a tömegpont, illetve pontrendszerek (rugalmas és merev testek) mozgásállapotváltozásával és deformációjával, valamint az elektrodinamika, mely az elektromosan töltött testek és az erőterek állapotváltozásával foglalkozik.

[28] Itt persze nem a „felfelé", hanem a „lefelé" való végesség hangsúlyozása a döntő. (Lásd a postdeterminációról szóló későbbi pontokat.) Ismeretes, hogy az elemirészfizika mai ismeretei szerint a 10^{-13} cm-es térrészen belül, illetve a 10^{-24} sec. időtartamnál rövidebb idő alatt lejátszódó folyamatok konkrét tér- és idő-struktúrája nem elemezhető. (Rendszerint arról van szó, hogy két, vagy több elemi részecske kölcsönhatásá-

(pl. a talaj intenzív felmelegedése következtében) kialakult, felfelé haladó légoszlopon (úgynevezett termiken), mely a gépet eredeti irányától többé-kevésbé eltéríti (megemeli). Itt a két esemény — a levegő felfelé áramlása, illetve a repülőgép fennmaradását és haladását biztosító aerodinamikai folyamatok — csak egy meghatározott ideig — tudniillik, amíg a gép áthalad a termiken — van egymással kölcsönhatásban. A gép megemelkedésének oka kétségtelenül a felfelé szálló légáramlattal való kölcsönhatás, ám e kölcsönhatás előtt és után az említett aerodinamikai és termodinamikai folyamatok egymástól függetlenül zajlottak, illetve zajlanak.

Amikor tehát arról beszélünk, hogy az okozatiság mindig két (vagy több) esemény, illetve folyamat kölcsönhatása, nem feltétlenül arra gondolunk, hogy e két (vagy több) esemény paralel fut hosszú időn át és „kezdettől végig" determinációs kapcsolatban vannak egymással. Ez utóbbi — lényegében idealizált — eset azon kauzális kölcsönhatások esetében igaz, melyek egy adott dolog *létezését* biztosítják, létrejöttétől megszűnéséig.[29]

29. §. Mint az előző pontokban láttuk, az objektív anyagi világ dinamikus jellege, a kölcsönhatások kardinális szerepe a tulajdonságok megnyilvánulásában stb. eleve lehetetlenné teszi, hogy egy korszerű determináció-elmélet keretében az ok—okozati viszonyt általában pusztán a dolgok elvont fogalmára vonatkoztassuk. (Bár korábban már utaltunk rá, a kérdés fontossága miatt itt is hangsúlyozzuk, hogy az ok—okozat viszony ilyen idealizált felfogása meghatározott körülmények között több-kevesebb heurisztikus értékkel bír.) Helyette az esemény par excellence a dinamizmusra utaló fogalmát kell használni.

A kauzális viszony többoldalúságára utal az a tény, hogy magára az okságí viszonyra — a körülményektől függően — többféleképpen szokás (lehet) rákérdezni.

a) „Miért jött létre a B dolog, vagy esemény?"

Itt láthatóan a szó szűkebb értelmében vett *keletkezésről*, vagyis egy minőségileg új dolog (esemény) létrejöttéről van szó. (Pl. „Miért jött létre ez a gamma-kvantum?" — „Azért, mert e^- és e^+ részecskék ütköztek össze.")

b) „Miért alakult a B dolog vagy esemény éppen így és nem másképpen?"

Itt nyilvánvalóan egy meglevő esemény *változásának* oka iránt érdeklődünk. (Pl. „Miért megy most gyorsabban a kocsi?" — „Azért, mert megnöve-

ból néhány más elemi részecske keletkezik.) Bár ez a szituáció mind a konkrét fizikai leírás, mind pedig általában az ismeretelmélet szempontjából komoly problémákat vet fel (pl.: mennyiben tekinthető *ismeretnek* egy a tér-időbeliség szempontjából „fekete dobozban" lejátszódó esemény, melynek csak az előzményeit és következményeit ismerjük?), ám problémánk szempontjából annyi nyilvánvaló, hogy az ok-eseményt (az elemi-részek ütközését) a következmény-eseménytől (az új részecskék megjelenésétől) 10^{-24} sec.-os időtartam választja el egymástól.

[29] Itt használhatjuk a dolog terminust, mivel egy rövidebb-hosszabb ideig fennálló, meghatározott vonatkozásban stabil kölcsönhatási struktúráról (képződményről) van szó. (Pl. egy makroszkopikus objektum fennmaradása a belsejében lejátszódó atomi-molekuláris mozgások egyensúlya, illetve a környezettel való kölcsönhatásának — időleges — elhanyagolhatósága miatt. Éppen a „meghatározott vonatkozás", illetve az „időleges" jelzők miatt alkalmaztuk a főszövegben az *idealizált* kifejezést.)

kedett a motor fordulatszáma" [közvetlen ok], vagy: „Azért, mert a vezető több gázt adott a motornak" [közvetett ok].)[30]

c) „Miért olyan a B dolog vagy esemény, amilyen?"

Itt viszont egy már hosszabb ideje fennálló és várhatóan még tovább is létező esemény vagy dolog jelenlegi konkrét állapotának oka felől kérdezünk, ami ugyan adott esetben egybe eshet az eredet, vagy változás okával, de nem általában és szükségképpen. (Pl. „Miért tolódik el a távoli égitestekről érkező fény spektruma a vörös oldal felé?" — „Azért, mert a ‚világegyetem' állandóan tágul".)

30. §. Szükséges itt hangsúlyozni, hogy az oksági viszony e három változatának (létrejövés, változás, meglét) megkülönböztetése, noha objektív alappal bír, mégis viszonylagos. Vitathatatlan, hogy egy-egy meglevő dolog (egy éppen „zajló" esemény) jelenlegi állapotának miként je — egy meghatározott *oksági lánc* közvetítése révén — *alapvetően* a keletkezése, a létrejövése által determinált. De a konkrét jelenlegi állapot emellett tükrözi a keletkezés óta „átélt" eseményeket is, vagyis az azóta kialakult vagy megszűnt — adott esetben véletlen jellegű — kölcsönhatások következményeit. Így, bár a dolog vagy esemény *alapvető minősége* adott, mégis jogos a jelenlegi állapot miként jének (a meglét konkrét formájának) oka iránt érdeklődni.

Természetesen viszonylagos ez a hármas felosztás még abban az értelemben is, hogy a feltett „kauzális kérdés" jellege attól függ, mit nevezünk eseménynek. Az egyik említett példára utalva: ha a kocsi *mozgása* az esemény, úgy a gyorsulás állapotváltozást jelent; ekkor indokolt a példában is alkalmazott *b)* típusú kérdés; — ha viszont maga a *gyorsulás* az esemény, akkor egy *a)* típusú kérdéssel létrejöttének oka felől érdeklődhetünk. Azt, hogy mit tekintünk eseménynek, s hogy ennek megfelelően melyik kauzális kérdés-típust alkalmazzuk, akár szubjektív megfontolások alapján is eldönthetjük; lényegében azonban ez *objektív lehetőségek* közötti választást jelent, hiszen — az említett példánál maradva — azzal, hogy magát a mozgást vagy a gyorsulást tekintem-e eseménynek, az objektív valóság más és más szférájára korlátozom, illetve koncentrálom érdeklődésemet.

31. §. Az események tehát — mint a 29. pontban láttuk — kauzális szempontból három csoportra oszlanak; esemény lehet valaminek *a)* a keletkezése; *b)* a változása; *c)* a fennállása (megléte). Adott esetben a konkrét objektív körülmények — vagy éppen a konkrét megismerési szituáció — egyértelműen eldönthetik, hogy melyik esetről van szó.

A korábban bevezetett jelölésmódnak megfelelően a kauzális viszony e három esete a következő szimbólumokkal fejezhető ki:

Legyen a két esemény:

$$A(t) = A(t_0) \rightarrow A(t_1) \rightarrow \ldots \rightarrow A(t_n)$$

$$B(t) = B(t_0) \rightarrow B(t_1) \rightarrow \ldots \rightarrow B(t_n)$$

akkor

[30] A közvetlen és közvetett okság kérdésére még részletesen kitérünk a következőkben.

a) A *létrehozás* mint oksági viszony:

$$[A(t_k) \rightarrow A(t_l)] \rightarrow [B(t_0) \rightarrow B(t_1)] \qquad (9$$

b) A *változás* mint oksági viszony:

$$[A(t_k) \rightarrow A(t_l)] \rightarrow [B(t_k) \rightarrow B(t'_l)] \qquad (10)$$

c) A fennállás (meglét) mint oksági viszony:

$$A(t_0 - t_1) \rightarrow B(t_0 - t_1) \qquad (11)$$

Az *a)* esetben a t_0 arra utal, hogy a $B(t)$ esemény „éppen most jött létre". A *b)* esetben a t'_l arra utal, hogy a $B(t)$ esemény az $A(t)$ eseménnyel való kölcsönhatása következtében másként alakult, mint ahogyan e kölcsönhatás nélkül alakult volna. Végül a *c)* esetben a $t_0 - t_1$ argumentum jelzi, hogy míg létezik $A(t)$, addig, és csakis addig létezik $B(t)$ is.

32. §. A továbbiakban sorra vesszük az oksági összefüggés szokásos kritériumait, s megvizsgáljuk, hogy ezek miképpen illeszthetők be az itt kifejtett dinamikus determináció-elméletbe, illetve, hogyan értékelendők ezen elmélet alapján. Kiindulópontnak az okság azon megfogalmazását tekintjük, melyet Bunge is elfogadhatónak ítél (lásd: IV. 76—77.):

Ha A megtörténik, akkor (és csakis akkor) B létrejön általa.

Az ilyen módon definiált oksági kapcsolat kritériumait Bunge a következőkben foglalja össze: *feltételezettség; egyféleség;* az oksági kapcsolat *produktivitása;* az okozatnak az októl való *egyoldalú függése;* a kapcsolat *invariabilitása.* Bár Bunge nem tekinti kritériumnak, de mivel szinte valamennyi, az oksággal foglalkozó munkában szerepel, hozzákapcsoljuk még *az ok előidejűségét* az okozathoz képest, mivel az esemény-szemléleten alapuló dinamikus determináció-elmélet relevanciájának — megítélésünk szerint — éppen az az egyik próbaköve, hogy mi módon sikerül ezt a kérdést értelmeznie.

33. §. Mielőtt az oksági kapcsolat kritériumainak tárgyalására, illetve az ezek kapcsán teendő kiegészítő-általánosító megjegyzéseinkre térnénk, szükségesnek látjuk konkrétan kitérni Bungénak az előző pontban idézett helyen kifejtett egyik gondolatára. Az oksági kapcsolat imént idézett definíciójának előkészítéseként Bunge hangsúlyozza, hogy nem ért egyet a *létrehozás* és az *okozatiság* azonosításával, „. . .mert mint a tudomány tanúsítja . . . bizonyos dolgok nem kauzális úton jönnek létre, illetve keletkeznek". (IV. 76.) Az eddigiek alapján talán nyilvánvaló, s csak az egyértelműség kedvéért hangsúlyozzuk, hogy mi sem értünk egyet az okság, illetve a létrejövés vagy keletkezés azonosításával, de nem azért, mintha — Bungéhoz hasonlóan — feltételeznénk bizonyos dolgok nem-oksági jellegű keletkezésének realitását, hanem azért, mert álláspontunk szerint az oksági kapcsolat (az oksági kölcsönhatás) nem szakítható el a feltétel, illetve a háttér jellegű kölcsönhatásoktól, vagyis önmagában az ok—okozati viszony nem meríti ki a keletkezés vagy létrejövés (illetve a változás és meglét) determinációs viszonyait.

34. §. Az ok *produktivitása* (vagy effektivitása, hatékonysága) nem értelmezhető úgy, hogy az $A(t)$ esemény hatását a $B(t)$ esemény passzívan viseli el. Mindenki előtt ismeretes, hogy teljesen egyoldalú hatás az objektív anyagi

világban nem létezik, legfeljebb arról lehet szó, hogy az ember — bizonyos meggondolások alapján — egy kölcsönhatásnak csak az egyik „oldalát" veszi figyelembe. Ennek tipikus példájaként a klasszikus mechanika *erő* fogalmát említhetjük. A klasszikus mechanikában az erő a mozgásállapot vagy alakváltozás okaként szerepel, s e változások szempontjából csak intenzitása és iránya a mérvadó (az erő vektor-mennyiség!), s általában nem kell tekintettel lenni az erőhatások forrásául szolgáló objektumok tulajdonságaira. Pedig a klasszikus mechanika művelői is tisztában voltak azzal, hogy az *absztrakt-oknak* tekintett erő mindig más testekkel való kölcsönhatás eredménye — ez a tény Newton III. törvényében explicit kifejezést is nyer —, de mivel az általuk vizsgált jelenségek természete (a makromechanikai objektumok nagyfokú individualitása) megengedte, hogy eltekintsenek az erőhatás forrásának konkrét tulajdonságaitól, lassacskán kialakult az egyoldalú ok—hatás képzete. (Mellesleg, ez az absztrahálási lehetőség az elméleti általánosítás szempontjából nagyon kedvező volt.)

35. §. Az ok egyoldalú hatékonyságára vonatkozó tétel megalapozásánál általában arra szoktak hivatkozni, hogy — lévén az ok előidejű az okozathoz képest — az okozat létrejöttekor az ok már nem létezik, legalábbis nem abban a formájában, ahogyan a szóban forgó okozat létrejöttében ok-ként funkcionált, s ezért még csak beszélni sem lehet az okozatnak az okra való visszahatásáról, mivel ez a szó szoros értelmében vett időbeni visszahatás lenne, ami mai ismereteink szerint — az események időbeli rendezettségének egyirányúsága miatt — lehetetlen. Azonban — mint az előzőekben láttuk — felfogásunk egyik alapvető tétele, hogy az okozást egyetlen aktusra (Δt helyett dt) szűkítő koncepció valójában idealizáció. A valóságban események folyamat jellegű kapcsolatáról, kölcsönhatásáról van szó, s így, ha „az $A(t_i)$ oka a $B(t_k)$ létrejöttének", kauzális viszony esetén az okozatnak az okra való hatásáról beszélünk, természetesen nem azt értjük alatta, hogy egyúttal „$B(t_k)$ *is* oka az $A(t_i)$-nek" (lévén $t_k > t_i$), hanem azt, hogy $B(t_k)$, vagyis az okozat-esemény egy eleme oka pl. az $A(t_m)$-nek, vagyis az ok-esemény egy elemének (amikor is természetesen $t_m > t_k$). Arról nem is beszélve, hogy a „visszahatás" nem szükségképpen kauzális jellegű; előfordulhat az is, hogy a $B(t)$ eseménynél okként szereplő $A(t)$ esemény determináns struktúrájában $B(t)$ elemei egyszerűen csak háttérként, vagy feltételként szerepelnek.

Első pillanatra joggal mondhatja valaki az előbbi felfogás láttán, hogy itt már szó sincs igazi visszahatásról, hanem két, a valóságban teljesen különböző oksági, vagy általában determinációs viszony összekapcsolásáról. Ez bizonyos értelemben így is van. De hát mi sohasem arról beszéltünk, hogy az okozat hat vissza saját okára — mindkettőt a szokásos idealizált értelemben, egyedi aktusként fogva fel —, hanem arról, hogy az adott konkrét létrejövés vagy változás esetén *okként szereplő esemény*, valamint az *okozat mint esemény* állnak kölcsönhatásban egymással, ahol is nem csak az $A(t)$ hat a $B(t)$-re, de a $B(t)$ is hat az $A(t)$-re. Amennyiben az „okozást" véges időtartamú valóságos történésnek fogjuk fel, az előbbi feltételezés teljesen plauzibilis.

A lényeg tehát az oksági viszony „beépítése" az események kölcsönhatási struktúrájába, mivel megítélésünk szerint csak ilyen módon lehetséges a modern mikrofizikai tapasztalatokkal *is* adekvát determináció-elmélet kidolgozása, mellyel szemben — mint láttuk — az az egyik alapvető követelmény, hogy a véletlen hatásokat, illetve azok kiemelkedő szerepét a mikrovilág folyamatainak alakításában értelmezni tudja.

36. §. Az oksági elv olyan megfogalmazása tehát, hogy „egy $A(t)$ esemény az oka egy $B(t)$ eseménynek", valójában idealizáció abban az értelemben, hogy az eseményeknek általában nem csak egy determinánsa van. Minden eseményhez a determinánsok egy $D(t)$ komplexuma tartozik, melynek tagjai természetesen nem egyenlően fontos szerepet játszanak; egy részük mint ok, más részük mint feltétel determinálja a szóban forgó esemény kimenetelét, illetve egy részük szükségszerű, más részük véletlen kapcsolatban áll az adott eseménnyel.

Ezek után, kissé tovább vive az előző pontban kifejtett gondolatot, dinamikus determináció-elméletünk egyik alapvető kategóriájához, a kauzális aszimmetria fogalmához juthatunk el. Utalva az események kölcsönhatási struktúrájáról a 24. pontban mondottakra, látható, hogy mint kölcsönhatás K_{ab} azonos K_{ba}-val; viszont a K_{ac}, K_{ae}, K_{ag}, K_{ah}, illetve a K_{bc}, K_{bd}, K_{bf}, K_{bi}, K_{bj}, kölcsönhatások között természetesen — általában — nem áll fenn hasonló azonosság, mivel az $A(t)$, illetve $B(t)$ események a közös kölcsönhatáson kívül egészen eltérő esemény-együttessel és egészen eltérő módokon állhatnak kapcsolatban; *vagyis a két esemény kölcsönhatási struktúrája eltérő.* Ez más szóval azt jelenti, hogy a (K_{ab}, K_{ba}) kölcsönhatás két oldalát alkotó eseménypár különböző, így a szóban forgó kölcsönhatás mint ok más következményhez (okozathoz) vezet az $A(t)$, mint a $B(t)$ oldalán. *Oksági szempontból tehát a* (K_{ab}, K_{ba}) *kölcsönhatás aszimmetrikus.* Az ok—hatás által előidézett következmény ugyanis az e hatást elszenvedő esemény „immanens" tulajdonságaitól is függ, az pedig az $A(t)$ és $B(t)$ események eltérő kölcsönhatási struktúrája miatt valóban eltérő.

A fentieknek megfelelően az oksági viszony végleges jelölése:

$$[A(t_k) \rightarrow A(t_l)] \rightleftarrows [B(t_m) \rightarrow B(t_n)] \tag{12}$$

alakú lesz, ahol a kölcsönhatás kauzális aszimmetriája a két oldalt alkotó események eltérő kölcsönhatási struktúrájából plauzibilis módon következik.

37. §. A kölcsönhatás kauzális aszimmetriáját legyen szabad egy klasszikus példával illusztrálni.[31] Newton III. törvényére gondolva — mely szerint a természetben minden hatás együtt jár egy vele egyenlő nagyságú, de ellentétes irányú ellenhatással — kézenfekvő, hogy a kölcsönhatás par excellence szimmetrikus, s így nincs objektív alapunk arra, hogy az egyik oldalt oknak, a másikat következménynek nevezzük. A newtoni dinamika azonban abszolút individuumoknak tekinthető objektumok (makromechanikai jellegű) kölcsönhatásaival foglalkozik; itt a környezettel való kölcsönhatásoknak (vagyis az objektumok „nyitott" jellegének) elhanyagolhatósága miatt a kölcsönhatás — mint erő—ellenerő — valóban szimmetrikus. Pl. szigorúan elvi alapon nézve nem a Föld kering a Nap körül, hanem mindketten a közös tömegközéppont körül. Helytelen volna azonban azt a tényt, hogy a Nap ugyanakkora erővel vonzza a Földet, mint a Föld a Napot, önmagában szemlélni. E jelenség

[31] Fejtegetéseink során részben azért folyamodunk gyakran „klasszikus" példákhoz mert ezek általában közismertek, s így szaktudományi lényegük magyarázata helyett a filozófiai mondanivalóra koncentrálhatjuk figyelmünket, részben — és főként — pedig azért, mert egész determináció-elméletünk a mikrofizika szemléletmódjára épül ugyan, de az élettelen természet egészére érvényesnek tekintjük, s így az esetenként felmerülő új fogalmak relevanciáját nem a mikrofizika, hanem a klasszikus fizika területén kell plauzibilissá tenni.

— vagyis a Nap és a Föld kölcsönhatása — totalitásához szükségszerűen hozzátartozik az is, hogy az említett kölcsönös vonzás következtében mindkét objektum mechanikai állapota időben periodikusan változik. Ilyen totális értelemben véve a kölcsönhatás fogalmát, természetesen már szó sincs szimmetriáról; a közös tömegközépponthoz rögzített vonatkoztatási rendszerben a Nap gyakorlatilag mozdulatlanul áll, míg a Föld egy $1{,}5.10^8$ km átlagos sugarú ellipszis pályán mozog. (Fizikai vonatkozásban ez többek között abban nyilvánul meg, hogy a Nap-rendszer össz-impulzusából a Nap csak néhány százalék erejéig részesül, tengely körüli forgása következtében, míg a többi a bolygókra jut; ez a tény világosan utal az adott kölcsönhatás formai szimmetriája mögött „megbúvó" lényegi aszimmetriára.) Ennek az aszimmetriának az oka a két égitest tömegének különbözősége. Már e klasszikus esetben is megjelenik tehát az a mozzanat, hogy a kölcsönható objektumok individuális tulajdonságaitól is függ, hogy adott kölcsönhatás az egyik, illetve a másik oldalon milyen formában nyilvánul meg.

38. §. A fentiek maradéktalanul — sőt, talán még fokozottabb mértékben — igazak a mikrofizikai események vonatkozásában is. Ott azonban még egy újabb tényező is jelentkezik. Az előző pontban tárgyalt klasszikus dinamikai példában ugyanis a Nap és a Föld — eltekintve a mechanikai állapot időben periodikus változásától — önmagával azonos marad az egész kölcsönhatás során (abszolút individuumok!), ami a mikroobjektumokról nem mondható el. Ismeretes pl., hogy a mikroobjektumok esetében a környezet állapotától is függ, hogy a kvantummechanikai állapotot alapvetően jellemző hullám—részecske dualizmus melyik oldala domborodik ki jobban, vagyis hogy az objektum hullámként vagy részecskeként viselkedik-e. (A mikroobjektumok kvázi-individuumoknak tekintendők!) S mindezeken túl — mint a „Bevezetőben" láttuk — a mikroobjektumok állapotát befolyásoló kölcsönhatások között lényeges szerepet játszanak a véletlen jellegű kölcsönhatások is. Végeredményben egy mikrofizikai kölcsönhatás esetén a két oldalt alkotó $A(t)$ és $B(t)$ esemény nem tekinthető jól meghatározott, individuális állapotváltozásnak; a mikroobjektumoknak a környezettel való intenzív kölcsönhatása, „nyílt jellege" miatt az $A(t)$ és a $B(t)$ esemény az objektív fizikai világ egy-egy többékevésbé széles szegmentumát reprezentálja, mely szegmentumok határai — a kölcsönhatások egy részének véletlen jellege miatt — objektíve nincsenek egyértelműen meghatározva. Ennek a ténynek a következménye a mikrofizikai okságnak (illetve általános értelemben a mikroobjektumok determináltságának) statisztikus jellege.

39. §. Azt a követelményt, hogy *az ok időben meg kell előzze az okozatot*, semmiképpen sem mellőzhetjük, amennyiben a determinációt az objektív anyagi világ eseményei, változásai tényleges kapcsolatának tekintjük. Az ok „hozza létre" az okozatot, vagyis az $A(t)$ esemény, mely magában foglalja az adott konkrét esetben ok-ként funkcionáló tényezőket is, *hat* a $B(t)$ eseményre, s e ráhatás annak, illetve egyes tulajdonságainak, megváltozását eredményezi. Ebből pedig az következik, hogy amikor $B(t)$ létreiötte, vagy változása „kezdetét veszi", az $A(t)$-nek már „működnie" kell.[32] (E felfogás argumentumai

[32] Mint már többször is hangsúlyoztuk, a természetben minden változás *időben* lezajló folyamat. Ezért fontos aláhúzni, hogy az ok előidejűsége csupán azt jelenti, hogy az „okozás kezdetén" az ok-eseménynek már funkcionálnia kell; ettől eltekintve az okozás folyamán az ok- és okozat-esemény „párhuzamosan" futhat. Éppen az utóbbi mozzanat késztette Bungét arra, hogy egészében elvesse az előidejűség kritériumát. IV. 94—95.

között még utalhatnánk arra is, hogy mai ismereteink szerint a tehetetlenség az anyag minden létezési módjának sajátja, ami pedig az ok-esemény szempontjából előidejűséget feltételez még „közvetlen érintkezés" esetében is, vagyis amikor a hatásterjedés idejével gyakorlatilag nem kell számolni.)

Bár az állapot-szemléletet mint általános megközelítési módot elvetjük, nem tagadjuk a gyakorlati, illetve ismeretelméleti fontosságát az olyan jellegű meghatározásoknak, mint pl. „a változás kezdete", vagy „a keletkezés pillanata" stb. De itt is szükségesnek látjuk a kérdés általánosabb megfogalmazását, s az előbbi mozzanatokat ideális határesetként fogni fel. Általában tehát az $A(t)$ és $B(t)$ esemény egyaránt folyamat, így kölcsönhatásuk (amíg egyáltalán fennáll) permanens. Így az ok időbeli prioritása úgy fogalmazható, hogy az $A(t)$ esemény egy korábbi állapot-fázisa van kauzális viszonyban a $B(t)$ esemény egy későbbi állapot-fázisával; ez az időbeli „eltolódás" a teljes oksági kölcsönhatás folyamán fennmarad. De — mivel a két esemény, eltekintve a szóban forgó oksági viszonytól, egymástól függetlenül „fut", a fáziskülönbség az „okozás" egész folyamán nem szükségképpen marad állandó! Tehát egy konkrét ok—okozati viszony adott pillanatban vett helyzetének (állapotának) leírása

$$[A(t_1) \rightarrow A(t_2)] \rightarrow [B(t_3) \rightarrow B(t_4)] \tag{13}$$

alakú lesz, ahol $t_1 < t_3$, illetve $t_2 < t_4$; a fázisviszonyoknak az „okozás" folyamán bekövetkezhető változását röviden a $\Delta t(t)$ függvénnyel jelölhetjük.

40. §. Miután (12)-t, illetve (13)-at a kauzális viszony általános jelölésének tekintjük, felmerül még az a kérdés, hogy mi különbözteti meg az így definiált, illetve így leírt kauzális viszonyt az általában vett kölcsönhatástól. Felfogásunkban az „okozás" (az oksági viszony) *események kölcsönhatása*, s célunk éppen annak megmutatása volt, hogy a szokásos determináció-elméletek „egyoldalúan kauzális jellege" az oksági viszony fogalmának általánosítása, az objektív anyagi világ (illetve az objektív események) kölcsönhatási struktúrájába való beillesztése révén küszöbölhető ki. Az oksági viszony tehát nem ab ovo különbözik az „általában vett kölcsönhatástól", hanem a konkrét szituációban való konkrét funkcionálása révén. Nincsenek eleve oksági szerepre predesztinált kölcsönhatások; a konkrét körülmények (pl. a feltételek adottsága vagy hiánya; a kölcsönható események karaktere; a háttér jellege és effektivitása stb.) döntik el, hogy adott kölcsönhatás ok-ként funkcionál-e? Amint hogy nincsenek általában vett kölcsönhatások sem; a valóságban minden kölcsönhatás az adott esemény, illetve események kölcsönhatási struktúrájában meghatározott, konkrét „funkciót" tölt be; pl. az esemény determinálódása szempontjából ok-ként, vagy feltételként szerepel, illetve a háttér egy elemét alkotja.[33]

41. §. Az oksági kölcsönhatás fogalma bizonyos értelemben elválaszthatatlan a *szükségszerűség* fogalmától. Erre utal többek között az a tény is, hogy az oksági összefüggés alapvető sajátságai (kritériumai) között szinte minden szerző megemlíti az *egyféleséget*. E kritérium valamilyen formában való megőrzésének szükségességével mi is egyetértünk, mivel ennek elhagyásával elveszítenénk azt a bázist, amelynek alapján konkrét esetben az okot kiemelhetjük a determinánsok együtteséből, vagyis az okság fogalma elveszítené értelmét. Kérdés azonban, hogy ilyen körülmények között hogyan lehet, illetve hogyan

[33] A determinánsoknak a konkrét szituációban megvalósuló eltérő minőségű funkcionálását részletesebben vizsgáltuk II. 11. és 13. fejezeteiben.

kell értelmezni az általunk korábban a determinánsok közé sorolt véletlen kölcsönhatások oksági-determinációs szerepét?

A véletlen determinációs szerepét a marxista irodalomban általában a szükségszerűség és a véletlen dialektikus kapcsolatára szokták alapozni, anélkül azonban, hogy a dialektikus kapcsolat „konkrét realizálódási mechanizmusáról" beszélnének.

A szükségszerűség és a véletlen determinációs kapcsolatának értelmezésénél a következő, már korábban kimondott, illetve megalapozott tételekből indulunk ki:

a) Az objektív események általában többé-kevésbé „nyitottak", így változásuk (alakulásuk, vagy akár létrejöttük) folyamán — esetlegesen — kölcsönhatásba léphetnek más törvényszerűség szerint futó esemény-láncokkal. Az ilyen jellegű kölcsönhatásokat nevezzük véletleneknek.

b) Az ok és okozat szükségszerű kapcsolata azt jelenti, hogy „ha létezik az $A(t)$ ok-esemény, akkor és csakis akkor létrejön a $B(t)$ okozat-esemény". Ez lényegében Bunge okság definíciója — melyet a 32. pontban idéztünk — saját terminológiánkba átfogalmazva.

Amint azonban az előzőekben láttuk, bár a $B(t)$ okozat-esemény létrejöttét alapvetően az $A(t)$ *ok-esemény* határozza meg, e determináció nem a világ egyéb dolgaitól, eseményeitől elvonatkoztatva, teljes elszigeteltségben történik, hanem adott *feltételek* mellett és a világ környező eseményeivel való, többnyire véletlen jellegű kölcsönhatások közepette; ez utóbbi az úgynevezett *háttér*. Vagyis adott esemény konkrét kimenetelét az alapvetően determináló ok-esemény mellett a háttér, illetve a feltételek is befolyásolják. Ilyen formán az *egyféleség* csak *az alapvető meghatározottság* értelmében vonatkoztatható az oksági viszonyra, ami csak a feltételek és a háttér aktív szerepétől való teljes elvonatkoztatás — vagyis a gyakorlatban tökéletesen soha nem teljesülő idealizáció — esetén azonosul a szó szigorú értelmében, vagyis egyértelmű meghatározottságként felfogott egyféleséggel. Ha figyelembe vesszük, hogy a dialektikus materializmus felfogása szerint a dolgok kvalitatív meghatározottsága (minősége) mindig egy kvantitatív tolerancián belül egzisztál, láthatjuk, hogy az ok—okozati viszony egyféleségének az események alapvető minőségi meghatározottságára való korlátozása biztosítja az okság fogalmának relevanciáját anélkül, hogy a feltételek és a háttér aktivitását eleve kizárná. (Ezzel még nem tekintjük elintézettnek a szükségszerűségnek a determinációban játszott szerepét, de a további részletek elemzésére csak a pre- és postdetermináció tárgyalása során tudunk kitérni.)

42. §. A determináció dinamikus szemlélete — mint az eddigiekből látható — kitüntetett szerepet juttat a vizsgált konkrét oksági kapcsolaton kívüli, egyéb determináló tényezőknek — feltételek, háttér — is. Most ezt a kérdést vesszük egy kissé részletesebben szemügyre.

A kauzális viszony sohasem két (vagy több) abszolút izolált, tiszta formában lejátszódó esemény között lép fel; úgy az ok-esemény mint a következmény-esemény egy meghatározott kölcsönhatási struktúrában létezik (vagy úgy is mondhatjuk, hogy meghatározott kölcsönhatási struktúrával rendelkezik), így az oksági viszony is meghatározott feltételek között jön létre. Egy — más helyen[34] már részletesen elemzett — klasszikus fizikai esemény, a tüzérségi

[34] II. 11. fejezet.

lövés esetében a következő konkrét helyzetet találjuk: A folyamat tulajdonképpen egy ferde hajítás, *adott gravitációs térben*, ahol az ok-esemény az, hogy az eredetileg nyugvó lövedéknek meghatározott irányú és nagyságú kezdősebességet adunk (melyet ez esetben a lövedék súlya, a töltet robbanó ereje és a lövegcsőnek a vízszintessel bezárt szöge határoz meg); a következmény-esemény pedig a lövedéknek a szórási ellipszis területére való becsapódása.

Lényeges itt kiemelni, hogy *az adott gravitációs tér* nem külön-külön az ok-esemény és az okozat-esemény feltétele, hanem éppen *a két esemény adott konkrét oksági kapcsolatának feltétele*. (A lövedéket természetesen gravitáció mentes térben is ki lehet lőni és az ilyen körülmények között is becsapódik valahová, s ez esetben is fennáll a két esemény között egyfajta oksági kapcsolat, de ez az egész történés nem azonos azzal, amit a szokásos értelemben tüzérségi lövésnek nevezünk; vagyis nem ferde hajítás.)

Hasonló az ok-esemény és az okozat-esemény kauzális kapcsolatának adott feltételekhez való kötődése a mikrofizikai jelenségek esetében is. Tekintsük pl. az elektron—pozitron pár keletkezését egy nagy energiájú gamma-kvantumból. E folyamat létrejöttének feltétele az, hogy a gamma-kvantum éppen egy nehéz atommag közelében legyen, mivel csak így teljesülhet az impulzusmegmaradás tétele; a nehéz atommag jelenléte biztosítja ezt azzal, hogy felveszi az átalakulás során keletkező „impulzus felesleget".

Adott oksági viszony esetében számításba veendő kölcsönhatási struktúra azonban az oksági, illetve a feltételi kölcsönhatásokon kívül más tényezőket is tartalmaz. A kauzális viszonyba lépő események ugyanis — mint már többször hangsúlyoztuk — „nyitottak", kölcsönhatásban állnak környezetükkel; s noha e kölcsönhatások általában véletlen jellegűek, *együttesük* mégis befolyásolja az okozási folyamat konkrét végső kimenetelét. Ez utóbbi mozzanat — vagyis a véletlenek determinánsként való funkcionálása —, valamint az „okozás" időbeli történés jellege teszik szükségessé a pre- és postdeterminációmegkülönböztetését.

43. §. Miután a pre- és postdeterminációmegkülönböztetése koncepciónk egyik alapvető mozzanata, szükséges egyértelműen leszögezni, hogy mit értünk e terminusok alatt. Mindenekelőtt egy gyakori félreértést kell tisztázni. A determinációval foglalkozó szerzők többsége — amennyiben egyáltalán használja ezeket a fogalmakat — a pre-, illetve postdeterminációt az *előreláthatósággal*, illetve a *visszakövetkeztethetőséggel* azonosítja, vagyis elsődlegesen gnoszeológiai értelmet tulajdonít nekik. Mivel pedig a newtoni dinamika egyenletei alapján egy makromechanikai objektumnak úgy a múltbeli, mint a jövőbeli mozgásállapota egyértelműen kiszámítható (az e szinten végezhető mérések pontossági határán belül), amennyiben adottak a jelenlegi állapot paraméterei, illetve az objektumra ható erők, a mikrofizikai állapotegyenlet viszont az objektum múltbeli, vagy jövőbeli állapotára vonatkozóan egyaránt csak valószínűségi kijelentéseket enged meg, az említett szerzők nem látnak minőségi különbséget a pre- és postdeterminációközött.

Az általunk használt értelemben azonban ez a két fogalom egészen mást jelent. Igaz, a *predeterminációó* — gnoszeológiai szinten — magában foglalja a tudományos előrelátás lehetőségét is, lényege azonban nem ez, hanem *az események objektív determináltsága bekövetkezésük előtt véges idővel*. Viszont *a postdeterminációó* nem egy későbbi állapotból egy korábbi állapotra való visszakövetkeztetést jelent, hanem *a már bekövetkezett esemény viszonyát determinánsaihoz* (melyek bekövetkezése előtt funkcionáltak). Vagyis felfogásunkban a

pre- és postdeterminációi egyaránt a szóban forgó esemény és determinánsai viszonyát jelenti, az előbbi az esemény bekövetkezése előtt, az utóbbi az esemény bekövetkezése után; ebben az értelemben látunk lényeges különbséget e két kategória között.

44. §. A predeterminatív szituáció lényegének részletesebb kifejtéséhez induljunk ki abból a gondolatmenetből, mellyel az „egyértelmű determináltság" hívei szoktak érvelni. „Igaz — mondják —, hogy adott esemény kialakulását a tartós, lényegi (szükségszerű) kölcsönhatások mellett esetlegesen fellépő, véletlen jellegű kölcsönhatások is befolyásolják, s így *véges* idővel az esemény bekövetkezése előtt — a váratlanul fellépő véletlen hatások miatt — nem lehet megjósolni annak konkrét kimenetelét, illetve az objektíve nincs egyértelműen meghatározva. Ha azonban az esemény bekövetkezése előtt végtelen kicsi dt idővel tekintjük a problémát, már más a helyzet. Végtelenül rövid idő alatt ugyanis már nem léphetnek fel újabb véletlen kölcsönhatások, tehát az akkor adott (elvileg számba vehető) determinánsok és a *bekövetkezendő* esemény már egyértelmű összefüggésben van."

Megítélésünk szerint e gondolatmenet alapvető hibája az, hogy „az esemény bekövetkezése előtt végtelenül rövid dt idővel" meghatározás teljesen értelmetlen. Ha ugyanis ez a dt valóban végtelenül rövid időtartamot jelent, akkor újabb véletlen hatások már valóban nem szólhatnak bele az esemény alakulásába, *mivel végtelenül rövid idő alatt már maga az esemény sem alakulhat* (nincsenek időtlen fizikai, vagy bármely más anyagi változások).[35] „Az esemény bekövetkezése előtt végtelenül rövid dt idővel" meghatározás így valójában a *már bekövetkezett* eseményt jelenti. Ha viszont a dt, akármilyen kicsi is, de véges, úgy nem csak a szóban forgó esemény alakulhat, de újabb véletlen faktorok is felléphetnek. Ebből következik, hogy — lévén a véletlen független törvényszerűségek szerint futó esemény-láncok találkozása — *az események konkrét kimenetele predeterminative objektive sincs egyértelműen determinálva.*

45. §. Röviden utalni kell az egyértelmű predeterminatív meghatározottság melletti azon érvre, mely szerint a véletlen csak adott vonatkozásban véletlen, de a maga szférájában az is meghatározott, így egyre bővítve a számba vett determinánsok körét, végül mégis az egyértelmű predeterminációhoz jutunk. Ezzel kapcsolatban két megjegyzést teszünk. Noha adott esemény véletlen determinánsa valóban lehet szükségszerű *más szinten, vagy más vonatkozásban*, ez mit sem változtat a szóban forgó esemény szempontjából megmutatkozó véletlen jellegén; éppen ebben rejlik a véletlen objektivitásának lényege (lásd a 20. pontban mondottakat). Így a számba vett „determinánsok" körének a véletleneken túl való kiterjesztése az adott esemény *determináltságának jellegén* mit sem változtat. (A véletlen kölcsönhatások nem csak összekapcsolják az adott eseményt a környezetével, de — éppen a determináció szempontjából — mintegy körülhatárolják azt.) Másodszor, még ha el is tekintünk a véletlenek imént kifejtett összekötő-elhatároló jellegétől, az egyértelmű predeterminációi, illetve egyértelmű előrelátás csak akkor lehetséges, ha a számba vett determinánsok körét a végtelen anyagi világ egészére kiterjesztjük! Ezt azonban csak Laplace démonja tudta megtenni. Megítélésünk szerint azt mondani, hogy

[35] Bunge ugyan említ olyan törekvéseket, melyek bizonyos kölcsönhatásokat „időtlen fizikai történés" gyanánt értelmeznek, de mindjárt meg is jegyzi, hogy a fizikusok döntő többsége ezt nem veszi komolyan, illetve, hogy az ilyen felfogás egyik, vagy másik idealista értelmezés „konklúziója". Lásd: IV. 92—93.

„elvileg lehetséges az egyértelmű predeterminációó, ha a végtelen anyagi világ adott pillanatban vett minden tényezőjét számba vesszük", ekvivalens azzal, mintha azt mondanánk, hogy az egyértelmű predeterminációó *elvileg lehetetlen;* a végtelen anyagi világ nem kezelhető a tapasztalat által akárcsak elvileg is átfogható konkrét totalitásként.

46. §. Ami a postdeterminációót illeti, a következőket mondhatjuk. Postdeterminatíve — legalábbis elvileg — számba vehetjük az esemény kimenetelére befolyást *gyakorolt* valamennyi szükségszerű és véletlen tényezőt, vagyis *a már bekövetkezett konkrét esemény és determinánsai között egyértelmű összefüggést állapíthatunk meg.* Vissza utalva a 41. pontban mondottakra, a postdeterminatív szituációra alkalmazható a szó szoros értelmében vett egyféleség fogalma. Itt azonban két megjegyzést kell tenni. Az a tény, hogy postdeterminatíve egyértelmű összefüggés van az esemény és determinánsai között, nem jelenti azt, hogy a véletlen determinánsok ezáltal elveszítik véletlen jellegüket. Másrészt, ha nagyszámú konkrét eseményt postdeterminatíve statisztikailag feldolgozunk, ennek alapján a még be nem következett eseményre ismét csak valószínűségi kijelentést tehetünk. Miután a természeti törvények nem mások, mint az objektív folyamatokban érvényesülő általános, tartós és lényegi *tendenciák,* a törvény jellegének megítélésénél a predeterminatív szituáció a mérvadó. Ennek megfelelően *a természettörvények általános formájának a statisztikus (valószínűségi) törvényeket tekintjük.*

47. §. Utolsó mozzanatként foglalkozzunk a *közvetlen és közvetett okság* (vagy okozatiság) egyes szerzőknél megtalálható megkülönböztetésével.[36] A dolog lényege röviden a következő: Ha az $A(t)$ ok-esemény közvetlenül hat a $B(t)$ okozat-eseményre (vagyis érintkezik vele, tehát ráhatása primer jellegű), akkor közvetlen okságról beszélünk, míg ha $A(t)$ hatása csak valamiféle közvetítő „közeg" (valamiféle közvetítő esemény-sor) révén jut el a $B(t)$-hez, akkor közvetett okságról van szó.

Véleményünk szerint a közvetlen és közvetett okozatiság esetén nem az okság két különböző típusáról van szó, hanem csupán arról, hogy az utóbbi esetben egy *oksági-lánc* két távolabbi eseményét hozzuk egymással kapcsolatba (illetve ezek objektív kapcsolatát vizsgáljuk). A lényeget egy egyszerű példa elemzésével világíthatjuk meg. Tegyük fel, hogy a házunk előtt javítják az utat és közvetlenül a munka befejezésekor felrobban a kompresszor sűrített-levegő tartálya, aminek következtében betörik az ablakom. Az útépítők elvonulása (vagyis a „corpus delicti" eltűnése) után arra jár egy ismerősöm és megkérdezi: „Miért tört be az ablakod?" Mire én azt felelem: „Azért, mert a ház előtt felrobbant az útépítők kompresszora." Nyilvánvaló, hogy az esemény közvetlen oka az volt, hogy az üveg rugalmasságát meghaladó intenzitású lökéshullám érte az ablakot, s csak e lökéshullám forrása volt maga a robbanás. Ám ezt a lökéshullámot nemcsak a kompresszor felrobbanása, hanem pl. egy a „hanghatárt" éppen a házunk felett átlépő szuperszónikus repülőgép is okozhatta. Itt csak azért jelölhettem meg egyértelműen a kompresszor felrobbanását — közvetett — okként, mert szemtanú voltam és a szóban forgó esemény-lánc könnyen áttekinthető.

A fentiekből látható, hogy közvetett okság esetén sem arról van szó, hogy az ok-eseményt az okozat-eseménnyel valamilyen *nemkauzális* közvetítő közeg, illetve esemény-sor köti össze, hanem egy oksági lánc, s így a „kauzali-

[36] Pl.: V. 136—149.

tás mértéke" szempontjából nincs különbség a közvetlen és a közvetett okság között. Ennek ellenére e megkülönböztetésnek ismeretelméleti szempontból van némi heurisztikus értéke. A közvetlen ok-esemény, illetve okozat-esemény kapcsolatának kauzális jellege ugyanis többé-kevésbé nyilvánvaló (adott esetben nyilvánvaló, hogy az üveg rugalmasságát meghaladó lökéshullám miatt tört be az ablak), ám közvetett okság esetén — mint a példából is láttuk — többféle kauzális esemény-sor is vezethet az okozat-eseményhez. Bizonyos esetekben a közvetett okság koncepciója segíthet kijelölni a számba vehető esemény-láncokat, vagyis megkönnyíti az elindulást az „oknyomozásban"; de, hogy e lehetséges közvetett okok közül valójában éppen melyik funkcionált az adott esetben, azt csak a konkrét körülmények analízise alapján lehet eldönteni.

48. §. Nagy vonalakban így fest az a determináció-elmélet, melyet — megítélésünk szerint — a modern természetszemlélet (főként pedig a modern fizika szemléletmódja, illetve eredményei) alapján fel lehet vázolni. Az elmondottak egy, a természeti jelenségek szférájában relevánsnak tekintett általános determináció-elmélet első közelítésben való megfogalmazását jelentik csupán, így nem hisszük azt, hogy minden lényeges kérdést érintettünk, s még kevésbé azt, hogy minden problémát megoldottunk. Úgy gondoljuk azonban, hogy összegezésképpen néhány tanulság azért így is levonható: Véleményünk szerint a determináció-probléma megértésének kulcsa annak elismerése, hogy az egyértelmű meghatározottság hiánya predeterminatíve nem jelent indeterminizmust, hanem csupán azt, hogy adott jelenség alakulásának, változásának, illetve keletkezésének folyamatában véletlen determinánsok is szerepet játszanak. Az egyértelmű predeterminált ság koncepciója a zárt rendszerek idealizációjára épült, így csak korlátozott területen alkalmazható. Ha a determinációt teljes általánosságban akarjuk megfogalmazni, a predeterminatív többértelműséget kell általános formájának tekinteni, ami pedig szükségképpen involválja a véletlen kölcsönhatások ontológiai tényezőkként való elismerését, illetve a független oksági (esemény) láncok létezésének feltételezését.

A DEFINÍCIÓK NÉHÁNY EPISZTÉMIKUS TÍPUSA

SOLT KORNÉL

I

1. „A definícióelmélet — írja Wilhelm K. Essler — mindig a tudományok mostohagyermeke volt."[1] Ez a megállapítás — ha az eredményeket tekintjük — kétségtelenül helytálló, bár a definícióknak hatalmas irodalma van. Tény, hogy a definíciók jó néhány problémája ma is megoldatlan.

A definíciók vizsgálata számos tudomány (így pl. a logika, a szemiotika, a nyelvtudomány) együttműködését teszi szükségessé. A definícióelmélet inter- és multidiszciplináris jellegű.

A definíciók nem elvileg nélkülözhetetlenek, de heurisztikus értékük kétségtelen. Azok (sok más eszköz mellett) a megismerésnek, az objektív valóság visszatükrözésének hasznos eszközei. Amint erre *Engels* rámutatott, definíciók nélkül nehéz a tudományokban meglenni, de sohasem szabad megfeledkezni elkerülhetetlen hiányosságaikról.

2. A definícióknak számos típusát szokás megkülönböztetni, más-más felosztási alapból kiindulva. Ilyenek pl. a *reális*, a *konceptuális* és a *nominális* definíció (amikor a felosztás alapja a definiendum ontikus sajátossága), a *normatív* és a *deszkriptív* definíció (amikor a felosztás alapja az, hogy a definíció norma-e vagy kijelentés)[2], az *intenzionális* és az *extenzionális* definíció (amikor a felosztás alapja az, hogy a definiens a definiendumnak a tulajdonságait, bizonyos sajátosságait, vagy csupán az extenzióját adja-e meg) stb.[3]

Az alábbiakban a deszkriptív definíciókat *episztémikus* szempontból vizsgálom.

[1] Wilhelm K. Essler: „Wissenschaftstheorie", I. Definition und Reduktion, Freiburg 1970, 65.

[2] Egy normatív definíció kötelezően *előírja* egy jelnek a jelentését, egy deszkriptív definíció viszont *leír* egy tényleges nyelvhasználatot, tehát *állít* valamit. A deszkriptív definíciók vagy igazak, vagy hamisak (az alternáló logikában), a normatív definíciók nem igazak és nem hamisak, hanem köteleznek.

A normatív definíciókat az angol nyelvű irodalomban egyesek „stipulative definition"-nak nevezik (pl. Richard Robinson), mások „legislative definition"-nak (pl. Quine). — Quine szerint: „Legislative definition introduces a notation hitherto unused, or used only at variance, so that a convention is wanted to settle the ambiguity." (Quine: Carnap and the Logical Truth; In: „Logic and Language", Dordrecht 1962, 50.)

Gyakori nézet szerint minden definíció normatív. Pl. Salmon szerint: „Definitions express . . . conventions." „. . . the definition, as a formulation of a convention, is neither true nor false." („Logic", London 1963, 90.) — Nálunk hasonló pl. Sós Vilmos véleménye: „Valamely fogalom definíciója *nem hamis vagy igaz*, hanem alkalmas vagy alkalmatlan eszköz . . . valamilyen valóság . . . racionális modellezéséhez." (Sós Vilmos: Mire vonatkozik az igazságfogalom?; „Filozófiai Közlemények", A TIT közp. kiadv., 1973. X. 1. 27.) — Ugyanakkor pl. C. Popa, W. K. Essler, Robert Rogers, D. P. Gorszkij fejtegetéseiből az tűnik ki, hogy egyedül a deszkriptív definíciókat tekintik definíciónak.

[3] További típusok pl.: az implicit, az explicit, a kontextuális definíció stb.

3. Induljunk ki a következő *szemiotikai* fogalmakból. Egy természetes nyelvben egy verbális jel (denotans) jelent valamit. Amit jelent, az a denotátum. A denotansok körében elkülöníthetjük azoknak a jeleknek a csoportját, amelyek valamilyen tulajdonságot neveznek meg. Ezek tehát megjelölnek, deszignálnak egy tulajdonságot. Nevezzük az ilyen jeleket *deszignátoroknak*. Deszignátor pl. a „ház", „piros", „magyar állampolgár" stb. jel. Minden deszignátornak van *alakja* (morféja), *intenziója* (jelentése) és *extenziója* (terjedelme). Egy deszignátor extenzióját az a halmaz reprezentálja, amelynek azok a dolgok az elemei, amelyekre a deszignátor vonatkozik.[4] — Egy adott deszignátor logikai megfelelője egy *predikátumnév* (*predikátum konstans*).

Kizárólag a deszignátorok deszkriptív definícióinak (a továbbiakban: definíciók) bizonyos episztémikus tulajdonságait vizsgálom.

4. Egy deszignátor-intenzió — *ontikusan* — egy adott extenziót determinál. Fordítva ez nem áll.[5] Pl. a {Budapest, Miskolc} kételemű halmaz egyaránt reprezentálja a „*Magyarország két legnépesebb városának egyike*" és a „*Két legjelentősebb magyarországi ipari központ egyike*" deszignátorok extenzióit, ugyanakkor a két deszignátor-intenzió nyilvánvalóan különbözik egymástól. Vagy pl. az a halmaz, amelynek elemei az indiánok, egyaránt reprezentálja a „*vörösbőrűek*" és az „*Amerika őslakói*" deszignátorok extenzióit, ugyanakkor ezek az intenziók nem azonosak.[6]

A fenti *ontikus* determinációhoz hasonló *episztémikus determináció*, természetesen, nem áll fenn, mert ha valaki érti az A deszignátort (tehát bizonyos ismeretei vannak A intenziójáról), ez önmagában még nem biztosítja azt, hogy az illető ismeri A-nak az extenzióját is. (Lehet, hogy egyaránt érti a „vörösbőrű" és az „Amerika őslakói" deszignátorokat, de nem tudja, hogy a két extenzió azonos.)

5. Egy $A =_{Df} B$ definíció két oldala morfológiailag nem lehet azonos egymással, figyelemmel a cirkularitás tilalmára. Helyesen írja Quine: (egy definícióban) „. . . nem nevekről állítjuk, hogy azonosak, hanem a megnevezett dolgokról."[7]

[4] Két *homonima* két deszignátornak számít, mert azoknak nem azonos az intenziója (csak a morfék azonosak). Két *szinonima* két deszignátornak számít, mert azoknak nem azonos a morféja (csak az intenziók azonosak). — Klaus ezt írja: „Zwei Zeichen . . . sind synonym, wenn sie die gleiche Bedeutung haben." — „Die Ausdrücke »Intensionsgleichheit« und »Synonymie« sind selbst synonym." (Georg Klaus: „Semiotik und Erkenntnistheorie", 4. Aufl. Berlin 1973, 73.)

[5] Pl. Evert W. Beth szerint: „. . . sameness of intension implies sameness of extension, the converse implication clearly does not hold true." (Beth: Extension and Intension; In: „Logic and Language," Dordrecht 1962, 66.)

[6] Klaus írja az „Indianer" és az „Ureinwohner Amerikas" szavakról: „. . . sie sind umfangsgleich, sie haben die gleiche Extension, sie sind aber nicht bedeutungsgleich, sie haben verschiedene Intensionen." (I. m. 73.)

[7] Quine: „A logika módszerei", Budapest 1968, 249. — Wittgenstein a következőket írja a „Tractatus"-ban: „*Két* tárgyról mondani, hogy azonos — értelmetlenség, és *egy* tárgyról mondani azt, hogy az azonos önmagával, annyi, mint semmit sem mondani." („Logikai-filozófiai értekezés", Budapest 1963, 5.5303.) — „A tárgyak azonosságát a jel azonosságával fejezem ki, nem pedig az azonosságjel segítségével." (5.53.) — Nem osztom ezt a megállapítást, mert *vannak* szinonimák, amelyek ugyanazt jelölik, de amelyeknek más a morféjük. Az általuk megjelölt tárgyak azonosságát tehát nem tudjuk kifejezni a jelek azonosságával, hanem csak a különböző jelek közé írt azonosságjellel. — Helyesen írja Quine: „Az azonosság szükségessége egy nyelvi sajátosságból származik." („A logika

Az a definíció, amely azt fejezi ki, hogy a megnevezett dolgok azonosak, (egyben) azt is állítja, hogy azonos deszignátum(ok)nak két neve van: *A* és *B*, tehát azt is állítja, hogy *A* és *B* szinonimák.[8]

Milyen viszonyban lehetnek egymással egy definiáló egyenlőség oldalainak intenziói, ill. extenziói? Két esetet tudunk megkülönböztetni:

a) *A*-nak és *B*-nek azonosak az intenziói és (következésképpen) az extenziói. Pl. „*A hipotermia: a testhőmérséklet tartós csökkenése.*"

b) *A*-nak és *B*-nek csak az extenziói azonosak, az intenziói nem. Pl. „*A vörösbőrűek Amerika őslakói.*"

6. Az alábbiakban (számos más fajta közül) a definíciók háromféle episztémikus esetét vizsgálom. Mindhárom típusnál induljunk ki abból a természetes episztémikus szituációból, hogy — az egymással beszélgető — s_1 és s_2 közül s_2 nem tud valamit és hogy s_1 tudja azt, amit s_2 nem tud. Tehát s_1 és s_2 episztémikus státusa különböző.

Ismereteinek valamilyen hiányossága arra készteti s_2-t, hogy kérdést intézzen s_1-hez, mégpedig (tegyük fel) egy definícióra nézve. Kérdésére s_1 egy definícióval válaszol. — Vagyis az *interrogatív-relációban* s_2 a kérdező és s_1 a kérdés címzettje. A *válasz-relációban* s_1 a válasz kibocsátója (emittense) és s_2 a válasz recipiense.

Lássuk ezek után a definíciók alábbi három episztémikus típusát.

III

7. Az *első* típus a definícióknak — a megismerés szempontjából — egyik legalacsonyabb szintjét képviselő *szómagyarázó definíciók.*

Ha valamit nem tudunk, kérdezünk. Megkérdezzük s_1-et („aki", természetesen, lehet egy értelmező szótár, lexikon, szakkönyv is). Kérdez a kisgyermek, a tanuló, a felnőtt, a tudós, aki — esetleg — önmagához intéz tudományos problémájára vonatkozó kérdéseket. Pl. a kisgyermek (s_2) fokozatosan sajátítja el anyanyelvét, az L nyelvet. Ha egy új szóval találkozik, amelynek nem ismeri a jelentését, megkérdezi: „mit jelent ez?" — A válasz, többnyire (ha ez lehetséges) rámutatással történik: s_1 a deszignátumok egy példányára rámutatva világítja meg s_2 előtt az *A* deszignátor jelentését, amelyre a kérdés elhangzott.

Ezt az eljárást gyakran „osztenzív definíciónak" nevezik, — tévesen, mert hasonló esetekben nem definícióval állunk szemben,[9] ha elfogadjuk azt a kikötést, hogy egy definíció valamennyi komponensét verbális eszközökkel kell

módszerei", 250.) — Ti. abból a nyelvi sajátosságból, hogy nincs kölcsönös és egyértelmű megfelelés a nyelvi jelek és a tárgyak között, nincs minden tárgynak egy neve és minden névnek egy tárgya.

[8] Ezért nem látszik helytállónak Locke ismert megállapítása, amely szerint egy definíció két oldala nem lehet *szinonima.*

[9] Pl. Richard Robinson szerint az „osztenzív definíciók" is definíciók. (Robinson: „Definition", Oxford 1954.) — Ezzel ellentétes Cornel Popa álláspontja: „Ostensive definitions are . . . not definitions taken properly." (Lásd Popa: Towards a Semiotical Theorie of the Definition; In: „Akten des XIV. Internationalen Kongress für Philosophie", Wien. 2—9. September 1968. III. Logik. etc. 1969. 114. — Továbbá Popa: Logicseszkije i gnoszeologicseszkije aszpekti osztenszivnich opregyelenyij; „Voproszi Filoszofii", 1969/12, 62—72.)

kifejezni, minthogy a definiálás az általánosító, absztrakt gondolkodás körébe tartozik.[10]

8. Van azonban más módja is annak, hogy közöljük s_2-vel A-nak az intenzióját, kérdésére egy definícióval is lehet válaszolni. Ekkor az L nyelv A deszignátorának intenzióját ugyanazon nyelvnek egy másik, mégpedig olyan B deszignátorával adjuk meg, amelynek az intenziója — a nyelvhasználatban — azonos A-nak az intenziójával.[11]

Pl. a kisgyermek (s_2) találkozik ezzel a régies magyar szóval: „evet", vagy ezzel a szóval: „bőregér". Kérdéseire s_1 így válaszol: „*Az evet ugyanazt jelenti, mint mókus*", „*A bőregér ugyanazt jelenti, mint denevér*". Vagy pl. egy s_2 megkérdezi, hogy mit jelentenek ezek a szavak: „permanens", „inzultus", „hipertónia", „pamflet", „kenotáphium", „inszolációs mállás" és s_1-től — rendre — a következő válaszokat kapja: „*Permanens ugyanazt jelenti, mint állandó*", „*Inzultus ugyanazt jelenti, mint sértés*", „*Hipertónia ugyanazt jelenti, mint magas vérnyomás*", „*Pamflet ugyanazt jelenti, mint gúnyos, becsmérlő hangvételű bíráló írás*", „*Kenotáphium ugyanazt jelenti, mint jelképes sír*", „*Inszolációs mállás ugyanazt jelenti, mint a kőzetek repedezése a napsugárzás hatására.*"

9. Ahhoz, hogy a válasz értelmes kommunikáció legyen s_2 számára (a 6. pontban írtakon felül) episztémikusan legalább az szükséges, hogy s_2 már a definíció közlése előtt ismerte (értette) a B definiens-deszignátort. Ellenkező esetben a definíció értelmetlen számára, a „választ" nem érti.

A definíció-válasz eredményeként bővül s_2 szókincse egy új deszignátorral, egy új szóval. Természetesen a definíció birtokában s_2 semmivel sem fog többet tudni A-nak a deszignátumáról, mint amennyit már korábban tudott B-nek a deszignátumáról. Pontosan annyit fog tudni az előbbiről, amennyit már korábban tudott az utóbbiról. A definiáló egyenlőség jobb oldala nem nyújt számára „episztémikus többletet" a balhoz képest. Ezért alkotják a szómagyarázó definíciók — a megismerés szempontjából — a definíciók alacsony szintjét.

10. Mégis a szómagyarázó definíciók „védelmében" szeretném megjegyezni a következőket. Ha pl. az egyszerű falusi ember korábban nem tudta, mi a „hipertónia", de valamilyen kezdeti ismeretei voltak arról, hogy mi a „magas vérnyomás", akkor — a már említett definíció birtokában — képessé válik arra, hogy a MAGAS VÉRNYOMÁSRA[12] vonatkozó összes korábbi ismeretét automatikusan átvigye az újonnan megtanult deszignátorra, a „hipertónia" szóra, összes korábbi ismeretét erről az objektív valóságról elhelyezze ezen új szó „mögé". Az — az esetleg hiányos, pontatlan — „szubjektív intenzió" és „szubjektív extenzió", amivel a „magas vérnyomás" szó rendelkezik s_2 számára, ettől kezdve, a „hipertónia" szónak s_2 számára adott „szubjektív intenziója" és „szubjektív extenziója" is lesz.

[10] Helyesen állapítja meg C. Popa: „Any definition materializes in language." (I. m. 1.1. pont.) — Salmon ugyanezt szűkebben mondja ki: „Intensional definitions are verbal." (I. m. 92.)

[11] Essler szerint: „Durch die Definition eines Ausdrucks wird seine Intension auf die anderer Begriffe zerückgeführt . . ." (I. m. 65.) — Rendkívül szabatos Copi logikájához fűzött következő megjegyzés: „A definition is always a statement of the meaning of a *symbol* . . . " „Note carefully that the definiens is not the *meaning* of the definiendum, but simply some other symbol . . . which . . . has the same meaning as the definiendum." (Ballard: Study Guide for Copi: Introduction to Logic. London 1968, 52.)

[12] A nyomdai kiemeléssel közvetlenül az objektív valóságra igyekszem utalni — nyelvi jele nélkül.

11. A definíciók itt tárgyalandó *második* episztémikus típusát *lényegfeltáró definíciónak* nevezem.

Az episztémikus szituáció, amelyben a definíció közlése megtörténik, most eltér a korábbitól: s_2 már a definíció közlése előtt értette nemcsak a B deszignátort, hanem az A deszignátort is. Bizonyos szubjektív ismeretei voltak azok deszignátumairól. De nem ismerte kellően A és B bizonyos kapcsolatát. Ebben az episztémikus szituációban a közölt definíció lényegesen többet nyújt s_2 számára a megismerés szempontjából, mint az előző típus. Ilyenkor s_2 ismeretei gazdagodnak az *objektív valóság* tekintetében is. Különösen ez a helyzet, ha A-nak és B-nek nem azonos az intenziója, ha tehát B másként, bizonyos más sajátosságaival írja le A-nak a deszignátumát.

Tegyük fel, hogy s_2-nek már bizonyos kezdeti ismeretei vannak pl. az ÁRAPÁLYRÓL (tudja azt, hogy az bizonyos tengermozgás, a tengerszint periodikus emelkedése és süllyedése, de nem ismeri az árapály és a Hold közötti összefüggést), a NAPFOGYATKOZÁSRÓL (tudja, hogy olyankor valami eltakarja a Napot, de nem ismeri a jelenség mélyebb okait), a BITONALITÁSRÓL (annyit tud róla, hogy az két hangnemmel függ össze, de ennél nem többet), a KENOTÁPHIUMRÓL (tudja azt, hogy ott senki sincs eltemetve, de nem többet) és a deszignátumok mibenlétére nézve feltett kérdéseire s_1-től rendre a következő definíció-válaszokat kapja: (1) „*Az árapály az a tengermozgás, amelyet a Hold vonzóereje idéz elő.*" (2) „*A napfogyatkozás az a jelenség, amely akkor áll elő, ha a Hold a Nap és a Föld középpontját összekötő egyenesen helyezkedik el.*" (3) „*A bitonalitás: a zenekar egyszerre két hangnemben játszik.*" (4) „*A kenotáphium a távolban elhúnyt jelképes sírja.*"

12. Ezek a definíciók — az itt tárgyalt episztémikus szituációban — emelik s_2 episztémikus szintjét magát a dolgot illetően, s_2 a definíció birtokában többet tud az A deszignátor deszignátumáról, mint amennyit korábban tudott. Új lényeges vonásokat, új összefüggéseket ismer meg. A definiáló egyenlőség jobb oldala *episztémikus többlettel* rendelkezik a balhoz képest. A közölt definícióból s_2 a definiendum számos új, lényeges sajátosságát ismeri meg.

Kiindulva abból, hogy az itt tárgyalt deszignátorok logikai megfelelője egy predikátumnév, a fentieket más szempontból is megvilágíthatjuk. Hasonló episztémikus szituációban a definíció a definiendum-predikátumnév intenzióját több komponensből álló, más predikátumnevek együttesének, egy összetett definiens-predikátumnévnek az intenziójával világítja meg.

13. Megfigyelhetjük a következőket. Egy L természetes nyelven kifejezett *egyazon* definíció más-más episztémikus szituációban hangzik el. *Ugyanaz* a jelsorozat kizárólag az adott episztémikus szituációtól függően minősül az egyik esetben puszta szómagyarázó, a másikban pedig lényegfeltáró definíciónak.

14. A 11. pontban (1)—(4) alatt írt példákban az összetett definiens-deszignátor több komponensből áll. A definíció olyan mértékben emeli s_2 episztémikus szintjét, amilyen mértékben ezeket a komponenseket érti, amennyit azok deszignátumairól tud.

Feltéve, hogy s_2 nem érti a definiens egy vagy több komponensét, s_2 akkor jár el helyesen, ha további kérdéseket tesz fel és további válaszok útján igyekszik tisztázni az ismeretlen komponenseket. Ha pl. s_2 korábban már tudott annyit a *parallaxisról*, hogy az valamilyen optikai jelenség, amikor a szemlélt tárgy valamilyen okból látszólag eltolódik és kérdésére s_2 ezt közli vele: „*A*

parallaxis a szemlélt tárgy látszólagos eltolódása a látószög megváltozása következtében", és s_2 (tegyük fel) nem tudja pontosan, mi a látószög, akkor bizonyára további kérdést intéz s_1-hez most már a látószög mibenlétére nézve. — Vagy pl. s_2 csak annyit tud a *riboszómáról*, hogy az valamilyen kis sejtrészecske és kérdésére s_1 ezt közli vele: „*A riboszóma ribonukleinsavból és fehérjéből felépülő parányi sejtrészecske. A sejtekben — általában — a határhártyákhoz (a membránokhoz) kötődve fordul elő. Felületén megy végbe a fehérjék szintézise*," — akkor s_2-nek, valószínűleg, számos további kérdeznivalója lesz és, esetleg, szakkönyvek egész sorát kell áttanulmányoznia, amíg az idézett definíció minden részletében világossá válik előtte.

A megismerés folyamata: előrehaladás az ismerttől az ismeretlen (a még nem ismert) felé. A megismerés útja — többnyire — kérdésekkel kezdődik és további kérdésekkel folytatódik. A gondolkodó ember kérdésekkel igyekszik bevilágítani abba a sötétségbe, amit az ismeretlen jelent számára. A lényegfeltáró definíciókra is érvényes David Hume megállapítása: „Minden felelet nyomában új kérdés kél, amely éppoly nehéz, mint az előbbi volt és amely további kutatáshoz vezérel."

V

15. A definíciók itt tárgyalandó *harmadik* episztémikus típusát az *extenziót megvilágító* definíciók alkotják. Hasonló definíciók közös objektív vonása az, hogy a definíció a definiendum és a definiens *extenziói* tekintetében tartalmaz bizonyos információt, éspedig azt, hogy a két extenzió azonos.

Induljunk ki a következő episztémikus szituációból: s_2 érti ezt a deszignátort: „vörösbőrű" és ezt is: „Amerika őslakója", de — történetesen — nem tudja, hogy ugyanazok az emberek vörösbőrűek, akik Amerika őslakói. Ekkor s_1 a következő — pusztán a két extenzió azonosságát kifejező — definíciót közli s_2-vel: „*Ugyanazok az emberek (ti. az indiánok) a vörösbőrűek, akik Amerika őslakói.*" — Más példa: s_2 érti ezt a deszignátort: „kitin" (azt is tudja, hogy az bizonyos szerves vegyületet jelent), érti ezt a deszignátort is „ízeltlábú", de nem ismeri azt a természettudományi összefüggést, hogy csak azoknak az élőlényeknek van kitinjük a kötőszövetükben, amelyeknek a lábai ízeltek. A két deszignátor extenzióinak kapcsolatára nézve s_1 ezt közli s_2-vel: „*Azok és csak azok a lények rendelkeznek kitinnel, amelyeknek a lábai ízeltek.*"[13]

16. Milyen episztémikus szituációban értelmes kommunikáció s_2 számára egy hasonló extenzionális definíció közlése? Csak akkor, ha s_2 már korábban értette mind az A, mind a B deszignátort, de nem tudta, hogy a két deszignátornak azonos az extenziója. Ha s_2 a definíció közlésekor ilyen előzetes ismeretekkel már rendelkezett, akkor egy hasonló extenzionális definíció emeli s_2 episztémikus szintjét: tudomást szerez egy extenzionális azonosságról és így az *objektív valóság* tekintetében arról, hogy vannak bizonyos individuumok (legyenek ezek a W halmaz elemei), amelyek *egyszerre (konjunktive)* rendelkeznek a T^1 és a T^2 tulajdonságokkal.[14]

[13] Quine példája két extenzió azonosságára és a két intenzió nem-azonosságára: „szívvel rendelkező lények" — „vesével rendelkező lények". (Az empirizmus két dogmája; „Magyar Filozófiai Szemle", 1973/1—2. 231.)

[14] A konjunktiv tulajdonságokról, amilyen pl. „P és Q", lásd D. M. Armstrong: Towards a Theory of Properties: Work in Progress on the Problem of Universals. („Philosophy", 1975., 50. 245. és köv.)

17. Ellenkező esetben, ha tehát s_2 a definíció közlése előtt nem értette sem az A, sem a B deszignátort (vagy csak az utóbbit értette), akkor hasonló definíció-válaszok nem jelentenek számára értelmes kommunikációt.

Világos továbbá, hogy egy olyan kommunikáció, amely csupán két deszignátor, A és B extenzióinak az azonosságát közli s_2-vel, semmilyen információt sem tartalmaz A-nak és B-nek az intenziójára nézve, mert egy puszta extenzió nem determinál egy bizonyos intenziót. Ezért nem osztom *Salmon* következő megállapítását: „. . . . we may specify the meaning of a word through its extension, or we may specify its meaning through its intension."[15] Úgy vélem, hogy pusztán egy extenzió megadásával nem lehet egy bizonyos jelentést „specifikálni".

18. A 16. pontban leírt episztémikus szituációban s_2 hasznos ismereteket szerez A-nak és B-nek az extenziójára nézve, de — pusztán az említett kommunikáció alapján — még nem válik ismertté előtte az A és a B deszignátorok extenzióját reprezentáló halmazoknak a számossága, sem pedig az, hogy (egy adott helyen és időben) konkréten mely elemekből áll a kérdéses halmaz.

Azonban tudunk példákat arra, hogy az extenzionális definíció az utóbbi információkat is tartalmazza. Tegyük fel, hogy egy tanuló már ismeri a kontinenseknek ezt az intenzionális definícióját: „*A kontinensek a Föld azon nagy szárazföldjei, amelyeket vagy minden oldalról, vagy több oldalról a világóceánok veszneknek körül*,"[16] — de nem tudja pontosan, hogy *melyek* a kontinensek és tanára (s_1) ezt közli vele: „*A kontinensek: Eurázia, Afrika, Észak-Amerika, Dél-Amerika, Ausztrália, Antarktisz.*" Ebből az extenzionális definícióból s_2 (az adott episztémikus szituációban) tudomást szerez a „kontinens" deszignátor extenzióját reprezentáló halmaz számosságáról is és arról is, hogy pontosan mely elemekből áll ez a halmaz.[17]

[15] Salmon, i. m. 91.

[16] Gorszkij példája. (D. P. Gorszkij: Opregyelényije", Moszkva 1974, 82.)

[17] Hasonló esetekben a definiendum valamely tulajdonság, de a definiens nem egy, az előbbivel azonos extenzióval rendelkező másik tulajdonság, hanem egy, elemeinek felsorolásával megadott halmaz. Ilyenkor (logikai sajátosságait tekintve) a definíció bal oldalán egy predikátumnév áll, jobb oldalán viszont a predikátumnév extenziójába tartozó individuumok nevei.

A FELELŐSSÉG ETIKÁJA — AZ ETIKA FELELŐSSÉGE*

FARKAS ENDRE

Az utóbbi időben — de a XX. században általában — a mindennapi, az elméleti és a politikai tudatban is, egyre gyakrabban vetődik fel a felelősség problémája, amelynek gyakoriságát, élességét néhány jellemző példa is jelzi. Századunkban olyan tragikus események zajlottak le, s napjainkban is olyan társadalmi megrázkódtatások érnek bennünket, amelyek a becsületesen gondolkodó emberek milliói számára is elemi erővel vetik fel a felelősség problémáját. Gondoljunk csak a fasizmusra, az igazságtalan háborúkra, az atomrobbantásokra, Vietnamra és Chilére, a bioszféra veszélyeztetésére, a technikai és a természettudományok szakembereinek felelősségére. Olyan események ezek, amelyek mellett nem lehet közömbösen elmenni, s melyeket nem lehet a hagyományos moralizálással sem megítélni, sem elítélni. Az egész emberiség fejlődésére ható olyan események ezek, amelyek minden gondolkodó embert rádöbbentettek arra, a marxizmus által már régen megállapított tényre, hogy a felelősség túlnő az egyén cselekvésén, s ezért osztályok, nemzetek, társadalmi formációk felelősségét is meg kell ítélnünk. A kommunisták már régóta így gondolkodtak, s ezért is építettek pl. a pártnak, a proletariátusnak a történelmi haladás, a nemzetközi munkásmozgalom és a nemzet ügye iránti felelősségére, s ezért voltak képesek a nem egyéni, nem perszonális bűn formájában megjelenő társadalmi igazságtalanságot, a kizsákmányolást, a gyarmatosítást, a népirtást elítélni: a felelősséget, az egyénen túl, a közösségre is érvényesnek tekintették. A dialektikusan gondolkodó marxisták számára a kollektív tettekért való egyéni felelősség problémája elvileg is „könnyebben" megközelíthető, mint a polgári humanisták számára, akiknél csak a fasizmus legyőzése után vált problematikussá a napóleoni meghatározás: „kollektív bűnökért senki sem felelős", s alakult ki az új elv: „kollektív bűnökért mindenki felelős". De a „senki sem felelős" és a „mindenki felelős" elve elméletileg egyaránt eléggé mechanikus, a gyakorlatban pedig egyaránt felment az egyéni felelősség alól. A polgári tudatban azonban a kollektív felelősség egyéni felelősséggé transzformálásának elméleti mechanizmusa mind a mai napig nem jött létre.

Egy másik, újszerűen felvetődő probléma, az egyéni felelősségen belül, a szándék és a következmény felelősségén túlmenő, társadalmi eredményért való felelősség. A morális felelősség egyszerű társadalmi viszonyok között normálisan a szándékra, a tettre, s a cselekvés belátható következményeire vonatkozik. Ma már azonban vannak olyan tevékenységi formák, amelyeknek a fel nem ismert következményei az egész emberiség életére kihatnak, s amelyek

* A cikk alapjául a készülő „Etika" jegyzet hasonló témájú jegyzete szolgált. (Tananyag.)

távol állnak, sőt ellentétesek lehetnek a cselekvő morális céljával. Gondoljunk csak az atomenergiára, vagy egyéb természettudományos felfedezések (pl. a genetika eredményei, a mutációba való beavatkozás) társadalmi hatására. Ezért ma már a felelősség terrénumába beletartozik, a közvetlen hatásán túli, a társadalmi eredményeknek, következményeknek a figyelembevétele is.

Vagy — saját problémáink közül választva — vegyük a munkaviszonyok ellentmondásosságának sajátos megnyilvánulását, amely felveti a morális és a tárgyi felelősség dialektikájának kidolgozását. A szocialista társadalom anyagi viszonyaiból eredő elv a „mindenki képessége szerint — mindenki munkája szerinti" norma. A „mindenki képessége szerinti" elvben a képesség erkölcsi értelmű, megkívánja: mindenki tegyen meg mindent, ami tőle telik és elvárható. Ha az egyén emberségét, felelősségét nézzük, és ha az egyén a fenti elv szerint cselekszik, akkor mindenki egyenértékű: a segédmunkás, a mérnök és az egyetemi tanár is. De a „mindenki munkája szerinti" elv, az egyenlőség mellett, már bevezeti a differenciálást: a bérezés, a teljesítmény a felelősség szintje szerint is változik, eszerint lesz nagyobb vagy kisebb. Igen ám, de a „felelősség" a kétféle összefüggésben már nem azonos: az első esetben morális, a másodikban tárgyi felelősségről van szó, s ha ezeket nem választjuk külön, akkor a technicizmus, az elit-elmélet morális apologetikájára adunk lehetőséget. Tudjuk, nagyon könnyű néhány fogalmi csúsztatással hamis ideológiát gyártani. Nézzünk egy ilyen okoskodást. Első tétel: a felelősség súlya a személyiség erkölcsi értékének fokmérője. Második tétel: minél magasabb pozícióban van valaki, annál nagyobb a felelőssége. Harmadik tétel: a felelősség fokával párhuzamosan nő a fizetés nagysága. Zárótétel: amennyi a pénzed, annyi az értéked; minél kisebb pozícióban vagy, annál kisebb a felelősséged, tehát emberséged is csökken.

Nézzük ugyanezt a viszonyt a szabadság—felelősség vetületében. A beosztott azt mondja: minél nagyobb vezető valaki, annál inkább lehet önálló, annál inkább lesz a maga ura; tehát növekszik a szabadsága és csökken a kötelezettsége, azaz kisebb lesz a felelőssége. A vezető ezzel szemben így okoskodhat: nincs szabadságom, mert ide is, oda is elkötelezett vagyok, hiszen minél szélesebb skálán dolgozik az ember, annál inkább meghatározott; a beosztottnak viszont kisebb lévén a felelőssége, nagyobb a szabadsága, mert kevesebb erő által meghatározott.

Egyáltalán nem mesterségesen konstruált probléma ez. Nagyon jól érzékelteti a szabadság és a felelősség szoros összetartozását, kölcsönös feltételezettségét a köznapi tudat szintjén, még akkor is, ha ez az összetartozás itt a polgári felfogásra támaszkodó hamis formában jelentkezik. A hamis forma: a szabadság és felelősség szembeállítása, s ez igen széles körben elterjedt. Politikai vonatkozásban így jelentkezik: az elkötelezettség, a fegyelem, a felelősség kizárja az önállóságot, a kritikai szemléletet, a szabadságot; a szabadság pedig ellentétes a fegyelemmel, a felelősséggel. Tehát negatívan tartoznak egybe — az egyik csökkenésével nő a másik, és fordítva, a másik korlátozásával gazdagodik az első. E felfogásban a szabadság: önkibontakozás — a felelősség pedig korlát, a szabadság pozitív érték —, a felelősség negatív jelenség. Igaz, létezik a közkeletű szemlélettel ellentétes polgári felfogás (egzisztencializmus), mely a szabadságot és felelősséget nem állítja szembe egymással, hanem ellenkezőleg, a kettőt szinte azonosítja (abszolút szabadság—abszolút felelősség), de ebből nem a felelősség felértékelése, hanem a szabadság „leértékelése" származik: a felelősségtől való félelem a szabadságtól való rettegéssé válik.

Az említett társadalmi-politikai vonatkozások s a rájuk reagáló torz elméletek újabb történelmi és elméleti kérdést vetnek fel: vajon a felelősség elméleti degradálása, s a felelősségtől való félelem nem járul-e hozzá a felelősség elvesztéséhez? S a felelősség elvesztését nem kell-e negatív történelmi folyamatnak, az elidegenedés megnyilvánulásának tekintenünk? — Megfordítva a gondolatot, nem kell-e a felelősséget értékként kezelnünk, a felelősségtől való félelem helyett pedig nem az érte való harc fejezné-e ki a történelmi haladás újabb csomópontját? Az értékek, az emberi jogok gyűjteményét nem kellene-e egy újabb joggal gazdagítani: a felelősség jogával, az ember jogával arra, hogy felelőssége legyen, hogy közössége és önmaga sorsának aktív alakítójává, alkotójává válhassék? Az elméleti probléma tehát az, hogy a felelősség problémakörét, a beszámíthatóság és a felelősségrevonás mellett egy újabb területre, a gyakorlati felelősség területére terjesszük ki, s vizsgáljuk meg a gyakorlati magatartás értéktartalmát.

Már az itt érintett problémák is — amelyekhez még továbbiakat tehetnénk hozzá — meggyőzően érzékeltetik, hogy a felelősség széles spektrumú, a valóság sokoldalú kapcsolatait, feszültségeit kifejező kategória. Éppen ezért szükségessé vált egy gazdagon differenciált, de egységes felelősségelmélet kialakítása. A jelenben ez még csak igény — az egységes felelősségelméletnek még csak a körvonalai láthatók, kidolgozása a filozófia, a szociológia, a politika, az etika, a pszichológia és a pedagógia művelőinek a közös tevékenységétől várható. A legtöbbet — egy konkrét vonatkozásban, a felelősségre vonás területén — eddig a jogelmélet tette, s a marxista etika is számos összefüggésre hívta már fel a figyelmet. Meg kell azonban mondanunk, hogy még a marxista etika sem kezeli a felelősség problémáját jelentőségének megfelelően. Nem sorolja kutatásának kiemelt területei közé, holott — megítélésünk szerint — a szabadság—felelősség problematikája az etika egyik központi összefüggése.[1]

A feladat tehát előttünk áll és tudnunk kell, hogy a kidolgozás során a Marx előtti vagy a jelenkori polgári etikai hagyományokra e kérdésben nem igen támaszkodhatunk. Sajátos tény, de sem a Marx előtti nagy etikák, sem a jelenkori polgári etikák nem kezelik a felelősséget központi kérdésként. A felelősség nem kapott rendszerező helyet sem az arisztotelészi, sem a tomista, sem a kanti etikában, és a mai polgári koncepciókban is megmaradt az ún. szabadakarat egyik vetületének. Érdemes lenne ennek okát nyomon követnünk. Valószínűleg arról van szó, hogy a felelősség kérdésének megoldása nemcsak a külső—belső, az objektív—szubjektív dialektikáját feltételezi. Már önmagában is — ha konkrét kutatás tárgyaként szerepelne — túlmutatna a perszonális egyének viszonyára korlátozott etikai kérdésfeltevésen, s a társadalmi viszonyoknak az etikába való beáramlását hozná magával, ami eleve gátlást vált ki a polgári individualista módszer képviselőinél.

Persze ez nem jelenti azt, hogy a marxista etika kihasználta volna már lehetőségeit. A felelősség problematikájának sokirányú megközelítése még nem állt össze egységes egésszé, s nem foglalta el az etika struktúrájában a rendszerező szerepet. Felfogásunk szerint a szabadság—felelősség — abból eredően, hogy egyszerre leíró, értékelő, reguláló és imperatív funkciójú kategória — a marxista etika egyik rendszerező elve. S azért lehet rendszerező, mert maga is több vonatkozású. Ha a felelősségről van szó, mindig egy felelősségstruktúrát kell

[1] Lásd erről Ádám György „Felelősségelmélet alapjai" c. kandidátusi disszertációját. Kaszalopov—Markov: „Szabadság és felelősség", Miszl. kiadó, Moszkva 1971.

elképzelnünk, s az egyik vagy másik kutatott vonatkozást a struktúra egészében elfoglalt összefüggéseikre utalva kell vizsgálnunk.

A felelősség először is — alanya szerint — lehet egyéni és kollektív (közösség, állam, osztály), másrészt — tárgya szerint — az alapvető tevékenységi szféráknak megfelelően — politikai, gazdasági, jogi, művészi, erkölcsi. E cikk keretében csak az egyén erkölcsi felelősség szféráját érintjük, de már itt is számos összefüggéssel találkozunk.

Az alábbi kérdőmondatban: „felelős-e az ember, amikor felelősségre vonják felelősség mulasztásért, s milyen felelősségtudattal éli ezt át?", a „felelősség" szó többször szerepel, nyilvánvalóan más és más értelemben. A mondat sorrendjében a következő tartalmakat fejezi ki. Először a felelősség mint beszámíthatóság merül fel, azaz itt a filozófiai-etikai kérdés: az egyén felelős mivolta, s annak mértéke. A második esetben a felelősség már nem a beszámíthatóság, hanem a beszámítás, az értékelés, az érdemesítés, a meg- és elítélés — jogi terminológiával a felelősségre vonás mechanizmusát jelzi. A következő a felelősséget mint gyakorlati magatartást fogja fel, azt a tartalmat foglalja magában, amelyet az adott egyén konkrétan realizál, illetve elmulaszt, tehát gyakorlati felelősségének követelményét, realizálásának fokát, azaz a felelős magatartást. A negyedik vonatkozás az előzők szubjektív átélését, a felelősség tudatosítását jelenti. A felelősség problémája etikai vonatkozásban tehát minimálisan ezt a négy területet tartalmazza:

a) a felelősség mint beszámíthatóság, mint az egyén felelős mivolta,
b) a felelősség mint értékelés, felelősségmegítélés (felelősségre vonás),
c) a felelősség mint gyakorlati felelősség, mint felelős magatartás,
d) a felelősség mint a felelősség tudatosítása (tág értelemben vett felelősségtudat).

Vizsgálat alá véve ezeket az összefüggéseket, látható, milyen széles terjedelmű és gazdag tartalmú e fogalom. Áthatja az ember közösséghez fűződő kapcsolatrendszerének egészét, formáját és tartalmát; a céltól az eredményig, mégpedig kétkörös kapcsolatként: előre látó felelősségként és a tett utáni értékelő felelősségként. Ugyanakkor minden mozzanatában kapcsolódik a szabadsághoz is. Miképpen a szabadság kategóriájában megkülönböztetjük a formai és a tartalmi oldalt, az objektív viszonyt és a szubjektív átélést, ugyanaz a felosztás érvényes a felelősségre is.[2] E tekintetben az a) és b) vonatkozás — a felelősségnek mint alakzatnak, képességnek és megítélési mechanizmusnak a formájára vonatkozik, a c) pedig az ezen formát megtöltő tartalom; az a), b) és c) vonatkozás sajátos társadalmi (a szubjektum gyakorlatát is magába foglaló) objektivitás, a d) pedig ennek szubjektív felismerése. A strukturális hasonlóságon túl a felelősség és a szabadság tartalmilag is egymás korrelátuma, s amint erkölcsről nem beszélhetünk szabadság hiányában, éppen úgy felelősség

[2] Makai Mária: „Az erkölcsi tudat dialektikája", Kossuth 1968. A témakört átfogó legfontosabb magyar nyelvű irodalom: Földesi Tamás: „Az akarat—szabadság problémája", Kossuth 1960.; Szabó András György: „Törvény és ember", Kossuth 1962.; Eörsi Gyula: „A jogi felelősség alapproblémái", Akadémiai 1961.; Heller Ágnes: „A szándéktól a következményig", Magvető 1970.; Ancsel Éva: „A szabadság dilemmái", Kossuth 1972.; Farkas Endre: Szabadság és egyéni felelősség; „Valóság", 1962/12.; Czakó Mihály: Szándék és következmény; „Tájékoztató", 1966/4.; Lukács József: Történelem és felelősség; „Világosság", 1967/6.; Mód Aladár: Sors és felelősség; „Valóság", 1962/2.; Ádám György: A felelősség általános problémái; „Tájékoztató", 1969/1.

hiányában sem, sem a gyakorlati életben, sem az elméleti problémák megoldásakor.

A marxista etika hazai és nemzetközi irodalmában a felelősség mint beszámíthatóság (a) és mint felelősségre vonás (b) eléggé részletesen kidolgozott kérdés, jóval szerényebb a (c) és a (d) vonatkozás irodalma. Az alábbiakban — röviden, a teljesség igénye nélkül, mind a négy összefüggést érintem, bár a c) és d) pontokban megfogalmazott összefüggésekkel valamivel bővebben foglalkozom, s csak azzal a céllal, hogy a felelősség struktúrájában elfoglalt helyüket és az egymáshoz való viszonyukat érzékeltessem.

A) FELELŐSSÉG MINT BESZÁMÍTHATÓSÁG

A felelősség első kérdése: a beszámíthatóság. Igaz nem a mindennapi tudatban — ott a felelősség gyakorlata és konkrét értékelése merül fel —, hanem az elméleti gondolkodásban. Az elméletnek, mielőtt eldönthetné, hogy miért és mennyiben felelős az egyén, először állást kell foglalnia abban a kérdésben, hogy egyáltalán felelős-e az egyén vagy sem, azaz az egyén aspektusából nézve: igazságos-e az erkölcsi megítélés, a felelősségre vonás vagy sem.

Világosan látható, hogy itt nem az erkölcsi megítélés, nem az erkölcsi felelősségre vonás mértéke és mechanizmusa, hanem az egyén felelős mivoltának filozófiai szempontból való megalapozottsága a megoldandó feladat. Az, hogy az egyén felelős vagy sem, azaz tettei beszámíthatók vagy sem, az ún. szabad akarat problémájának megoldásával áll szoros összefüggésben. Az etika történetében mindig így fonódott össze a felelősség és a szabad akarat problémája.

Valóban, a szabadság, pontosabban a szűkebb vonatkozásának, az ún. szabad akarat filozófiai problémájának megoldása előfeltétele a felelősség kérdésére adandó helyes válasznak. Addig, amíg az előzőt nem oldják meg, addig az utóbbi is megoldatlan marad. Itt nem térünk ki sem a filozófiatörténeti áttekintésre, sem a kérdés kapcsán a marxista filozófián belüli vitákra (lásd pl. Földesi Tamás, Heller Ágnes, Szabó András György koncepcióit). Véleményünk szerint a dialektikus determinizmus viszonylagos tevékenységi autonómiájának koncepciója nyújtja a legelfogadhatóbb megoldást, nemcsak logikai zártsága, de „alkalmazhatósága", ezen belül az etikával való kapcsolata miatt is. A beszámíthatóság problémáját is csak erre a koncepcióra építhetjük ellentmondásmentesen (lásd Farkas Endre: „Egyéniség és szabadság", Kossuth 1968.) Elégséges, ha csupán arra utalunk, hogy a viszonylagos cselekvési autonómia magába foglalja, megszüntetve-megtartva a „determinizmust" is és a „szabadságot" is. E két oldal egységére építve megmagyarázhatóvá válik az erkölcsi felelősség is. Ugyanis ha az autonómia nem lenne viszonylagos, ha nem foglalná magában a determinizmus mozzanatát, akkor felelősségről szó sem lehetne, hiszen az ember tevékenységét ha a külső környezet (közösség, erkölcsösség stb.) nem határozná meg, akkor érthetetlen lenne, hogy ki előtt és mihez viszonyítva felelős az egyén tetteiért.

Másrészt ha ez a viszonylagos cselekvési autonómia nem lenne reális autonómia, akkor a felelősség sem lenne reális. Az ember azért felelős tetteiért, cselekedetei azért számíthatók be neki, mert, a viszonylagos tevékenységi autonómia keretén belül, a választásaiban, cselekedetei kialakításában, meghatározott keretek között ő maga is részt vesz. A külső körülmények, egy adott szituációban és időintervallumban, többféle cselekvési lehetőséget hordanak magukban,

s az, hogy egy konkrét ember miért éppen úgy, és nem másképpen cselekedett, az tőle mint személyiségtől is függött.

A viszonylagos cselekvési autonómia az ember — a valóság minden más jelenségétől (természeti objektum, állatvilág) — megkülönböztető sajátos képessége, az ember „lényegi ereje" (Marx). S minél átfogóbb, szélesebb az autonómiája, annál nagyobb, annál magasabb fokú a felelőssége is, minél szabadabbá válik a társadalmi haladás során az ember, annál inkább válik felelős lénnyé is. Természetesen miképpen a szabadság sem lehet sohasem abszolút, akképpen a felelősség sem. Az abszolút szabadságot és felelősséget korlátozó tényezők közé tartozik a felelősségre vonás is, mint a felelősség immanens része. A felelősségre vonás, mint külső erő, az emberi tevékenység tartalmának befolyásolója, s így a felelősségre vonás a felelősség motívumává válik. Már csak azért is paradox lenne az abszolút felelősség, mert maga a felelősségre vonása determinálja az egyén választását, következően, ahogy az egyén nem abszolút szabad, úgy abszolút felelős sem lehet. Bár az igaz, hogy az autonómia szélesedésével nő az egyén felelős mivoltának foka is (lásd vezető—beosztott felelősségének mértékét).

B) FELELŐSSÉG MINT ÉRTÉKELÉS

Az etika történetében arra a kérdésre, hogy mit kell elsősorban erkölcsi megítélés tárgyává tenni, két nagy, egymással ellentétes irányzat alakult ki: a szándék-etika és a következmény-etika. Mindkettő kiemelte az emberi magatartás egységéből az egyik oldalt és abszolutizálta azt. Érvelésükben gyakran arra a mindennapi tapasztalatból származó ellentmondásra támaszkodtak, amely szerint az emberi tevékenység belső céljai és eredményei nem esnek egybe. Közismert a híres mondás „a pokolhoz vezető út is jó szándékkal van kikövezve".

A két szélsőséges és a kettő között számtalan mérsékelt vagy éppenséggel eklektikus irányzat zsákutcáiból csak úgy találhatunk kiutat, ha túllépünk a szándék- és következmény-etikák közös elméleti hibáin: ha a személyiséget egységes egésznek tekintjük, s nem osztjuk fel dualista módon, testre és lélekre, szabad és szükségszerű tényezőre, azaz, ha az objektívat nem állítjuk szembe a szubjektívval, ha az embert társadalmi lényként megértve, az ember élettevékenységének egészét — s nem egyik vagy másik részét — társadalmi értékű hatásán keresztül mérjük le.

A fentiekkel szinte valamennyi marxista egyetért, de a jelenkori irodalomban van olyan irányzat, amely a szándék- és következmény-etikák egyoldalúságát a tett prioritásával próbálja leküzdeni. Az etikusok egy része az erkölcs totalitásából kiemel egy mozzanatot — a tettet —, s ezt tartja az erkölcs egyetlen vagy legfőbb, objektíve értékelhető megnyilvánulási területének. Ennek megfelelően az elsődlegesség, a primátus merev feltételezése következményeként a különböző szerzők gyakorta tett-etikának, cselekvés-etikának, quasi-következmény-etikának értelmezik a marxista etikát.

Földesi Tamás pl. az „Akaratszabadság" c. munkájában így ír: „A cselekedetek objektív hatása és az emberi akarat szándéka nincsenek egyenrangú viszonyban egymással, hanem a szándék alárendelt szerepet játszik a cselekedetek erkölcsi megítélésénél."[3] „Etikánk az erkölcsösség értékelése szempont-

[3] Földesi Tamás, i. m. 318.

jából mégis a tettet, a cselekedetet tartja döntőnek... Etikánk tehát nem szándék-etika, hanem cselekvés-etika."[4] Eörsi Gyula véleménye szerint: „Az erkölcs területén a követelmény-etikának és nem a szándék-etikának kell érvényesülnie, hiszen az embereket nem aszerint ítéljük meg, hogy mit akartak, hanem, hogy mit tettek."[5] Nem kétséges, hogy Eörsi Gyula a követelmény-etika fogalmán a joghoz hasonlóan „pszichikai eredményfelelősséget" (119.), azaz szintén cselekvés-etikát ért. Így vélekedik Siskin professzor is „Marx és Engels magától értetődőnek tartották, hogy az emberről nem kijelentései, hanem tettei alapján kell ítéletet alkotni".[6]

Érdekes — bár egészen más meggondolásból Heller Ágnes az „Etika" jegyzetében a következő álláspontot képviselte: „A következmény — írja — nemcsak beszámítható, hanem az ítéletben primátusa van. Ezért az ember lényének, tettének erkölcsi megítélésében objektíve mindig a következmény értékelése játssza a fő szerepet."[7] Nem kétséges, hogy Heller valójában az erkölcsi tett primátusára gondol, s nem távoli következményére. S azért tartja ezt elsődlegesnek, mert az embereket elsősorban a társadalmi hasznosság érdekli.

A tett, a cselekedet prioritásának hívei azzal érvelnek, hogy 1. a tett azért elsődleges, mert a szándék az szubjektív és csak a tett hord magában objektív szociális tartalmat; 2. s továbbá, ahogy népeket, osztályokat sem aszerint ítélnek meg, hogy mit mondanak magukról — még Marx gondolatát is idézik a társadalmi tudat és társadalmi lét összefüggéséről — úgy az egyéneket is tetteik, s nem szándékaik alapján ítélhetjük meg. 3. Különben is a szavak és tettek, a szándék és tett között ellentmondás lehet, s ez esetben a társadalmi hasznossága miatt a tett megítélése lesz az elsődleges.

A „tett-" és „cselekvés-etika" érvei azonban nem eléggé meggyőzőek. Az első érvhez kapcsolódva, megállapítható: Igaz, hogy a tett nemcsak az egyéné, hanem társadalomé is, igaz, hogy a szándék a tettben objektiválódik, s itt derül ki társadalmi tartalma, ám az az állítás már nem állja meg a helyét, hogy a szándék csupán szubjektív, s mentes lenne minden társadalmi tartalomtól. (Azt el kell ismernünk, hogy gyakran nehezebb feltérképezni, bonyolultabb megfejteni, mint a tett tartalmát.) Ha nem szakítjuk el az egyént a társadalomtól, a szubjektumot az objektumtól, akkor az egyén benső munkáját, szándékát is társadalmi eredetűnek és tartalmúnak kell felfognunk. A reális ember és a közvélemény a mindennapi életben általában valóban így jár el. Ezért nemcsak a tettet értékeli, de megítéli a szándék társadalmi tartalmát is. A szándék, a meggyőződés — ha felismerjük — sajátos társadalmi érték: valamiféle erkölcsi hitellevél, garancia arra, hogy az egyén hasonló körülmények között hasonlóan fog cselekedni. E garancia nélkül a tett értéke jóval kisebb lenne.

A tett-etika hívei viszont gyakran elfelejtkeznek arról, hogy mivel nincs önmagában vett erkölcsi cselekvés, illetve, mivel a tettnek erkölcsi értékén túl szociális tartalma is van (gazdasági-politikai, jogi-pedagógiai stb.), következésképpen nincs, nem lehet tiszta erkölcsi értékelés sem. Amikor értékelünk, akkor általában egységes erkölcsi-szociális értékelést végzünk. Ha pedig a maga-

[4] Ágoston György: „A kommunista erkölcs tartalma", Budapest, Tankönyvkiadó 1961, 5.
[5] Eörsi Gyula, i. m. 122.
[6] Siskin: „A marxista etika", Moszkva 1963, 205 (oroszul).
[7] Heller Ágnes, i. m. 176.

tartást szociális vonatkozásban vizsgáljuk, mivel ebben az esetben nemcsak erkölcsileg értékelünk, valóban a tetté lesz a dominancia. Az általános szociális értékelés nyilvánvalóan befolyásolja az erkölcsi megítélést, s innét eredhet a látszat, hogy a tetté a prioritás. Holott, ha elvileg „tiszta" erkölcsi értékelést végzünk — ami természetesen gyakorlatilag lehetetlen, de elméletileg lehetséges —, azt kell megállapítanunk, hogy a magatartáson belül a tett és a szándék között nincs elvi prioritás: primátusa a társadalmi érdekeknek van, melyekhez a szándékot is és a tettet is viszonyítanunk kell.

A tett-etika következő érve az, hogy az embereket nem szavai, hanem tettei alapján ítéljük meg. Ez igaz is, meg kevés is. A szociális hasznosság szempontjából valóban elsősorban az ember tettei az érdekesek, erkölcsi vonatkozásban azonban a szavak és a tettek összhangja is a megítélés tárgyát képezi. Ha nem vizsgálnánk a szavak és tettek viszonyát, nem tudnánk megkülönböztetni pl. a képmutatást a becsületességtől. A kapcsolatuk még ennél is összetettebb. Ugyanis két síkról van szó: egyik oldalról a szó és tett lehetséges ellentmondásáról, másik oldalról a szándék és tett lehetséges ellentétéről. Az első eset a szándék és tett ellentmondásának nem tipikus formája, hiszen a szó már maga is tett. A szavak már erkölcsi és jellembeli tettek, a szavak, szándék (hirdetett, bevallott vagy rejtett) megnyilvánulásai. A szavak és tettek ellentétét tehát mint két cselekvés közötti ellentmondást kell felfognunk. Eközben előfordul, hogy a szavak precízebben adják vissza a szándékot, sőt adekvátabban tükrözik azt, mint a tett. Ez esetben a szándék és tett tipikus erkölcsi ellentétével van dolgunk. Ez viszont két irányba mutathat: nem csak a tett lehet más irányú (negatív), mint a szándék (pozitív), de a szándék is lehet más tartalmú (negatív), mint a tett (pozitív). Ez azonban éppen a szándék, a benső munka értékelésére hívja fel a figyelmet.

A tett-etika hívei valójában csak látszólag tették túl magukat a szándék- és követelmény-etika hibáin. A valóságos felülemelkedéshez az kell, hogy a személyiség egységes szemléletéhez jussunk el, a cselekvő szubjektumot, tevékenységét a társadalmi környezet totalitásában vizsgáljuk.

Ha eszerint akarunk eljárni, akkor az egyéni cselekvés erkölcsi tartalmának értékelésekor a következő összetevőket kell figyelembe vennünk: 1. az objektív, külső környezetet, 2. a cselekvést előkészítő benső munkát (szándékot stb.), 3. az objektív tetteket, 4. a tettek következményeit.

1. *Az objektív, külső környezet.* Az erkölcsi magatartás megítélése nem mehet végbe a külső környezet figyelembevétele nélkül. A külső környezet az, ami feladatot állít az ember elé, cselekvésre ösztönzi, sőt formálja magát az egyéniséget is. A szándék- és következmény-etika képviselői az erkölcsi megítélésnél lebecsülik, sőt elvonatkoztatnak ettől a külső környezettől.

Az erkölcsi megítélés feladata természetesen nem a külső környezet értékelése. A megítélésnél az egyén magatartásának a lényegét értékeljük. Az erkölcsi megítélés fő oldala ezért az a terület, ahol az egyén aktivitása konkrétan megjelenik: ez pedig a viszonylagos tevékenységi autonómián alapuló magatartási oldal, azaz az ember benső munkája, az objektív tettek és a tettek következményeinek egy része.

2. *A cselekvést előkészítő benső munka.* A benső munkát a hagyományos etikák a szándék fogalmával illették. Mi inkább az említett kifejezést használjuk, mert pontosabban fejezi ki a tükrözendő tartalmat. A benső munka egy bizonyos, minket érdeklő felosztásban a következő szakaszokból tevődik össze: 1. motiváció és célkitűzés (ösztönök, kívánságok, érzelmek, szenvedélyek, érde-

kek kiváltódása), 2. megfontolás-választás, 3. szándék, 4. elhatározás, 5. belső akarati-lelki cselekvés.

A külső környezetből jövő erők a tevékenységi autonómia prizmáján keresztül megtörnek, az egyén belső feltételein keresztül realizálódnak. Az egyén az ingerek (ösztön, szükségletek, érdekek ismeretei) hatására, egyéniségének megfelelően mérlegeli a szituációt, megfontolja a különböző motívumokat, választ a lehetséges, de heterogén hatások közül és ennek megfelelően feladatot állít maga elé. Ezt követi a szándék. Az egyén felteszi magában a kérdést: miért, minek az érdekében cselekedjen így vagy úgy, s a kérdés megválaszolásával a választott feladatot tudatosítja magában, összhangba hozza társadalmi erkölcsi ideáljával, megindokolja életcéljából, életszemléletéből, egyéni erkölcsi tudatának sajátosságaiból eredő erkölcsi ítéletekkel. A szándék tehát ebben az etikai értelemben a *választott feladat tudatosítása*, a konkrét céloknak az általános életcél által való alátámasztása. Amit határozok, az a cél, s aminek alapján határozok, az a motívum, s a kettő tudatosítása: a szándék. A szándék, mint a tettek „megmagyarázása", a cselekedet előkészítésének egyik legdöntőbb determinánsa. Nem a szándék a cselekedetek kiváltó oka — de ez adja meg irányultságának az alapját, ez igazolja, indokolja a tettet. A szándékkal sem zárul le a benső munka, ez még csak „lehetséges akarat", s a tett és a szándék között az elhatározás, „a cselekvőképes akarat" áll. Majd ezt követi az akarati-lelki cselekvés; a tett gondolati főpróbája: az egyén gondolatban lejátssza, elképzeli tettének véghezvitelét és következményeit. A benső munka még itt sem fejeződik be, mert nemcsak előkészíti, de végig is követi a cselekvést (különösen világosan megfigyelhető ez a cselekvéstől való tartózkodásban).

3. *Az objektív tett.* A benső munkának egyenes következménye a tett, a cselekedet. Az egyén szándékai, elhatározásai — azaz benső munkája — cselekedeteiben objektiválódnak. Nincs semmiféle lényegi ellentmondás a benső munka, a szándék és a tett között. A szándék is, az elhatározás is azért jön létre, hogy a gyakorlatban megvalósuljon. A benső munka és az egyén külső tette dialektikus kölcsönhatásban állanak — az egyik feltételezi a másikat, ami nem zárja ki azt, hogy viszonylagos ellentét ne legyen közöttük.

4. *A tettek következményei.* Az erkölcsi tartalom a tettek okozati láncolatán keresztül a következményekben gyűrűzik tovább. A következmények az egyén megfontolt vagy megfontolatlan tetteinek várt vagy nem kívánt eredményei. Meg kell jegyezni azonban, hogy a következmények már bizonyos értelemben függetlenek a cselekvő egyén konkrét aktivitásától, mivel irányukat és tartalmukat a külső környezetben érvényesülő kölcsönhatások, az egyén közvetlen részvétele nélkül is befolyásolják.

Felvázolva az erkölcsi értékelés tényezőit most már a kérdés az, hogy az egyén erkölcsi felelőssége tevékenységének egészére vagy csak egyik-másik mozzanatára vonatkozik-e?

Felelős-e az egyén benső munkájáért? Természetesen igen, hiszen akár a szándékban, akár a szándék előtti vagy utáni mozzanatokban aktív szerepet játszik. Ugyanakkor felelős a tetteiért is. A tettek: kívánt, akart vagy gondatlanságból elkövetett cselekedetek, s ezek nemcsak külső hatások eredői, mert kifejeződnek bennük a személyiség szubjektív tartalmai is. A benső munka és a külső tett, a szubjektív szándékok és realizálódásuk között elvileg nincs semmiféle szakadék. Az egyén egyformán felel mindkettőért. Továbbá felelős tettei következményeiért is, természetesen az adott objektív és szubjektív

határokon belül. Az egyén csak azokért a következményekért felelős, amelyek a tettel benső okozati összefüggésben állnak — ez a felelősségre vonás objektív határa. Ugyanakkor felelőssége csak az elvárhatóság határain belül merülhet fel: azokért a következményekért felelős, *amelyeket előre látott*, és azokért is, amelyeket szubjektíve *előre kellett volna látnia*. De az elvárhatóság határa csak addig terjed, amíg a cselekedetek következményeit az adott korban *objektíve előre lehet látni*.

Ha az egyén felelős mivolta egyaránt megnyilvánul a magatartás mindhárom területén (benső munka, tett, elvárható következmény), akkor az erkölcsi megítélésnek, az érdemesítésnek, a felelősségre vonásnak is ki kell terjednie mindezen területekre. A beszámíthatóság szempontjából tehát nincs különbség e területek között — az egyén mind a háromért egyaránt felelős, természetesen meghatározott keretek között. De a társadalom szempontjából van-e különbség a szándék és a tett között? A közösség számára értékesebb-e az egyik mozzanat a másiknál? Ha a tettet erkölcsi tartalma, s nem más szociális ismérv alapján értékeljük, akkor semmi különbség nincs köztük — az erkölcsi megítélés mindhárom területre egyaránt egyforma súllyal vonatkozik. Az erkölcsi megítéléskor, értékeléskor nem állíthatjuk szembe a külső környezetet az egyéniséggel, a belső szubjektív munkát az objektív tettekkel és következményeikkel, ezeket egységben, egymással való kapcsolatukban kell vizsgálnunk. Az egyik oldal nem lehet értékesebb a másiknál, nem tehetjük úgy fel a kérdést, hogy a „tett" vagy a „szándék" az erkölcs ontológiai (mint a szándék- és következményetikák) megnyilvánulási területe. Az erkölcsi megítélés, az erkölcsi felelősség elsősorban megismerési probléma. A szándék és a tett a valóság sajátos visszatükröződése, a valóság jelenségeire adott sajátos válasz. Nem a szándékot és a tettet kell egymásra vonatkoztatni, hanem mindkettőt egyaránt egy közös tartalomhoz — a közösség objektív érdekéhez —, amely e két terület értékének azonos kritériuma.

Az erkölcsi értékeléshez az a terület tartozik, ahol az egyén aktivitása megnyilvánul, ahol személyisége formálódik, ahol környezetéhez, másokhoz, s önmagához való viszonya kifejeződik; ez pedig: a magatartás. A magatartás fogalmába 1. a benső munka, 2. a tett, 3. az elvárható következmény tartozik. Így a szándék- és következmény-etikával szemben a személyiség egységére épülő *magatartás-etika* mellett törünk lándzsát, amely szerint az erkölcsi megítélés a magatartás egészén belül a belső munkát, a tettet és az elvárható következményt egyenlő súllyal veszi figyelembe.

Ám, mi történik abban az esetben, amikor a szándék és a tett ellentétes tartalmú, amikor nincs összhang közöttük? Valóban lehetséges jó, pozitív tartalmú cselekedetet jó és rossz szándékkal is végrehajtani. És megfordítva: a jó szándék vezethet negatív cselekedethez és erkölcsileg rossz eredményhez is. Ilyen esetben is a szándék, a tett és a következmény egységéből kell kiindulnunk. Viszont, ha a vonatkozások objektíve ellentmondások, akkor két vagy több, egymástól eltérő értékelő ítéletet kell hoznunk: egyet a belső munkára, a szándékra, egyet a tettre és egyet a következményekre. Az erkölcsi értékek nem áru formájú értékek, nem piaci értékek, nem lehet összeadással, kivonással egyszerűen kiegyenlíteni őket: a jó szándék nem semmisül meg a rossz tett által, a rossz szándékot nem menti fel a jó tett. Egyik sem közömbösítheti a másikat, a szándék és a tett összefügg, de nem egymásra vonatkoztatandók, hanem mindegyiket a társadalmi, a közösségi érdekkel kell szembesítenünk.

C) A FELELŐSSÉG MINT GYAKORLATI FELELŐSSÉG

Említésre méltó, hogy amíg a gyakorlati életben, a mindennapi tudatban a felelősség fogalmán elsősorban felelős magatartást értenek, addig az elméleti etikai irodalom (kivéve a pedagógiát) e területet a legjobb esetben is csak körüljárja, de sem tartalmát, sem belső viszonyait, sem a felelősség egész rendszerében elfoglalt helyét nem elemzi. Holott nem valószínű, hogy a mindennapi élet olyan kifejezései, mint felelősségvállalás, felelősségtudat, felelősségérzet, félelem a felelősségtől, a felelősség megoszlása stb., csak fenomenológiai leíró jelentésűek, illetve pusztán analógiás jellegűek lennének. Valószínűleg, itt olyan gyakorlati szükséglettel van dolgunk, amely, az elméleti renyheség ellenére is, utat tör magának. A fogalom nyomban elméletileg is általánosíthatónak látszik, mihelyt a „fosztóképzős" ellentétét, a felelőtlenséget vizsgáljuk. Mit is ért a mindennapi tudat a felelőtlen ember fogalmán? Azt, hogy nem ismeri fel a társadalmi elvárásokat, nem teljesíti kötelességeit, vaktában cselekszik, nem mérlegeli tetteinek következményeit, nincs konzekvens személyiségstruktúrája, motiváltsága is ingadozik. Ezzel szemben a személyiség értékét felelősségének tartalma és mértéke fogja megadni. „Mint kémiai elemeket az atommag súlya, úgy határozza meg az emberek „minőségét" személyiségük felelősség-magvának súlya."[8] S mégis mindezek ellenére az elméleti irodalom a felelősségek éppen e területeivel foglalkozott a legkevesebbet.

Nem véletlen, hogy a klasszikus és polgári etikai irodalomban ez az elhanyagolt területek közé tartozik. Az altruizmus és egoizmus, rigorizmus és hedonizmus merev ellentéteiben mozgó koncepciók képtelenek voltak csak a dialektika alapján megoldható felelősség-probléma kutatására. Hiszen, ha csak metodológiailag tekintünk a felelősség problémájára, nyomban beleütközünk az egyén és közösség, az objektív és szubjektív, a külső és belső, a szabadság és szükségszerűség dialektikájába. A felelős magatartás, a gyakorlati felelősség elemzéséhez már elégtelen a formalizmus kelléktára, itt már nemcsak az erkölcsi cselekvések és kijelentések mechanizmusáról, hanem tartalmáról van szó. Nyilvánvaló, hogy a gyakorlati felelősséget csak a tartalmi — a marxista — etika teheti kutatás tárgyává.

A tartalmi felelősség ténye, foka, irányultsága az egyén és a közösség objektíve korrelatív viszonyából ered: közösség nem létezik az egyének nélkül, s az egyén tudatvilága, élete és sorsa közösségi (társadalmi) meghatározottságú. Az egyik feltételezi a másikat; ahogy a társadalom termeli az embert, úgy az ember a társadalmat (Marx). Egymásra utalt reflektált pólusok ezek, az egyik nem létezik a másik nélkül. Objektív konzekvencia az egymásra utaltság, a kölcsönös érdekképviselet, mint feladat, amelynek szubjektív felismerése és vállalása lesz a felelősség. Mivel az egyén és a közösség kapcsolata kétirányú — egyrészt a közösségtől az egyénhez, másrészt az egyéntől a közösséghez —, a felelősségnek is két összefüggő, viszonylag önálló, egymástól eltérő és — főként didaktikailag szétválasztható tartalma alakul ki: a közösség felelőssége az egyén fejlődéséért, s az egyén felelőssége a közösség iránt. Mi az alábbiakban csak az egyéni felelősséget, tehát az egyénnek a közösség (a társadalom) iránti felelősségét vesszük szemügyre.

Az az elmélet, amely tagadja a társadalomnak az egyénbe való behatolását — azt, hogy mindaz, ami emberi, az társadalmi —, képtelen megbirkózni az

[8] Ancsel Éva, i. m. 128.

egyéni felelősség fogalmával. Képtelen lesz megbirkózni az Énnek és a nem Énnek, az egyénnek és a közösségnek a konkrét egységével, gyakorlatilag azzal, amit felelősségnek is nevezünk. Az egyéni felelősség az a konkrét egység, melyben az egyén társadalmisága belső motívumává válik és külső társadalmi feladat realizálását oly módon teljesíti, hogy közben személyiségét gazdagítva önmagát is kibontakoztatja. A felelősség foka a személyiség értékének mércéje, a felelősség tartalmában egyszerre tükröződik az egyénnek a közösségi életben játszott szerepe és önkibontakozásának mértéke, ugyanakkor — reális, igazi közösség jelenléte esetén — erre épül társadalmi megbecsülése és önértékelése, azaz emberi méltósága nagysága is.

A felelősség tehát az objektív és szubjektív tartalmak egysége, a közösségi elvárások és az egyéni azonosulás ötvözete. Természetesen feltételezzük, hogy ez a közösség, amiről itt szó van, az egyén szerves, azaz objektíve az ő érdekét képviselő, s önkibontakozását szolgáló saját közössége. Szervetlen, azaz tőle idegen ellentétes osztályérdeket tartalmazó közösség esetében a külső „kötelességek" nem válhatnak belsővé, ezért itt nem is felelősségi, hanem kötelezettségi jellegű kapcsolatról van szó. Az osztálytársadalomban a felelősség is osztálytartalmú. Az alábbiakban a felelősségnek csupán a szerves közösségben felmerülő problémáját érintjük.

Objektívek a felelősségben a következő tartalmak: először is az egyén és közösség viszonyában maga a közösség, az annak fennmaradását és fejlődését kifejező érdekek és feladatok, amelyek, az erkölcs nyelvére lefordítva, értékrendszerben, kötelességtartalomban öltenek testet, az erkölcsi szükségszerűség birodalmának egy részét alkotják. Objektívek továbbá a közösség kohéziós erői: tehát minél nagyobbak a közösség előtt álló feladatok, a közösség annál inkább számol az egyén aktivitásával, annál inkább várja el — a közösségi érdek nevében is — az egyéni önkibontakozást. Objektív az is, hogyan és menynyire értékeli a közösség tagjainak cselekedetét. Az értékelés, a megítélés ténye, felelősségre motiváló, annak hiánya felelősséget eloszlató, „elaltató" tényező. A morális felelősségre továbbá hat — többek között — a tárgyi felelősség foka, és az is, hogy a munkamegosztás adott helyén álló egyén konkrét tetténck (szándékától függetlenül is) milyen a társadalmi kihatása: köre, veszélyessége stb. (Pl. csillagász vagy atomtudós; agronómus vagy gyógyszerész; földműves vagy kőműves stb.)

Az objektív tartalmak természetesen csak determinánsok, a felelősség belső aktivitás; felismerés, azonosulás, önállóság, alkotás, egyszóval szubjektív tevékenység is. A felelősség foka, tartalma a szubjektív vonatkozások függvénye is. Mégpedig: a szubjektív döntés, választás már eleve realizálódik abban, hogy az egyén melyik közösség (egészen addig, hogy melyik osztály) érdekéhez csatlakozik, illetve elkötelezi-e magát valamely mozgalomnak (közösségnek) vagy nem. A felelősség fokát meghatározza az, hogy milyen intenzitású az azonosulás, vagyis a személyiség egészét áthatja-e, s alkotó energiákat hoz-e felszínre? Tartalmát befolyásolja a felelősségvállalás mélysége, szélessége „térben" és „időben" egyaránt; milyen széles az a közösség, amelynek érdekét, gondját az egyén magáévá teszi, milyen horizontú és távlatú tette eredményeinek, következményeinek az előrelátása (és vállalása). A felelősség függ az akarati és képességi tényezőktől is. Nem elég a feladatot ismerni, annak megvalósulását akarni is kell, de nem elég akarni, megfelelően cselekedni is kell. A cselekvésnek persze sokféle formája van: a közösségi tett, a felelős magatartás nem mindig együttcselekvés, pl. a könyvtárban végzett magányos munka is

lehet felelősségteljes és értékes. (Sőt a közömbösségnek vagy passzivitásnak is több formája van: a már- és a mégpasszvitás, vagy a látszólagos passzivitás, ami valójában nem más, mint ellenállást kifejező közömbösség.)

A felelősség tartalmának elemzésekor nem elegendő, ha csupán az objektív és a szubjektív mozzanatok egységére utalunk. Többről és másról is van itt szó: a külső és a belső tényezők egymásba való áthatolásáról. A felelős magatartásban az objektív, a külső nem egyszerűen szubjektívvá, hanem belsővé válik, s a belső energiák objektiválódnak, külső társadalmi hatásúvá, társadalmi jelentőségűvé lesznek. Ha a külső nem válik belsővé, belső motívummá, hiába hat a szubjektumon keresztül, nem beszélhetünk felelősségről, hanem kötelességteljesítésről, ami megnyilvánulhat mérlegelt, belülről nem azonosult egyetértésben, konformista idomulásban, rosszabb esetban tudatos kétkulacsosságban. Ugyanez szervetlen közösségben már nem is kötelességteljesítés, hanem kötelezettség végrehajtása. A felelősség viszont magába foglalja az azonosulást, az elkötelezettséget, a belsővé tételt. Másik oldalról a belső önmagában, külső tartalommal és objektiváció nélkül szintén nem felelősség, csak vágy, illetve óhaj marad; felelős magatartássá csak akkor válik, ha az egyén akaratába mások akaratának (a kötelességnek) tartalma is bevonul, s ha az egyén nemcsak kívánja tettét, de cselekszik is, s ezáltal külső hatást is kivált. A felelősség ebben az értelemben a külső és belső kölcsönös egysége, s e folyamatban a közösség és az egyén érdeke egyaránt realizálódik.

Ha a belső nem válna külsővé, akkor az egyén energiáinak, aktivitásának tényétől és mennyiségétől fosztaná meg a közösséget, s ha a külső nem válna belsővé, az egyén sivár, üres személyiség maradna. A személyiség a külső feladatok és képességek — természetesen az igazi, a szerves közösségi tartalmak — elsajátításával nem elszegényedik, hanem gazdagodik. Paradoxonnak tűnik, de igaz: minél több külső viszonya van az egyénnek, minél több társadalmi tartalmat sajátít el, minél szélesebb felelősségének köre, annál gazdagabb és originálisabb a személyisége is. Megfordítva, minél szűkebbek a viszonyai, minél kisebb a felelőssége, annál szürkébb az élete, annál kevésbé eredeti egyéniség. A felelősség foka tehát az egyén értékének, sőt eredetiségének is mércéje.

Még valami. Ha a közösségi tartalmak elsajátítása gazdagítja az egyént, ez azért van, mert a közösségi tartalmak az egyén életének igazi vonatkozásai, mert a közösség az ő közössége, nélküle nem fejlődhet, sorsa az ő sorsa. Ha ez igaz, akkor a közösség ügye, a felelősség nemcsak teher, aminek sokan vélik, ellenkezőleg, az egyén igénye, szükséglete, követelése, joga is. Az egyén nem akarja, hogy a történelem tehetetlen bábuja legyen, hogy gyámkodjanak felette, igényli, hogy a maga sorsát, s amitől ez elválaszthatatlan, közösségének fejlődését a saját kezébe vegye, azt átláthassa, vagyis beleszólhasson és alakulásához alkotó módon hozzájárulhasson. Csak így lehet maga is önálló, aktív, önmagát megvalósító személyiséggé. Csak így léphet ki partikularitásának köréből, csak így juthat el az élet értelméig, és a méltóság tudatáig. Az egyén érdeke tehát, hogy feladata, hogy kötelessége legyen, más szóval, hogy joga lehessen a felelősségre. Új jog ez. Az elidegenedett felelősség közösségi és egyéni visszavételének, visszahódításának történelmi folyamata kezdődött el a szocializmussal, s amilyen mértékben a személyiség realizálja e jogát, olyan mértékben válik történelmi alkotó, szabad egyéniséggé.

A szerves közösséghez fűző felelősség sajátosságának ez újabb dialektikus csomópontja. A felelősség: a jogok és a kötelességek egysége. Nem „egyrészt-

másrészt", hanem abban az értelemben, ahogy az egyénnek „kötelessége jogával élni", úgy „joga van a kötelességre" is.

Mindez tartalmilag érthetővé és konkréttá teszi a felelősségnek a szabadsággal való szoros összefüggését. A felelősség és a szabadság minden szférában, formai és tartalmi vonatkozásban összetartozik, az egyiket valóságos tartalma és jelentősége szerint a másik tükrében érthetjük meg. A szabadság formai oldala, azaz a tevékenységi autonómia, a felelősség formai oldalának a feltétele. Tartalmi oldala, azaz a szükségszerűség felismerése és felhasználása, a felelősség tartalmi oldalával, a gyakorlati felelősséggel áll korrelatív kapcsolatban. S ez az egymásba átmenő tartalom, az egymásból való értelmezés a következőkből áll: a szabadság a felelősség feltétele, útjelzője és célja — a felelősség pedig a szabadság realizációja, fokmérője és eszköze.[9]

A szabadság a felelősség feltétele, hiszen a közösségi szabadság-állapottól mint feltételtől s az egyéni autonómiától függ a felelősség objektív tartalmának foka, így az öntevékenységi lehetőség és az önkibontakozási igény szintje is. A felelős magatartás pedig — a közösségi feladatok, köztük az erkölcsi szükségszerűség, felismerését és felhasználását realizálva — magát a tartalmi szabadságot realizálja. Továbbá a kötelesség teljesítése nem önmagáért, hanem a közösség sorsának, s az egyén életének, kibontakozásának érdekében, tehát a szabadság nevében történik. A szabadság így lesz a tartalmi felelősség értelme és célja, a felelősség pedig a szélesedő szabadság kivívásának eszköze. Azaz a felelősség a szabadság realizálódásának fokmérője — a szabadság pedig a felelősség tendenciájának útjelzője.

Így van ez a tudatosítás, a tudati értékelés szintjén is: az egyén nagyobb önállósága, azaz nagyobb szabadsága több felelősséghez vezet, a nagyobb felelősség, a saját és a közösség sorsának irányításában pedig a hasznosságtudat révén az önérzetet, az önmegbecsülést erősíti, tehát az átélt szabadság nagyobb fokát eredményezi. Ennek elemzése azonban már a felelősség és a szabadság tudatosulásának terrénumához tartozik.

D) A FELELŐSSÉG MINT FELELŐSSÉGTUDAT

A felelősség kapcsán gyakorta használt felelősségtudat fogalom nem azonos a felelősség tudatosításának egészével. A szűken értelmezett, s a köznapi életben használt felelősségtudat, a társadalmi feladatok felismerését, még kategorikusabban: a kötelességtudattal való azonosulást fejezi ki. Aki magáévá teszi kötelességét, az felelősségtudó. A tágabb értelemben felfogott felelősségtudat, azaz a felelősség tudatosítása, ennél jóval szélesebb: a már érintett felelősségi problémakör egészének szubjektív átélését, tudatosítását, értékelését, valamilyen szintű ideológiai indoklását, esetleg „megideologizálását", önigazolását, egyszóval a felelősség szubjektív öntudatát foglalja magában.

Míg a felelősség többi vonatkozásai — a beszámíthatóság, az értékelés, és a gyakorlati felelősség — bármennyire függnek is a szubjektumtól — különböző mértékben objektív jellegűek, a felelősség öntudata már szubjektív. Bár az egyén objektív felelősségének irányát, fokát, mértékét és értékét jelentősen befolyásolja a szubjektív felelősség, mégis az objektív felelősségi viszonyok a felismerés fokától, annak igaz vagy torz tartalmától függetlenül is hatnak,

[9] Kaszalapov—Markov, i. m.

unkcionálhatnak. Ha az egyénnek torz elképzelése van pl. felelős mivoltát illetően, ha abszolút tagadja, illetve abszolút nagyítja beszámíthatóságát; vagy ha felfokozott mértékben, illetve egyáltalában nem vállalja tettének következményeit, ha nem azonosítja magát kötelességeivel, vagy ha nem vállalja közösségét — ettől függetlenül is van felelős mivoltának egy objektív lehetőségmezeje, van egy objektív felelősségi tartalom, amit az egyén magával a létével realizál, akár tudja, akár nem, akár büszke rá, akár nem. A felelősség tehát az egyén és a közösség közötti gyakorlati viszony, s mint ilyen a tudatosításhoz képest objektív. Ez a tény, a felelősség problémakörén belül is, igazolja a marxista etika alapállását, amely szerint az erkölcsi élet egésze nem redukálható, illetve korlátozható kizárólag a tudva tett birodalmára; itt is, mint az erkölcsi cselekvés jelentős százalékában jelen van a „teszik, de nem tudják" magatartási forma.[10]

Elvitathatatlan, hogy az objektív felelősség tartalmát és fokát befolyásolja, módosítja a róla alkotott tudat, s az sem közömbös, hogy a felelősség átélése hogyan épül be a személyiség erkölcsi struktúrájába, hogyan viszonyul az élet értelméről alkotott felfogásának koordinátarendszeréhez, azaz jól vagy roszszul érzi magát benne, irtózik a felelősségtől, vagy igényli a felelősség jogát.

A felelős mivolt, a beszámíthatóság, a körülmények lehetőségmezejének függvénye, de a lehetőséggel az egyén élhet vagy nem élhet, és vissza is élhet; a realizálás foka, az aktivitás milyensége már a szubjektumtól, felelős mivoltának tudatától is függ. Ha, tegyük fel, az egyén fatalista koncepció híve, ez többnyire a felelős mivolt lehetőségmezejének kihasználatlanságát hozza magával, ha a voluntarizmus képviselője, akkor az abszolút autonómia alapján az abszolút felelősségtudat kínzó terhét veszi magára. Ezzel szemben a marxizmus viszonylagos tevékenységi autonómia-felfogására építve, az egyén az objektíve lehetséges maximális önellentmondás nélküli — felelősmivolthoz, a reális függés és az önállóság, a közösségtől való elkülönülés és azonosulás egységéhez juthat el.

A felelősség szubjektív tudatosítása, értékelése, a felelősségre vonás összfolyamatában is szerepet játszik. Az objektív érdemesítés és a szubjektív önértékelés között lehet azonosság, vagy lehet feszültség. Az egyén reális mértékben azonosíthatja magát tettének következményeivel, de előfordul, hogy azért sem vállal felelősséget, ami objektíve saját tettének eredménye, s előfordul az ellenkezője is: hogy azért is felelőssé teszi magát, ami már teljes egészében kívül esik kompetenciáján. A felelősség elsorvasztása és felfokozása többnyire negatív módon befolyásolja a reális felelősség tartalmát. A felelősség elsorvadásának legismertebb formái a közömbösség, a passzivitás vagy a külső erőkre hivatkozó önfelmentés, illetve állandó önigazolás. A felfokozott felelősségérzet egyik formája az, amikor valaki magának tulajdonítja azt, ami a másiknak érdeme, másik formája pedig, amikor olyan bűnt is magára vesz, amihez semmi köze, illetve amit mások követtek el. (Az utóbbi időkben egyik félelmetes példája ennek az Eaterly-ügy.)

A felelősség felismerésének szerepe elsősorban az egyén és a közösségek kapcsolatát leginkább befolyásoló szférában, a gyakorlati felelősségben nyilvánul meg. A felelős magatartás tudatosítása az emberben önmaga szerepének, helyzetének, a társadalomban elfoglalt helyének, hasznosságának, aktivitásának

[10] Lásd Makai Mária: Az erkölcs ontológiai kérdéseihez; „Magyar Filozófiai Szemle" 1973/2—3.

átélés tudatát, értelmezését jelenti. Ettől is függ az egyén felelősségvállalásának szélessége, de ettől függ az önmagára vonatkoztatott értékelése is. A felelősség tudatosítása nélkül a szubjektív szabadság-állapot sem érhető el és viszont. A szabadság és a felelősség sajátossága az — mint már utaltunk rá —, hogy az objektív tartalmak szubjektív tudatosítása nélkül a morális, pszichikus szinten az egyén nem válik sem felelőssé, sem szabaddá. Az objektív szabadság felismerése a szubjektív szabaddá válás feltétele, más szóval a felelősség igenlése nélkül nincs szabadságtudat, viszont a felelősség pozitív értékű átélése növeli a felelős mivolt realizálási igényét, az egyén önállóságát, a tett következményeinek előre látását (a közösség sorsában való objektív részvételt is), egyszóval a felelősség igenlő felismerése és vállalása a szabaddá válás feltételévé és bővülésének ösztönzőjévé válik.

A felelősség és a szabadság tudatosítása nélkül nincs társadalmi hasznosságtudat, annak az átélése, hogy szükség van rám, s ez utóbbi nélkül nincs méltóságtudat, nincs önbecsülés. A szabadság és a felelősség tudatos átélése, igenlése nélkül tehát nem adható pozitív válasz az élet értelmére sem.

Ennek a mindennapi életben is alapvető jelentőségű problémakomplexusnak a megoldásához segít hozzá a felelősség-koncepció, a felelősség-elmélet. A felelősség-elmélet a felelősség tudatosításának elméleti síkja. A gyakorlati életben természetesen a felelősség tartalma és foka nem egyedül a felelősségelmélettől függ, de mint a gyakorlat és elmélet viszonyában az élet bármely területén, itt is az elmélet színvonala, és főképp tartalma, befolyásolóan hat a gyakorlati felelősségre. A filozófia felelősségéhez hozzátartozik, hogy milyen a felelősség filozófiája. Itt csak utalunk rá, hogy korunk technokrata apolitikus elmélete, amely az ideálok, az értékek, az ideológia alkonyát hirdeti, nyilvánvalóan elméletileg felelős a felelősség devalválásáért, de utalhatunk az egzisztencializmus koncepciójának ellentmondásosságára (az egyén felelős mivoltának abszolutizálása — a gyakorlati felelősség tagadása) is.

A végletesen torzító irányzatokkal összehasonlítva különösen kidomborodik a marxista filozófia kérdésfeltevésének gazdagsága, s a szabadság—felelősség problémának a dialektikus determinizmus talaján kirajzolódó tudományos megoldása: a szabad felelősség és a felelős szabadság álláspontja. A dialektikus materializmusra épülő etika felelősségkoncepciója képes leküzdeni a hibás végleteket, s olyan elméletet kidolgozni, mely a gyakorlati élet felelősségszintjét a történelmi feladatok megoldásának nagyságához emeli. A marxista etika egyaránt elveti a fatalizmus elvéből származó elméleti rigorizmust és gyakorlati konformizmust, s a voluntarizmusra épülő elméleti relativizmust és gyakorlati cinizmust. Felfogásának pozitív tartalmát tömören erkölcsi normává, programmá konkretizálva így foglalhatjuk össze: a *szabad felelősség és felelős szabadság* álláspontja. A gyakorlati élet erkölcsi értéke nyilvánvalóan nem az elmélettől függ, de az elmélet is sokat tehet a helyes felelősség-tudatosítás kialakulásáért, s ezen keresztül a gyakorlati felelősség egyre szélesebb kibontakozásáért. Ezért nagy az etika felelőssége abban, hogy milyen elméletet, milyen típusú felelősségetikát képvisel.

A KÖZÖSSÉGI FÖLDTULAJDON SZEREPE A FEKETE-AFRIKAI URALKODÓ CSOPORTOK KIALAKULÁSÁBAN

ECSEDY CSABA

A Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképző Intézet szervezésében az Eötvös Loránd Tudományegyetemen (1974. dec. 9—11-én) „A fejlődő országok társadalmi viszonyairól" rendezett tudományos konferencia anyagából az alábbiakban négy előadást közlünk (Boglár Lajos, Ecsedy Csaba, Ecsedy Ildikó, Simon Róbert) és Ferenczy Mária összefoglalását.

A világnak az a területe, amelyet utolsóként ismertünk meg minden földrész közül, az afrikai kontinensnek a Szaharától délre eső része. A kontinens belsejében csupán a múlt század második felében, vagy inkább a végén kezdődött meg a gyarmatosítás, és egyúttal ismereteink gyarapodása az ott élő népekről.

A gyarmatosítás történetével nem azonos Afrika-történet fő forrása az elmúlt fél évszázadban jelentősen megnövekedett etnológiai gyűjtés-anyag, amelynek közvetlenül esetleg csak az aprólékos leírás vagy a szinkronikus társadalmi keresztmetszet megrajzolása volt a célja. A konvencionális „történeti" forrásanyag azonban — írásbeliség hiányában — elenyésző, a régészet ma még alig nyújt eredményeket, a prekoloniális európai és egyéb beszámolók pedig legfeljebb segédeszközök lehetnek egyes társadalmak történeti hagyományainak, növekedésének és differenciálódásának megállapításához. Ez utóbbiak alapján egyébként meggyőződhetünk arról, hogy az afrikai összkép az antropológiai módszerekkel rekonstruálhatótól nyolcszáz, ötszáz vagy kétszáz évvel ezelőtt sem különbözött lényegesen, bár számos új nép bukkant fel és sok régi nép eltűnt a sorozatos migrációk folyamán. Afrika sajátos adottságai különösen kedvezőek arra, hogy az egyidőben létező, a közösségek „evolúciójának" más-más fokán álló társadalmak szerkezeti vonásaiból rekonstruáljunk egy olyan történeti folyamat-együttest, amely az afrikai államalakulatok kialakulásának változatait, növekedésük tendenciáit tárja elénk. Ezek az adottságok: a hasonló kultúrájú társadalmak szervezettségi fokának széles skálája; a domináns termelőtevékenység — a kapás vándorló földművelés — egysége; a recens adatokból megismerhető afrikai államalakulatok relatív fiatalsága; valamint a hatalmas távolságokat áthidaló, széles bázisú kommunikáció nivelláló befolyása.

Ilyenformán nem spekulatív konstrukcióhoz fogunk jutni. A közösségek „evolúciójának" kezdeti szakaszait számos társadalomban — így a kongói zande főnökségekben, több dél-nigériai népnél — az elmúlt száz év folyamán megfigyelhették a kutatók. Van néhány államalakulat (pl. Ashanti, Dahomey, Benin, a zulu állam stb.), amelynek történetét jól ismerjük korai európai beszámolókból is. Végül forrásaink mennyiségileg is legjelentősebb, bár filológusok által szkeptikusan kezelt része a többnyire „mitológiának" nevezett, gyakran speciális vallási testületek vagy hivatalnokok által számon tartott történetek és dinasztikus listák. Ezekből kiszűrvén az egyébként is csekély számú csodás elemet, képet alkothatunk egy-egy társadalom útjáról, a bizonytalan kezdetektől a gyarmatosításig. Ez a kép nem történeti események

sorozatából fog állni, hanem az afrikai társadalomtörténet folyamataiból. Ha egy társadalom történetét fő vonalaiban vizsgáljuk, akkor számunkra nincs jelentősége annak, hogy egy mitológia milyen számú idegen elemet, motívumot adoptált, vagy hogy az uralkodó csoport által meghamisított mítosz — számos valós esemény-történeti mozzanatot megőrizve — nem az egyik, hanem a másik rokonsági vagy territoriális közösséget tünteti fel tradicionálisan jogosultnak az államalkotó és -vezető hatalomra. A lényeges minden esetben a jogosultság megszerzésének társadalmilag elismert folyamata, amely — mint látni fogjuk — a közösségi földtulajdon mindent átfogó szilárd elvével, és a közösségek közötti, az eltérő érvényességű földjogokon alapuló társadalmi stratifikáció létrejöttével esik egybe, és amely lényegében azonos lesz bármely uralkodó csoport ideológiájában. A hamisítás törvényszerűsége éppen a hatalomra jogosító folyamat — s egyúttal a közösségi tradicionalitás — minden változásnak ellenszegülő érvényességét mutatja.

A prekoloniális Fekete-Afrikában kétféle csoport („eredeti közösség") birtokolt folyamatosan földet: a faluközösség, valamint a lokális rokonsági csoport, az ágazat, bár ahol a nagyobb rokoni egységeknek, pl. a nemzetségeknek legalább részben megmaradtak a funkciói, ott a nemzetségbe tartozó ágazatok által birtokolt egész földterületet számon tartották és a nemzetséghez tartozónak vallották. A két közösségtípus földhöz való viszonya, közösségi földtulajdona és individuális földhasználata között nincs lényegi különbség, és nem szükséges részletesebben foglalkoznunk leírásukkal sem, minthogy semmilyen lényeges vonásukban nem térnek el a jól ismert „ázsiai" típusú faluközösségektől. Ellentmondásnak tűnhet azonban, hogy noha közösségi földtulajdonról beszélünk, közelebbről vizsgálva kiderül, hogy a föld egyes pontosan körülhatárolt parcelláit egy kiscsalád vagy éppen egy egyén — az önálló elidegenítés jogán kívül — kizárólagosan birtokolja: használja, műveli, termését feléli és azzal a saját hasznára kereskedik, sőt, a hozzá tartozó földdarabot örököse örökli is. Egy eredeti közösség azonban — talán néhány zsákmányoló életmódú maradványnép kivételével — sohasem massza-szerű, és a közösség tagjainak a termelési eszközhöz való viszonya sem az. A közösség minden esetben kisebb egységekből áll; a falu falunegyedekből, nagycsaládcsoportokból, nagycsaládokból és kiscsaládokból, a leszármazási területi-rokonsági közösségek pedig nemzetségekből, klán-szekciókból, ágazatokból, nagycsalád-csoportokból stb. A közösséghez tartozó földek összessége éppen a kiscsaládok által foglalt, megművelt és haszonélvezett, majd a nagycsaládi stb. szervezet által a közösség hierarchiájának megfelelően ellenőrzött földekből épül fel. Minél magasabb szintű — nagyobb hatáskörű — a csoport a hierarchiában, annál kevesebb a közvetlen földhasználatot illető beavatkozási joga, viszont egyre teljesebb a földhöz való közösségi tulajdonjoga: a végső „földelosztás", az új földfoglalók befogadása, a termékfölösleg adószerű elvonása és a közösség javára történő felhasználása, a vadon nőtt permanens növények kontrollja stb. Fekete-Afrikában az egységes nagycsalád terjedelmét meghaladó nagyobb rokonsági egység vagy lokális nem rokoni csoport egyúttal hatalmi egység is. Így a tagjai által megművelt földeken kívül hatalmába — a közösségi földtulajdon hatáskörébe — vonja mindazokat a területeket is, amelyeket tagjai valamilyen módon hasznosítanak (állattartás, vadászat, egyéb zsákmányolás, utak, rituális helyek stb. révén). Ezek közösségi tulajdona, valamint a megművelt *és* megműveletlen földek együttes

kontrollja a hatalom alapja. Visszatérve kiinduló pontunkhoz, az egyéni földhasználat a közösségi tulajdonban azt jelenti, hogy a normális napi termelőmunkában az egyén (a kiscsalád) látszólag minden tekintetben tulajdonosként bánik földjével és annak termékeivel, az adóként leadott terméktöbblet kivételével. Mindazonáltal azonnal előugrik a „háttérből" a közösség, ha a föld státusán valamiféle változás esik. Ha használója nem műveli meg, visszaszáll a hierarchikus rendnek megfelelő felettes közösségre (Fekete-Afrikában elsődlegesen a legmarkánsabb valóságos leszármazási csoportra, az ágazatra, még a faluközösségekben is), amely újra művelésbe adja. Ha a föld használója örökös nélkül hal meg, ugyanez történik. Ha a föld feltörésénél a használó más kiscsalád használati jogába ütközik, a két kiscsalád „felettes" közösség-csoportjainak találkozási pontján álló hivatalnok dönt a birtoklásról (pl. más-más falunegyedbe-tartozás esetén a falu főnöke vagy tanácsa). Az említett „elidegenítés" pedig csak kétféle lehet. Vagy az egész közösség, illetve a nagyobb hatalmi egység (diszperzált nemzetségi szervezet, falvak által alkotott körzet, „főnökség") felelős vezetője vagy vezető testülete dönt az egész képviselt egység mint magasabb szintű közösség nevében, vagy a földhasználó engedi át a hozzá tartozó terület egy részét (pl. a shifting cultivation során elhagyott földet) — felettes közössége hozzájárulásával — valamely kérelmezőnek. Ez utóbbi lebonyolódhat szabályos tranzakciónak tűnő esemény formájában is, — amennyiben nem csupán a lábon álló termés adásvételéről van szó, ami természetesen valóban szabad kereskedelmi ügylet. Az eredeti foglaló és használó által való föld-„adományozás" a bantu népeknél és Nyugat-Afrikában olyan intézményes megoldássá vált, amely a hatalomelosztás mindennapos gyakorlatának is alapelve. Az „adományozás" egyszeri vagy rendszeres fizetséget, valamint az „adományozott" magától értetődő személyi függőségét jelenti. A második nemzedéktől elvileg két csoport közötti függőséget eredményezne. A közösség *megműveletlen* földjein való, s a közösségben bennszülött második nemzedék számára már jogszerű foglalás azonban többnyire megakadályozza az effajta rétegződést, minthogy az említett területek a közösséget reprezentáló vezetőhöz — az egész közösséghez —, és nem egyénekhez vagy a közösséget alkotó csoportokhoz tartoznak. Csak a szűkös földterületekkel rendelkező társadalmakban (pl. a ghanai tengerpart apró *ga* államaiban) alakult ki az individuális jövevényeknek adott föld után permanens stratifikáció, az idegenek befogadása tehát részleges volt. Mindez nem érinti a föld eredeti státusát: továbbra is a közösség tulajdonában marad, és ebbe a közösségbe a „vásárló" is beletartozik már. Az „eladó" a legtöbb esetben formálisan is adoptálja a „vásárlót" a saját rokonsági csoportjába és ezáltal a faluközösségbe. A „vásárló" tehát voltaképpen nem földet vett, hanem helyet a közösségben. Érdemes felfigyelni arra, hogy a közösségbe való adoptálás — még ha névleges is —, az egyik fél részéről, és a közösség egységének és tulajdonának elismerése a másikéról, *természetes állandó*, míg a „tranzakcióban" csupán a változó tartalmú *aktus* (a terület meghatározása, a fizetett összeg) lényeges a résztvevők számára. Ha ezt írásba foglalnák, csak az utóbbiak kerülnének a szerződésbe, amely ilyenformán látszólag nem különbözne egy valóságos kereskedelmi tranzakciótól. Egyébként ismeretes, hogy számos archaikus civilizáció vagy muszlim társadalom írott forrásanyagának interpretációjában a történészek egy része éppen az ilyen szerződésekben véli fölfedezni a földmagántulajdon kialakulásának bizonyítékát a közösségi földtulajdonra épülő társadalmakban.

Azokat a földeket, amelyek nem tartoztak egyetlen földbirtokló csoporthoz sem, de művelés alatt álltak, az antropológiai irodalom többnyire „főnöki birtokoknak", „királyi földeknek", „trónföldeknek" nevezi. Ezeket a területeket az uralkodó „adományozta" főnökeinek-hivatalnokainak, mégpedig nem mint adminisztrációs körzeteket, hanem saját használatukra. Ezek az „állami földek" mindenütt az ország azon részei voltak, amelyek kívül estek az eredeti közösségek által „foglalt" területeken, és amelyek a hatalmi területegységet irányító hivatalok ellátására szolgáltak, vagy állami tartalékföldek voltak. A hivatali földek lehettek olyan területek, amelyek eredetileg az uralkodó csoport rokonsági közösségi földjei voltak, az uralkodó közvetlen irányítása alatt álló, állami rabszolgák által megművelt földek, amelyekre az állam közösségei nem tartottak igényt, valamint hivatali juttatású földek az adminisztratív rendszer egyes státusainak anyagi fedezetére. Mindezek a formák azonban csak eredetükben különböztek némileg, mert funkciójuk és állami (azaz „közösségi") tulajdonjogi helyzetük azonos volt. Nem személyek, nem hivatalok fenntartására szolgáltak, mégpedig — az afrikai tradicionális államalakulatra többé-kevésbé jellemző módon — úgy, hogy jövedelmük (közmunka esetén az egész termés, másutt a szokásosnál nagyobb arányú földjáradék) a redisztribuciós képességet növelő tiszta állami többletbevételt jelentett.

Mindeddig némiképp szinkronikusan vizsgáltuk a fekete-afrikai közösségi földtulajdon és az arra épülő társadalmi stratifikáció vonásait; most kíséreljük meg folyamataiban megragadni a fölé-alárendeltségi viszonyok kialakulását.

Az uralkodó csoportok, a dinasztiák és uralkodói rokoni csoportok fő jogcíme az uralkodáshoz Fekete-Afrikában az a hagyomány, amely szerint az állam területének elfoglalója, az „első foglaló", az uralkodó egyenes ági őse volt. Még az olyan, politikai szervezet tekintetében alig szervezett, fölé-alárendeltségi viszonyokat és főséget nem ismerő társadalomban is, mint amilyen a szudáni nuer, a törzsi szegmentek „legelőkelőbb" tagjai a legősibbnek tartott nuer nemzetség-típusba tartozók voltak, akiket gyakran a „föld urainak" is neveztek. Az egyik nuert a másiktól a társadalmi megítélésben és a földhöz való viszonyban az választotta el, hogy leszármazásában mennyire volt közel a hagyomány szerint legősibb rokoni csoporthoz. Ez a viszony alapozza meg a decentralizált tradicionális államban leggyakoribb uralkodó csoport, az uralkodói nemzetség vagy ágazat uralmát is. Erről a mitológia és a társadalmi struktúra máig tanúskodik a joruba államokban vagy Ashantiban. Számos bantu eredettörténet szól arról, hogy a vándorló vagy menekülő ős kíséretével letelepszik egy vidéken, kíséretének leszármazottai lesznek az alattvalók, s a vezető utódaiból alakul ki az uralkodó csoport. Az ilyen mítoszok már korábban keletkezett „elkülönülést" ábrázolnak ugyan, a migrációk azonban folytatódnak, és a később érkezők egyre kevesebb hatalmi joggal kapcsolódnak be az államszervezésbe. A privilegizált leszármazási csoportok és dinasztiák többsége tehát az első foglalásból származó — valós vagy fiktív — földjogok specifikus birtoklása révén jön létre; ez válik alapjává a hatalmi megkülönböztetésnek, a társadalmi stratifikációnak, és — a népesség növekedésével, a területellenőrzés jobb megszervezésének szükségessé válásával — az állami szervezet fejlődésének. A kivételek (például a szimbiotikus állattartó-földművelő kelet-afrikai államoké vagy a nigériai hausza és nupe királyságoké) csupán ott mutatkoznak, ahol a korábbi törzsi szervezet vagy kezdetleges államalakulat meghódí ása után a hódítók nem voltak képesek megfelelő hamisítások révén

ideológiájukban igazolni „első foglaló" voltukat, hatalmuk viszont elegendő volt az állami egység fenntartásához.

Az uralkodó csoportok kialakulása igen szorosan összefügg a közösségek territoriális függőségi hierarchiájának folyamatos evolúciójával, a közösség „terjeszkedésével". A közösség „evolúciójának" jellegzetes fekete-afrikai folyamatai: az első foglaló közösség osztódása; a földjogi szenioritás kihasználása valamely migrációs konglomerátumban; végül a hódítás. A következőkben sorra vesszük ezeket a folyamatokat.

Abban az esetben, amikor a lélekszám gyarapodása az azonos felépítésű eredeti közösségek szaporodását vonta maga után, az anyaközösségből kiváló, „függetlenedő" csoport magával vihette a tagjai által már használatba vett, megművelt és az anyaközösség földjeitől területileg is elválasztott földeket, amelyek így a továbbiak során földtulajdonjog tekintetében az új közösséghez tartoztak. A föld azonban a közösségtől eredendően elidegeníthetetlen, vagyis az új csoport földtulajdona csak akkor realizálódott teljes mértékben, ha minden kapcsolatot megszakított (gazdaságilag, vallásilag és lehetőleg fegyveres erővel) az anyaközösséggel. Rendes körülmények között azonban a függetlenedés erősen korlátozott volt. Az „elidegenítés" nem járt közvetlen gazdasági előnyökkel az anyaközösség számára, nem volt tranzakcionális ügylet. Ugyanakkor természetes következmény, hogy — miután az eredeti csoport beleegyezése nélkül a kiszakadás békés úton nem folyhatott le — az új közösség politikai és vallási hűséggel tartozott a kibocsátónak, amelynek a szóban forgó területiumon belül régebbi volt a földjoga: több eltemetett és így a földet igazán tulajdonául bíró őssel, tehát több ezoterikus hatalommal rendelkezett, mint az új, amely egyúttal már *más* közösség is volt, és egy fokkal „idegenebb" az anyaközösség számára, mint az anyaközösség a saját tagjai számára. A vallási és politikai hűség — a szenioritás elismerése — kezdettől fogva földjáradékban realizálódott, amely azonban az „evolúció" folyamán végig megtartotta természettől fogva kötelező, „önkéntes" jellegét.

Az osztódás során természetes módon alakult ki a rokonsági csoportok időbeli egymásutánból fakadó hierarchiája, a települések tekintetében pedig a falu viszonylag autonóm negyedekre oszlása, majd az anyafalu politikai-vallási felsőbbsége és adminisztratív, valamint rituális központ-jellege az újonnan keletkezett településekkel szemben. Ez a folyamat a prekoloniális államalakulatok határain kívül és belül is Fekete-Afrika számos pontján egészen a XX. századig közvetlenül megfigyelhető volt, pl. a nyugat-afrikai tivek, asantik, jorubák, nupék között, a bantu népek többségénél stb. Megfelelő növekedés során a rokonsági lokalitás elvesztése után az a már merőben territoriális kép alakult ki, amelyben az adott terület (az állam) „fővárosa" és másodrangú „városai" körül az alárendelt falvak helyezkedtek el, kezdődő további fiók-településeikkel. A legteljesebb földjoggal rendelkező csoport így általában maradandó „arisztokráciává" alakult, tehát a hétköznapi életben a kiscsalád mindennapos tevékenységét és viselkedését is meghatározó szenioritás elve a társadalom minden szintjén érvényesült. Ha a rokonsági csoportok természetes osztódása — és az egy nyelven beszélő, azonos etnikai eredetű néphez tartozó terület egyidejű növekedése — túlságosan hosszú ideig tartott, a legősibb, vezető csoport az újonnan alakuló településeken az *ott* legrégibb lett, és az eredeti hierarchiának csak a központban és környékén volt értelme. Így számos független közösség keletkezett, amelyek mindegyike azután maga indította meg a fent vázolt természetes folyamatot, és alkotott

végül főnökséget vagy akár államot. Amelyik közösség azonban bennmaradt a „fővároshoz", az eredeti központhoz tartozó szférában, az jól ismert és elismert, élő kapcsolatokkal volt a központhoz és vezetőjéhez kötve. Ezeket a közösségeket hovatovább csak gyakorlatilag nevezhetjük önálló közösségeknek, hiszen a fent vázolt evolúcióval alakuló „ázsiai" típusú állam egyetlen természetes közösségként lépett fel. Egységének alapja pedig az volt, hogy csak a települések száma növekedett, míg az eredeti közösség országnyivá „terjedt ki", és „földtulajdonát" az egész közösséget reprezentáló uralkodó tartotta kezében.

Ez a természetes államalakulási folyamat a primér osztódásé, az autochton növekedésé. Nem kevésbé volt azonban természetes az a folyamat, amelynek során az eredetileg lakatlan területre korábban érkező és a megtelepedés után zárt közösséggé váló csoport a később érkezők felett az ellenőrzés jogát gyakorolta. A közösség saját történeti tradíciókkal, saját védőszellemekkel, saját mágikus képességekkel és — más csoportokkal szemben privilégiummá emelkedő — kulturális sajátosságokkal rendelkezett, valamint bármely idegennel szemben saját ősi földtulajdonjogainak vallásilag, politikailag, és ebből fakadóan gyakran anyagilag is motivált kiváltságaival. Ebben benne foglaltatik az első foglalás joga, amely úgy látszik, abszolút érvényű szabály volt az emberiség korai korszakaiban: ha bárki kétségbe vonta az első foglalást, csak egyetlen módon tehette, nevezetesen az erősebb, a hódító jogán. A hódítás után viszont sietett kijelenteni, hogy ő, illetve ősei voltak az elsők a területen. A később érkező közösség idegennek számított, amit csak némileg enyhített az esetleges etnikai közelség. Ha az idegenség foka nagy volt, a később jött közösség az alávetett, a kevesebb földjoggal rendelkező, tehát politikailag másodrangú szerepét játszotta. Egyedi idegent — családot is — befogadhatott egy közösség; néhány nemzedéken belül ez történt a „rabszolgákkal" is; ugyanez azonban lehetetlen volt egy másik közösséggel szemben. Ennek teljes adoptálása megoldhatatlan probléma volt, minthogy mindkettő rendelkezett olyan vélt vagy tényleges előnyökkel, javakkal és erőkkel, amelyeket nem kívánt és zártsága miatt nem is tudott a másikkal megosztani, pl. nagy hatalmú istenségek, mágikus tulajdonságok és eljárások, az esőcsinálás képessége, speciális technológiai és egyéb ismeretek. A legfontosabb természetesen a létfenntartáshoz szükséges eszközök és mindenekfelett a föld tulajdonjoga volt. Ha az idegen közösség nem hódítóként érkezett, és gyenge volt, akkor sokáig maradhatott „idegen", mert nem rendelkezett ezekkel a jogokkal. Az állami szerveződés során a politikai jogok különbsége, a hivatali tisztségek viselésének — a közösségi képviseletnek — a privilégiuma vagy privilégiumhierarchiája magától értetődően megmaradt még akkor is, amikor az eredeti közösségek zárt korporatív jellegüket és az önállóság lehetőségét biztosító közösségi földtulajdonjogaikat az állam javára „elveszítve", maguk az állam árnyékközösségében felolvadva már csak elméletben voltak közösségek. Az első foglaló eredeti közösség azonban uralkodó csoportként szervezett maradt, mivel természetesen nem vett részt az általános és irányított diszperzióban; együtt tartották hatalmi érdekei, amelyeket legfeljebb egy másik szervezetten maradt közösség támadhatott meg, magának igényelve az első foglalás, vagyis az uralkodás jogát, vagy az uralkodó maga, amikor egyeduralomra és centralizációra törve megszabadult rokonsága és kísérete koloncaitól, mint ez Dahomeyben és a XIX. századi Bugandában történt. Ezek után, amikor a dinasztia megszakadt, nincs semmi akadálya a következő dinasztia megkezdésének,

minthogy a hatalomra „jogosult" már régen nem az egyes csoport vagy személy, hanem a hatalmi szervezet, az adópiramis csúcsán álló „trón". Az alattvalók számára az uralkodó személyénél fontosabb a patriarchális állam egységét, hatalmát, egész „közösségét" reprezentáló „trón" és a hozzá kapcsolódó kormányzati és adórendszer, amelynek fenntartása érdekében elhomályosulnak és másodrendűvé válnak vagy éppen el is tünhetnek az államot alkotó eredeti közösségek földtulajdonjogai, hierarchiája, sőt identitása, bár az *elv* megmarad, és alkalmas körülmények között (ilyen az állam széthullása, a katasztrófák okozta migrációk stb.) egy új „eredeti" közösség megalkotását már egyetlen család is megkezdheti. Kelet- és déli Közép-Afrika bennszülött államaiban, amelyekben a zárt falutelepülések hiánya meggyorsította az államszerveződést, az „ősi jogokra"hivatkozó, decentralizációt nem tűrő hatalomépítés folyamata extrém fokot ért el, rendeletileg átköltöztetett, néha kiirtott, de önmagukban is szétbomlott, állandóan fluktuáló és állandó félelemben élő „közösségekkel". Csak a patriarchális kegyetlenségű állam „közössége" számított, amelynek bármelyik adminisztratív területegységében az állami „közösség" bármely tagja haszonélvezhetett földet adózás fejében, ugyanakkor viszont tökéletesen ki volt szolgáltatva az uralkodó és képviselői kényének, hiszen a „közösség" érdekei gyakorlatilag már csak az uralkodó érdekei voltak. Minthogy pedig az adminisztratív körzet és az állam között csak nagyságrendi a különbség, a körzet szeparációs lehetőségei ebben a „jól szervezett", látszat-integrációjú, közösség-pótló adóállamban különösen nagyok voltak; bármikor új dinasztia, új államalakulat, új közösségpótló társadalom válhatott le; ez csupán hatalmi képesség, megfelelő ideológia és a szeparálódó területen élő alattvalók lojalitásának kérdése volt.

A fenti két „primér" államszerveződési „típus" Fekete-Afrika legtöbb népénél keverten is megtalálható, egymás mellett. Az általunk recens adatokból megismert államalakulatok jelentős része azonban még ezen túl valamiféle „hódítás" révén szerveződött újra a korábbi széthullások után, az elmúlt századok során. Mint a fentiekből már világossá vált, a hódítás nem okozott éles strukturális fordulatot az „ázsiai" termelési mód afrikai államában, ha a hódító csoport a meghódított társadalommal azonos típusú termelőtevékenységet, azaz földművelést folytatott, illetve esetleges korábbi állattartó életmódját feladta, mint a nigériai hausza államokban a fulani hódítók, vagy Bugandában, ahol az asszimilálódás tökéletesnek mondható. A hódító ezenfelül leggyakrabban a meghódítottakkal rokon nyelvű és kultúrájú volt. Az alattvalók által mihamarább elismert „jogosultság" elérése az új uralkodó csoport és az új, közösségként „idegenül" maradó arisztokrácia számára elérhető volt a mitológia némi elferdítésével, vagy pusztán hatalommal, amelyet azonban szükségszerűen gyors centralizáció és bürokratizálás követett. Jóval bonyolultabb helyzet alakult ki például a kelet-afrikai nagy tavak vidékének államalakulataiban (Ankole, Ruanda, Bunyoro stb.), amelyekben a hódító állattartók máig megtartották — rasszbeli eltérésekkel is motivált — különállásukat a termelőtevékenység típusában, kulturálisan, valamint a hatalom gyakorlása tekintetében. Ezekben a társadalmakban a hódítás alkalmával a hódítók a területet — mitológiájukból is kitetszően — úgy tekintették, mint lakatlan vidéket, amelyeken ők az „első foglalók"; egyszerűen figyelmen kívül hagyták azt, hogy a korábbi államot megszervező bantu földművelők már ott élnek, és „szolgaként", pontosabban „idegenként" kezelték őket, akiknek kisebb jogaik vannak és ráadásul megvetendő a foglalkozásuk. A

földművesek pedig a magasabb szintű hatalmi jogoktól való megfosztásuk után beletörődtek az új helyzetbe, amely gazdaságilag még előnyös is volt számukra, mivel az adminisztratív rendszert megkerülő, „kliensségnek" nevezett személyi függőségi-védelmi rendszer keretében bőségesen jutottak állati termékhez. Ez a szituáció ilyenformán nem egyéb, mint egy terület gazdasági hasznosításának hatalommal történő megosztása egy államon belül, ahol az állami munkamegosztás is az optimálisabb alkalmasság szerint történik: a pásztor-etnikum inkább volt képes a háborúra, mint az egyébként is jogfosztott földműves, tehát a katonaság s ezáltal a hódító jogait fenntartani képes hatalom az állattartók kezében maradt. Ez pedig magától értetődően a fölé-alárendeltséget is meghatározta.

E folyamatok tanulságait röviden a következőkben foglalhatjuk össze. A fekete-afrikai társadalmakban az egyén haszonélvezi csoportja, közössége földjét; nem általában a föld egy parcellája fontos számára, hanem csupán az ültetvény területe. Közössége számára viszont a művelés alatt álló, illetve a közösség valamely tagja által egyszer már művelés alá vett, valamint más módon hasznosított földek összessége a fontos, az a terület, amelyből ellátható tagjait. Az eredeti közösség a föld tulajdonosa. Földje elidegeníthetetlen tőle, míg az egyén által használt föld csak az egyének közösségétől elidegeníthetetlen. A közösség igényt tart bizonyos terményekre, amelyek a közösség vezetőjének, a közösség képviselőjének gondnoksága alá kerülnek a közösségi költségek fedezése céljából. A közösség (vezetője) rituális és hatalmi ellenőrzést gyakorol tagjai felett. A többlettermék eredetileg a közösség (vezetőjének) tulajdona. A közösségek közötti érintkezések és a kereskedelem szélesedésével ez a többlet-igény csak a nagyobb kereskedelmi értékű terményekre szorítkozik. Az állami szervezet kialakulása során, az eredeti közösségeknél nagyobb társadalom egységbe-szerveződésével a közösség földjogainak egy része — mégpedig először a gazdasági többlet legalábbis részbeni birtoklása, majd az egyén földhasználatának ellenőrzése terén — fokozatosan megoszlik az eredeti közösség (képviselője) és az állam (képviselője) között. Végül az államszervezet fejlődése szempontjából szerencsés körülmények következtében, azaz ha a társadalomnak az egységesüléshez nincs szüksége a rokonsági csoportok vagy faluközösségek koherenciájának fennmaradására, gyakorlatilag teljesen átruházódik a patriarchális államra. Mindez az egyén számára a prekoloniális Afrikában azt jelentette, hogy megfelelő állami centralizáció esetén zárt eredeti közössége helyett vagy mellett egy szélesebb „közösségnek", egy hatalmi területegység „közösségének" tagjává vált. A rokoni és falusi csoportok funkcióinak, de elsősorban a földbirtoklás zárt közösségi ellenőrzésének meggyengülésével azután az egyén az új politikai vezető, a kinevezett vagy akár örökletes állami hivatalnok közvetlen alárendeltje, illetve (mivel ez a hivatalnok az uralkodót képviselte) az uralkodó alárendeltje lett.

Az állami szerveződés során tehát az eredeti közösségek földtulajdonjoga konfliktusba került az állam és adminisztratív rendszere politikai (azaz nemeredendő tulajdonjogi, hatalmi) területellenőrzésével, amely elvileg már az államszerveződés kezdetén is a föld tulajdonjogát jelentette, azonban szükségszerűen összeütközött a függetlenségre törekvő eredeti közösségek jogaival és hatalmi igényeivel. Az állami egységesülés — és az eredeti közösségek ezzel egyidejű jogvesztése — során az eredeti közösségek magasabb, nem a „hasznosított föld", hanem a „hatalommal ellenőrzött terület" alapján szerveződött közösségben, az „ázsiai" típusú államban egyesültek újra. A másod-

lagos, de az „eredetinek" minden lényeges vonását magukon viselő „közösségek" több fokozatát hozták létre (falu, falucsoport, körzet, tartomány, állam), amelyek közül csupán kettő volt viszonylag szilárd és állandó, vagyis valóban közösség: az egyedi település és az állam, de a faluközösség hovatovább névlegessé váló territoriális jogaival szemben ideiglenesen az államé lett a tényleges politikai területellenőrzés, az ország „abszolút földtulajdona" fikciója révén. A két földjog az államszervezetben újra azonossá vált, de magasabb szinten, magába foglalva az összes alkotó közösség által birtokolt területeken kívül a fegyveres és rituális hatalma körébe vonható összes földet és lakóit, és az összes megszerezhető többlettermék elvonásában, az adóztatásban realizálódott. Az állam az adót — az eredetileg jelentős, de egyre csekélyebb általános redisztribució mellett — a hivatali redisztribucióra, vagyis az állami szervezet fenntartására használta fel. Ugyanakkor, mivel az eredeti közösségek ugyanolyan szervezeti felépítésűek voltak kisebb skálán, mint az állam, és bármikor képesek voltak arra, hogy gazdaságilag önellátók legyenek, összehasonlíthatatlanul szilárdabbaknak bizonyultak, mint a természeti katasztrófák vagy politikai-háborús bonyodalmak következtében viszonylag könnyen részeire hulló állam. Az ún. „tradicionális állam" vezetője az állami „közösség" feje volt, az uralkodó, aki mint fiktív „egyetlen földtulajdonos", személyében megtestesítette és reprezentálta az állam egész „közösségét". „Földtulajdonosi" mivoltának az államot alkotó közösségek részéről egyetemes elismerése volt az adózás és az ezzel egyet jelentő politikai hűség. Ez lehetővé tette számára — és hivatalnokai számára — az eredeti közösségek végletes kizsákmányolását. Az elnyomást, az alattvalók személyes létbizonytalanságát, a vérfürdőket, és a „terméktöbblet", vagyis az adó szubjektív megállapítását szentesítette az, hogy a patriarchális állam ideológiája szerint az uralkodó a „nagy közösség" javára tette mindezt, jóllehet az állam puszta váz volt csupán, a közösség halvány pótléka. Mindazonáltal a centralizált despotikus állam fölé-alárendeltségi szervezete a kezdeti vagy másodlagos „arisztokratikus" fázis után képlékeny maradt, nem válhatott osztálystruktúrává. A „nemesek" és közemberek nem szigorú elkülönülése a közösségek elkülönülése volt, amelyek eredetileg idegenek voltak egymás számára, és idegenségüket fenntartották az államszerveződés során is, míg a centralizáció és a bürokratizálás meg nem szüntette. A gazdasági eredetű elkülönülés az állattartó-földművelő szimbiotikus államokban, de még inkább a nyugat-afrikai kézműves és kereskedő „céhek" esetében az ázsiai területi-foglalkozási kasztokhoz némiképp hasonló alakulatokat hozott létre. Ahhoz azonban, hogy az afrikai államokban — elsősorban az állami tisztségviselők és a közemberek között — létrejövő osztályszerű viszonyok valóban osztályok viszonyaivá váljanak, a közösségi tulajdon felbomlása lett volna szükséges. Ezt azonban csupán a kapitalista gyarmatosítás hozta meg.

ARCHAIKUS PIACOK A RÉGI KÍNÁBAN

ECSEDY ILDIKÓ

Kína történelmi kapcsolatainak leglátványosabb külsőségei, a kedvelt és keresett kínai árucikkek több évezredes forgalma alapján a „selyemút" nyugati állomásairól tekintve úgy tűnt, hogy a kereskedelem a maga természetes — Európa számára természetes — helyét foglalja el a kínai birodalom gazdaságában is. A Kelet-Ázsiába vezető kereskedőutak hírhedt nehézségei, amelyeket a távolsági kereskedelem rendes velejáróiként vettek tudomásul, csak a portékák értékét növelték. Az idegen kereskedelmi igényekkel szemben kifejtett, s a szokásosnál nehezebben áttörhető kínai belső ellenállás, az „érthetetlenül" kereskedelem-ellenes császári politika pedig jobbára csak a gyarmatosító hatalmak XVIII—XIX. századi, agresszív kereskedelmi törekvései idején tűnt fel.

A nyugati sinológia úttörői természetesen Kína külső kapcsolatainak feltárásával kezdték a kínai múlt megközelítését. A távoli földekről is hírt adó kínai történeti forrásokat — hallgatólag is — a kereskedelmi kapcsolatok bizonyságaként értékelték. Ezekből nem is igen tűnik ki, első látásra pedig semmiképpen sem, hogy az idegen országok leírásában megemlített drágaságok korántsem a korai kínai kereskedelmi gyakorlatról, kereskedői jólértesültségről vallanak. Az idegenek „kincseiről" szóló információk többnyire idegen hírhozóktól, kereskedőktől, diplomaták dicsekvéseiből vagy „kihallgatásaiból" származtak, s legfeljebb az ő indítékaik mögött kereshetjük a kereskedelmi igényt. A diplomáciai „ajándékokról" vagy az idegen árukról szóló és az udvari hivatalokban őrzött listákat pedig rendesen csak a „hiteles feljegyzések" *(si-lu)*, a retrospektív történetírás számára összegezték. Nem meglepő, hogy az effajta hivatali gyakorlat, valamint a történetírói módszerek számos problémájának közepette — főként kezdetben — a kutatók túl is értékelték a kínai történelemnek és forrásainak idegen vonatkozásait.[1]

Nem hiába rója fel a saját keleti tükörképeivel elfoglalt európai sinológiának a belső kínai problémák elhanyagolását e problémák egyik legelső, eredeti és nagy hatású kutatója, a magyar származású nagy francia sinológus, Etienne Balázs.[2] Az „egzotikus" tárgyi részletek korai kutatói észre sem vették, hogy

[1] Erről, ti. a kínai és különösen a korai kínai történeti források idegen fejezeteinek, a császárkor előtti (i. e. 221 előtti) idegeneket tárgyaló, vagy — az eltérő, „idegen" életforma alapján — idegen vonatkozásúnak vélhető részleteinek hagyományos interpretálásáról és ennek mindenkori buktatóiról l. az előadó írását: *Cultivators and Barbarians in Ancient China: Acta Orient. Hung.* XXVIII(1974): 3, pp. 427—449.

[2] S éppen abban a tanulmányában elemzi ennek okait, amely a kínai falusi vásárok feltűnő hiányát állapítja meg, szinte elsőként: *Les foires en Chine* (eredetileg megj. a *Recueils de la Société Jean Bodin* V. kötetében, Párizs 1953): E. Balázs, *La bureaucratie*

például a kínai történetírás ezernyi kötetei alig említenek nyíltan néven nevezett kínai külkereskedelmet, hanem mindent elkövetnek, hogy ezeket a — nyilvánvalóan — elkendőzni valónak tartott hatalmi „gyengeségeket" az adó és az ajándék, a diplomácia és a politika mellékes részleteinek tüntessék fel. S amikor jómagam megkíséreltem felvázolni a történelmileg kialakult, állami méretű önellátást, a gazdasági elzárkózás primitív és haladás-ellenes mechanizmusát a kínai császárság kereskedelem-ellenes törekvései mögött (a nomád-kínai kapcsolatok terén végzett kutatásaimra támaszkodva), egyszerre szisszent fel a rosszul felfogott kínai „nemzeti" büszkeség (a helyzet iróniája, hogy emigráns kínaiakban), valamint a hagyományos Kína-csodálatban felnőtt kultúrhistorikusok — illúziókból is táplálkozó — „igazságérzete".[3]

A hagyománytisztelő érzékenységnél figyelemreméltóbb azonban, hogy még a kínai gazdaságtörténetben kezdeményező érdemű Etienne Balázs is beletévedt a sokszínű részletek önmagukban való megítélésébe. Miközben jogos elismeréssel adózott a kínai *Szung*-dinasztia (960—1279) korában (annak is az első felében) bekövetkezett gazdasági fellendülésnek, megélénkült kereskedelemnek, leírta, hogy — a kínai állam sohasem zárta le egészen a határait, amint ezt a magánkereskedelemre vonatkozó meg-megújított tilalmak is bizonyítják. (Ugyanakkor készséggel elismerte, hiszen ez tanulmányának konklúziója is, hogy ezek a tilalmak elegendőnek bizonyultak a kereskedelem szabad felvirágzásának a megakadályozására.)[4] A „tiltott kereskedelem" forrásadatai így a kereskedelem puszta meglétének vitathatatlan tényét demonstrálják, „tilalmasságának" minősítése nélkül.

Az egyenetlenül dokumentált, bonyolult kínai történeti folyamatok megítélésénél nemegyszer bukkanunk efféle veszélyes érvelésre, tudniillik, hogy valamely történeti jelenségre — jobb híján — csak az árnyékából, vagy ha úgy tetszik, a fonákjáról következtethetünk: például a jelenlétére pusztán az ellene hozott rendeletekből, ill. ezeknek írásban fennmaradt tervezetéből. Pedig a „mellékkörülmények" döntőek lehetnek a következtetés érvényességi körét illetően: nem árt tudnunk, hogy nem minden rendeletnek tudtak érvényt szerezni Kínában, hogy a kegyes hagyomány és valamely újra felmerült előírása erősebb motívuma volt a „törvényhozásnak", azaz a rendeleteknek és tilalmaknak, mint a közvetlen, de esetleges valóság, amelyet legfeljebb kisebb-nagyobb késéssel vehetett tudomásul és fontolóra a bürokrácia gépezete — és így tovább; s a források javarészt a hivatalosan formált és hitelesített emlékezetét őrzik a valóságnak, nem pedig közvetlen dokumentumait, vagy akár ezek hivatalos másolatait. Az ilyen háttérrészletekre nem ügyelő érvelés az öntudatlan, jóindulatú vagy éppen célzatos történetírói fikció valódi vagy vélt fonákját is könnyen a hajdani valóság elemei közé sorolhatja. S az ilyen

---

céleste. Recherches sur l'économie et la société de la Chine traditionnelle. Gallimard, Párizs 1968, p. 195. (E. Balázs válogatott tanulmányainak magyar fordítása sajtó alatt: *Gazdaság és társadalom a régi Kínában*, Európa, Bp. 1976.)

[3] Egy kongresszusi előadás kapcsán: *Foreign trade in Ancient China (First millennium A. D.):* Papers presented to the XXI International Congress of Chinese Studies, Senigallia, 7—13 September, 1969. Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, Roma — Istituto Universitario Orientale, Napoli 1971(1972), pp. 37—59.

[4] Vö. Balázs, *Les foires en Chine*, p. 204: „Que jamais l'Etat n'arriva à établir une cloison étanche àses frontières, des ordonnances renouvelant l'interdiction du commerce privé en font preuve. Mais toute cette réglementation était sans doute suffisante pour entraver le libre épanouissement du commerce."

ingatag hitelű, „színjátszó" forrásrészletek természetesen nem használhatók a történeti adatok értékelésénél, bármilyen nagy számban is forduljanak elő; mint Balázs is vélte: csak új pontról, új történeti anyaggal vihetjük előre a kutatást. Azt a kérdést azonban, hogy valamely jelenségnek, például a kereskedelemnek a meglétére elegendő bizonyíték-e a rendszeres vagy legalább megmegismétlődő tilalom, nem ajánlatos mennyiségi síkra terelni, hiába látszik egzaktnak például a statisztikai igényű kutatás. Könnyen megeshet, hogy ezzel a módszerrel a más célra készült források tengerébe fullasztjuk, s végül is kisiklatjuk vagy elodázzuk a kérdést. Inkább azt kell fontolóra vennünk, hogy amit ilyen rendszeresen tiltanak, az bizonyára létezik, de legálisan aligha.

Ennek a megfontolásnak pedig, a kínai történelem egészének az európai központú történelemmel való egybevetése után már döntő, sőt, eldöntő jelentősége lehet. Azt a tényt kell ugyanis leszögeznünk, amit éppen Balázs ismert fel és fejtett ki a legkülönbözőbb összefüggésekben, hogy tudniillik Kínában nem fedezték fel a jogot; azazhogy nem legalizáltak és garantáltak semmiféle jogot — egészen a kínai Népköztársaság alkotmányáig —, legfeljebb a büntetendő cselekményeket és az értük járó büntetést foglalták kódexbe időnként-koronként, s a kereskedelmet rendszerint még ennyire se méltatták. Az a racionális hivatali rend, amely mégiscsak évezredekig fenntartotta a konfuciánus Kínát, természetesen nem deklarálhatta tilalmas tettnek a kereskedelem egészét, hiszen korlátozott és ellenőrzött formájára szükség volt. Ez tükröződik a legrégibb hagyomány „kötelező" érvényű társadalmi rétegezettségében, társadalmi értékrendjében is, amely tudós-hivatalnokokat, földműveseket, kézműveseket és kereskedőket ismert — tehát kereskedőket is, de többnyire a sor végén, és mindenesetre az értékrend legvégén. Mind a hagyomány, mind az írott törvény — büntetőkódex-irodalom — mindössze szükséges veszélynek tartotta, folyton ostorozta és legfeljebb megtűrte a kereskedelmet.

A hivatalos politika pozitív anomáliáit megbízhatóbban és meggyőzőbben világíthatjuk meg azokból a ritka és gyámoltalan próbálkozásokból, amelyek a kereskedelem bátorítását célozták. A kínai császárság első évezredének a végén, 703-ban készült az a beadvány, az a párját ritkító konfuciánus irat, talán az első írástudói javaslat, amely a kereskedelem hivatalos támogatását szorgalmazta.[5] Indokolása szerint a kereskedelem országos haszonnal járna, ha a kereskedelmi haszonból, ill. a rá kivetett illetékekből tölthetnék fel a kiürült kincstárat, amelynek is ekkor érdekében állna a kereskedelem engedélyezése, sőt ösztönzése.

Az elismerten művelt, de gazdasági kérdésekben — kínai gyakorlat szerint — nem különösképpen járatos *C'ui Zsung* (653—706) beadványának jelentőségéhez, halovány perspektíváinak felméréséhez azt sem árt tudnunk, hogy a javaslat a bitorlónak is tartott *Wu* császárnő, a *T'ang*-ház *Wu-hou* nevű uralkodójának (684—705) udvarában készült, két évvel a *T'ang*-ház restaurálása előtt. A császárnő rebelliónak is erőtlen és nyomtalanul eltörölt intézkedései — köztük pl. az idegen és gyakran üldözött, kereskedelem-pártoló buddhizmus hivatalos tisztelete — éppen csak próbálkozásra csábították a

[5] Vö. D. Twitchett, *A Confucian's view of the taxation of commerce: Ts'ui Jung's memorial of 703: Bulletin of the School of Oriental and African Studies* (London), XXXVI (1973), Part 2, pp. 429—445.

*C'ui Zsung*hoz hasonló, újításokra hajló írástudókat. De még *C'ui Zsung* is csak élete vége — és *Wu-hou* uralmának vége felé kapott, apró vidéki állások után, hatalommal járó udvari hivatalt. Hiába hivatkozott tehát beadványa ékesszólóan a klasszikus szövegek tekintélyére, mégpedig, konfuciánus szokás szerint, császárkor előtti időkre utalva, *Wu* császárnő állítólagos őseinek, a *Csou*-háznak (i. e. XI—III. sz.) szentelt hagyományára — mellesleg császárkori, apokrif könyvet, a *Csou-li* „Csou szertartásai" c. művet idézve. Valójában sem módja, sem ideje nem volt arra, hogy kifejtse, netán megmutassa, hogy a kereskedelem gazdasági előnyökkel is járhat a kínai állam számára, s nem feltétlenül jelent népet szipolyozó, ellenőrizhetetlenül burjánzó veszedelmet, a fel-felbukkanó „pénz-démon" garázdálkodását.[6]

C'ui Zsung javaslatának azonban az is jellemző vonása — tünete —, hogy nem csupán a kereskedők nyereségét, hanem a kereskedelem egészét meg kívánta adóztatni: minden kereskedőt és vásárlót, tranzakciót és piac-használatot, azaz többszörös illetékkel, mértéken felül „büntetve" a kereskedelmet, s ezzel önmagában is kérdésessé téve a tevékenység gazdaságosságát a közvetlenül érdekeltek, s mindenekelőtt az amúgy is kivetett és létbizonytalanságban tartott kereskedők számára. Arról természetesen szó sincs — s éppen a kínai kereskedelem egyik virágkorában —, hogy felfedezné a Kínában olyan gyakran palackjából szabaduló „pénz-szellem" működésének közhasznú, a termelők javát is szolgáló gazdasági előnyeit, azaz a *másik* kereskedelmet: az arisztotelészi „természetes" árakkal méltányosan szabályozott „gazdaságos" kereskedelmet — amelyet már egy évezreddel korábban felismertek a Földközi-tenger partjain.[7] Még a stabilitás érdekében mindenféle kereskedelmi mozgást ellenző konzervatív gazdaságpolitikában is feltűnő (és ez a kínai történelem végletes „ázsiai" konzekvenciái közé tartozik), hogy az ókori birodalmak államilag monopolizált, „bizományban" végzett kereskedelmi gyakorlatának előnyeit sem ismerték fel Kínában maradandó érvénnyel; a külkereskedelem legalábbis erre vall, a belső közvetítő kereskedelem pedig mindig is csak az önellátás regenerálását szolgálta, valahányszor ez utóbbit természeti, politikai stb. katasztrófa veszélyeztette. *C'ui Zsung* is csak végszükség esetére szánta „reform"-javaslatait, s ez utóbbi körülmény, ti. az országos veszély rá is kényszerítette a hanyatló *T'ang*-dinasztiát, hogy háromnégyszer alkalmazzák a javaslatait — hivatkozás és külön jogszabály nélkül, szabálytalanul, rendszertelenül és mértéktelenül megsarcolva a kereskedelmet, még ilyen ritka, hivatalos „támogatása" alkalmával is.

Korántsem a kereskedelem léte kérdéses tehát Kínában, hanem a *jellegét* határozza meg Kína történetének Európáétól korán elágazó útja, s ennek „ázsiai" perspektívái. A kereskedelem kínai sorsából kiindulva az elágazás történeti helyét a jog és a legális árucsere „felfedezése" előtti fázisban, egye-

[6] L. Lu Pao gúnyiratát a gonosz démonként megszemélyesített pénz ellen; a *C'ien-sen lun* („Tanulmány a pénz-szellemről"), ill. fennmaradt részeinek magyar fordítása: Tőkei Ferenc, *Műfajelmélet Kínában a III—VI. században (Liu Hie elmélete a költői műfajokról)*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1967, pp. 244—246 (129. j.), vö. még p. 247 (136. j.); erről még, az élősdi kereskedelem kapcsán, a III. századi Kínában, de későbbi századokra is terjedő érvénnyel: pp. 53—57.

[7] Vö. Karl Polányi, *Aristotle discovers the economy* (1957): *Primitive, Archaic and Modern Economies*, Essays of Karl Polanyi, Edited by George Dalton. Anchor Books, Doubleday and Company, Inc., Garden City, New York, 1968, pp. 78—115, s uo. néhány tanulságos példáját annak, hogy némely „primitív és archaikus" társadalomban hogyan „fedezték fel" a „gazdaságot".

nesen a „pre-antik" fokon jelölhetjük ki. S az egész kínai történelem fővonalának ismeretében azt is elmondhatjuk, hogy e választóvonal archaikus oldalán zajlott le az egész kínai gazdaságtörténet, messzire csillogó kereskedelmi felszínét is beleértve. Csakis ez szolgálhat magyarázatul számos, önmagában sokféleképpen értelmezhető történeti adatra és jelenségre Kínában, a fő tendenciáknak ellentmondani látszó mozgás jeleire is; hiszen valamely visszavonhatatlan, történeti érvényű változás, a döntő előrelépés mindjárt egyértelművé tenné a jelenség történeti érvényét, ami pedig lehetővé tehetné a forrásadatok egyértelmű interpretálását is.

A kínai társadalom és gazdaság jellegzetes „változásai" azonban csak felületi módosulások a lényegében változatlan kínai világegyetem perifériáin: a legrégibb kínai „univerzum-modell", a régi írott hagyomány „változás"-terminusa, a *ji* értelmében, amely — egyebek között — „cserét" is jelent. A terminust, ill. a vele jelzett egyetemes mozgást olyan, önmagában zártkörű spekulatív jósdiagram-rendszer „ábrázolja", amelyben a részek részlet-módosulásai ellenére, sőt azok következtében, az egész rendszer állandó marad, s ciklusonként haladva — fennmarad. S az önmagában zárt, rendíthetetlen világ, zárt körével, amelynek csak a szélein képzelhető el jelentéktelen (és a „világrendre" nézve veszélytelen) mozgás — „változás" —, a régi kínai írott hagyomány sajátos szemléletességével nevezi meg a *cserét*, nyilvánvalóan a korai, elszigetelt földműves-települések között folydogáló kereskedelmi gyakorlatot tartva szem előtt.[8] S a rendíthetetlen alapzat bűvös köréből nem is tudott kitörni a legmozgékonyabb gazdasági vívmány sem (a hitellevéltől a papírpénzig) hosszú évezredekig. Ezért is tévedtek azok az újabb kori, hajón, fegyverrel érkező „kereskedők", akik — a kínai udvar híresen fényűző ajándékaitól, Kína régi hírű fényűző árucikkeitől elkáprázva — nem értették vagy éppen félreértették a kínai birodalom archaikus védekező tartásban megmerevedett, belülről bezárt univerzumát, s elcsodálkoztak, amikor hiába igyekeztek bebocsáttatást nyerni ennek az archaikus gazdaságnak a piacaira.

Ha ebben a szemléletes keretben próbáljuk megkeresni a kereskedelem *helyét*, pontosabban — a foghíjas forrásadatok célszerű kutatási módja értelmében — lényeges történeti elemeinek vagy jegyeinek mozgását, valóságos vagy képletes elmozdulásának *irányát*,[9] nem mindig egyértelmű „változásainak" tendenciáit, akkor azt tapasztaljuk, hogy nem egy mitikus, „aranykorian" kerek világ széttöredezéséről van szó — éppen ellenkezőleg. A hagyományos alapzat és a „lekerekítésre" törekvő hagyomány felelt meg egymásnak egyre inkább, a „felesleges" részletek mellőzésével vagy elutasításával, s így

[8] A kínai *ji* „változás" filozófiai terminust és kör alakban elrendezett jósdiagram-rendszert, a világegyetem kínai „modelljét" a *Ji-king* „Változások Könyve" c. legrégibb, hitelesen ősi jóskönyv őrizte meg, a konfuciánus hagyomány egyik első szent könyve, amelyet a taoizmus is tisztelt. A *ji* szó legrégibb jelentéseit, a „változás" és „csere" összefüggő jelentéskörében, l. Bernhard Karlgren művében: *Grammata Serica Recensa: Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities* (Stockholm) 29 (1957), No. 850 *a—e*. A *ji* „változás" filozófiai értelmezését l. Tőkei, *Műfajelmélet Kínában*, pp. 147—148. Az univerzális „modell" kereskedelmi értelmezéséről, a hagyományos „változás"-fogalom és a *csere* gyakorlatának korai történeti összefüggéseiről, az önellátó egységek peremén lezajló cseretevékenységről l. írásunkat: *A kínai civilizáció ázsiai talaja: Világosság* XIV (1973), nov., Melléklet, p. 42.

[9] A *fang* szó „hely, (másik) vidék", „irány (égtáj)" stb. jelentéseit — amelyek belső összefüggése, kutatásaink szerint, a korai földműves szemlélet alapján magyarázható — l. Karlgren, *Grammata Serica Recensa*, No. 740 a—f.

a hagyományos „modell" a történeti folyamatok előrehaladtával egyre pontosabban írhatta le a valóságot, a kör „ideális" bezárulásával és a kínai bürokratikus piramis kiépülésével párhuzamosan. Ebben a képletben háromféle „változás" szembetűnő: a felszíni-periferikus hullámzás; a periféria mennyiségi gyarapodása; és a periféria merev elkülönülése a változatlan alapzattól. Az efféle kereskedelmi mozgást tárgyi feltételeivel írhatjuk le érzékletesen.

Mindenekelőtt a korai kereskedelem legjellegzetesebb tanúit, a csere intézményes helyét, a piacokat kereshetjük sorra a legrégibb forrásokban — azzal a meggondolkoztató tanulsággal, hogy a puszta szóra, a később valóban piacot jelentő *si* szóra, gyakori előfordulása ellenére, nem mindig és nem egykönnyen bizonyítható rá a kereskedelemhez fűződő közvetlen, netán kizárólagos kapcsolat. Az Első Piacról a „Változások Könyvében *(Ji-king)*" olvasunk. A mitikus Isteni Földműves *(Sen-nung)* még egyetlen közös piachelyre hívta össze a különféle vidékek földműveseit, hogy ki-ki cserével szerezze meg, amire szüksége van.[10] Ez az ősi, még sokféle földrajzi és történeti irányban nyitott „vásár"-eszmény aztán a ködös, félreértett és végül hitelüket vesztett mítoszok ködébe vész. A piactalan vagy egészen más jellegű piacokkal tarka évszázadok-évezredek után az i. sz. I. évezred derekán tűnnek fel a hasonlóképpen értékelhető piachelyek, most már a valóságos történeti adatok között és jelentős számban, de már az első „változás" tendenciájával: a sztyeppei eredetű, észak-kínai *T'o-pa* (tabgacs) *Wei*-dinasztia (386—534) hatalmi szférájában. Itt, „barbár" szokás szerint, mindenki kereskedik és mindenkivel kereskedhet; a szervezett, rendszeres, szabályos időközönként tartott vásárok rendezője pedig — még hosszú évszázadokig — a *Wei*-ház pártfogásával is terjedő, a Kínában idegennek számító buddhista vallás, ill. ezrével szaporodó kolostorai.[11] A kínai civilizáció mitikus kezdeteinek „isteni" védettségéből, a hagyományosan kínainak tekintett, ősi földműves települések uralkodói hatalommal megszervezett „közepéből" tehát idegen kézbe került a piac, s ezzel még a fogalma is „elbarbárodott": a hódító és lenézett „barbárt" illető társadalmi méretű ellenségesség hozzátapadt a nevéhez is. A piac így a „Hat Dinasztia" (i. sz. III—VI. sz.) sztyeppei vendégekkel és seregekkel hadakozó korszakában az idegen—kínai cserekapcsolat intézményes helyévé vált. Ez a körülmény pedig a piachelyen folyó kereskedelmet lényegében az etnikai-törzsi (stb.) közösségek közti, *Sen-nung* piacánál archaikusabb, „ellenséges" gazdasági érintkezéssé degradálta, noha helyi szempontból gyakran „szabályosan": egyéni, csak felületesen ellenőrzött tranzakciók formájában folyt ez a csere és kereskedelem.

A piacnak ez a második, de lényegében az előzőből következő „elmozdulása", tudniillik az etnikai-kulturális határra való áthelyeződése vagy áttelepülése korántsem valamiféle „visszaprimitivizálódás", társadalmi szempontból semmiképpen sem. A kereskedelemnek ez a „kiszorítása" párhuzamosan, sőt, együtt zajlott az adórendszer megszervezésével — amelynek, „ideális" kínai formájában, ki kellett volna küszöbölnie a kereskedelmet, a termék-vándorlás szabályozhatatlan módját —, és egyidejű volt a kínai császárság terjeszkedésével, birodalmi centralizációjával. A kínai állam hivatalos képviselői már csak országvédő érdekből is leginkább a határon voltak hajlandók fogadni a veszedelmes, fegyveres és követelőző idegeneket, kénytelen-kelletlen beletörődve,

[10] L. Tőkei, *Műfajelmélet Kínában*, pp. 297—298 (454. j.).
[11] Vö. Balázs, *Les foires en Chine*, pp. 197—199.

hogy ott vásárolhassanak Kína megáhított drágaságaiból. Az a tény, hogy a külkereskedelmet legszívesebben a határvidéken létesített piacokon hagyta lebonyolódni az udvar, eleve külpolitikai jelentőségűvé, Kína számára merő külpolitikává tette az innen kiáramló, Kína presztizsét emelő, tekintélyes mennyiségű fényűzési cikk minden moccanását, majd az egész külkereskedelmet is. Ennek legalizálása, békés és garantált belső használatra való felszabadítása tehát fel sem merülhetett. Az ilyen katonai jelentőségű piacokon folyó árucsere lényegében a kínai birodalom egészének egy másik országgal, politikai ellenfélnek tekintett hatalommal való kapcsolatát, s ennek is csak egyik oldalát jelentette: ott voltak a „hiungnuk piacai", a szienpiknek, a türköknek nyitott piacok s így tovább; az efféle „kitüntetés" aztán tovább korlátozta — ellenőrizhetőbbé tette ezeket a piacokat. S az új piachelyeket a *T'ang*-kortól (618—907) kezdve egyre szívesebben létesítették stratégiai fontosságú helyeken, határvidéken és más „nyitott", veszélyeztetett vidéken: főútvonal csomópontjain, folyami átkelőhelyeken stb.; ezzel az ellenőrzésük is könnyebben megoldható, s az idegenek sem jutnak, kereskedelmi céllal legalábbis nem kívánkoznak az igazi Kína, a belső területek, azaz az elszigetelt földműves körzetek békés adózó népe közé. Országhatáron, ill. zárt önellátó körzetek határán bonyolódó „stratégiai" kereskedelem erősítette a világrend ősi alapképletét éppen a császári hatalom virágkorában, állami szintre emelve az etnikumok és birodalmak határán zajló archaikus árucserét, s arra kényszerítve a távolsági kereskedelem Kínát is ostromló folyamát, hogy Eurázsia legtávolabbi pontjait összekötve megkerülje, vagy mindössze érintse — földrajzi és gazdasági felszínén — a kínai birodalmat.

A piac intézményes helyének harmadik típusú „változása", a kínai társadalom- és gazdaságtörténet számára végzetes „elmozdulása" csak mostanában kezd világossá válni, s remélem, hamarosan írásban is bemutathatom az ún. Isteni Földműves falusi vásárainak, a földműves települések piacainak valódi sorsát a kínai történelem kezdetén. A konklúzióból álljon itt csak a döntő változások egyik legszemléletesebb részlete, ha tetszik: oka; az az ismeretes, de konzekvenciáiban végig nem elemzett folyamat, amelynek során falakat kerekítettek a neolitkorból kibontakozó korai földműves-települések és piacaik köré. Ezek a védelmező-elzáró, és kezdetben — s részben egészen a Csou-kor (i. e. XI—III. sz.) végéig — kis területet, kisszámú földműves-települést fenntartó falak, miközben az első államocskák kereteivé váltak, puszta létükkel is minőségi különbséget hoztak létre a földműves-települések s egyben piacaik között is. A falak ugyanis bizonyos piacokat bezártak, másokat pedig kizártak, meghagyva őket neolitkori védtelenségükben.

A falakon belüli piacok védelmet élveztek, s legalább a legfontosabbat hivatalos-állami rangra emelte az itt berendezkedett uralkodói rezidencia, udvari hivatalaival. E rang-emelkedésnek és jelentőségbeli, méretbeli stb. növekedésnek azonban az volt az ára, hogy az ilyesféleképpen hivatalosan elismert piacok minden funkcióját automatikusan alárendelték az illetékes ellenőrző hivatalnak, s működése ettől kezdve közvetlenül függött a kérdéses állami intézményrendszer, vagyis az állam jellegétől. Más piacokat pedig kizártak ugyanazok a városfalak, a piacokhoz tartozó földműves településekkel együtt. A falakon belüli „piac" fontos, nagyszabású, ellenőrzött „hivatal", amely a hivatalnokvilág közvetlen szükségleteinek szervezett, adózás-szerű kielégítésére szolgál elsősorban; a „külső" piac, amely vásárhely, gyülekezőhely, vesztőhely (stb. stb.) is egyben, egyre inkább veszít gazdasági jelentősé-

géből, olyannyira, hogy többé-kevésbé folyamatos fennállására is csak ravasz filológiai keresztkérdésekkel deríthetünk fényt. Hacsak nincsenek ezek a piacok olyan stratégiai fontosságú helyen, hogy az idegenek tartsák fenn őket, el is sorvadnak. A hivatalos csúcsoktól távol eső falvakban azonban minden intézmény védtelen, s védhetetlen is, ha a hivatalos fegyveres hatalommal kerül szembe. Az adórendszer és állami redisztribúció „ideális" megszervezése után pedig elvben feleslegesek is ezek a falusi piacok, s a rajtuk lebonyolódó kereskedelem „hivatalos" szemszögből lényegében nem sokkal több mint az önellátó és állami segítséggel regenerálódó földműves egységek „fényűzése". Ezeken a piacokon „felesleges" árucikkeket kínálgatnak az idegen, vagy csak másutt honos „vendégek" *(k'o* „vendég", „vándorkereskedő" stb.), a gyökértelen vándorkereskedők; vagy legfeljebb a létszükségletet kiegészítő termékeket kaphatják meg a falusiak alkalmanként, ugyancsak az ő közvetítésükkel.

A piachelyek ez utóbbi történelmi „elmozdulása" — tudniillik a politikai-földrajzi és társadalmi-gazdasági értékrendben — látványosan és hathatósan szétválasztotta a bürokratikus hatalmat és a hivatalos piacot a termelőktől, s a „piramisszervezet" kiépülésével a termelőket is a többi termelőtől, mégpedig az árutermelés előtti történelmi fázisban, a termelésnek önellátásra se mindig alkalmas fokán. Az adórendszeren alapuló, súlyos adókkal terhelt birodalomban termelőtől fogyasztóig, termelőtől termelőig a termelésben és „forgalomban" csak közvetve vagy alig érdekelt hivatalos „piac" közvetít: a bürokratikus adógazdaság hivatala. S ebből a körülményből egyenesen következik néhány jellegzetes torzulás. E hivatalos választóvonaltól lehet olyan archaikusan „féloldalas" a kínai kereskedelem, amilyennek például a hajdani „kereskedelem" jelentésű kínai terminusok mutatják. A „kereskedelem" nemcsak „kereskedelem és csere" *(mao-ji)* lehet, hanem „adásvétel" *(mai-mai)* is, mégpedig egy-egy csereviszony-típusban dominálhat külön az egyik és a másik, mint azt a „kölcsönös csere" *(hu-si* „kölcsönös piac (i tevékenység)") történetírói terminusa a fonákjáról mutatja, többnyire külkereskedelmi összefüggésben. S ilyenkor gyakran ki is mutatható, hogy számos piacot valóban nem a kölcsönös árucserére létesítettek Kínában, hanem például van „lópiac", nomádok lovaira szóló engedéllyel, amelyeket egy-egy kijelölt idegen csoport adhat el, mondjuk, egy-egy tartomány hadbiztosának; van „teapiac", ahol a barbárok kínai teát vásárolhatnak — és így tovább. Ebben az összefüggésben már azt a csapdát is elkerülhetjük, hogy „specializált piac" címén értékeljük magasra és értsük félre a jelentőségét — egy másodlagosan archaikus, bürokratikusan archaizált jelenségnek, a kínai luxuscikkek legfőbb közvetítőjének.

Ennek a felemás, termelőtől elszakított és birodalmi tekintélyt növelő kereskedelemnek, valamint Kína belsejében folydogáló rokonainak már a termelőtől való távolodása is megszabta „felesleges", fényűzés-jellegét és luxuscikk-tartalmát, amit még erősített is a nehéz utakon bonyolódó távolsági kereskedelem „gazdaságossági" szempontja. Áruvá tehát eleve, elsősorban és koronként kizárólag a termékek egyik csoportja válik, a hagyományos gazdaság számára esetleges és „felesleges" luxuscikkek, míg a hagyományos cikkek a maguk zárt körében, zártkörű forgalmában konzerválják termelőik világát. Ezért pontos nyelvi lenyomata a kínai „gazdaság" fogalmának a *si-huo* terminus, amelynek két része, az „élelem" és az „áru" jellegzetes polarizáltságában, archaikus kettősségében mutatja a kínai termelés struktúráját,

egymással legfeljebb felületükön érintkező, két szeparált szféráját, az „ősi világrend" felületi mozgásának, „változásainak" *(ji)* gazdasági rajzolatát.[12]

Ezen a képleten az sem változtat sokat, ha megélénkül a mozgás az önellátó egységek, önellátó birodalom földrajzi és politikai perifériáin: sem a megszaporodó számú határmenti piacok — például a *T'ang*-kor (618—907) folyamán — nem változtatnak a rajtuk folyó kereskedelem felemás és hivatalos jellegén,[13] sem a *Szung*-kor idején (960—1279) felpezsdült kereskedelem nem változtatott a gazdaság szerkezetén. S természetesen nem tehetett csodát a mongol eredetű Jüan-dinasztia (1280—1367) iparosítás nélküli, élősdi „barbár" merkantilizmusa sem. Az elszabadult „pénz-szellemet" aztán ördögűző hévvel próbálták megfékezni Kína következő évszázadaiben, újra meg újra helyreállítva az ősi kínai világrend-ideál időközben egyre „tökéletesebb", azaz egyre zártabb körré torzított formáját. Kína történeti körülményei természetesen vezettek ehhez az alakzathoz: „ázsiai" tulajdonviszonyainak ez a „változatlanságában-módosuló" társadalmi-termelési struktúra volt az egyenes következménye — mint azt Tőkei kimutatta —,[14] és történetileg meghatározott természeti viszonyai egyenesen vezettek az „ázsiai" útra — mint azt jómagam megkíséreltem felvázolni.[15] Történeti környezetében pedig Kína nem is láthatott a magáétól eltérő, előremutató „modellt".

Kínában az utóbbi évtizedekben megrendült a föld, a „változatlanságért" felelős ősi alapzat. Ennek alkotmányos és nemzetközi-jogi garanciáknál is biztosabb jele a termelés struktúrájának, a külkereskedelmi kapcsolatok „kölcsönösségének" és tartalmi-strukturális jellegének korszerű, világtörténelmi időhöz igazított átalakulása; s e folyamat visszafordíthatatlan voltának legfontosabb garanciája Kína belső-külső „elmozdulása" — a saját múltjával való radikális szakítása és a változott világban elfoglalt, szükségképpen változott helye. Még valóságos változásait, az új úton tett, kívülről és rövid távon nehezen felmérhető, lassú lépéseit, valamint váratlan és riasztó meg-megtorpanásait is csak akkor értékelhetjük helyesen, igazságosan, történeti érvénnyel, ha a múltjához mérjük. Azokat pedig, akik a múlt archaikus jegyeinek és örökségének elemzése és tudomásulvétele nélkül keresik piacukat az új Kínában, alighanem éri még egynémely meglepetés.

[12] A „gazdaság" értelmű kínai *si-huo* (szó szerint: „élelem és pénz") terminusról mint „naturális gazdaság és rajta élősködő kereskedelem" egységének kifejezéséről, valamint ennek történeti hátteréről Kínában, a III. században, l. Tőkei, *Műfajelmélet Kínában*, pp. 53—56, p. 242 (120. j.).

[13] A *T'ang*-kori piacokról, létesítésükről, ellenőrzésükről stb. l. Denis Twitchett tanulmányait: *The T'ang market system: Asia Major* (London), New Series XII (1966), Part 2, pp. 202—248; *Merhant, trade and government in late T'ang: Asia Major. N. S.*, XIV (1968), Part 1. pp. 63—69.

[14] L. Tőkei F., *Földtulajdonviszonyok a Csou-kori Kínában* (1956): *Sinológiai műhely*, Magvető, Bp. 1974, pp. 86—146. — Kína történeti helye, marxi értelemben vett „ázsiai" jellege tekintetében egész dolgozatunk Tőkei itt és más műveiben kifejtett Marx-interpretációjára és forrásértelmezésére támaszkodik.

[15] *A kínai civilizáció ázsiai talaja* c. tanulmányomban.

INDIÁNOK ÉS NEOKOLONIALIZMUS: EGY VENEZUELAI ESET

BOGLÁR LAJOS

Két alkalommal jártam Venezuelában, néprajzi kutatás céljából: első ízben 1967—68-ban, másodszor 1974-ben. Mindkét esetben ugyanazon a vidéken, a dél-venezuelai Amazonas Szövetségi Területen, és ugyanannál az indián csoportnál. Így módom nyílt arra, hogy megfigyeljem, az eltelt hat esztendő milyen változásokat idézett elő egy indián törzs életében. Ez a vizsgálat talán még nem tarthatna igényt nagyobb nyilvánosságra, ha a szóban forgó időszak nem esne egybe kolonizálási tendenciákkal.

Nem lehet célom, hogy Latin-Amerika vagy akárcsak Venezuela gazdaságának alakulását részletesen nyomon kövessem: azokra a lényeges szempontokra szeretnék csak utalni, amelyek a dél-venezuelai kormányzat és az őslakó indiánok viszonyát jellemzik.

I

A vizsgálatunk középpontjában álló Amazonas Szövetségi Terület, a trópusi őserdők borította, zuhatagos folyamok által határolt vidék, Amazonia más részeihez hasonlóan számos indián törzs menedékhelyévé vált. A 175 000 km²-nyi terület Venezuela életében még a 60-as évek elejéig, mint „nemzeti tartalék" szerepelt: a letelepedéshez, a terület kiaknázásához különleges engedélyekre volt szükség.

Első utam során megállapíthattam, hogy az indián csoportok jó része izoláltan él, kapcsolata a neo-venezuelai lakossággal (kereskedőkkel, misszionáriusokkal, vagy az Indiánvédelmi Bizottság munkatársaival) meglehetősen laza és alkalomszerű volt.

Az általam vizsgált *piaroa*-indiánok az őserdőből kihasított ültetvényeik mellett felépített közösségi kunyhóban laktak, s általában 5—6 rokon család élt együtt egy főnök irányítása mellett, aki közösségének nem politikai, hanem vallási vezetője volt: tekintélyét elsősorban a mitikus hagyományok továbbadásával, és a rituális praktikák elvégzésével szilárdította.[1] Gazdasági formációjukat tekintve alig különböztek a többi trópusi-őserdei törzstől: a növénytermesztés mellett az élelemszerzés zsákmányoló módjai is jelentős szerepet kaptak. Az élelemszerzés társadalmi aspektusát tekintve megállapíthattam, hogy határozott választó vonalat jelent a nemek közötti munkamegosztás: a kultúrnövények (főleg gumósok) művelése az asszonyok feladatkörébe tartozott, míg a férfiak leginkább a vadászattal foglalkoztak.

[1] „Adalékok a vad gondolkodáshoz" c. írásomban bővebben kifejtem a kérdést. „Valóság", 1971/6, 56—61.

A lokális csoportok, a természeti környezettel népesség szempontjából is összhangban, lényegében annyit termeltek, amennyit feléltek. Néhány helyen, jobb szervezés vagy megfelelőbb talajviszonyok következtében termésfeleslegük is maradt, amit más törzsekkel vagy ritkábban Amazonas székhelyének lakóival cseréltek. Az őserdei lakosság és a városiak közötti érintkezés tehát csak a cserekereskedelemre szorítkozott, ami nem járt a közösségek felbomlásával, hiszen a cserekapcsolat intenzitása sem az elcserélt javak mennyisége, sem pedig a kontaktus tartóssága szempontjából nem volt olyan jelentős, hogy a hagyományos gazdasági és társadalmi szerkezetben gyökeres változást eredményezzen.

Ennek az idillinek tűnő helyzetnek a jellemzésére idézném Amazonas Szövetségi Terület kormányzójának 1965-ös jelentését: A terület gazdaságilag kihasználatlan, nincsen ipara, nincsenek munkalehetőségei. Gyakorlatilag nincs földművelés és állattenyésztés. Az élelmiszert (Amazonas székhelyének 5000 főnyi lakossága számára) szinte teljes egészében légi úton szállítják Caracasból, vagy vízi úton Ciudad Bolivarból . . . Nem tudjuk igazolni demokratikus kormányzatunkat, ha nem változtatunk a helyzeten. Végül egy ultimátumszerű mondat: Vagy termelünk Amazonas Területen, vagy eltűnünk![2]

A jelszó tehát elhangzott, valamit tenni kellett. Amíg maga az állam nem alakította ki Amazonas általános meghódításának tervét, néhány hír már jelezte, hogy egyénileg kísérletező kolonizátorok is kezdik az indiánlakta területeket megszállni.

Ezekről a szórványos kolonizációs törekvésekről így írt egy venezuelai antropológus: ahol egy indián csoport ellenállt, és nem kívánt mint munkás az új gazdasági struktúra részévé válni, vagy puszta jelenléte akadályozta a kolonizáló műveleteket, többnyire az történt, hogy az indiánokat ősi földjeikről erőszakkal, vagy csalárd módon elmozdították. Szélsőséges esetekben az indián csoportokat egyszerűen megsemmisítették. Ilyen a helyzet manapság is az ország több részében, habár az indiánoknak voltak és vannak törvényesen biztosított jogai.[3]

Anélkül, hogy a jogok és törvények kérdésénél bővebben elidőznénk, hadd említsek Coppens nyomán két példát a földbirtoklással kapcsolatban. Egy 1911-es rendelet szerint a föld annak lehet tulajdona, aki igazolni tudja, hogy 20 esztendeje folyamatosan használja-műveli; egy 1936-os rendelet tíz esztendőre leszűkíti a használati időt. Ha most figyelembe vesszük, hogy az amazonasi indiánok ültetvényeiket irtásos-égetéses eljárással készítik elő, s ha tudjuk azt, hogy ez a módszer általában 4—6 esztendő alatt kimeríti a talajt, nyilvánvaló, hogy egyetlen indián törzs vagy csoport sem tud húsz vagy tíz esztendős permanens földhasználatot igazolni.

Ha tehát egyrészt, mint a fentebb idézett kormányzó kijelentette, Amazonasban termelni kell, vagy eltűnni, másrészt az indián nem birtokosa a földnek — semmi sem akadályozta a területek elfoglalását.

Mindehhez hozzájárult, hogy Brazíliához hasonlóan, Venezuela is előbb-utóbb rákényszerült, hogy kiaknázza a nyersanyagforrásokat kínáló, addig

[2] „Informe a la novena convencion de Gobernadores presentado por el Gobernador del Territorio Federal Amazonas". Puerto Ayacucho, 1965. augusztus 10.

[3] Coppens, W.: La tenencia de tierra indigena en Venezuela. Aspectos legales y antropologicos; „Antropológica", 29, Caracas 1971, 3., 13. és 15.

parlagon heverő vidékeket.[4] A közlekedés-szállítás mellett sürgetővé vált a mezőgazdaság megszervezése, el kellett látni a piacokat növényi termékekkel, és nyilvánvalóan erre az indián a legalkalmasabb, aki ugyan, mint láttuk, törvény szerint nem birtokosa a földnek, azonban de facto műveli, és évszázados alkalmazkodása révén alaposan megismerte a trópusi természetet (hogy csak a piaroák példáját említsem: egyetlen településükön harmincnál több növényfajtát műveltek).

Amazonas Szövetségi Terület, az egykori „nemzeti tartalék", amely eddig csak néhány egyéni kolonizátor, a kolonizációt előkészítő misszió vagy „indián-védelmi" megbízott vadászterülete volt, ma már hivatalos terv keretében kerül kiaknázásra.

A hivatalos terv neve: „Dél meghódítása". A program célja, hogy Amazonas Szövetségi Terület, mint mondják, fejlődésnek induljon, s ennek beindításához tartoznak a következő feladatok: fel kell mérni a rendelkezésre álló anyagi és emberi lehetőségeket, elő kell mozdítani a regionális lakosság bevonását az ország gazdasági, társadalmi és kulturális életébe. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a területre való behatolást légi, szárazföldi és vízi úton kell biztosítani, fejleszteni kell Amazonas székhelyét, Puerto Ayacuchot, új településeket kell kialakítani stb.

2

Írásom célja, mint említettem, hogy egy adott indián csoport megfigyelése, és munkatársam, Jesus Caballero indián-tanító információi alapján, röviden ismertessem, hogyan kezdődött és milyen változásokat idézett elő a „Dél meghódítása" néven ismert akció.

Az általam legjobban ismert piaroa-csoportoknál, az indiánok elbeszélése szerint ez a folyamat azzal kezdődött, hogy az amazonasi kormányzat négy-öt évvel ezelőtt az őserdőben lakó indiánokat „lehívatta", hogy koncentrálja őket járművel elérhető helyen. Az ígéretek, amelyek az indiánokat őserdei ültetvényeik és vadászterületeik feladására csábították, nem kevesebbről szóltak, mint az élelmezési gondokon segítő állatfarmokról, a termelvények rendszeres piaci árusítását biztosító szállításról, orvosi ellátásról, iskoláról stb.

Az 1968-ban meglátogatott piaroa-indián csoportokat is egy kormányzati településen találtam: az egykor közösségi kunyhóban lakó rokon-családok különálló, kis családi házakban laknak, a trópusi viszonyok között egyébként teljesen alkalmatlan bádoglemeztetős építményekben.[5] Az indián tanító így beszéli el a költözést: „A régi kormányzat idején annyit, de annyit ígértek, hogy sok mindent ajándékoznak majd nekünk: puskákat, varrógépeket adnak, házakat építenek, villanytelepet, vízvezetéket — és mi elhittük, hogy tel-

[4] Az olajtermelésben egyébként élenjáró ország mezőgazdaságának színvonalára mi sem jellemzőbb, minthogy nemcsak az amazonasi székhelyre szállítanak repülőn élelmiszert, de köztudott, hogy Caracasba is érkezik légiúton élelmiszer a piacokra — Kaliforniából!

[5] Az indiánoknak évszázados tapasztalatok diktálták, hogy nagy belső térrel rendelkező kunyhókat építsenek: többrétegű pálmalevéltetejük vízhatlan, és a legkeményebb trópusi napsütésben is jóval hűvösebb, mint a bádogtetős ház. — Mivel az indiánok jelentős része analfabéta, a pártok megkülönböztetésében nagy szerepet játszik a szín. Mindenütt látni az ayacuchoi falakon piros, fehér, fekete vagy zöld színű jelszavakat. Nem véletlen, hogy az előző kormányzat idején épült indián házakat is zöldre festették.

jesítik az ígéreteket. De mindmáig, öt esztendő elteltével is csak azt mondhatom, hogy az ígéretekből alig láttak valamit az indiánok."[6] (Amint erről az amazonasi kormányzóságon is tájékoztattak, az előző kormányzat idején (1973 végéig—1974 elejéig) a hatalomért küzdő pártok indiánok szavazataira is számítottak, hiszen „a nem kóbor, hanem letelepült indián már szavazóképes.")

Lássuk közelebbről, milyen változásokat hozott az új helyzet az indiánok gazdasági-társadalmi szerkezetében. Azt már láttuk, hogy a kiterjedt családot magában foglaló közösségi kunyhók helyett a nukleáris családoknak hajlékot adó házakból áll a település. De mi a helyzet az élelemszerzés és -elosztás eredeti rendjével?

Anélkül, hogy etnográfiai részletekbe bocsátkoznék, szükséges elmondanom, hogy a hétvégi városi piac legkelendőbb áruihoz tartozik a maniokliszt, és az abból sütött indián kenyér, a kasszave. Miután a felfokozott piaci lehetőségek és igények is kényszerítőleg hatnak, a rokon családok már nem tudnak közös tűzhelyen sütni, minden család önálló konyhákban készíti el nemcsak a belső fogyasztásra, hanem a piacnak szánt manioklisztet és kasszavét. Még hat esztendeje az együtt lakó asszonyok segítették egymást a maniokfeldolgozásban, és a hozzáférhető helyen tárolt lepényből mindenki tetszése szerint fogyaszthatott. A mai körülmények között az együttműködés vagy elosztás közösségi elve nem érvényesülhet (indiánok szerint mindez „lehetetlen és szükségtelen".)

Az élelem elosztásának régi, a kiterjedt családra jellemző rendje kizárólag a vadhús elosztásában érvényesül. Szólnunk kell általában a húsellátásról, amely az indiánok egyik legfőbb gondja. Az indián tanító így beszél erről: „A vadászat itt nem könnyű, mert a közelben alig van állat. Sok ember él itt együtt . . . Ha a vadászok elindulnak, gyakran üres kézzel térnek haza. Túl sokan vagyunk itt együtt . . . Ha vadásznak valamit, egy pekarit, agutit vagy más állatot, a zsákmányt szétosztják a piaroák egymás között, akárcsak régen. És nemcsak az ‚egyenes' rokonok, nagybácsik és nagynénik kapnak a húsból, hanem a többiek is. Hogy egyetlen öreg vagy fiatal se maradjon hús nélkül . . . Ez a település azonban messze van a vadászterületektől, de ha lenne háziállatunk, könnyebb lenne számunkra az élet, mindig lenne kéznél hús. Ezért értettünk egyet a Nemzeti Agrár Intézet ígéretével, hogy kapjunk állatfarmot, tyúkokat, disznókat, és akkor nem kellene sok időt elveszítenünk a vadkereséssel. Itt lenne közelben a hús. Mert azt ígérték, mindenki kap háziállatot. És akkor közösen elhatároztuk, hogy megszervezzük ezt is: ma én vágok állatot, holnap te, adunk egymásnak, megesszük, a maradékot pedig eladjuk. Igen, de 1972-ben, talán május tájékán megjelentek az Intézet emberei, és azt mondták, már nem érdemes a tyúkfarmmal foglalkozni, mert minden pénzre szükség van a választásoknál . . . Most reméljük, hogy majd az új kormányzat segít . . ."

Az indiánok életében természetesen a legdöntőbb változást a piacra termelés váltotta ki. Az asszonyok több, és nagyobb ültetvényeket művelnek: a talaj-

[6] Az indián informátorok elbeszéléseit magnetofonszalag őrzi: a teljes szöveg — amelyből itt csak részleteket közlök — spanyol nyelven kerül kiadásra, szerzőként feltüntetve Jesus Caballero piaroa tanítót is: „Los Piaroa visitados de nuevo — una asimilacion forzada." Actas del 41. Congreso Internacional de Americanistas, México. — Magyar nyelvű változata a „Wahari: az őserdők művészete" c. kötetben kerül közlésre.

előkészítés módszere nem változott, viszont a hagyományos munkamegosztás átalakult. Több legény-férfi segédkezik az ültetvényes munkában, mint hat esztendeje, nemcsak azért, mivel az új helyen a férfiak eredeti főfoglalkozása, a vadászat korlátozott (nem beszélve arról, hogy a közeli városban minimális a munkalehetőség ipari létesítmények hiányában), hanem azért is, mivel mind több olyan lányt csábít el a város, azokat a fiatal lányokat is, akik egyébként anyjuknak segédkeztek volna az ültetvénnyel kapcsolatos munkákban.

Természetszerűleg felmerül a kérdés, vajon a kormányzat, ha olyan fontosnak tartotta, hogy az indiánok a városi piacot ellássák növényi termékekkel, miért nem állít be termelékenyebb munkaeszközöket. Hadd említsek egy apró, de nem lényegtelen mozzanatot: több indián csoportnál megfigyeltem, hogy a közösségek bomlasztásának egyik módszere, ha pl. egy új, hatékonyabb munkaeszközt bevezetnek, de csak korlátozott számban, tehát, hogy ne juthasson hozzá mindenki. A brazíliai indiánok között megfigyeltem, hogy pl. „jó munkáért" a misszionáriusok egy-egy puskát adtak az indiánoknak — aminek szinte közvetlen velejárója volt, hogy a csoportos vadászat háttérbe szorult, előbb-utóbb megbontva a tradicionális munkamegosztást, és a közösségek élére az új eszközt legjobban használó egyén került.[7]

Az új piaroa településre a kormányzat eljuttatott egy benzinmotorral működő maniokreszelő gépet: ha egyáltalán működik (hiszen a folyamatos üzemanyagellátásról is kellene gondoskodni), nem közösen használják, hanem az az indián, aki ért a benzinmotorhoz — a százfőnyi indián közül egyetlen személy.[8] Az új eszköz tehát nem változtatta meg a feldolgozás módját, és a megnövekedett igények kielégítése ennek következtében csak fokozottabb munkával végezhető el, s az asszonyoknak hatékonyabb eszközök nélkül több időt kell fordítaniok a növényfeldolgozásra.

Az indiánok és a piaci kereskedők kapcsolatára álljon itt egy idézet az indián tanítótól: „Most mindent az ayacuchoi piacra viszünk. Eddig kéthetenként jött a termésért a teherautó, most minden szombaton. Manioklisztet, kasszavét, tárót, yamszt, édesburgonyát, banánt és mást visznek a piacra. Ott várják az indiánokat a kereskedők. Az igazság az, hogy nem nagyon tetszik nekünk, ahogy a kereskedők bánnak velünk, tőlünk mindent olcsón vásárolnak, és drágán adnak. Például: a kereskedő megvásárol egy rakományt, több zsák gumós növényt, és mondjuk minden zsák negyven kilót nyom. A kereskedő kilóját fél bolivárért veszi tőlünk, és két, két és félért adja tovább. Képzeld el! Ezt nem értem, nem vagyok képes felfogni . . . Volna nekem erre egy tervem, és szerintem csak ezen a módon lehetne megoldani ezt a kérdést, ha ezzel egyetértene a kormányzóság és Amazonas Terület tanácsa. Azt javasolnám,

[7] Bővebben írok a témáról: L'acculturation des Indiens Nabmbikuara; „Annals of the Naprstek Museum" 1, Praga 1962, 19—27.

[8] A civilizációval való kapcsolata kezdetén a „bennszülött" azokhoz a „fehér kincsekhez" igyekezett hozzájutni, amelyek hatékonyságáról közvetlenül meg tudott győződni (mint pl. a fémbalta, gyufa stb.), s amelyeket léte megkönnyítése céljából, zökkenőmentesen be tudott illeszteni saját kultúrájába: javakat vett át anélkül, hogy egy tőle idegen rendszerbe beépülne. A neokolonialista helyzetben azonban kénytelenkelletlen bekapcsolják az új társadalmi rendbe, hiszen már szüksége van a kapitalista ipar és kereskedelem biztosította javak egész láncolatára (gondoljunk csak arra, hogy közlik a meztelen indiánnal: civilizáltnak ruhába kell járnia, s erre egy készletet kap — amely önmagában is felveti, hogy tisztításához szappan kell, és újabb és újabb ruhaneműk. Az említett benzinmotor sem használható folyamatos üzemanyag beszerzése és alkatrészcsere stb. nélkül).

hogy jobb lenne egy különálló indián piacot építeni, és csak akkor működne, amikor az indiánok ott megjelennek, hogy eladják termésüket. És az *indiánok* adnák el a termést, nem a kereskedők, és akkor az indiánok valamivel többet kapnának . . . Jelenleg az nyer többet, aki olcsón vesz az indiánoktól. Mert ha a kereskedő fel is számolja, hogy benzinre kell költenie, kopik a teherautója, ez mind becsapás. Vannak, akik elhiszik. De nekünk is sokba kerül ám minden. Ők az autót, a benzint, ennyi meg ennyi alkatrészt számolnak, de hát tudod mibe kerül nekünk egy őserdei tisztást kivágni, felégetni az erdőt, ültetni, behordani, háton cipelni? Úgy gondolom, egy hát többe kerül, mint egy autó..." — e szavakkal foglalja össze a cserekereskedelemből frissen a pénzgazdálkodásnak, a piacnak kiszolgáltatott indiánok véleményét Jesus Caballero.

A városi lakossággal való rendszeresen ismétlődő, hétvégi kontaktus azonban nemcsak a piacra korlátozódik, s ez az indiánok magatartásában mélyreható változásokat idéz elő. Maga a piaci eladás is új magatartást idényel: a férfiak (a kevésbé félénkek) az elsőszámú eladók, hiszen általában több spanyol szót tudnak, mint az asszonyok, akiknek a feladata a piacon arra szorítkozik, hogy a standoknál együtt őrködjenek — nehogy a jövés-menésben valaki meglopja őket (de az indiánok szerint így is általában az áru egyharmada eltűnik).[9] Az eladást követően a termelvényekért kapott pénzzel, az egyes családok elvonulnak a számos üzlet, szuper-market valamelyikébe, és megvásárolják a háztartáshoz szükséges holmikat. A férfiak egy része az olcsó nádpálinkából is vásárol, és hazatérve a településre már rendszerint részeg, vagy az elkövetkezendő órákban lesz az. Erről az új vonásról így vélekedett egy indián: „Tudod, szombaton Puerto Ayacuchoban mindenki iszik, és mi civilizálódni akarunk."

Az újkeletű alkoholfogyasztás megítélésében figyelembe kell vennünk azt is, hogy az indiánok mai „szóvívői", tehát a spanyolul jobban beszélő indiánok városban való jártasságához hozzátartozik az is, hogy képesek hétvégeken együtt iszogatni a város ivóiban a többi „racionálissal" (ahogyan a vidéken a nem-indiánt nevezik), tehát alkalmassá válnak arra, hogy előbb-utóbb a „társaság" tagjaivá, befogadottakká váljanak.

Ezzel már utaltam is arra, hogy milyen változások idéződtek elő a piaroa-társadalomban a főnöki intézményt illetően. Az eddigiekből is láthattuk, hogy a piacra termelés más feltételeket teremt, és más igényeket is támaszt, mint a hagyományos törzsközi cserekereskedelmi kapcsolat. Az is kiderült, hogy a tradicionális munkamegosztás is eltolódott számos tényező összejátszása következtében. A változó helyzet, az új település, az átalakuló közösség élete nyilvánvalóan más vezetőt, vagy vezetőket kíván. Előtérbe kerül a *manager*-típusú egyén, akinek ismérvei közé tartozik, hogy jól beszél spanyolul (egy százfőnyi településen két férfi), ezáltal a városiak szempontjából is tárgyalóképes (pl. bejáratos a kormányzóságra, intézkedni tud szállítási, eladási ügyekben stb.). Nyilvánvalóan az ilyen ügyek lebonyolításához másfajta szervezőkészségre van szükség, mint az őserdei izoláltságban. Az egykori vezetők hatóköre fokozatosan csökken: a vallási specialisták már csak „esti" vezetők,

[9] A meglopott indián, szegényes spanyol nyelvtudásával el sem tudja mondani az esetet az arra cirkáló rendőröknek — ha egyáltalán hinnének neki. Ottlétünk idején vezette be a kormányzat, hogy az indiánügyi titkár személyesen ellenőrzi a piaci műveleteket.

amikor maguk köré gyűjtenek néhány férfit, és együtt éneklik az egykor mindennapos, mitikus tartalmú varázsdalokat.[10]

1974-es megfigyeléseinkről egy francia kollégával filmet készítettünk, amelyben az indiánok elmondhatták, milyen problémákat vet fel az új gazdasági helyzet, milyen nehézségekkel jár az alkalmazkodás a civilizáció „előszobájához".[11] A film főszereplője, Jesus Caballero utolsó filmbeli mondata így hangzik: „Tudod, a magam részéről meg kell mondjam, a civilizáció nagyon kemény és bonyolult dolog, az ember nem tudja melyik út vezet előre, és melyik hátra."

[10] A szóban forgó településen egyetlen pálmakunyhó áll: ebben él a tanító apja, ak nem is olyan régen még őserdei közösségének vallási vezetője volt. Az új településen nem kívánt téglaházban lakni, hanem felépített magának egy hagyományos típusú kunyhót. A többi piaroához hasonlóan ő is elvégzi a piacra termelés teendőit, és ebben a tevékenységében fiában, Jesusban is bízik, hogy a „modern" helyzetben támogassa. Az est beköszöntével azonban, mikor véget ér a „nappali" vezetők ideje, maga köré gyűjt több férfit, hogy velük, akárcsak hat esztendeje, előadja a varázsdalokat. Bár a rítus szinte minden részletében tovább él, a megváltozott helyzetben a vallási specialista más közegben tevékenykedik: hiszen megszűnt az eredeti kunyhó közösségi visszhangja, csökken a vadhús (amelyről a varázsdalok szólnak), és azonkívül az érdeklődés az új, a „modern", a civilizált felé irányul. Mindenesetre az egykori vallási vezető és néhány tagú kórusának végleges alkalmazkodása még nem zárult le.

[11] A teljes képhez tartozik, hogy látogatásom elején (1974 márciusában) választották meg Amazonas Terület új kormányzóját, Pablo Anduzét, a neves antropológust, aki 1968 óta ismerősöm, és ami a lényeges, barátja az indiánoknak. Saját bevallása szerint is indiánoknak köszönheti megválasztását, és ötéves mandátumát arra kívánja felhasználni, hogy lényegesen javítson az indiánok sorsán. A piaroák által felvetett problémákat ő is figyelembe vette, és — Jesus Caballero jelenlétében — filmre vett interjúban ígéretet tett, hogy mindent elkövet a kérdések humánus megoldására. Terve szerint, kikéri a törzsfőnökök véleményét is, és a települések élén helyi felelősöket, törzsenként pedig kormányzati elöljárókat kíván látni, akik folyamatosan és rendszeresen tájékoztatnák a település, a törzs sürgető ügyeiről. Ebben a törekvésében számít az őt megértő piaroákra, bár azzal is tisztában van, hogy az indiánok támogatása nem könnyű dolog olyan vidéken, ahol mindenki gyorsan szeretne meggazdagodni: mert minden bolivár, amelyet az indiánoknak juttat a kormányzó, csak növeli azoknak az ellenszenvét, akik az indiánok révén akarják megszedni magukat.

AZ ARAB TÖRTÉNETI MOZGÁS TENDENCIÁIHOZ: A TULAJDONVISZONYOK ÉS ÁLLAMISÁG KÉRDÉSÉHEZ

SIMON RÓBERT

Az arab történeti mozgás két központi kérdését tanulmányozva mindenekelőtt a klasszikus arab társadalom kialakulására és mozgástendenciáira koncentrálunk, tehát csupán utalásszerűen érintjük az európai fejlődéssel történt érintkezés néhány alapvető következményét; másrészt néhány strukturális jegyet próbálunk meghatározni, ezeket azonban genezisükben és történeti mozgásuk színeváltozásában igyekszünk bemutatni. Még egy további megjegyzés: az alábbi kísérlet, a klasszikus arab társadalom kialakulását és jellegét vizsgáló készülő nagyobb munkám néhány bizonyosnak látszó következtetésének és hipotézisének első előlegezése; az utóbbiak kapcsán azonban elmondható, hogy a kérdőjelek sokasága legalább annyira következik a saját vizsgálódásaim lezáratlanságából, mint a kutatás elmaradottságából.

A kérdés ugyanis az egyik legösszetettebb történelmi probléma, amelyről nemcsak azt mondhatjuk el, hogy a korabeli „világtörténeti" mozgásba ágyazva oldhatjuk csak meg, de azt is, hogy a kérdés helyes vizsgálatának nem csekély világtörténeti tanulságai vannak.[1] Hegel, aki „Előadások a világtörté-

[1] Az arab történeti mozgás kutatása „világtörténeti" összefüggésben eleddig három fontosabb vonatkozásban vetődött fel.
a) Az arab történeti mozgás „forrásai", viszonya — a meghódított Irán és a bizánci tartományok révén — az antikvitáshoz és az ókori keleti fejlődéshez. Tudománytörténetileg jelentős módon E. Troeltsch történettipológiai elképzelésére („Der Aufbau der europäischen Kulturgeschichte; „Schmollers Jahrbücher", XLIV, 633 kk) reflektálva C. H. Becker elméleti igényű dolgozatai kísérelték meg először az arab történelem efféle „általános kultúrtörténeti" értékelését. Troeltsch tipológiájával szemben (elő-ázsiai iszlám, egyiptomi, hindu, kínai, földközi-tengeri—európai—amerikai) ő azt a véleményt képviselte, hogy az elő-ázsiai iszlám kultúrát az európai fejlődés részének kell tartanunk, három — általa alapvetőnek tartott — eleme révén: l. ókori keleti fejlődés elemei (sémi prófétizmus, zsidó törvényvallás, bürokratikus-abszolutisztikus államforma); 2. hellénisztikus köntösben jelentkező antikvitás (a mindennapi élet, a tudomány és a művészet vonatkozásában); 3. a kereszténység (dogmatikai, kultikus kérdésekben), lásd Der Islam im Rahmen einer allgemeinen Kulturgeschichte (1918; in: „Islamstudien", I, Hildesheim 1967, 24—39.); a 3. pont elmélyítéséhez lásd uő.: Christentum und Islam (1907; in: „Islamstudien", I, 386—431). Több írásában azonban hangsúlyozza az antik elemek iszlám-recepciójának az ókori keleti fejlődési vonalat idéző „ázsiaiságát" — szemben a középkori európai fejlődéssel, lásd Der Islam als Weltanschauung in Vergangenheit und Gegenwart (1918; in: Islamstudien", I, 40—53.) és „Das Erbe der Antike im Orient und Okzident", Leipzig 1931. E lényegében szellemtörténei megalapozottság, ám mégis jelentősnek tartható szociológiai tipologizálás alig hagyott említésreméltó nyomokat az arabisztikában (lásd pl. H. H. Schaeder, Der Orient und das griechische Erbe, 1928, in: „Der Mensch in Orient und Okzident", München 1960, 107—160; „Der Eintritt der Araber in die Weltgeschichte", 1951, uo. 188—215.). Sokkal erősebb gyökeret vert néhány, puszta általánosságnál maradó közhely az omajjáda kor bizánci és az abbászida kor iráni jellegéről. Az arab történelem kezdeteinek eredettörténeti vizsgálata az utóbbi

nelem filozófiájáról" c. művében zseniálisan jellemezte és választotta külön az európai és az ázsiai fejlődést, Elő-Ázsiával kapcsolatban azt a termékeny megjegyzést tette, ami különösképpen jellemző az arab fejlődésre: „Mind

---

időben lendült fel. A legjelentősebb kísérletek gyanánt F. Altheim és munkatársa R. Stiehl munkáit tarthatjuk számon, lásd főleg: „Finanzgeschichte der Spätantike", Frankfurt am Main 1957.; „Die Araber in der alten Welt", I—V/1—2, Berlin 1964—69. *b)* Az iszlám elindította hódítások által létrehozott arab imperium hatása a középkori európai fejlődés kialakítására, vagy meggyorsítására. Ismeretes H. Pirenne, a nagy belga történész tézise, amely szerint a germán hódítások a római imperium államiságának és pénzgazdálkodáson alapuló gazdaságának a jellegén lényegesen nem változtattak volna, s a Karoling korral kezdődő középkorra való átmenetet (ami geopolitikailag a Mediterráneum háttérbeszorulását jelenti Nyugat-Európával szemben, továbbá gazdaságilag az alapvetően naturálgazdaságon alapuló falu uralmát jelenti a pénzgazdálkodásra épülő várossal szemben) az iszlám hódításai és gazdasági-katonai sorompó-szerepe kényszerítette volna ki, tehát nemcsak képletesen szólva Muhammad lett volna Nagy Károly „útcsinálója" (Lásd először: Mahomet et Charlemagne; „Revue Belge de Philologie et d'Histoire", 1922/1, 77—86; uő.: „Un contraste économique. Mérovingiens et Carolingiens"; uo. 1923/2, 223—235; „végső" poszthumuszan megjelent formájában: „Mahomet et Charlemagne", Bruxelles 1937.) Pirenne alapvetően luxuskereskedelemre, ill. ennek megszűnésére építő tézise elsősorban a középkori történészek között váltott ki — végső soron negatív mérleggel záruló — heves vitát. A negyvenes években tetőzött vita maradandónak bizonyult anyagát (Pirenne két cikkével együtt) P. E. Hübinger adta ki kötetbe gyűjtve: „Bedeutung und Rolle des Islam beim Übergang vom Altertum zum Mittelalter", Darmstadt 1968. Az arab gazdaságtörténeti kutatások elmaradottságára jellemző módon e vitához akkoriban csupán egy arabista, D. C. Dennett szólt hozzá: Pirenne and Muhammad; „Speculum" 1948/23, 165—190., aki cáfolta azt, hogy az arabok kereskedelemellenes politikát folytattak volna a Földközi-tengeren a VII—VIII. században. A továbbiakban még három arabista szólt hozzá a kérdéshez: Cl. Cahen: Quelques problèmes concernant l'expansion économique musulmane au Haut Moyen Age; „Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo" 1965/12, 391—432.; E. Ashtor: Quelques observations d'un orientaliste sur la thèse de Pirenne; *JESHO*, 1970/13, 166—194. (Pirenne tézise mellett); A. S. Ehrenkreutz: Another orientalist's remarks concerning the Pirenne thesis; *JESHO* 1972/15, 94—104. (utal a helyben élő és fogyasztó új uralkodó rétegek kialakulása kapcsán óriási mértékben fellendült *belső* kereslet és piac szerepére, mely a megnövekedett kereskedelmi forgalmat is képes volt lekötni, s annak nem volt szüksége idegen piacokra).

c) Az arab történeti mozgás és a tőkés fejlődés kapcsolata. A húszas évek szovjet marxista kutatásában M. Ny. Pokrovszkij (1868—1932) történész koncepciója (a kereskedelmi és uzsoratőke, tehát a puszta pénzvagyon és az ipari tőke lényegi azonosságának az állítása, s ekképpen az ókori és a középkori kereskedelemnek, mint a tőkés fejlődés első fázisának az elképzelése, ill. ennek változataként a kereskedelmi tőke önálló formációként történő feltételezése) az arabisták között is bizonyos visszhangra talált. Ennek megfelelően vizsgálták többek között a mekkai kereskedelmet és az iszlám kialakulását is (lásd a kérdéshez: N. A. Szmirnov: „Ocserki isztorii izucsenyija iszlama v SZSZSZR", Moszkva 1954, 184—194.). A kérdés azonban főképpen a függetlenség útjára lépett arab országok fejlődési lehetőségeivel, a tőkés fejlődés lehetséges endogén csíráival, vagy az európai fejlődésből való importjával kapcsolatban vetődött föl. Az arab történeti mozgás kapitalista utat lehetővé tevő feltételezett csíráit és tendenciáit a legalaposabban, bár éppen az alapvető elméleti kérdéseket illetően vitatható módon M. Rodinson, „Islam et capitalisme", Paris 1966. műve vizsgálja (nála is elmosódik a puszta pénzvagyon és az ipari tőke közötti alapvető különbség — az előbbi „kapitalisztikus" terminológiája ellenére, ld. p. 25.; továbbá ugyancsak az előbbi javára háttérbe szorul nála a földtulajdon problémája, ld. főleg: 45—73.: „Le secteur capitalistique"; 73—83: „Féodalisme ou mode de production asiatique?").

Lényeges, hogy mindezek az aspektusok az antikvitással megindult európai fejlődés egy-egy fejlődési szakaszához viszonyították külsődlegesen az arab fejlődés egy-egy periódusát, vagy a társadalom egészéből kiszakított részmozzanatát. Ezek a kísérletek nem tették lehetővé az arab fejlődés sui generis jellegének és világtörténeti helyének a feltárását. E kérdés megoldási kísérletei során nyilvánvalóan a társadalmi formáció totalitásának és történeti mozgásának a követelményét kell szem előtt tartani, ami eleve

a két mozzanat (i. e. a felföld és a síkföld elve) együtt megvan Elő-Ázsiában: ez a változatos alakulatok országa; vonatkozása Európára az, ami különösképpen jellemzi. Ami ott létrejött, azt az ország nem tartotta meg magának, hanem Európába küldte. Benne olyan elvek jelentkeztek, amelyek nem alakultak ki magában az országban, hanem kialakulásuk csak Európában fejeződött be. Ott támadt minden vallási és minden állami elv, de kifejlődésük csak Európában ment végbe. Kapcsolatban áll a Földközi-tengerrel. Arábia, Szíria, főképp ennek tengerpartja Judeával, Tyrosszal és Szidónnal, a kereskedelem elvét juttatják érvényre legrégibb kezdeteiben, mégpedig Európa irányában."[2] Ez a továbbiakban oly kevéssé megszívlelt jellemzés azonnal in medias res visz bennünket: egyrészt utal arra, amelyet a történelmi mozgás megindulása előtti Arábia, mint maximumot képviselt, vagyis a kereskedelem elvét; másrészt jelzi az arab történelmi mozgásban valamilyen módon résztvevő egyik alapvető komponenst, a Mediterráneum hatását, és végső soron körvonalazza az arab fejlődés világtörténelmi szerepét, a közvetítés elvét. Az arab fejlődés alapkérdése tehát az, hogy az iszlám megindította mozgás során kialakított birodalomban milyen kapcsolatba került egymással egyrészről az iszlám előtti arab fejlődés, ill. a muhammadi iszlám, másrészről a bizánci elem (Egyiptom és Szíria révén), és az iráni elem (Irán meghódítása révén), és a meginduló történelmi mozgásban e különböző elemek a társadalmi integráció milyen szintjeit és fázisait valósították meg. A probléma vizsgálatánál tehát alapvető fontossággal bír a kialakuló és elemeinek dominanciájában vagy preponderanciájában jelentősen változó arab társadalom három eleme eredeti jellegének és a változékony interreláció hogyanjának és miképtjének a vizsgálata.

I. 1. Az iszlám előtti arab társadalomra a hagyományos partikuláris törzsiség fejlődést nem hordozó létezése, a mozgékony állandóság jellemző, amely az iszlám előtti másfél évezred forrásanyagából kihámozhatóan legfeljebb ún. „peremkulturákat" hozott létre, általában pedig a környező nagyhatalmakhoz, és egyáltalában a letelepedettekhez való, többnyire alárendelt viszonylattal írható le. Az i. sz. V. századtól kezdve, a himyarita Jemen hanyatlása és ökológiai viszonyainak megváltozása, továbbá a két környező nagyhatalom állandósuló háborúsága miatt egyrészt erőteljes beduinizálódást, másrészt a beduinok és a letelepedettek erőviszonyainak eltolódását figyelhetjük meg, ami nem utolsósorban az Arab félszigot akkori lokális piacain lezajló beduinok meghatározta kényszercserében is megragadható. Ez a letelepedettek részéről a védelmet szolgáló élelmiszerkiegészítést jelentette. Az északarab történelem megindulásában alapvető szerepet játszott Mekka mint kereskedőváros (pontosabban „kereskedők városa") és a mekkai távolsági kereskedelem, amely minőségileg elkülönült saját társadalma legfeljebb használati értéket cserélő lokális piaci forgalmától és saját tradicionális törzsiségének és idegen birodalmaknak a határán, végső soron politikailag semleges „kereskedelmi kapu" típusú intézményként kapcsolódott a szomszédos nagyhatal-

kijelöli és megfelelően helyükre teszi a hatások, az érintkezések és a kölcsönzések problémáját, továbbá a marxi formációelméletnek megfelelően kijelöli azt a meghatározott termelést, amely domináns és megszabja a többi jelenség helyét és szerepét.

[2] G. W. F. Hegel: „Előadások a világtörténelem filozófiájáról" (ford. Szemere Samu), Budapest 1966, 189.

mak által igényelt luxus- és presztízsjavak állami külkereskedelmébe.[3] Ez a közvetítő kereskedelmi tevékenység végső soron formaközömbös az adott uralkodó társadalmi struktúra iránt, tehát a törzsi társadalommal szemben, ugyanakkor azonban mégis létrehozta a pénzvagyont, amely ugyan nem képviselt természetesen semmiféle új termelési módot, mégis gyors és mélyreható bomlasztó hatást gyakorolt az adott társadalomra. Végső soron a mekkai kereskedelem által képviselt „puszta pénzvagyon" és a törzsi társadalom konfliktusából született meg a muḥammadi iszlám, amelynek — mint a medinai korszak igen tanulságos kísérleteiből láthatjuk — a tulajdonviszonyok és szervezeti formája kiépítésénél nagyon is kellett számolnia azzal, hogy a „puszta pénzvagyon" elégtelen alap valami minőségileg új társadalom kiépítéséhez, és kényszerült a törzsiség számtalan elemét megőrizni.[4] A medinai korszakban kialakuló új típusú muszlim közösségnek, az ummának, nem lévén saját gazdasági bázisa, kényszerült a törzsi társadalom egyik „legőseredetibb munkáját", a háborút kizárólagos munkává tenni. Az észak-arábiai oázisok (Ḫaybar-ral kezdődő) meghódítása után vetődött fel az új tulajdonviszonyoknak és a hódító közösség zsákmányból való részesedésének a megszervezése. A későbbi fejlődésre nem kis hatást gyakorló problémát eleddig nem oldotta meg a kutatás. A két leggyakoribb helytelen általánosítás: a) a törzsiség, ill. a törzsi elosztás kizárólagosságának a feltételezése; b) a muḥammadi földfoglalások során az egyéni földmagántulajdon feltételezése. A későbbi jogi forrásokra támaszkodó kutatással szemben elsősorban a történeti források alaposabb feldolgozása után az én véleményem az, hogy a muḥammadi tulajdonviszonyok és az új iszlámközösség jellegét az *átmenetiség*, az *állandó alakulás-változás* jellemzi, s ezt a jelleget nem annyira részeinek összegéből, mint jellegének kialakulatlan nyitottságából, s a későbbiekben felbukkanó tendenciáinak hatásában ragadhatjuk meg.[5] A későbbi fejlődés és a muḥammadi iszlám kapcsolatára különösen áll az, amit Lukács az egyszerűbb és bonyolultabb létforma viszonyáról mondott: „. . . az egyszerűbb létformát, akárhány átmeneti kategóriát hozzon is létre, a bonyolultabb létforma valóságos keletkezésétől mégis egy ugrás választja el; a bonyolultabb létforma valami minőségileg új, amelynek genezisét sohasem lehet az egyszerűbb formából egyszerűen levezetni."[6] Eme egyszerű forma alaptendenciájának lényege az lehet, hogy a muḥammadi zsákmányszerző portyák átcsapása földfoglaló hódításokba az *egyszeri zsákmányról, sarcról* való átmeneti fázist jelenti a hódítók közös földtulajdonának állandó és szervezett adó formájában történő elsajátítása felé. Az utóbbi megszervezésével kapcsolatban már Muḥammadnál két szemponttal számolhatunk: a) a föld békés, vagy erőszakos meghódítása; b) ennél lényegesebb az egyes területek és közösségek szokásrendszerének az öröksége.

[3] Lásd a kérdéshez: Simon Róbert: „A mekkai kereskedelem kialakulása és jellege", Budapest 1975. (lásd korábban uő.: L'Insciption Ry 506 et la préhistoire de la Mecque; „Acta Orient. Hung." 1967/20, 325—337.; Ḫums et īlāf ou commerce sans guerre; „Acta Orient. Hung." 1970/23, 205—232.

[4] Lásd a folyamat elemzéséhez: Simon Róbert: „Az iszlám keletkezése", Budapest 1967.

[5] A muḥammadi iszlám államiságáról és tulajdonviszonyairól lásd Simon Róbert: „A törzsiség és az államiság között: a muḥammadi iszlám szervezetéhez" (megjelenés alatt angol és magyar nyelven).

[6] Lukács György: Az emberi gondolkodás és cselekvés ontológiai alapzatai; „Magyar Filozófiai Szemle", 1969/13, 732.

Ez az átmenetiség fejeződik ki abban a szintén átmeneti elosztási elvben, hogy a hajdani terményfelezést folytató sarcjellegű adóban csak a hódításban résztvevő muszlimok részesültek, mégpedig úgy, hogy nem viszonyultak közvetlenül a földhöz, hanem sajátos katonai Hunderschaft-típusú, bár a vérrokonsági elvet sem nélkülöző egységenként kapták meg a juttatást, továbbá abban, hogy a zsákmány/adó nem tipikus esetként egyes meghatározott személyekre is szólhatott — világosan a közösség számára jelentős személyek megnyerése végett, ill. a csírájában levő intézményesülés funkcióinak dotálása gyanánt. (Ez a rendkívül korlátozott típusú állami közföldből közösségi célokat szolgáló kihasítás folytatódik az első négy kalifa, majd az Omajjádok idején: gondolok itt a *ṣawāfī* földekből kihasított *qaṭā'i'* juttatásokra, amelyeket a kutatás egy része helytelenül rokonít a későbbi katonai *iqṭā'*-val!) Az átmenetiség további jellemzője a törzsi társadalomra jellemző ingó zsákmány, a *ġanīma*, s ennek törzsi elosztása és a hódító közösség közös tulajdonát képező föld, a *fay'* különbségének elmosódottsága, pontosabban még nem világosan történt elkülönítése.

A muḥammadi iszlám örökségét végső soron a területiség, a vallási közösség s a kettőnek mindinkább alárendelt törzsiség hármas elve jellemzi, amely azonban még mind a három komponens felé nyitott.

I. 2. A korabizánci periódus a jelentős időközökre és területekre nézve hiányzó vagy nem koherens forrásanyag miatt az alapkérdésekre vonatkozóan számos megoldatlan problémát vet fel Gelzer, Piganiol, Lemerle, Charanis, Ostrogorsky, Pigulevszkaja, Kazsdan és mások jelentős kutatásai ellenére is.[7] Annyi bizonyos, hogy mind az államvallással szorosan összefonódott császári hatalom, mind a centralizált és kizárólagos ellenőrzésre törekvő adminisztrációra való meg-megújuló törekvés, továbbá a faluközösségek és az egyéb földek művelői jellegükben — legalábbis Egyiptomra és Szíriára érvényes módon — ókori keleti és hellenisztikus hagyományokat folytatnak, vagy ezekre emlékeztetnek, olyan hagyományokra, amelyeken vajmi kevés nyomot hagyott a római uralom. A centralizált, bürokratizált, minden egyházi és világi hatalmat a kezében összpontosító állam, élén a császárral igyekszik a földeket, ill. művelőit közvetlenül ellenőrizni. Igyekezett kézben tartani mind a termelést, mind a fogyasztást, s igyekezett a hivatalnoki apparátust eszközként működtetni.

[7] Alapvető bibliográfiát lásd Moravcsik Gy.: „Bevezetés a bizántinológiába", Budapest 1966., 109.; uő.: „Bizantinoturcica", I, Berlin 1958², 24—26.; A. P. Kashdan: „Byzanz und seine Kultur", Berlin 1973, 187 k. A hazai kutatásból fontosak: I. Hahn: Sassanidische und spätrömische Besteuerung; „Acta Antiqua", 1959/7, 149—160.; uő.: Theodoretus Cyrus und die frühbyzantinische Besteuerung; „Acta Antiqua", 1962/10, 123—130.; uő.: Das bäuerliche Patrocinium in Ost und West; „Klio", 1968/50, 261—275., továbbá: Engel Pál: Állam és uralkodó osztály a IX—XI. századi Bizáncban; „Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei" 1964/2, 213—223.; uő.: „A bizánci nemesség születése"; *uo.* 1966/3, 285—300. (meggyőzően bizonyítja, hogy örökletes földtulajdonon alapuló feudális nemesség csak a XI. században alakult ki, ill. ragadható meg mint tipikus jelenség). A bizánci Egyiptomban kialakuló nagybirtok jellegéhez alapvető: E. R. Hardy: „The large Estates of Byzantine Egypt", New York, 1968² (lásd főleg: 50—79. A később példaként említett Apion családhoz ld. 25—38. Nem nagyszámú egyéb példáit ld. 39—49.). A bizánci történelem és az „ázsiai termelési mód" lehetséges kapcsolatával kapcsolatban mindeddig egy — elméletileg és filológiailag — kevéssé meggyőző dolgozat született, amely elvetette az ázsiai típusú fejlődés alkalmazását, és egy prefeudális, majd a 11. századtól egy feudális sémát képviselt, ld. H. Antiniadis-Bibicou: Byzance et le mode de production asiatique; „Pensée", 1966/129, 47—72.

Ezzel szemben a mind kevesebb munkaerő, a munkaerő kiszolgáltatottsága a helyi közigazgatásnak, s a curiálisokból kialakult új hivatalnoki/birtokosi nemesség önállósági kísérletei olyan centrifugális tendenciákat képviseltek, amelyek a korabizánci kor egyértelmű értékelését meglehetősen megnehezítik. A néhány történeti forrásból, levélből, császári ediktumból, továbbá elsősorban az oxyrinchosi és az Aphrodito papíruszokból a nagybirtokok viszonylag jelentős szerepére következtethetünk. A nagybirtokosok szerepének növekedésével és a faluközösségek, ill. a kisbirtokosok kiszolgáltatottságával van összefüggésben az *autopragia* intézménye, tehát a pagarchusok kikerülésével történő önálló adózási jog, továbbá a patrocinium, az esetleg személyi függés irányába is mutató függőség/védelem. A lényeg azonban az, hogy ezek a nem nagyszámú nagybirtokosok is hivataluknál fogva viszonyultak a birtokukhoz, mint adózási egységhez: erre utal az is (lásd az Apión család példáját!), hogy hivatalukat igyekszenek örökletessé tenni, másrészt az, hogy meglétük végső soron csak közvetítést jelentett a parasztok és az állam között, természetesen az utóbbi kárára — ahogy ezt a számos patrocinium elleni ediktum bizonyítja. A nem lényegtelen megoldatlan kérdések mellett (a még mindig problémákat felvető iugatio-capitatio probléma; a patricinium valóságos működése; a hivatalnok-nagybirtokos réteg nagysága és súlya) döntő, hogy elegendő bizonyítékunk van a faluközösség *(khórion,* vagy *koinétés khóriu)* jellegére, adózási egységére *(homokénson khóriu)*, tagjai egymás iránti kötelezettségére *(allélengyion)*, s tagjai *(geórgoi)* röghözkötöttségére *(anapographoi)*. Velük szemben igen csekély a személyükkel és munkaeszközökkel szabadon rendelkező parasztok *(misthótoi)* száma.

Végső soron az arab hódítás előtti — Egyiptomra és Szíriára konkretizált — kora bizánci periódust olyan átmeneti fejlődési fázisnak jellemezném, amelyet sem kapott örökségéből, sem működő elemeiből nem magyarázhatunk meg egyértelműen egyetlen rendező elv szerint, hanem a belőle fakadó fejlődési formákból. Ezt a fázist éppen úgy jellemzi *legfelül* a császári hatalom és az adminisztráció szintjén, továbbá *lent*, a közvetlen termelők közvetlen állami függőségének a vonatkozásában a központosított, centralizált despotia kiépítésének a tendenciája, mint a kettő között a hivatalnoki-birtokosi réteg önállóságra törekvő tendenciája, ami a császári hatalomtól való függetlenség, a hivatal és a birtoklás örökletessé, majd tulajdonná változtatásának, s ennek során a földművelők közvetlen személyi függőségének, vagyis a valóban feudális jellegű patrocinium tipikussá tételének tendenciájában fejeződött ki. E két antagonisztikus tendencia közül az előbbi (elsősorban a külső veszély elhárítása miatt) a közép bizánci korban lesz domináns (gondoljunk a *thema*-rendszer megszervezésére, továbbá a Hérakleidák és az Izauridák centralizációs kísérleteinek ideiglenes győzelmére), míg az utóbbi tendencia a késő bizánci kor valóban feudálisnak nevezhető fejlődésében öltött testet, amikor a fővárosban élő nem örökletes hivatalnoki arisztokráciát mindinkább felváltotta a birtokán élő örökletes földarisztokrácia.

I. 3. A sāsānida Irán gazdasági viszonyainak vizsgálata Nöldeke, majd Christensen alapvetéseihez képest sokat gazdagodott Stein, Sprenger, Altheim-Stiehl, Pigulevszkaja, Widengren és mások kutatásai révén,[8] de ezek a kuta-

[8] Az utóbbiak munkái közül ld. főleg: E. Stein: „Ein Kapitel vom persischen und byzantinischen Staate; „Byz.—Neugr. Jahrb.", 1920/1, 50—89.; M. Sprengling: From Persian to Arabic; „American Journal of Semitic Languages and Literatures", 1939/56,

tások elsősorban intézményekre, személyi viszonylatokra és az adózásra koncentráltak, s a tulajdonviszonyok, az államiság, a társadalmi rétegződés, s a három szféra összefüggéseinek vizsgálata még mindig számos megoldatlan kérdést vet fel. A sāsānida kor alapvető tendenciájának a zoroaszteriánus államvallást és a militarizált bürokráciát a maga céljaira felhasználó, ill. létrehozó centralizált despotia domináns, vagy dominanciára törő szerepét tarthatjuk. A központi hatalom árapályát e két elem önállósodása és alávetése határozta meg. E két elem centrifugális kísérleteit erősítette a párthus korból örökölt hét „nagy család" önállósági kísérletei. Ezek a kísérletek II. Behrámtól kezdve (276—293) egészen a VI. sz. elejéig több-kevesebb sikerrel jártak, s a legfontosabb hivatalokat I. Yazdağirdtól kezdve (399—420) a hét nagy család igyekszik megszerezni (lásd Mihr Narseh, Māhgušnasp, vagy Sōḫrā szerepét!), ami egyúttal földjeik privilegizált helyzetét is jelentette. A centralizált központi hatalom mélyreható és radikális győzelme Kawād (488—531), majd Ḫusrō Anōšarwān (531—578) idején következett be, akik a régi nemesség (vāspuhrān) hatalmát felszámolták, szigorúan kézben tartott, bürokratikus apparátust hoztak létre, minden földet adózóvá tettek, újjászervezték az adózást (ezentúl nem a termék felbecsülése, hanem a felmért terület szerint adóztak) és radikális hadseregreformot végeztek, aminek bizonyos elemei feltehetően példaképei lehettek a bizánci thema-rendszernek, de még Muḥammad katonai reformjainak is. Az adózási rendszer eleme (capitatio és iugatio külön megléte) továbbá szervezeti formája, a dīwān intézménye a hódítás utáni muszlim államiság szerves részei lettek. Hangsúlyozandó, hogy a birtokos nemesség időleges önállósodása éppen úgy, mint Bizáncban nem érintette a faluközösségek jellegét és funkcionálást, legfeljebb rontotta azok helyzetét. Az utóbbiak és a központi hatalom érdekeinek egybeesését mindennél meggyőzőbben bizonyítja a mazdakita felkelés, amelyet Kawād könnyűszerrel felhasználhatott a nemesség ellen. Még egy elemet kell kiemelnem a sāsānida kor társadalmi viszonyaiból, nevezetesen az Avesztától kezdve kimutatható, s a középperzsa és klasszikus újperzsa forrásokban lépten-nyomon előforduló funkció szerinti társadalmi tagozódást (alapvetően: *āθravan-:* a kultusz szolgálója; *rathaēštar-:* harcosok; *vastryo fšuyant-:* földművesek, amelyek később kiegészülnek a kézművesekkel *hūiti-:*), amely mint alapvető osztályozási elv is mutatja azt, hogy nem a földtulajdonviszony a rendező elv — lévén, hogy legalábbis elvben, nem ismerték el a földmagántulajdont.[9] Jellemző, hogy aš-Šahristānī híres helye szerint Mazdak maga is Ḫusrō hierarchikusan megszervezett bürokratikus apparátusa szerint képzelte az istent és égi udvarát.[10] A szigorúan centralizált és militarizált bürok-

175—224., 325—336.; F. Altheim: „Die Krise der alten Welt", Berlin—Dahlem 1943, 15—53.; F. Altheim—R. Stiehl: „Ein asiatischer Staat. Feudalismus unter den Sasaniden und ihren Nachbarn", Wiesbaden 1954; uő.: „Finanzgeschichte der Spätantike", Frankfurt am Main 1957; N. Pigulevskaja: „Les villes de l'état iranien aux époques parthe et sassanide", Paris—La Haye 1963; G. Widengren: Recherches sur le féodalisme iranien; „Orientalia suecana", 1956/5, 79—182.; uő.: „Der Feudalismus im alten Iran", Köln und Opladen, 1969.

[9] Lásd hozzá: E. Benveniste: Les classes sociales dans la tradition avestique; JA 1932/221, 117—134.; A. Nusin: O csetverjoh szoszlovijah v Sah-name; NAA 1966/6, 109—113.

[10] aš-Šahristānī, al-Milal wa'n-niḥal, ed. M. Saiyid Kīlānī, al-Qāhira, 1381/1961. I. 249 k. Lásd hozzá: A. Christensen: „L'Iran sous les Sassanides", Copenhague 1944², 335. k.; Sprengling, 335.

ratikus apparátus, élén az isten-királlyal, s a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt funkció szerinti tagozódás elve alapvetően fontos modell lett az arab fejlődés átmeneti második fázisában, az ideális, normatív intézmények és jogrendszer kidolgozása idején.

II. Mielőtt az arab társadalom mozgástendenciáit röviden megvizsgálnám, néhány előzetes elvi megjegyzést kell tennem. Mindenekelőtt hangsúlyoznom kell, hogy az adott termelési mód tulajdonviszonyainak és államiságának a vizsgálatánál a lényeges az uralkodó termelési viszonyok felkutatása, amely nem zárja ki egyéb viszonyok létezését, de meghatározza az egész struktúrában elfoglalt helyüket. Marx megfogalmazása szerint: „Minden társadalmi formában egy meghatározott termelés az, amely kiutalja valamennyi többi viszonynak a rangját és a befolyását. Általános megvilágítás ez, amelyben az összes egyéb színek megmártóznak, és amely különlegességükben módosítja őket. Különös éter ez, amely meghatározza minden benne fellépő létezés fajsúlyát."[11] Egy termelési mód a maga tiszta formájában ugyan olyan „organikus rendszer", amelyben „minden elem előfeltételezi a többit", de „Es wird so historisch zur Totalität. Das Werden zu dieser Totalität bildet ein Moment seines Prozesses, siner Entwicklung".[12] *Az arab fejlődésben különössen jelentős a totalitássá válásnak ez a történeti folyamata, sőt a mai fejlődési sémánk szerint az arab történeti mozgásban az adott termelési mód többé-kevésbé bizonyítható totalitása,* amikor az egyes elemek (a tulajdonviszonyok, a társadalmi tagozódás, az elosztás, a jogrendszer, az uralkodó ideológia szférája és bizonyos késéssel az uralkodó kultúra különböző területei stb.) olyan szerves egységben vannak, amelyben az egyes elemek kölcsönösen feltételezik egymást, s az egyikből levezethető, kikövetkeztethető a másik, nos, ez a fázis *a gyakorlatban rövidnek és átmenetinek bizonyult, s jelentőségét az ideális állapot, a normatív rendszerek kidolgozása adta,* amely állapot mint állandóan felbukkanó desideratum maradt, s legfeljebb az ideológikus öntükrözés torzító tükrében keveredett össze az esse és a posse, s Seinsollen és a Sein.[13] A másik két fázist a még-nem és a már-nem fázisként lehet jellemezni, amikoris az egyes elemek gyakran szervetlen egymásmellettisége, a multicentricitás, a jogi norma és a konkrét gyakorlat gyakran lényeges különbsége jellemző. Hangsúlyozni kell, hogy ilyenkor is kimutatható a meghatározott uralkodó termelés megléte és lényegi azonossága, mégpedig a mindig azonosan újratermelődő faluközösségek bázisán. Ezeknek a működése feltételezi a hatékony államiság meglétét, s ez adja lényegében a mindig újraalakuló államok/dinasztiák raison d'être-jét. Az ideális állapotot, a megvalósult totalitást leegyszerűsítve az jellemzi, hogy a két szféra közvetlenül viszonyul egymáshoz a katonai-bürokratikus apparátuson keresztül. A nem szerves totalitásban különféle közvetítők helyezkedhetnek el a kettő között, ezek működését azonban ha nem is forma-közömbös, de az alapformát megváltoztatni nem tudó, abba beilleszkedő, végső soron olyan alárendelt tendenciának tarthatjuk, amely a tulajdonviszonyokon nem változtat, csupán az elsajátítás módjában képvisel variánsértékű különbségeket.

[11] Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához; MEM 13, 172.

[12] Marx: „Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie", Berlin 1953, 189. (Magyarul lásd: MEM 46/I, 180.)

[13] Lásd pl. az ideális vallásjog és a konkrét helyi gyakorlatok közötti alapvető különbségek elméleti megfogalmazását: J. H. Kramer: „Droit de l'islam et droit islamique" (1937; in: „Analecta Orientalia", Leiden 1956, II, 63—74.).

Végül az eljövendő kutatásnak még két szemponttal kell számolnia: egyrészt lényegi különbségeket kell tennünk az államiságnak alávetett hivatalnoki, vagy katonai birtoklás és a lent reális földhasználata között, vagyis a paraszti közösségek és az esetleges úri földbirtokosok között, s nem szabad elfelejteni, hogy az adatok ilyenkor általában az utóbbiakra vonatkoznak (a társadalomtükrözés alapvetően fogyasztói meghatározottsága miatt), s nem tulajdonviszonyról, hanem a terméktöbblet elsajátításának a módjáról beszélnek, másrészt ugyancsak az utóbbit illetően jelentős különbségekre bukkanunk szinkronikusan is az egyes területek között, amelyek gyakran szívósan megőrzik a kialakult szokásjogot. A jogi források ugyanis mind diakronikus, mind szinkronikus metszetben elmossák a különbséget. Ezeket sokszor egyéb forrásokból deríthetjük fel, s ilyenkor nyújtanak gyakran megtévesztő analógiákat a bizánci és iráni intézmények és szervezeti formák.

II. 1. Az arab birodalom hódítás útján jött létre, s a hódítás során különböző fejlettségű népek kerültek kapcsolatba. Marx megfogalmazása szerint: „Minden hódításnál három dolog lehetséges. A hódító nép a meghódítottat aláveti saját termelési módjának (pl. az angolok Írországban századunkban, részben Indiában); vagy meghagyja a régi termelési módot és megelégszik sarccal (pl. a törökök és rómaiak); vagy kölcsönhatás áll be, miáltal valami új jön létre, egy szintézis (részben a germán hódításoknál). Valamennyi esetben a termelési mód, akár a hódító népé, akár a meghódítotté, akár a kettő egybeolvadásából származó, meghatározza az új elosztást."[14]

Az arab történelmi mozgás első fázisát egyértelműen a második fázissal jellemezzük, vagyis a hódító arab közösség meghagyta a régi termelési módot, és megelégedett az adóvá rendszeresített sarccal.[15] A kialakuló társadalom

[14] Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai", 46/1, 24.

[15] Az első fázis meghatározásának újabb kísérlete során továbbra is J. Wellhausen korszakalkotó kísérlete lehet a kiindulópont („Das arabische Reich und sein Sturz", Berlin 1902, 1960²). A továbbiak során e fázis elemeinek sajátos „egymásmellettiségét" kell konkrétan meghatározni, mégpedig elsősorban a Wellhausennél csupán érintett tulajdonviszonyok, államiság és a társadalmi rétegződés vonatkozásában. E kérdések (különösen a tulajdonviszonyok és a faluközösségek problematikájában) újszerű elemzése során alapvető forrás gyanánt használhatjuk fel a mind inkább hozzáférhető és egyre sokoldalúbban értékelhető papiruszanyagot, amely még nem állt Wellhausen rendelkezésére. E téren egyebek között elsősorban H. I. Bell, C. H. Becker, A. Grohmann és N. Abbott kiadásaira és interpretációira utalnék. Részletes bibliográfiát és az arab „Papyruskunde" legutóbbi összefoglalását lásd A. Grohmann: Arabische Papyruskunde; in: „Handbuch der Orientalistik", Erste Abt., Ergänzungsband II. Erster Halbband, Leiden—Köln 1966, 51—118. A tulajdonviszonyokra vonatkozóan C. H. Becker kezdte meg a történeti és jogi források mellett a papiruszok lényegesen újat hozó hasznosítását (lásd: Grundlinien der wirtschaftlichen Entwicklung Ägyptens in den ersten Jahrhunderten des Islam; „Klio", 1909/9, 206—219.; Die Entstehung von ᶜUšr und Ḫarāǧland in Ägypten; ZA 1904/18, 301—319.; Steuerpacht und Lehnswesen: Der Islam 1914/5. 81—92.; Historische Studien über das Londoner Aphroditowerk: „Der Islam", 1911/2, 359—371.) Az általa elkezdett, s nem sok folytatóra talált gazdaság- és társadalomtörténeti kutatás eredményeit lényeges vonatkozásokban D. C. Dennett: „Conversion and poll-tax in early Islam", Cambridge (Mass.) 1950. haladta meg. A Wellhausen által kialakított történeti kép gazdasági-társadalmi elmélyítése-meghaladása során abból kellene kiindulni, hogy az „Arabisches Reich" alapvetően *átmeneti* fázis, amelyet kielégítően egyrészt három elemének (a muḥammadi iszlám, a bizánci és az iráni) előtörténetéből, sajátos mellérendelt, ám mégis szerves egymásmellettiségéből, másrészt meghaladásából, az abbászida korban kialakult második fázisból visszafelé érthetünk meg. E fázis Janus-arcúságának a feltárásában igen fontos adalékot nyújthat az e periódusban kialakult vallási mozgalmak, a szekták társadalmi-ideológiai elemzése, amelyben ugyancsak Well-

két világosan megkülönböztetett elemből állt; ezek megkülönböztető jegyeinek az ellentmondásossága egy századon belül meg is szüntette ezt a gyakorlatban oly sok problémát felvető labilis dichotom struktúrát. Az egyik oldalon álltak a hódítók, akiknél egybeesett arab/muszlim/katona és közös tulajdonosi mivoltuk, a másik oldalon álltak a meghódítottak, akiknél elvileg egybeesett nem-arab/termelő/birtokos voltuk azzal, hogy esetleges muszlim voltuk nem érintette alapvetően társadalmi státusukat. A muszlim hódítók státusuknál fogva — ritka, nem tipikus esetektől eltekintve — személytelenül és közvetve viszonyultak a földhöz, az elsajátítás módja az adózásból való rendszeres juttatás, az *ʿaṭā'* (Wellhausen találó kifejezésével: „nicht das Kapital, sondern die Rente").[16] A kétféleképpen meghódított földek jogi státusa a következőképpen festett:

A. Szerződés útján meghódított földek:

1. Ḫarāǧot fizetnek
2. Ennek fejében védelmet élveznek
3. A birtokosok eladhatják egymásnak a földet
4. A ḫarāǧ összegét nem lehet emelni.

B. Erőszakkal meghódított földek:

1. A kalifa szétoszthatja a hódítók között, akkor *ʿušr* föld lesz, vagyis csupán a tizeddel adózik
2. Átadhatja használatra a korábbi művelőknek és akkor ḫarāǧ föld lesz
3. A birtokosok eladhatják egymásnak a földet
4. Fizetniük kell a ḫarāǧot
5. A kalifának joga van növelnie, vagy csökkentenie azt
6. A kalifa engedélye nélkül nem lehet átváltoztatni a ḫarāǧ földet ʿušr földdé.[17]

Az egyik alapvető problémát az iszlámra való áttérés okozta, s az új nem-arab muszlimok státusának és adózásának a problémája. A sokat vitatott fejadó *(ǧizya)* problémája mellett legalább olyan, ha nem lényegesebb a földadó, a ḫarāǧ fizetése az iszlámra való áttéréssel kapcsolatban. Dennett kutatásai Wellhausennel, Caetanival és Beckerrel szemben valószínűsítették azt, hogy az áttérés már a korai gyakorlatban is mentesített a fejadótól, ami azonban az utóbbit illeti, II. ʿUmar (720—724) csak nemrégen előkerült intézkedései alapján valószínűnek tarthatjuk, hogy az ő koráig nem tisztázódott egyértelműen, hogy a föld adózik az iszlámhoz való tartozástól füg-

hausen volt az úttörő (ld. Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islam: Abhandl. d. k. Gesellsch. d. Wiss. zu Göttingen, 1901), s utána főleg W. Montgomery Watt kutatásai vetettek fel megszívlelendő új szempontokat (ld. Shiʿtism under the Umayyads; JRAS 1960, 158—172.; Khārijite thought in the Umayyad Period; „Der Islam", 1961/36, 215—231.; The Conception of Charismatic Community in Islam; „Numen", 1960/7, 77—90.; „Islam and the Integration of Society", London 1966, 94—114.; Islamic Philosophy and Theology", Edinburgh 1964, 1—35.)

[16] Wellhausen: „Das arabische Reich", 20.

[17] Abū Yūsuf adatai alapján ld. Dennett: „Conversion and poll-tax in early Islam," 35.

getlenül.[18] A labilis és ellentmondásos dichotom rendszert végső soron az robbantotta fel, hogy az eredeti hódító közösség kasztként próbálta tételezni magát a közösség rendezőelvének nyilvánvaló ellentmondásban, továbbá, hogy a megőrzött törzsi partikularizmus miatt külsődleges szervetlenül viszonyult az alávetett iráni és bizánci gyakorlathoz, s nem tudott kialakítani hatékony államiságot. Jellemző, hogy az utóbbi funkcionálást a megőrzött, s legfeljebb egyszerűsített bizánci és iráni gyakorlat folyamatosságában jelölhetjük meg, az uralkodó közösség nemcsak hogy nem esik egybe az államisággal, de ahhoz ambivalensen/ellenségesen viszonyul, s a különböző „polgárháborúk", s az állandó törzsi viszályok néhány évtized alatt bebizonyítják, hogy a kasztszerűen elkülönült úri haszonélvezők az adott társadalom mindkét alapvető eleme számára károsak vagy fölöslegesek. E jelenség krónikus antagonizmusát már a Merwānidák felismerték és ʿAbd al-Malik, II. ʿUmar és Hišām próbálják is orvosolni — lényegében kompromisszumoknak tekinthető intézkedéseik azonban nem érintik az „Arabisches Reich" alapvető ellentmondásait. A problémát radikálisan az ún. „abbászida forradalom" oldotta meg.

A Wellhausentől találóan „Arabisches Reich"-nak nevezett első fázis alapképletének és ugyanakkor részleteiben még nagyrészt feltáratlan problematikájának jellemzéseként azt mondhatom, hogy az egyszerűbb közösségnek és fejlettebb közösségeknek a többé-kevésbé szervetlen egymásmellettiségében írható le. Az új helyzet a meghódított földművelő közösségek státusán lényegében nem változtatott, megszüntette viszont a korábbi uralkodó rétegek társadalmi státuszát, ugyanakkor azonban a termelés és az elsajátítás megszervezésére itt nem részletezhető változtatásokkal felhasználta a korábbi intézmények jelentős részét és az alsó és középső szinten működő hivatalnoki apparátust. Az elsajátításnak, az államiság jellegének és a társadalmi státusnak az incongruentiaja vezet az első fázis felbomlásához, s ezeknek a konkrét elemzésével adós még a kutatás.

II. 2. A második fázist az előbb említett Umajjáda reformkísérleteket felhasználó abbászida uralom első évszázadára tehetjük. Ezt a fázist tekinthetjük olyan időszaknak, mikor az adott társadalmi formáció szerves totalitása egy rövid ideig a gyakorlatban is kimutatható, ám legalább olyan döntőnek tekinthetjük azt, hogy ekkor alakult ki e társadalomnak a későbbiek során is normatív érvénnyel bíró jogi-ideológiai-államelméleti stb. kodifikációja, pontosabban a theokratikusan tételezett közösség consensusán alapuló ideális intézmény-, jog-, és ideológiarendszer.[19] Ezt annál is inkább kell hang-

[18] Ibn ʿAbd al-Ḥakam: Sīra ʿUmar b. ʿAbd al-ʿAzīz, al-Qāhira 1346/1927, 93—100. alapján ld. H. A. R. Gibb: The fiscal rescript of ʿUmar II; „Arabica", 1955/2, 1—16. Ld. ennek az elvnek — a korábbi gyakorlat tisztázatlanságára utaló — kimondását ugyancsak II. ʿUmar által Ibn ʿAbd al-Ḥakam egy másik — valamivel előbb kiadott — művében: „Futuḥ Miṣr", ed. V. V. Torrey, New Haven 1922, 154.: (Ibn Lahīʿa közli Yazīd b. Abī Ḥabīb-ra hivatkozva) „Mondta ʿUmar b. ʿAbd al-ʿAzīz: amelyik ḏimmi (i. e. nem-muszlim „védett" alattvaló) felveszi az iszlámot, az megszerzi személyét és ingó javát, ami azonban a földet illeti, az Allah zsákmánya a muszlimok számára *(wa-mā kāna min arḍⁱⁿ fa-inna-hā min fai' Allāh ʿalā'l-muslimsīn)*.

[19] E korszak különböző — társadalmi, gazdasági, jogi, ideológiai — vonatkozásaihoz csupán néhány lényeges műre hívom fel a figyelmet. Az Omajjáda uralom válságához még mindig alapvető Wellhausen, op. cit. 247—352. Az ún. abbászida forradalom jellegéhez ld. C. Cahen: Points de vue sur la „Révolution ʿabbāside"; „Revue historique", 1963/230, 295—338.; Cahen gazdaság- és társadalomtörténeti tanulmányai a kiinduló-pontját képezhetik a további kutatásoknak (ld. kitűnő elvi-programadó problémafel-

súlyozni, mert az ideális forma felé tartó, vagy attól eltávolodó tendenciák a legszorosabban összefüggtek azzal, hogy az államiság mennyire tudta a közösség consensusát kiteljesíteni, vagy mennyire képviselt maga is partikuláris érdekeket (gondoljunk itt pl. Ibn Ḫaldūn államelméletének zseniális magjára!) E fázisban történt egyrészt a földtulajdon és az elsajátítás módjának jogi kodifikációja (tudjuk, hogy e periódusban keletkezett az adózással foglalkozó 21 munka zöme, amelyek közül Abū Yūsuf — 731—798 — és Yaḥyā b. Ādām — 757k—v818 — munkái alapvetőek a jogi norma tanulmányozása szempontjából. Ekkor alakult ki a föld közös tulajdonának teóriája, s az, hogy világosan a föld adózik művelője muszlim, vagy nem muszlim voltától függetlenül. Hasonló nagyjelentőségű változásnak tekinthető az a korábbi ellentmondások egy részét megszüntető változás, amely az uralkodó rétegek átstrukturálódásában zajlott le. A végső soron születésen alapuló, vallásilag tételezett katonai arisztokráciát felváltotta egy alapvetően funkción alapuló katonai-bürokratikus arisztokrácia, amely elvileg nem volt örökletes, s amelynek funkciója az államiság működtetése volt. Tudjuk, hogy 833-ban al-Muʿtaṣim kalifa megszüntette a penzió-rendszerrel működtetett arab hadsereget s felváltotta a főleg, majd mind kizárólagosabban török eredetű zsoldossereggel. Ennek az is volt a következménye, hogy az arab törzseknek a katonai táborhelyekből *(aǧnād)* való szétszóródása és letelepedése meggyorsult, s ez a folyamat jelentősen hozzájárult egyes területek, így pl. Egyiptom arabizálódásához. Mindaddig, amíg a központi hatalom szilárd volt, a bürokratikus apparátus szervezte meg az adó behajtását, s a katonák tipikusan nem viszonyultak közvetlenül a földhöz. A kialakult társadalmi totalitás szerves részeként alakult ki e periódusban a vallásjog kodifikálása, amelyet főleg medinai és iraki jogtudósok tevékenysége után a 820-ban meghalt aš-Šāfiʿī teljesített ki. Ugyanilyen alapokból eredeztethetjük a későbbi fejlődést alapvetően meghatározó, s a mai napig kiható iszlám orthodoxia kialakulását, amelynek a fejlődése és kialakulása hű tükrözője az arab társadalom összefejlődésének,

vető cikkeit: L'histoire économique et sociale de l'Orient musulman médiéval; *SI*, 1955/3, 93—115.; Au seuil de la troisième annee: Réflexions sur l'usage du mot de „*Féodalité*"; „JESHO" 1960/3, 2—20.; ld. a harmadik fázisra vonatkozóan is: L'évolution de l'iqtāʿ du IXe az XIIIe siècle; „Annales, Économie, Sociétés, Civilizations" 1953/8, 25—52.; Geschichte der städtischen Gesellschaft im islamischen Orient des Mittelalters; „Saeculum" 9, 59—76.; álláspontjának szintetikus kifejezését ld. „Der Islam I", Fischer Weltgeschichte, Band 14., Frankfurt am Main 1968, 52 kk.) Az ideologikus tételezés formájához a ḥadīṯ-hoz még mindig alapvető I. Goldziher: „Muhammedanische Studien", II, Halle 1890, 1—274. Goldziher munkássága nélkül elképzelhetetlen J. Schacht fundamentális munkája, a 2. fázisban végleges formát öltő normatív muszlim jogrendszer kialakulásának és jellegének a rekonstrukciója: „The Origins of Muhammadan Jurisprudence", Oxford 1950. Fontos munka a különböző — főleg ideológiai és politikai — elemek integrációjához: W. Montgomery Watt: „Islam and the integration of Society", 1966[3]. Az e korszakban kiteljesedő „arabizáció" folyamatához ld. A. N. Poliak: L'Arabisation de l'Orient Sémitique; RÉI 1938/12, 35—63. A tulajdonviszonyok egyik jogi aspektusáról (hangsúlyozandó, hogy a jogi források főleg, vagy kizárólag ezt az oldalt tárgyalják!) a legutolsó használható összefoglalás, amely azonban éppen a történetiséget és a helyi különbségeket veszi kevésbé tekintetbe: F. Løkkegaard: „Islamic taxation in the classic period", Copenhagen 1950. (Lásd hozzá C. Cahen recenzióját: „Arabica", 1954/1, 346—353.) Az arab nyelvű szakirodalomból kiemelkedik M. Diyā' ad-dīn ar-Rīs összefoglalása: *al-Ḫarāǧ wa'n-nuẓum al-mālīya li'd-dawla al-islāmīya*, al-Qāhira, 1961[2]. A számos részletkérdésben még feltáratlan hadseregproblematikához ld. C. Cahen: „Der Islam" I (Fischer Weltgeschichte, Bd. 14), 197—207.; *EI*[2], s. v. *djaysh*, I. 504b—509a. (ua,).; V. J. Parry: War fare, in: The Cambridge History of Islam, II. Cambridge, 1970. 824—850.

amennyiben az iszlám orthodoxiának a muszlim közösség minden életmegnyilvánulását normatív módon szabályozó rendszerében a későantik és hellenisztikus örökség elemei legalább olyan súllyal szerepelnek, mint a muḥammadi iszlám öröksége. Végül ekkor alakult ki az uralkodó kharizmatikus istenkirály jellege, amelynek iráni modellje nyilvánvaló, bár a bizánci hatás is félreismerhetetlen. Mindezekben a jegyekben nem lehet nem felismerni az ókori keleti fejlődésvonalat képviselő iráni örökséget, továbbá Bizánc hellenisztikus örökségét, amik végső soron a törzsiség meg-megújuló tendenciáit és a „kereskedelem elvét" végig le nem vetkező iszlám megszüntetve-megőrző recepcióján keresztül nyerték el helyüket. Az átvételek jellegét ebben a fázisban úgy jellemezhetném, hogy ezúttal azok a vonások kerültek előtérbe, amelyek az elvileg korlátlan hatalommal bíró államiság és a faluközösségi alapzat közvetlen egységét biztosították. Ennek a recepciónak szerves, vagy szervetlen jellegét alapvetően meghatározta az, hogy az adott társadalom meghatározott fázisa mennyiben használhatta azokat fel, mennyiben tűrhette meg, mint nem rendszerkonstitutív elemeket, vagy mennyire viszonyult hozzájuk ellenségesen, amennyiben dezintegráló erőt képviselt (gondoljunk itt az antik és késő-antik filozófia változatos recepciójára az iszlámdogmatika kiépítésénél való felhasználástól kezdve, az iszlámközömbös, majd iszlámellenes fázisokon át az iszlám ellenséges magatartásáig; gondoljunk az egyes rétegek önállósági törekvéseire, így a manicheista tanokat valló iráni hivatalnokréteg kezdeti felhasználására, majd szétzúzására, vagy a különben elutasított és üldözött siita tanok között a — feltehetően jemeni hatást is feltételezhető kharizmatikus imám abbászida átvételére stb., stb.). Végül ekkor alakult ki az orthodox iszlámközösség, az *ahl as-sunna wa'l-ǧamāᶜa* teoretikus megalapozása.

II. 3. A birodalom politikai dezintegrálódási folyamata, a nagy hivatalnoki apparátus működtetésének gazdasági és szervezeti nehézségei, és egyéb konkrét történeti okok miatt a második fázist jellemző centralizált katonai-bürokratikus despotiát a IX. századtól kezdve fokozatosan felváltotta a klasszszikus arab történeti mozgás harmadik fázisa: az államiság hatalmának csökkenésével járó decentralizálásra törekvő katonai despotia.[20] Mivel a korabeli európai fejlődés, majd a XIX. századtól meginduló európai behatolás ezt a fejlődést ismerte meg, és értette általában félre, e fázis bizonyos külsődleges jegyei alapján alakult ki egyes megközelítésekben olyan értelmezés, amely szerint e fázist valami sajátos keleti, esetleg arab feudalizmus jellemezte volna. E fázis alapvető jellemvonása az, hogy az állam a funkcionáriusainak, majd egyre inkább a katonáinak nem közvetlenül ad közvetlen állami adóbehajtásra alapozott juttatást pénzben, vagy naturáliában, hanem a juttatás fejében egy konkrét terület adóját, vagy adójának egy részét osztotta ki, aminek

[20] C. Cahen előbb említett művein kívül ld. még: uő.: Notes pour l'histoire de la ḥimāya; „Mélanges Louis Massignon", 1956/1, 287—303. Ann K. S. Lambton: Landlord and peasant in Persia; „A study of land tenure and land revenue administration", Oxford 1953.; uő.: Reflection on the Iqṭāᶜ; „Arabic and Islamic studies in honour of H. A. R. Gibb", Leiden 1965, 358—376. A harmadik fázis gazdaság- és kultúrtörténetére vonatkozóan fontos tanulmányok találhatók a „Classicisme et déclin culturel dans l'histoire de l'islam", Paris, 1957. E fázis vizsgálatának végképpen az egyes, politikailag önállósodott területek árnyalt vizsgálatából kell kiindulni (ld. a legutóbbi alapvetést: C. Cahen: „Der Islam", I, 224—267., 284—340. bibliográfia: 358—363.) Az „iszlám feudalizmushoz" ld. pl. A. N. Poliak: La féodalité islamique; REI, 1938, 247—265.

a behajtását tehát a muqṭaᶜ-nak, e nem is annyira földbirtokosnak, mint inkább ideiglenes adó által fizetettnek magának kellett elvégeznie. A katonai iqṭāᶜ elődjeit a ḍamān-ban, amely egy-vagy több évre megállapodott adóbérlést jelentett, továbbá a qabāla-ban jelölhetjük meg, amely egy helyi hivatalnok által egy meghatározott kerek összegben való adófizetését jelentette (muqāṭaᶜa rendszer, szemben a megművelt föld felmérésén: misāḥa, és a termés egy megállapodott részével — muqāsama rendszer — történő adózással). Már Max Weber megfigyelte, hogy az „Überweisung der Steuern an Soldaten" lényegét tekintve variánsa a „Steuerpachtung an Unternehmer"-nek és az „Appropriation des Steuerwesens an Beamte"-nek, amelyek egyáltalában nem érintik a faluközösség szilárd bázisát (az ő kifejezésével: „Das Ergebnis ist ein sekundärer rationalisierter Agrarkommunismus, solidarische Haftung der Bauerngemeinde dem Steuerpächter, Beamten oder Soldaten gegenüber, Feldgemeinschaft und Pflicht zum Lande"),[21] legfeljebb az egyébként is labilis pénzgazdálkodást állandóan felválthatja a naturálgazdaság — ami a mamlūk kortól kezdve tipikus jelenség lesz az arab fejlődésben. A korábbi véleményekkel szemben az iqṭāᶜ rendszer nem a XI. században a szeldzsuk korban, hanem már a X. században a Buwayhidák korában tipikus intézmény lett, s a vele kapcsolatban kialakított *ḥimāya* rendszerrel együtt (amit helytelenül azonosítanak a patrocinium-mal, mert valójában ez nem más, mint rendfenntartási-védelmi funkciók ráruházása állami részről valakire) éppenséggel nem jelentette szükségszerűen az államiság alárendelését. Ismeretes, hogy a katonai iqṭāᶜ, az ún. katonai dīwān (dīwān al-ǧayš) ellenőrzése alatt áll. Tudjuk, hogy a muqṭāᶜ nem élt a neki adózó földön, s ez a gyakorlat jellemző módon a magánföldtulajdon és nagybirtok XIX. századi kialakulása után is meglehetősen tipikus maradt az újsütetű nagybirtokosok között. Az iqṭāᶜ nem volt örökletes, s a katonának az iqṭāᶜ fejében katonai szolgálatokat kellett teljesítenie, s kötelességeit állandóan szabályozták. Megjegyzendő még, hogy a „civil" hivatalnokok militarizálódása, s az emír szerepének megnövekedése sem szült az európai vazallusi rendszerre emlékeztető viszonyokat, ugyanis az alacsonyabb rangú katonák *rizq*-jüket nem az emirtől, hanem ugyancsak a szultántól kiutalt iqṭāᶜ-ról kapták. Ez a rendszer az arab iqṭāᶜ, a török hász, ziámat és timár, továbbá a Szafavidák és Qāǧārok tuyūl és suyūrgāl birtokain keresztül a X. századtól kezdve a XIX. századig e fázis jellemző intézménye.

II. 4. Végül csak utalásszerűen érintem az európai behatolás utáni robbanásszerű változásokat.[22] A változás lényege alapvetően az, hogy csupán ekkor jött létre a földmagántulajdon nemcsak a nagybirtokosok szintjén, de a parasztok között is. Tudjuk, hogy a behatoló európai gyarmatosítók általában az éppen akkori adószedőket, ill. a kollektív (törzsi) földtulajdon névleges képviselőit értelmezték és erősítették meg földtulajdonosok gyanánt. Mintegy szimbólumként jelöljük meg az első ilyen rendeletet, amelyet Napó-

[21] M. Weber: Wirtschaftsgeschichte; „Abriss der universalen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte", München—Leipzig 1924, 66—67.

[22] Ld. főleg G. Baer munkáit: „A History of Landownership in modern Egypt 1800—1950", London 1961.; uő.: The Dissolution of the Egyptien Village Community; WI, 1959, 56—70.; uő.: „Population and Society in the Arab East", London 1964 (bibliográfia: 254—261.); ld. még: J. Weulersse: „Paysans de Syrie et du Proche Orient", Paris 1946. Az arab nyelvű szakirodalomból kiemelendő I. ᶜĀmir: al-Arḍ wa'l-fallāḥ. al-Mas'ala az-zirāᶜīya fī Miṣr, al-Qāhira, 1958. munkáját (az érintett korszakra ld. 74—89.).

leon egyiptomi hadjárata során bocsátottak ki a francia forradalom 6. évében, fructidor 30-án. Tudjuk, hogy a kialakuló nemzeti-felszabadító mozgalmakban ez a minden hagyományt nélkülöző újsütetű földbirtokos réteg volt a gyarmatosítók legfőbb támasza, amely az arab országokban az 1950-es évekig nem lebecsülendő reakciós szerepet játszott. Ami a faluközösségek felbomlását és a kisparaszti magántulajdon kialakulását illeti, azt szemléltesse néhány egyiptomi adat. Egy 1855-ben kiadott törvény tette lehetővé a föld öröklését. 1850 után nincsen említés a földek időszakos felosztásáról, s ekkortájt törli el Saʿīd khedive (1854—1863) a kollektív adózást. Egy 1881-es rendelet törölte el az öntözőberendezések kollektív fenntartását, s végül 1883-ban legalizálták az addig műveletlen és 1891-ben a megművelt földek magántulajdonát.

SZAKKUTATÁS ÉS ELMÉLETI ÁLTALÁNOSÍTÁS

(Gondolatok egy konferencia kapcsán)

FERENCZY MÁRIA

Napjaink világtörténelmének egyik döntő jelentőségű mozzanata, hogy a második világháború óta rohamos gyorsasággal felbomlott a hagyományos tőkés gyarmati rendszer, drámai harcokban függetlenné vált az alávetettség különböző formái között élő népek többsége, más szóval: az Európán kívüli világ megmozdult, fejlődése felgyorsult. A megújuló vagy újonnan kialakuló államok, az úgynevezett fejlődő országok népeinek történelmi feladata és problémája most: gazdaságuk és társadalmuk újjászervezése. Ennek egyik elengedhetetlen — tudati — feltétele, hogy valóban tudományos módszerekkel megközelítsék és feltárják saját múltjukat, elemezzék saját hagyományaikat, és sokoldalúan mérlegeljék a gyarmatosítás különféle következményeit. Csak így válhat részleteiben is világossá, milyen gazdasági és társadalmi alapról indulva kapcsolódnak be aktív formában — s még mindig szenvedő részesként is — a világgazdaságba, és milyen típusú fejlődési utat választhatnak politikájuk vezérfonalául, hogy szembenézhessenek a neokolonializmussal is.

Ma már mindehhez, tehát az Európán kívüli világ jelen problémáinak megközelítéséhez és — ennek érdekében — múltjának, hagyományainak valódi feltárásához, e népek megismeréséhez és önismeretükhöz egyaránt nélkülözhetetlen a marxizmus történetfelfogása és módszere.

Ezek az összefüggések indokolják azt a várakozást, amellyel „A fejlődő országok társadalmi viszonyairól" rendezett tudományos konferenciát hallgattuk végig. A konferenciát a Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképző Intézet szervezte meg az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1974. december 9—11-én, több intézmény és több tudományág képviselőinek nyújtva lehetőséget az eszmecseréhez, a nézetek és módszerek kölcsönös megismeréséhez.

A konferencia rendezői három kérdéskört tűztek napirendre: *az ázsiai termelési mód problémáját, a gyarmatosítás hatását Ázsia, Afrika és Amerika társadalmaira,* továbbá *a nem-kapitalista fejlődés gazdasági és politikai feltételeit a harmadik világ országaiban.* Ezekhez egy-egy előadást szántak vitaindítónak. Elsőként „Európa és Ázsia fogalma Marx és Engels műveiben" címmel Tőkei Ferenc adott ízelítőt egy — ma még a kutatás stádiumában levő — nagyobb munkájából, amely Európa és Ázsia marxi fogalmának komplex történelmi, történetfilozófiai megközelítését tűzte ki céljául. Balogh András (ELTE Bölcsészettudományi Kar) „Kolonializmus és modernizáció" című tanulmánya a gyarmatosítás néhány következményét elemezte az indiai társadalom átalakulásában; Tolnai György (ELTE Bölcsészettudományi Kar) pedig „A fejlődő országok és nem tőkés fejlődésük irányzatai" címmel tartotta meg vitaindító előadását.

Tőkei Ferenc elvi-módszertani jelentőségű vitaindítója annak interpretálásából indul ki, hogy mit értett Marx világtörténelmen; s hogy „Európa" és „Ázsia" fogalma a földrajzi néven túl viszonyfogalmat jelent, történelmi fázist, fokozati különbséget, illetve egy-egy fázison belüli polarizációt jelöl, a történelmi jelenségek helyének kijelölését szolgálja. Ezt konkrét történeti példákon mutatta be Európában.

A további csaknem húsz előadás azonban nem egyenlő arányban oszlott meg a három téma között. A konferencia lényegében két kérdéskört vitatott (s a vita ezek között ritkán találta meg az összekötő szálakat): egyrészt — az előadások többségében — a történelmi előzményeket s a megközelítésükre legalkalmasabb elméleti és módszertani eszközök mibenlétét, illetve a fejlődő országok gazdasági és politikai előrehaladásának mai feltételeit, tehát a politikai gyakorlathoz legközvetlenebbül kapcsolódó kérdéseket.

A témák kifejtésében azok az előadók jutottak legtovább, akik napjaink eseményeinek elemzésekor is figyelembe tudták venni a történelmi előzményeket és azoknak máig érvényesülő hatását.

Balogh András említett vitaindítója pontosan ezt tűzte ki feladatául. Konkrét történeti anyag elemzésével sikerült szemléltetnie, miképpen indultak bomlásnak a prekoloniális viszonyok és a tradicionális gazdaság a gyarmatosított Indiában. Eszerint a gyarmatosító hatalom politikai, gazdasági és stratégiai érdekeinek megfelelően kialakított modern termelési szektor — ha a lakosság kicsiny hányadát érintette is — viszonylag gyors fejlődése során visszaszorította, maga alá rendelte, egyben számos szállal magához fűzte a hagyományos termelési formákat, és torz gazdasági szerkezetet hozott létre. A szintén a gyarmatosítás érdekében megszervezett egységes adminisztratív-politikai rendszer, közlekedés, hírközlés stb. ugyanakkor más oldalról segítette elő az országos piac létrejöttét. Így indult meg felemás formák között a modern társadalom osztályainak és rétegeinek kialakulása, ami elvezetett odáig, hogy a XX. századi India társadalmi mozgalmait az indiai polgárság vezette és vezeti, s ennek ma már a munkásmozgalom az alternatívája, nem pedig a tradicionális társadalomnak az egyetemes fejlődéssel esetleg még kapcsolatba nem került elemei. A vita során aztán az is kiderült, hogy a továbbélő prekoloniális intézmények egy része is megváltozott tartalmat takar ma már. Elméleti szempontból ezek is megérdemelnék a további elemzést, de különös jelentősége lenne még az előadásban csak felületesen érintett földviszonyok behatóbb vizsgálatának is: amennyire ma már világos, hogy a zamindár-rendszer létrehozásával a gyarmatosítók teremtettek feudálisnak tűnő nagybirtok-viszonyokat, annyira keveset tudunk arról, milyen jellegű és súlyú örökséget hagytak a mai India falusi lakosságára a hagyományos formák különböző változatait intézményesítő — és romjaikban is a hagyományokat konzerváló hatású — sokszínű indiai földviszonyok.

Ilyen jellegű kérdésfeltevése és igényessége emelte ki Kerekes György (MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet) előadását is, amely „A chilei agrárkérdés és a Népi Egység" politikájának tanulságait elemezte. A rendelkezésre álló dokumentumok és statisztikai adatok mellett a történettudomány eredményeinek felhasználásával olyan tényezőre hívta fel a figyelmet, amely minden bizonnyal kulcsa, egyben objektív nehézsége és korlátja több délamerikai ország agrárpolitikájának. Közelebbről: a szélsőségesen archaikus indián társadalmak hagyományos naturálgazdálkodása mellett a spanyol hódítók olyan latifundium-rendszert alakítottak ki, amely hamarosan a világ-

piacra termelő ültetvényes gazdálkodássá fejlődött pl. Chilében. Az ültetvényeken dolgozó peon kizsákmányoltsága csaknem rabszolgai fokot ért el; ő maga azonban nem volt jobbágy, és még mára sem lett igazán bérmunkás sem: sohasem termelt úgy önállóan, hogy univerzális termelési tapasztalatokra tehetett volna szert, hogy személyes kapcsolatba került volna a piaccal; a bérmunka elemei pedig csak mostanában kezdenek előtérbe kerülni. (Elgondolkoztató, hogy ennek a világpiac felé nyitott, de befelé, a közvetlen termelők számára zárt gazdasági rendszernek a kialakulását különös módon még maguk a gyarmatosítók hagyományai is elősegítették, mivel a spanyolországi viszonyok egyik specifikuma a falu viszonylagos mozdulatlansága, közvetlen árucsere kapcsolatai fejlődésének lassúsága volt.) Következésképpen e latin-amerikai országok fejlődésében egyetlen agrárreform semmiképpen sem oldhatja meg a falusi lakossággal és a mezőgazdasággal kapcsolatos problémákat, ha még oly demokratikusan és körültekintően alakítja át a földbirtok-viszonyokat (ami valóban kulcskérdése társadalmi haladásuknak); egyidejűleg gondoskodni kell a mezőgazdasági árutermelés fenntartásáról és fejlesztéséről, és számos további feltételt kell megteremteni ahhoz, hogy a peonból paraszt, illetve munkás lehessen.

Témája és szorongatóan aktuális tanulságai ide kapcsolják Boglár Lajos (Néprajzi Múzeum) előadását, aki szaktudományának, az etnológiának egészen más módszereivel közelíti meg kutatásai tárgyát, a ma élő indián közösségeket: személyes megfigyelések és vizsgálódások alapján ír le egyes közösségeket, ma végbemenő folyamatokat és tűnőben levő hagyományokat. „Indiánok és neokolonializmus: egy venezuelai példa" címmel ezúttal is saját terepmunkája tanulságos részleteit mondta el. A piaroa-indián közösség mindennapi életének, munkájának megfigyeléséből, a néhány év alatt bekövetkezett változásokból és az indián tanító elbeszéléséből egyaránt ki tudta bontani annak elemzését, hogyan kezdődött az indián törzs kapcsolata a civilizációval bizonyos idegen kincsek, számukra is hatékony javak megismerésével és saját kultúrájukba építésével, majd miképpen alakult át a kapcsolat a neokolonialista helyzetben, amikor az indiánokat bevonták egy számukra teljesen új társadalmi rendbe, gazdasági úton zúzva szét hagyományos termelési formáikat és közösségeiket. Előadásának érezhető érzelmi töltése — amely sajátos színt jelentett a konferencián — világosan kifejezésre juttatta nemcsak Boglár rokonszenvét a gyökeres változásokat átélők iránt, hanem azt is, hogy nem az archaikus viszonyok felbontása miatt ítéli el a kapitalizmus „romboló" tevékenységét, hanem azért, mert eközben indián barátai számára a kapitalista ipar és civilizáció vívmányainak csak az alja jut.

*

Boglár témája és módszere már a konferencia másik szerteágazó kérdésköréhez vezet: a történelmi előzmények (az Európán kívüli világ és a pre-antik Európa civilizációi) különböző aspektusainak vizsgálatához — mind konkrét történeti, néprajzi és orientalisztikai kutatásokkal, mind elméleti megközelítéssel. A konferencia rendezői lényegében ezt a problematikát foglalták össze az ázsiai termelési mód problémája címmel. Nem is ok nélkül. Hiszen a középponti kérdés és feladat valóban az archaikus társadalmak alapvető viszonyainak feltárása, belső fejlődésük és specifikumaik igazi megismerése, továbbá

a legalkalmasabb módszerek és szilárd elméleti alapok kimunkálása. Ehhez pedig a marxizmus történetfelfogása, módszere és elmélete még azoknak is az ázsiai termelési mód fogalmával és történelmi helyének megjelölésével nyújtotta a legerősebb inspirációt, akik inkább kiküszöbölni, mint bebizonyítani való munkahipotézisnek tekintették.

A hatvanas évek eszmecseréi, az ázsiai termelési mód „új vitája" után ugyanis ma már nem annyira a fogalomról és az elméletről s annak Marx történetfelfogásában elfoglalt helyéről esik szó, hanem kutatásra lehet felhasználni az eszmecserék eredményeit és munkahipotéziseit. Ezért a konferencia változatos témájú előadásai közül is azok érdemelnek elsősorban figyelmet, amelyek nem a vita felidézésével foglalkoztak, hanem szaktudományos kutató munkában igyekeztek értékesíteni az elmélet vívmányait — függetlenül attól, hogy ez mire vezetett: a történeti anyag elméleti konzekvenciáival való viaskodást jelentett-e, mint az ókortudományi előadások többségében, vagy pedig az elméleti eredmények messzemenő figyelembevételével folytatott szigorúan szakszerű kutatást, ami még kezdeti eredményeiben is a legígéretesebbnek mutatkozott. — Reflexióink sorából már csak ezért is kimaradtak egyebek között azok az előadások, amelyek más kutatók nézeteinek leltárba vételével foglalkoztak. (A marxi nézetek rekapitulálása után lényegében ezt tette Ágh Attila is, „Fejlődés és stagnálás az ázsiai termelési módban" címmel. Komoróczy Géza (ELTE Bölcsészettudományi Kar) pedig — közismert filológiai munkásságának bemutatása helyett — ezúttal a szakirodalom különböző képviselőinek szembenálló vagy szembenállónak vélt nézeteit idézte fel.)

Az ázsiai termelési mód kategóriája — a termelés és a tulajdon fogalmának marxi egysége alapján — a *természetadta módon* kialakult ősi közösségek és kettős szerkezetű földművelő közösségek alapjában a *közösségi földtulajdon*nak, a „törzsi" és „ázsiai" földtulajdonforma lényegi egységének, az ezekre épülő (patriarchális jellegű) viszonyoknak megragadásával a *közös alapot* mutatja meg az Európán kívüli világ autochton civilizációi és a görögök előtti európai fejlődés szinte végtelen formai változatosságában. Legáltalánosabb értelmében véve tehát ez a kategória a világtörténelem pre-antik fejlődési fokát jelenti, amelyben az őseredeti formák többször, többféleképpen módosultak (a zárt kis közösségek alapvetően patriarchális viszonyai szélsőséges esetben despotikus pre-államok bürokratikus rendszerévé *is* alakulhattak) ugyan, de a lényegi viszony megváltozása nélkül. Ebből következik, hogy a szó szűkebb értelmében pedig az ókori Kelet bronzkori civilizációit és azoknak a világtörténelmi ókorban és középkorban továbbélő formáit foglalja össze ez a kategória. E kettős jelentéssel megkülönbözteti a legkezdetlegesebb és a módosult, differenciált formák eltéréseit, s a fogalmi egységgel ugyanakkor rámutat összetartozásukra a világtörténeti fejlődés szempontjából: a termelés és tulajdon közvetlen és domináns közösségi meghatározottságának megragadása mutatja meg azt a minőségi különbséget, amely az ázsiai termelési mód világát elválasztja a termelés és a tulajdon antik formájától és egész további fejlődésétől, néha (a differenciáltabb változatokban) elszigetelt jelenségek vagy egyes formai jegyek megejtő hasonlósága ellenére. Tehát, a világtörténelem felfogásának ez a nehezen nélkülözhető kategóriája nem mossa egybe a különféle változatok sajátosságait, nem is kigondolt sémához méri a valóságos közösségek konkrét viszonyait, még a stagnáló tendencia megállapításával sem az archaikus társadalmak belső dinamikáját és belső fejlődésének lehetőségét tagadja, hanem a közös alapok és a későbbi fejlődéshez való viszony fogalmilag pontos meg-

jelölésével ad új ösztönzést a kutatásnak, a felhalmozott szaktudományi eredmények általánosításának.

Ellentmondásaiban is tanulságos példa erre Hahn Istvánnak (ELTE Bölcsészettudományi Kar) „Az Ószövetség társadalomképe és az ázsiai termelési mód" címmel megtartott előadása, amely azóta a „Világosság" 1975/2. számában bővített formában megjelent. Az előadó a tőle megszokott gazdagságú anyagtudással bontotta ki — törvények és elbeszélő részletek szövege alapján — „a minden föld Jahve tulajdona" jogi fikciója mögül a közösségi meghatározottságú földtulajdon egyéni birtoklásának, a birtoklás korlátainak különböző változatait. (Néhány példa: a vérrokon nagycsalád földjogát erősíti a földmegváltás intézménye; a jubileumi év intézménye időben korlátozza a föld-átruházás lehetőségét és érvényét; a tartósan idegenbe távozott közösségi tag elveszíti jogát a földhöz; Nábót szőleje elkobzásának közismert esetében pedig még a királyi önkény is csak úgy érvényesülhet, hogy az egész nép, *a közösség előtt* kell főbenjáró vétekben elmarasztalni a szőlő birtokosát stb.) A leírás során még azt is sikerült érzékeltetnie, hogy a konkrét összefüggések sokféleségében archaikusabb elemek és későbbi fejlemények éltek együtt. Az egyes elemek külön-külön vizsgálatával ellentétben a különféle mozzanatok egységben való szemléletének, egymásrahatásuk, dinamikájuk elemzésének viszont akadályává válik, hogy az előadó negatív elméleti végkövetkeztetésre jutott csak azért, mert nem találta meg Kánaánban a bürokratikusan szervezett despotikus államnak azokat a jellegzetességeit, amelyeket a bibliai könyv szerzője Egyiptomban figyelt meg, és szülőföldje viszonyaitól eltérőnek értékelt. Így az előadó ugyan nem jogtalanul érvelt az ázsiai termelési mód sematikus értelmezése ellen, de ezenközben egészében is elutasított egy olyan értelmes absztrakciót, amelynek kérdésfeltevései, nyitottsága, munkahipotézisei bizony előbbre vihették volna ezt az elemzést is.

Hasonlóképpen járt el Puskás Ildikó (ELTE Bölcsészettudományi Kar), aki „Az ókori India és az ázsiai termelési mód problémája" címen irodalmi források alapján mutatta be az i.e. első évezred Indiájának sokszínűségében is egyértelműen patriarchális jellegű társadalmi tagozódását: a jó szemmel megfigyelt sokszínű viszonyokban nem találta a minőségileg közös vonásokat, mert valamilyen (a despotikus államról elképzelt) sémához próbálta mérni az egyes mozzanatokat.

Sarkady János (Kossuth Lajos Tudományegyetem) „A mykénéi társadalom. Az ázsiai termelési mód a görög fejlődésben és az antik termelési mód kialakulásának problémája" című előadásában a történelmi mozgás egyik nagy csomópontjának, a világtörténelem egyik nagy kérdésének megragadására tesz kísérletet. Tanulságos módon kissé elvont, mégis előrevivő munkahipotézisnek fogta fel az ázsiai termelési mód elméletét, s miközben elméleti óvatosságra intette hallgatóit, a hipotézist arra használta fel, hogy segítségével a görög fejlődést a keletitől megkülönböztesse. — Bár a megismerést megnehezítik a forrásanyag sajátosságai: a feliratok szűk és egysíkú tanúságtételét még nem egészítik ki kellő sokoldalúsággal az égei bronzkor régészeti leletei, a mykénéi társadalomnak mégis számos elemét és lényeges mozzanatát tudta bemutatni az előadó, a mykénéi civilizáció korát lezáró vándorlás által teremtett új helyzettel együtt. Utóbbiból legfigyelemreméltóbb annak a folyamatnak a jellemzése, amely előkészíti a polisz-szervezettel létrejövő minőségi változást. Eszerint i. e. 1200 után az új helyzet nemcsak megszakította a kereskedelmi utakat, és lebontotta a mykénéi kor intézményeit (az államszervezet ázsiai jellegzetes-

ségeivel, a fejlődés akadályaival együtt), hanem — megőrizve a földművelés mediterrán specifikumait, az alapvető kézműiparok folyamatosságát és a magántulajdon kezdeményeit — utat nyitott új szervezeti formák számára. A (legaktívabb és legfejlettebb) dór és ión népcsoportok phylé—fratria—genos szervezete ugyanis már nem a görög nemzetségi társadalom eredeti szervezete, hanem új politikai és katonai szervezeti forma, amelyben az eredeti (mykénéi, illetve ősi) nemzetségi formák egyre kevesebb szerepet játszanak, és amely ennélfogva teret biztosít az antik magántulajdon és osztálytársadalom kibontakozásának.

Visszatérve a közösségi földtulajdon problémájához, az etnológus előadások közül ki kell emelnünk Ecsedy Csabáét, amely „A közösségi földtulajdon szerepe a fekete-afrikai uralkodó csoportok kialakulásában" címmel hangzott el. A Szaharától délre élő, kapás vándorló földművelést folytató, hasonló kultúrájú, de rendkívül eltérő szervezettségi fokú közösségek szerkezetét és történetét vizsgálva, a terepen végzett gyűjtőmunka, történeti anyag és a mitikus szájhagyomány elemzése nyomán mutatta be a közösségek különféle változatait, az alá-fölérendeltségi viszonyok kialakulásának jellegzetes útjait. Ezáltal bizonyította, hogy mind az egyszerű, lokális rokonsági csoportok, mind legmagasabb szervezettségű együttesük, a szegmentáris és a centralizált bürokratikus állam gazdasági életének, társadalmi hierarchiájának és az egyes közösségek belső rendjének közvetlen és alapvető meghatározója a föld közösségi tulajdona. A számos aspektusban is bővebb kifejtést érdemlő tanulmányból külön figyelemre méltó a szilárd közösségi földtulajdon és az egyéni földhasználat összefüggésének elemzése.

A történelmi mozgás elemzését kísérelte meg Simon Róbert rendkívül összetett történelmi helyzetben, a klasszikus arab társadalom kialakulásának korában, „Az arab történeti mozgás tendenciáihoz: a tulajdonviszonyok és az államiság kérdéséhez" címmel. Széles körű forrásanyag alapján foglalta össze az iszlámelőtti arab társadalom jellegzetességeit (a partikuláris törzsiségtől és mozgékony állandóságtól a mekkai kereskedők városában felhalmozódó pénzvagyon szerepén kereszetül a korai hódító muszlim közösségek tulajdonviszonyaiig), és tekintette át a bizánci birodalom korai korszakának és a šašanida Irán társadalmi berendezkedésének jellegzetességeit. Ezen a tárgyi alapon látott hozzá a hódítás útján létrejött arab birodalom uralkodó viszonyainak felkutatásához.

Más földrészre s az archaikus társadalmak egy további konkrét aspektusának tanulságos vizsgálatára hív Ecsedy Ildikó előadása, az „Archaikus piacok a régi Kínában." Az ellentmondásos eredeti kínai forrásanyagot az egész kínai történelem összefüggésében értelmezi, és így tudja átfogó módon elemezni egyrészt azt, hogyan nehezedett a késő neolit földművelő közösségek csekély termékfeleslegét természetes módon és rendszeresen elcserélő „falusi" piacokra az alakuló patriarchális-bürokratikus fejedelemségek védő és elzáró nyomása, s a piacok helyének változása miképpen mutatja meg, hogy az adórendszer sikeres kiépítésével, a birodalmi centralizációval párhuzamosan már nem is válhattak nagyobb jelentőségűvé, a termékcsere kínai módra szabályozottabb formáinak valódi konkurrenciájává az ország belsejében. Másrészt elemzi az etnikai és kulturális határokon — szintén államilag intézményesített formában — működő és fokozatosan megerősödő piacok szerepét.

E kiragadott példák is bizonyítják, hogy a konferencia a további kutatómunkának, több tudományág együttműködésének és a különböző módszerek

egymást kiegészítő alkalmazásának számos követésre méltó példáját tárta nyilvánosság elé. Mivel azonban minden konferenciának feladata és lehetősége — a tudományos műhelymunka továbbfejlesztése, a nézetek és módszerek gazdagítása, különféle tudományágak összekapcsolása mellett — a szó legnemesebb értelmében vett tudományos ismeretterjesztés is, kissé hiányoltuk a nagyobb nyilvánosságot, legalább a rokon tudományszakok képviselői, tanárok és egyetemi hallgatók körében.

*

A „Magyar Filozófiai Szemlé"-ben a konferencia anyagából közölt előadások az archaikus társadalmak különböző aspektusait vizsgálják. Ezeket különböző jellegű konkrét témájuk és eltérő szakterületük ellenére szorosan összefűzi módszerük: saját szaktudományuk eszköztárával, szigorúan szakszerűen dolgoznak úgy, hogy messzemenően figyelembe veszik az elméleti kutatások újabb eredményeit. Ezért tudnak nemcsak érdekes új anyagot feltárni, hanem az elméleti ismereteket tovább gazdagító konzekvenciákhoz is eljutni.

SZEMLE

AZ ELMÉLETI GONDOLKODÁS ELŐNYEIRŐL

(Gondolatok Gánti Tibor „Az élet princípiuma" c. könyvének olvasásakor. Gondolat Könyvkiadó 1971.)

SÓS VILMOS

A biológiában és a vele kapcsolatban álló határtudományokban az utóbbi években azt figyelhetjük meg, hogy kiemelkedő szaktudósok érdeklődése gyakran az olyan általános kérdések felé fordul, amilyen például a Gánti könyvében tárgyalt probléma, „az élet princípiuma". Ma már a szaktudósok körében sem egyeduralkodó az a vélemény — bár valószínűleg még mindig a többség álláspontját fejezi ki —, hogy az ilyen kérdések a költészet világába tartoznak, a szaktudós pedig végezze a kísérleteit és ne menjen túl a belőlük adódó közvetlen következtetések levonásán. Az élő anyaggal és a földi élet keletkezésével kapcsolatos problémák képezik a biológiának azt a területét, amelyiken az empirikus kutatás mindmáig alig vesz tudomást a problémákkal kapcsolatos teoretikus hipotézisekről, a kettő egymástól szinte teljesen elkülönülten folyik. Gánti könyvének éppen ezen a területen sikerült áttörnie — méghozzá világviszonylatban is az elsők között (1968!) — ezt a szemléletmódot.

Mielőtt rátérnék a könyv ismertetésére, szeretném néhány szóban jelezni, hogy mi készteti a filozófust arra, hogy szakproblémákba „beleszóljon". Mert bármennyire általánosak is ezek a problémák, Gánti mégiscsak *szak*problémákra keres választ, azt pedig a szaktudósoknak kell eldönteniük, hogy válasza biológiai, kémiai, biokémiai stb. válaszként elfogadható-e. A filozófus nem is ebbe akar beleszólni, ezt döntsék el a szaktudósok, aztán védjék meg a szerző álláspontját, vagy védje meg magát a szerző támadásaikkal szemben. Van azonban Gánti könyvében valami, ami mellett a filozófus akar kiállni: szeretné a tartalmi viták előtt a szerző *eljárásának jogosságát* védelmébe venni, nevezetesen azt az eljárást, amelyik úgy járul hozzá egy empirikus tudomány legalapvetőbb kategóriájának tisztázásához, hogy megalkotja annak legáltalánosabb — már a logikai lehetőség határán levő, de a megfigyelt tényanyagnak és a kísérleti eredményeknek nem ellentmondó — modelljét. A filozófus célja az, hogy tudományelméletileg *tudatosítsa* ezt az eljárást, melynek jelentősége túlnő egyetlen szaktudomány határain.

A könyv kritikával kezdődik, a klasszikus biológiai szemlélet bírálatával. Gánti megmutatja, hogy a klasszikus biológia által meghatározott öt életjelenség (mozgás, táplálkozás, növekedés, szaporodás és ingerlékenység) együttese sem együtt, sem külön-külön nem alkotja az élet kritériumát — még potenciálisan sem; az életnek nincs speciális anyaga, s nem kötődik egyetlen meghatározott morfológiai struktúrához sem. Mindezt Gánti igen pontosan, sőt a laikusok számára még szemléletesen is bizonyítja. Ha mármost a klasszikus biológia által meghatározott életjelenségek együtteséről bebizonyosodott, hogy nem kritériumai az életnek, akkor más életkritériumot vagy életkritériumokat kell keresni. A szerző több új számba jöhető kritériumot elemez, és ezek egyikének, az ún. *homeosztázisnak* vizsgálatánál részletesebben megállapodik. A homeosztázis részletesebb elemzése azért ennyire fontos, mert kétségtelen ténynek tűnik, hogy a modern biológia ma sok vonatkozásban a kémiába torkollik, ahol viszont ez a sajátos egyensúlyi állapot igen fontos szerepet játszik. Ha a homeosztázist használjuk életkritériumként, a következő definícióhoz jutunk: élőről beszélünk, ha van homeosztázis és van tényleges életfolyamat. És itt egy nagyon fontos megkülönböztetést kell tennünk: elképzelhető ugyanis, hogy bár van homeosztázis, még sincsenek tényleges életfolyamatok — ekkor beszél a szerző „életképesről". A kémiai megközelítés tehát még tovább viszi a redukciót, ami viszont döntően befolyásolja biológiai szemléletünket (hogy mást ne említsünk, a halál például eszerint már nem az élet, hanem az életképesség hiányát jelenti).

A homeosztázis nyilván egzaktabban kezelhető fogalom a régebbi életkritériumoknál, felvet azonban egy súlyos proble-

mát: *minek* az egyensúlyi állapota a homeosztázis? A probléma ezzel tudományosabb síkra tolódott, de mégiscsak eltolódott, nem pedig megoldódott. Az erre adható válasznak kell majd tisztáznia azt, amit a szerző az élet lényegének nevez.

Az élő definíciójának második kikötése az volt, hogy „van tényleges életfolyamat". Az életfolyamatokról — itt is a kémia és a biológia oldaláról közelítve a problémát — a szerző a következőket mondja:

1. Az életfolyamatokat speciális katalizátorok, az enzimek gyorsítják. Ez azonban nem azt jelenti, hogy maguk az életfolyamatok specifikus voltukat tekintve az enzimek által volnának meghatározottak, sőt ebben a vonatkozásban inkább azt kellene mondanunk, hogy ezek enzimfüggetlen folyamatok. Az élő sejtben az életfolyamatok azonban enzimek segítségével mennek végbe és így a folyamatok sebessége az enzimek révén sokkal jobban szabályozható, mint az egyensúlyi állapotok valamiféle eltolásával. Ezért tűnik a sejten belül a katalizátorok nélküli szabályozás jelentéktelennek az enzimes szabályozáshoz képest.

2. A sejtes életfolyamatok esetén az öröklés egy sajátos genetikai kód révén történik. Ez azt jelenti, hogy az enzimek aminosav-sorrendje fajonként változó, és így a szülők és az utódok között öröklődik. Ennek az öröklődő információnak a tárolása a DNS-ben történik (Watson—Crick modell). Az öröklődő információk ellenére mutációk is lezajlanak. A mutációk hirtelen megjelenő, de öröklődő tulajdonságok, ami annak a következménye, hogy a DNS bázissorrendjében eltérés mutatkozik, és ez a váratlan eltérés a későbbi utódokban öröklődik. Ez teszi lehetővé, hogy a genetikailag kódolt információk ellenére a szervezet alkalmas legyen egy életképesebb környezeti adaptációra, azaz lehetséges legyen a biológiai fejlődés.

Az eddigiekben tehát a szerző — miután kritikailag felülvizsgálta a klasszikus biológiai életkritériumokat — az élő fogalmának a kémia és a biokémia nyelvére lefordított definícióját adta. Ezzel az érvelés a logikaiból a történetibe fordul: Gánti azt próbálja bizonyítani, hogy az általa követett eljárás történetileg is igazolható. Az erre vonatkozó hipotézis röviden summázva így hangzik:

1. Bizonyítható, hogy az ősóceánban nagyon sok szerves vegyület keletkezhetett élőlények közreműködése nélkül — abiogén úton —, közöttük olyanok, amelyeket ma biológiai jellegű, vagy kizárólag élőlényben létrejövő anyagoknak tartunk.

2. A kezdeti földi feltételek között *éppen azok* a szerves anyagok alakultak ki, melyekből az élőlények felépülnek, vagyis nem a ma ismert szerves anyagok többsége.

3. Az ősóceánban nemcsak hogy létrejöhetnek biológiai anyagok enzimek közreműködése nélkül, hanem csakis *ezek* az anyagok jöhetnek létre, mégpedig nagyon nagy sebességgel. A szokásos értelmezést tehát bizonyos értelemben meg kell fordítani. Ezek az anyagok ugyanis nem az élővilág segítségével jöttek létre, hanem éppen a fordítottja áll fenn: az élővilág azért alakulhatott és alakult ki, mert az ősóceánban éppen ezek az — enzimek közreműködését nélkülöző — anyagok álltak csak rendelkezésre.

Az érv történetivé fordítása azonban megváltoztatja a hipotézis tudományelméleti státusát. Eddig ugyanis egy tipikusan redukcionista kísérletről volt szó, ami — akár egyetértünk vele, akár nem — mindenképpen a tudományos gondolkodás szokásos eljárása. A módszer eddig az volt, hogy a szerző lebontotta az élet biológiai fogalmát részben egyszerűbb, részben pedig egzaktabban megragadható tényezőkre. A visszafelé haladás e redukcionista módszere olyan modellt konstruál, amelyik alkalmas a posztgnózisra, nagyon is kétséges azonban, hogy önmagában képes-e prognózisra. Visszafelé minden rendben lehet, de attól még semmi biztosíték sincs arra, hogy az előrehaladó magyarázat is helyes. Az érv történetivé fordításáig úgy látszott, hogy Gánti is csupán egy redukcionista modellt konstruál, legfeljebb világosabban és sokkal radikálisabban az eddigi próbálkozásoknál. Az érv történetivé tétele azonban megváltoztatja a helyzetet: attól a hipotézistől, amelyiktől eddig csak azt követelte, hogy *adekvát módon magyarázzon*, most azt is megköveteli, hogy a fejlődéstörténet *adekvát leírása* legyen. A hipotézis tudományelméleti státusának megváltozása tehát azzal jár, hogy most már azt kell feltételeznünk — és Gánti *de facto* ezt is feltételezi —, hogy a valóságban is létezett olyan „életképes" vegyület, amelyikből kialakult az élő, sőt az ilyen vegyületeknek a szerző eddigi fejtegetéseiből következően egyszerűbbeknek kellett lenniük a mai legegyszerűbb élő anyagoknál. Ha ugyanis nem így lenne, akkor ma is keletkezhetne ily módon spontánul élő szervezet, és e feltételezett vegyület nem lehetett bonyolultabb a ma megtalálható legegyszerűbb életképes anyagnál, mert különben joggal felvethető lenne, hogy a biológiai alakulás vagy fejlődés során miért az egyszerűbb szervezet bizonyult volna életképesebbnek, mint az összetettebb és adaptációra felkészültebb szervezet. Ez annyira nyilvánvalóan ellentmondana min-

den ismert ténynek és általánosan elfogadott elméleti sémának, hogy nyugodtan kizárhatjuk. Tehát — ha történetileg is realizálhatónak tartjuk a logikai visszavezetést — marad az egyetlen feltevés: a tényleges biológiai fejlődés során *léteznie kellett* ilyen egyszerűbb szervezetnek. Jóval túl vagyunk már a redukcionista magyarázó modellen, a modell hipotetico-deduktívvá lépett elő: hipotézisünkből *új* dolgokat tudunk *levezetni*.

És ezen a ponton Gánti váratlan módon fogalmazza meg a kutatás további feladatát: ha kell lennie ilyen anyagnak, akkor legalább elvileg be kell bizonyítanunk megkonstruálásának lehetőségét — s ezt teszi Gánti könyvének nagyobb felében. A tényekkel és elfogadott elméletekkel összhangban — de az elterjedt szemléletmód ellenére — megszerkeszti az élet hipotetikus modelljeit, a *biotont* és a *chemotont*.

Mi is ennek a vállalkozásnak a tulajdonképpeni tartalma? Gánti itt bátran számol — már eleve sem bátortalan — hipotézisének következményeivel, de mivel a hipotézis nem olyan közegben mozog, ahol a levezetett tényt empirikusan föl lehetne mutatni, ahhoz a módszerhez folyamodik, hogy megmutatja: logikai lehetőségként a leírt fejlődéssor ugrópontjaiként megjelölt tények nem kizártak, sőt kémiai és fizikai ismereteink ezeket nagyon valószínűvé teszik — legfeljebb a klasszikus biológia elavult szemléletmódjának korlátait kell feladnunk. Ezek után már csak az van hátra, hogy sorra vegyük a logikai modell empirikus megvalósulásának kényszerfeltételeit, s ha itt sem ütközünk ellentmondásba, akkor mindent megtettünk, amit az adott közegben mozogva tenni lehet.

A helyzet a fizika század eleji helyzetére emlékeztet, amikor is Lord Kelvin azt mondotta, hogy készen áll az elméleti fizika egész rendszere, csupán két kicsi felhő homályosítja el az elmélet tiszta egét, két aprócska tény, amit a fizikai elmélet rendszerével lehetetlen megmagyarázni: az abszolút fekete test sugárzásáról és a Michelson—Morley kísérletről van szó. Ez a két kis aprócska felhő felborította a newtoni fizika kikezdhetetlennek látszó rendszerét és átalakította az egész fizikai szemléletmódot. Az egyikből alakult ki a kvantummechanika, a másikból pedig a relativitáselmélet. Vajon nem az elmélet fölényét jelenti-e a puszta empiriával szemben, ha két kicsi tény kedvéért lehet és érdemes a jelenségek nagy többségére helytálló magyarázó szkémát átalakítani.

A szerző remekül illusztrálja, hogy még a természettudományos igényű elméletekbe is mennyire mélyen behatolt a *vis vitalis* e'v. Az elv természettudományos változata abban áll, hogy megmagyarázhatatlan, szinte egyedien véletlenszerű csodának tartja azt a módot, ahogyan a bonyolult struktúrájú biológiai vegyületek abiogén úton létrejöttek. Az élet létrejöttét egyedi vagy legalábbis meglehetősen ritka, igen kis valószínűségű, szinte megismételhetetlen lépésnek tartja. Az ilyen természettudományos magyarázat, amelyik megelégszik az igen kis valószínűségre való hivatkozással, voltaképpen nem magyarázat, hanem a magyarázat eltussolására szolgáló ürügy. Gánti szemléletmódja ezzel alapvetően szemben áll. Azt a módot keresi, ahogyan az élet keletkezése a legkisebb valószínűség helyett a legnagyobb valószínűséggel alakulhatott ki. Az ő felfogásában nem az a csoda, hogy biológiai vegyületek abiogén úton létrejöhettek, hanem az lenne a csoda, ha a kiinduló feltételek mellett nem abiogén úton jöttek volna létre. Nem jelenti ez azt, hogy a kiinduló feltételek mellett abiogén úton *szükségképpen* biológiai vegyületeknek kellett létrejönniük. Természetesen Gánti szerint is az szorul magyarázatra, hogy a dolog bekövetkezett, csakhogy ő megpróbálkozik *tudományos* magyarázattal, nem elégszik meg az „egyszeri véletlen" kibúvójával. Ehhez persze az szükséges, hogy elméleti lehetőség, mégpedig nagy valószínűségű lehetőség legyen arra, hogy erre az átalakulásra alkalmas vegyületek létezzenek. Ily módon az a feladat, hogy keressük azon vegyületek elméleti modelljeit, amelyekből az életképes anyag nagy valószínűséggel kialakulhatott.

Gánti e tekintetben sem kerget illúziókat. Részletesen tárgyalja a sejt alatti élet lehetőségeit, de világosan tudja, hogy az élet princípiumát, azaz azt a rendező elvet, amely szerint a természeti folyamatok életjelenségeket mutató, magasabbrendű funkcionális egységbe — élő rendszerbe — szerveződnek, ma a sejtre vonatkozóan kell keresnünk. Vagyis keresni kell egy olyan egyszerű sejtet, ami megfelel az élet princípiumának, mutatja mindazt, ami jellemző a sejt felépítésére, de nem feltételezi a mai formájában ismert sejtet. Ez a sejt lesz a földi élet alapformája, és ezt nevezi Gánti *biotonnak*. A bioton folyamatszabályozása meghatározott aminosavsorrendű fehérjéken, enzimeken keresztül történik, így az ősóceánban való létrejöttének valószínűsége igen kicsi, mert az aminosavak sorrendjének variációja túlságosan nagyszámú. Ezért a biotonnak olyan rendszerből kellett létrejönnie, amely ugyan nem tartalmaz meghatározott aminosavsorrendű enzimeket, de képes biotonná alakulni, mert van anyagcseréje, egyensúlyi állapota, azaz homeosztázisa és

ingerlékenysége. Ennek a rendszernek ugyan nincs struktúrája a klasszikus biológia értelmében, de él, hiszen vannak életfolyamatai. Ez a *chemoton:* primitív biológiai jellegű funkciókkal bíró kémiai rendszer, amely az ősi szerves anyagokból az ismert kémai és termodinamikai törvények alapján az akkori feltételek mellett létrejö*hetett*.

És itt lép fel a Gánti elképzelésével szembeni legjelentősebb ellenérv: az, hogy rendszeréből hiányzik az élet individuális jellege, az élőlény térbeli strukturáltsága. Az ellenvetés a következőképpen hangzik: az élőlény térbelileg élesen elválik környezetétől, mert az élőlény térben építkezik, csak így alkalmas az anyagcserére. Az élőlényben ugyanakkor belsőleg lehatárolt terek vannak, azaz az élőlény strukturált. Az ilyen sajátos anyag- és térszerkezet alkotja a biológiai individuumot, amely a környezetben mint egységes egész reagál. A chemotonra vonatkozóan az érv így módosul: lehet-e az élet individualitásának mellőzésével egyáltalán életmodellt konstruálni? A sejtes szerveződés az a minimális szint, ahol az előre jellemző tulajdonságok együttesen jelentkeznek és új minőségi szintet alkotnak. Az élet modellezéséhez tehát a strukturált sejtet kell modellezni. A chemotonban viszont a molekulákat térbelileg nem lokalizálhatjuk, és ebben a reakciórendszerben egyáltalán nincs értelme környezetről beszélni. Ha viszont nincs környezet, akkor a rendszerben nem értelmezhető az anyagcsere, az ingerlékenység és a szaporodás, nem értelmezhetők rá tehát az életfolyamatok, így nem is nevezhető élőnek. Eddig az érv.

Mit tudunk a chemotonról? Az elméleti modell mutatja az élőkre jellemző összes általános funkciót és ennek révén alkalmas arra, hogy belőle élők fejlődjenek ki. A chemoton olyan típusú rendszer, amelyikből elvileg nagy valószínűséggel kialakulhattak strukturált élő rendszerek, ezzel szemben másfajta kémiai rendszerekből abiogén úton semmiképpen nem alakulhattak ki. Ez a chemoton kvalitatív specifikuma és Gánti ezt kvantitative is egzaktan kifejezi. A chemotont létrehozó szemléletmód abban különbözik a régitől, hogy míg a régi az élet keletkezésére vonatkozóan a földi kényszerfeltételekből, az élet konkrét földi formájából indult ki és azt tette meg általánossá, egyedülivé, addig Gánti életmodellje nem kötődik az életnek valamely konkrét formájához. Ennek következtében természetesen csak jelez, s nem ad gyakorlati megoldást, csupán arra válaszol, hogy a fennálló elméletekkel és tényekkel összhangban létrehozhatók-e ilyen rendszerek. S az eredmény: *van* elméleti lehetőség, és az *nem* áll ellentétben sem az enzimekről, sem a biológiai struktúrákról kialakított tényekkel és elméletekkel.

Az individualitással kapcsolatosan azonban — úgy tűnik — az elméleti lehetőség szembekerül a tényekkel és az elméletekkel. Vizsgáljuk meg már most ezt közelebbről. Individualitás és bizonyos fajta strukturáltság nélkül valóban nem beszélhetünk élő rendszerről. Nem kötelező viszont a klasszikus biológia értelmében vett individualitás és struktúra-fogalom megtartása. Mivel a ma ismert élő rendszerek a klasszikus biológia értelmében vett individualitással és strukturáltsággal rendelkeznek, ezért az újfajta fogalmak kialakításához két dolog lehetőségének az igazolása szükséges. Az első, megmutatni, hogy a klasszikus biológia értelmében nem individuális és nem strukturált, de életjelenségeket mutató kémiai rendszer átalakulhat olyan élő rendszerré, amelyik már rendelkezik a fenti tulajdonságokkal. Miért ne lehetne az, hogy a biológiai progresszió az egyszerűbb általános megjelenési formától az individuálisabb szervezetek felé haladjon. Ha bebizonyosodik a chemotonból a biotonba és a mai élő rendszerekből való átmenet realitása, akkor éppen az utóbbit kell a biológiai fejlődés tipikus útjának tartani. A ma ismert élő szervezetek struktúrája ebben az esetben a földi kényszerfeltételek csatlakozásának eredménye lesz. A másik talán még fontosabb dolog, amit igazolni kell, hogy e kémiai rendszer számára megadható a struktúra és individualitás olyan fogalma, amely itt is érvényes, az előbbinél általánosabb, de legalábbis olyan, amelyek révén úgy kezelhetjük a chemotont, hogy az mutassa az anyagcserét, a homeosztázist és az ingerlékenységet. Gánti kimutatja, hogy a chemoton mint az élet kémiai alapegysége a külvilággal szemben egységként, individuumként viselkedik, mert nem osztható tovább olyan részekre, amelyek a rendszer egészének a tulajdonságaival bírnának.

Kétségtelen, hogy ez nem individualitás és struktúra a klasszikus biológia értelmében. Gánti sajnos nem dolgozza ki részletesebben az egységes egészként való viselkedés kritériumait a chemotonra vonatkozóan, a gondolatmenet azonban kiegészíthetőnek tűnik. Próbálkozzunk meg vele.

A chemotonra vonatkozóan az első érv a környezethiányra vonatkozik. A megoldást a biológusoknak kell megtalálniuk, de egy nagyon erős — a modern fizika köréből való — analógia talán közelebb visz hozzá. A fizikában a környezet és az objektum viszonyának azért van jelentősége, mert a

fizika a valóságot rendszerint a különböző típusú rendszerek viselkedésének a leírásán keresztül mutatja be. A változást elszenvedő, vagy azt kiváltó objektum valamiképpen viszonyul tér-időbeli környezetéhez, és ennek a viszonyulásnak jellege fontos tényező. A környezeti változásoknak valamely fizikai rendszerre vagy objektumra gyakorolt hatása a mikrofizikában elvileg megváltozott. Mikroszinten ugyanis a részecskéknek a makrokörnyezettel való kölcsönhatását nem lehet elhanyagolni. A fizikusok egy része szerint a szituáció a következő: A részecske környezete ugyancsak mikrorészecskékből összetett rendszer, de ezt a kvantummechanika makroszkopikusan írja le. Ezért a kölcsönhatás leírása még akkor sem lesz egyértelmű, ha a környezet valamilyen módon makroszkopikusan rögzített. A környezetben rendkívül sok mikrofolyamat játszódik le, melyek hatást gyakorolnak a szóban forgó mikroobjektum viselkedésére, de hatásuk elhanyagolható a klasszikus fizika nézőpontjáról tekintett környezetre vonatkozóan. Valamely mikroobjektum makrokörnyezetét (pl. az elemi részecskéket mérő műszert) számos mikrofolyamat változó kombinációi tölthetik ki, jóllehet ezek a kombinációk makroszkopikus szempontból identikusak. Egy adott makrokörnyezetben lezajló mikrofolyamat minden adott kombinációja a mikroobjektum teljességgel meghatározott viselkedését váltja ki. Azaz a mikroobjektum kölcsönhatása a makrokörnyezetet alkotó mikrofolyamatokkal teljesen meghatározza az adott mikroobjektum viselkedését. A kombinációk azon halmazának, melyet az adott makrokörnyezet realizál, az adott mikroobjektum meghatározott mozgásainak halmaza felel meg.

Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a makrokörnyezet nem azonosítható a műszerrel, mert a műszer csak egy paradigmája az általános kapcsolat leírásának. Hogy a makrokörnyezet azonos-e az őt alkotó és a benne lejátszódó mikrofolyamatokkal, az semmi esetre sem magától értetődő. De még ha azonos lenne is, az akkor is problematikus marad, hogy az ebben a makrokörnyezetben lejátszódó mikrofolyamatok külön-külön gyakorolnak-e hatást a szóban forgó mikroobjektumra, vagy valamiféle rendszerré szerveződve hatnak-e arra. Ha az előbbiről van szó, akkor egyáltalán nem szükséges makrokörnyezetről beszélni, hanem statisztikusan, vagy egyenként sorra kellene venni az egyes mikrofolyamatok különböző hatásait az adott mikroobjektumra, és a klasszikus statisztikával, ill. dinamikai törvényekkel kellene leírni a kiválasztott mikroobjektum viselkedését. A rendelkezésre álló tapasztalatok és kísérletek szerint azonban ez nem lehetséges. Nem jelölhetjük meg a változó elektront, vagy egy másik mikroobjektumot, sőt ezek a kölcsönhatások külön-külön nem is mérhetők. Ha viszont a másik eset áll fenn, vagyis az, hogy e mikrofolyamatok rendszerré szerveződve gyakorolnak hatást a vizsgált mikroobjektumra, akkor az a kérdés, hogy ez mikroszintű viselkedést, vagy makrokörnyezetet reprezentál-e? Ha mikrorendszerről van szó, akkor két mikroobjektum egymásra gyakorolt fizikai hatásáról kell beszélnünk, nem pedig egy mikrofizikai objektum és annak környezete között lejátszódó hatásáról; ha meg makrokörnyezetről van szó, akkor nyilvánvalóan e környezet hatását vizsgáljuk az adott mikroobjektumra vonatkozóan.

A mikro- és makroszint objektumait azonban — bizonyos megszorításokkal — úgy is megkülönböztethetjük egymástól, mint a fizikai létezés két módját, mint kétfajta fizikai entitást. Makroszinten vizsgálom az adott fizikai rendszeren belüli változásokat a rendszer környezetében, és megtehetem, hogy a rendszer állapotváltozásainál figyelmen kívül hagyom magának a rendszernek környezeti változásait. Ekkor a rendszert elszigeteltnek tekintem. Ugyanakkor tudom, hogy ez az elszigeteltség és zártság még a makrotörténések szempontjából is csak közelítés és idealizáció, aminek azonban makroszinten megvan az objektív alapja, és bizonyos határok között jogosult. Mikroszinten viszont nem játszódnak le olyan történések, melyekből a környezeti hatások kikapcsolhatók lennének, ahol azok ne játszanának lényeges, feltétlenül számba veendő szerepet. Sőt, feltételesen még egy erősebb állítást is megkockáztatunk. A mikrofizikai történések és objektumok nem is értelmezhetők különválasztva a környezettel lejátszódó változásoktól, mert azok minden körülmények között lényeges hatást gyakorolnak az elemi szintű történésekre. Ez azt jelenti, hogy *olyan fizikai entitással van dolgunk, amelyik nem létezik környezetétől elválasztva.* A mikroszinten elvileg lehetetlen a környezettől teljesen elszigetelhető zárt eseményrendszer, esemény vagy objektum feltételezése.

Ez azt jelenti, hogy nem létezik az elektron mint individuális objektum? A századunkban folyó fizikai viták eredménye erre vonatkozóan ma már nemleges. Az elektron individuális objektum, *individualitása azonban nem térbeli elszigeteltségében áll.* És ezen a ponton kínálkozik analógia a chemotonnal. Ne feledkezzünk azonban meg arról, hogy ez csak analógia,

amelyik legfeljebb a szemléletmód áttörésére és rugalmasabb gondolkodásra késztet, de nem helyettesítheti a konkrét biológiai megoldást.

Ugyancsak az elemi részecskék fizikája szolgáltat analógiát a struktúra-fogalom értelmezésére is. A modern tudományokban meglehetősen felborult a klasszikus értelemben vett rész és egész viszonyának hagyományos értelmezése. Az első áttörés a matematikában történt; a végtelen halmazok definíciójában. Az a furcsa dolog állt elő, hogy végtelen halmazok esetén a rész egyenlő lehet az egésszel. A végtelen halmazt úgy definiáljuk, hogy létezik olyan valódi részhalmaza, amelynek számossága egyenlő az őt tartalmazó halmaz számosságával. Ellentmondáshoz jutottunk? Nem. Csak kiderült, hogy a végtelennek a végestől eltérő és korábbi szemléletünknek ellentmondó tulajdonságai vannak. Erre azonban még mondhatták azt, hogy ami lehetséges a matematikai objektumokkal, melyek az ember gondolati szüleményei és idealizációk, az nem lehetséges a valóságban. Csakhogy ismét közbelépett a kvantummechanika. Hamar feltételezték, hogy az elemi részecskéknek is van bizonyos belső struktúrájuk. Kezdetben pl. mindenki azt hitte, hogy az elektronnak van belső struktúrája, mérete, melyet az elektron klasszikus értelemben vett rádiusza határoz meg. Ezt hamar elejtették, mert ellentmondásba került a fizikai alapelvekkel. Ma viszont már senki sem kételkedik abban, hogy az elemi részecskéknek van struktúrájuk, bár nem a klasszikus értelemben. Az elektron mérete pl. 10^{-11} cm nagyságrendű. Ez annak a térnek a mérete, amelyben vákuum polarizálódik az elektron körül, azaz 10^{-11} cm távolságra van az elektronnak pozitronokból álló atmoszférája. A részecskék egymásba való átalakulásakor furcsa jelenséget figyelhetünk meg. Pl. a mezon átalakulhat nukleon és antinukleon párrá, majd annihilizálódva ismét mezonná alakul át, majd a mezont ismét elnyeli a nukleon. Vagy lehetséges, hogy egy pi-mezon átalakul három pi-mezonná, amelyek közül az egyik kölcsönhatásba kerülve egy gamma-kvantummal mindhárom ismét egy újabb pi-mezonná egyesül. Itt az a sajátos szituáció, hogy egy nukleon „áll" nemcsak pi-mezonokból, hanem nukleon és antinukleon párból is és az elektron „összetételében" tartalmaz elektron—pozitron és nukleon és antinukleon párokat is. Láttuk, hogy egy pi-mezon három másik pi-mezonból „áll". Megszoktuk, hogy a rész kisebb az egésznél, míg az átalakulási kísérletek azt mutatják, hogy a részecskék egymásból állnak és a nagyobb benne lehet a kisebben. De a „valamiből áll" kifejezést itt nem a statikus klasszikus fizikai értelemben használják. E folyamatok során azt akarják kiemelni, hogy bizonyos részecskék egymásba alakulásakor mint közbenső ágensek más részecskék is részt vesznek (pl. mezonok, nukleonok, antinukleonok). És ezek a közbenső ágensek időnként a kölcsönhatási folyamatban jönnek létre. Világosan látszik, hogy a régi állapot- és térstruktúrát itt kibővítették és egy másfajta struktúrafogalommá alakították át, amit ha úgy tetszik nevezhetnék *hatásstruktúrának* is. Így az is elképzelhető, hogy ami a térbeli struktúra fogalmaiban tekintve bonyolultabb, az a hatásstruktúra fogalmaiban leírva egyszerűbb lehet, és fordítva. A struktúra fogalma, éppúgy mint minden más fogalom, nem merev és változtathatatlan, hanem meghatározott szempontokból bővíthető, általánosítható, gyökeresen átalakítható. Elképzelhető, hogy erre van szükség a biológiai struktúrafogalom értelmezésénél is.

Ismét hangsúlyozom, hogy a most elmondottak csak analógiák, és semmiképpen sem helyettesíthetik a konkrét biológiai elemzést. Mégis meggondolkoztató, hogy a biológiában, ahol a lényeges részterületeken — a neurofiziológiában, a genetikában stb. — oly bátran változtatták meg a szemléletmódot, keveset tettek az egészre vonatkozó szemlélet átalakítására. Lehetséges, hogy ezt csupán a kívül álló felületessége láttatja így, de Gánti könyvének a megírás dátumából és a megjelenés időpontjából kiolvasható sorsa, publicitásának nem megfelelő biztosítása inkább mást sejtet: a szemléletmód konzervatizmusát és annak steril formában történő védelmét. Az 1968-ban megírt munka csak 1971-ben jelent meg ismeretterjesztő formában a Gondolat kiadónál. A kiadót nem érheti gáncs, hiszen legalább nyilvánosságot biztosított a műnek, joggal vádolhatók azonban azok, akik nem segítették — adatok hiányában nem állítom, hogy akadályozták — Gánti gondolatainak megfelelő formában és nemcsak magyar nyelven való kiadását. Még ha Gánti elgondolásai, modelljei nem válnak is be minden részletükben, gondolatai áttörése és kutatásának iránya akkor is biztos sikerre számíthatott volna. Nem örvendetes dolog, hogy új és nagy jelentőségű gondolatokkal a nyilvánossághoz kell fellebbezni azért, mert a szakemberek szűk köre maradiságból, vagy elméleti és tudománypolitikai bátortalanságból, esetleg „bátorságból", röviden érdekből vagy érdektelenségből keresztülsiklik mindazon, ami nem saját köreihez tartozik.

A DIALEKTIKA MINT A MATERIALIZMUS LOGIKÁJA*

SZIGETVÁRI SÁNDOR

A szovjet filozófusok egyik fontos feladatuknak tekintik a lenini útmutatás alapján a modern materializmus dialektikájának mint logikának és ismeretelméletnek szisztematikus kidolgozását. E probléma megoldásához nyújt adalékokat E. V. Iljenkovnak, a filozófiai tudományok doktorának új könyve. A szovjet filozófus tevékenysége nem ismeretlen a hazai szakmai körökben. Több éve kutatja a dialektikus logika formálódásának történeti útját, s ezzel összefüggésben a dialektika marxista—leninista elméletének lényeges oldalait. Új könyvében is ezt teszi, első részében a dialektika történetéből emel ki kérdéseket, a másodikban a dialektika marxista—leninista elméletének néhány vonatkozását tekinti át.

A dialektika történetéből a logika tárgyának problémáját elemzi és ezzel összefüggésben vizsgálja a gondolkodás, mint a szubsztancia tulajdonsága, a logika és a dialektika kapcsolata, a logika felépítésének dualista és monista megoldása kérdését. A *dialektika elméleti kérdései* közül kiemeli a logika tárgyának, a gondolkodásnak materialista értelmezését, az ellentmondás, valamint az általánosnak, mint a dialektikus logika kategóriáinak problémáját. *A logika tárgyára vonatkozó elképzelések* két alapvetően eltérő formában alakultak ki. Az egyik felfogás szerint a gondolkodás formái, törvényei ontológiailag megalapozottak, és elsősorban tartalmi vetületűek. Ezt az Arisztotelész által megalapozott tanítást később követte a sztoikusok tradícióiból kinövő újabb áramlat, amely a gondolkodás formáit a logikai szférán túl a gondolat funkcionálásának eszközeként kizárólag nyelvi kérdésnek értelmezte.

Kissé tágnak tűnik azonban a logika tárgyának a gondolkodás *egészével* való azonosítása, differenciáltabb elemzéssel el lehetett volna jutni a fogalom, az ítélet, a következtetés, a gondolkodás logikai törvényeinek a vizsgálatához. Mivel azonban Iljenkov az anyagi valóság és a logika tárgya különbözőségének a kérdésére koncentrált, a gondolkodás tartalma és formája különbségének a figyelembevétele nem befolyásolja megállapításai alapvető oldalát.

Iljenkov a maga részéről ahhoz a felfogáshoz csatlakozik, amely szerint a logika tárgyának problémája a gondolkodás terrénumán belül nem oldható meg, ugyanis ha nem lépünk ki a gondolkodás kereteiből, ebben az értelemben a logika olyan jelekről szóló tudománnyá lesz, amely semmilyen objektív alapra nem támaszkodik. A logika történetében a gondolkodás és a valóság merev szembeállítása Descartes filozófiájában fejeződött ki a legélesebben, itt a fizikai test és a logika tárgya — a gondolkodás — egyenesen ellentmondanak egymásnak. Spinoza ennek a szakadásnak a megszüntetésén fáradozott a logika tudomány voltának megalapozása érdekében. Iljenkov szerint sikerült felülemelkednie a kor divatján, nem abszolutizálta a mechanika, a matematika gondolkodási eljárásait, figyelmét a gondolkodás tartalmi-logikai aspektusára irányíthatta. Alapgondolata abban foglalható össze — írja a szerző —, hogy a test és a gondolkodás nem egymással szembenálló, ellentmondó szubsztanciák: a reális ember: élő, gondolkodó test. Iljenkov a logika tárgya tudományos értelmezése szempontjából joggal tekinti Spinoza álláspontját jelentős állomásnak, mivel benne a pszichofizikai probléma Descartes-nál jelentkező gordiusi csomója kioldódott: Spinoza nagysága éppen annak kiemelésében rejlik, hogy a pszichikum nem külön princípium, hogy maga az egyetlen szubsztancia rendelkezik a gondolkodás szükségszerűségével. Azonban túlzottnak tűnik az a megállapítása, hogy Spinoza a pszichofizikai problémát tudományosan megoldotta volna. Másutt maga Iljenkov állapítja meg helyesen, hogy a gondolkodás és a lét viszonyának kérdésében kevés a természetet a maga egészében a gondolkodás előfeltételének tekinteni: ehhez el kell jutni a társadalmi termelésben résztvevő ember és a gondolkodás viszonyának a megértéséhez.

A klasszikus német filozófiában is a logika tárgya körüli kérdések középpontjában a gondolkodás és az objektív külvilág viszonyának problémája állt. Kant a gondolkodás természetét vizsgálva arra a belátásra jut, hogy a formális logika nem elegendő eszköze a megismerésnek, mivel csak a kialakult tudás helyességének ellenőrzésére szorítkozik. Az általános logikát nem tartja a gondolkodás és a

* E. V. Iljenkov: Dialektikus logika; „Történeti és elméleti vázlatok", Moszkva, Politizdat 1974, 270 oldal. (Oroszul.)

valóság közötti ellentmondás eldöntésére alkalmasnak. A tapasztalás ítéletei, fogalmai Kantnál a megismerés kiindulópontjában jelennek meg. Ezeknek az empirikus ítéleteknek az alanya azonban az érzékileg felfogott vagy tapasztalt tárgy. Iljenkov e probléma reális logikai eleméhez kapcsolódva kiemeli, hogy az ilyen ítéletek igazsága csak abban az esetben fogadható el, ha bennük az alany terjedelmének a korlátozottsága kifejezésre jut. Pl. ilyen az az ítélet — írja —, hogy „minden hattyú, amely eddig tapasztalásunk sávjába került, fehér". (62.) Ezzel a felfogással lényegében egyet lehet érteni. Mindenekelőtt azzal, hogy a megismerés különböző szintjein a más és más tartalmú ítéletek igazsága eltérően alakul . . . A szóban forgó ítélet-típus azonban az Iljenkov által javasolt kiegészítéssel csak a tapasztalt esetekre vonatkozóan általános, az objektum nem-tapasztalt terrénumát illetően nem képvisel egy általános kijelentést: ez egy partikuláris ítélet: „némely hattyú fehér". A szerző nem veszi figyelembe, hogy a tapasztalás már a megismerésnek viszonylag előrehaladott állapota, amelyet megelőz az érzéki szemlélet. Amennyiben az alany érzéki-szemléleti tény, az objektív különös kifejezése, az ítélet az általa tükrözött objektumok egyedeinek mindig csak egy részét illeti meg. Azaz a dialektikus logika törvénye, hogy ami objektíve csak különös, az az ítélés síkján sem fogalmazható meg igaz általánosként . . .

A kanti logikai nézetek között jelentősek azok, amelyek a tapasztalati általános és a teoretikus fogalmak viszonyára vonatkoznak. Ez utóbbiakat a szükségszerűség és az általánosság magas szintje jellemzi. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a formális logika nem differenciált a kétféle általános között: „Az általános logika szabályai számára az az ítélet, hogy ‚minden hattyú fehér' nem különbözik az olyan ítélettől, hogy ‚minden test kiterjedt'; a különbség nem a formában, hanem kizárólag az ítélet struktúrájához tartozó fogalmak tartalmában van." (64.) Kant a kétféle általános különbségét felismerte, az előbbit *a posteriori*-nak, az utóbbit — idealista eljárásának megfelelően — *a priori*nak nevezte. Véleménye szerint a gondolkodás aktivitása nem csupán analitikus, hanem szintetikus tevékenységben is megnyilvánul. Mivel a formális (az általános) logika csupán az analitikus mozzanat, a formális helyesség megítélésére alkalmas, szükség van egy speciális, az ún. a priori szintetikus ítéletek megalkotásának szabályaival foglalkozó logikára. Ily módon a „transzcendentális logika" az új ismeretek megalkotásának szabályait kell, hogy összefoglalja, s mint ilyen az általános logikától különböző diszciplína.

Iljenkov helyesen emli ki, hogy a formális logika nem különbözteti meg a tapasztalati és a teoretikus általánost egymástól, és nem ismeri el az ebből fakadó speciális logika szükségességét. Arra azonban nem tér ki, hogy a transzcendentális logika sem oldja meg a teoretikus általános levezetését, hogy az a priori szintetikus ítéletek megalkotását szabályozó elvei ténylegesen *megőrzik* a tapasztalati és az elméleti általános közötti szakadékot. Ugyanakkor nem hangsúlyozza eléggé, hogy a kanti transzcendentális logika előre mutat a dialektikus logika fundamentális problémájának megoldása felé, a jelenségtől a lényeghez való eljutás útjának leírása felé.

Ezt a problémát a kanti transzcendentális logika a maga inherens dualizmusa következtében nem oldhatja meg. Ezért *az előrehaladás érdekében szükség van a logika tárgyának monista értelmezésére*. Ezt a feladatot Fichte próbálta megoldani. A „magában való" fogalmának belső ellentmondásából, abból, hogy a *tudatban a csak tudaton kívüliről alkotunk magunknak gondolatot*, jut el a kanti gondolkodásról szóló elmélet gyengeségének feltárásához. Mivel az önmagában való dolog elgondolása a formális logika ellentmondás törvénye szerint értelmetlenség, Kant az analitikus ítéletek megalapozásának kezdetén lerombolja magát a megalapozást. Kantnál a logika, mint a *gondolkodásról szóló gondolkodás* a dolgokról semmit sem mondhat: ebből az ellentmondásból kiindulva Fichte egy olyan tudomány létrehozásának a szükségességéhez jut el, amelyben a gondolkodásról és a dolgokról szóló tanítás egybeesik. Ezért számára a tudományról szóló tudomány kiinduló elve nem a dolog és a tudat ellentmondása, hanem az Én belső ellentmondása. Fichte végül is a tárgy és a fogalom teljes azonosításával haladja meg a kanti dualizmust. Ez a monizmus azonban nem egyéb, mint a kanti dualizmus szubjektív idealista kritikája, amely kizárja a tárgy fogalom előtti létezését. A tárgy és a fogalom ilyen jellegű azonosítása az azonosság törvényének abszolutizálása segítségével a neopozitivistáknál is kimutatható — húzza alá Iljenkov s ezen keresztül azt is, hogy a logika tárgyára vonatkozó koncepciójuk a fichtei szinten rekedt meg. Carnapnál például a következőket találjuk: „. . . nem keresünk további megalapozást, egyenesen kimondjuk, hogy a fogalom és a tárgya egy és ugyanaz. Ez

az azonosítás egyáltalán nem jelenti a fogalom szubsztancializálását, sőt ellenkezőleg, a tárgy funkcionalizálását jelenti."[1]

Schelling szembeállította egymással a logikát és a dialektikát, de úgy, hogy az érdekesebb diszciplínának a dialektikát tekintette. Ez utóbbit a tudományos megismerés elméletének státuszára emelte, *az új ismeretek* megalkotásának fontos eszközét látta benne. Ezzel szemben a logikát csupán az ismeretek osztályozásának szabályait leíró skolasztikus elméletnek tartotta. A formális logika hegeli értékelésének előzményeit nyújtja a schellingi álláspont, amely szerint a logika nem az új ismeretek megalkotásának, létrehozásának formáit feltáró tanítás.

A dialektika és a logika Schelling-féle értelmezése magában foglalta a továbbhaladás feladatát, nevezetesen a dialektika és a logika egyesítését. Iljenkov arról nem szól, hogy vajon a dialektika és a logika *hegeli egyesítése* a két diszciplína teljes azonosítását jelentette-e, vagy a különbségeinek a megtartását is egyben, az azonban világos, hogy Hegel érdemének tudja be a dialektikának logikaként való felfogását.

Különös érdeklődésre tarthat számot az a rész, amelyben a szerző arra a kérdésre keresi a választ, hogy *Hegel* logikai nézetei mennyire racionálisak és mennyiben idealisták. Egyet lehet érteni azzal, hogy abban a felfogásban, amely szerint a logika az önmagát elgondoló gondolkodás, semmi speciálisan hegeli és idealista nincsen, valójában csak megismétli a tradicionális felfogást, amely szerint a logika a gondolkodásról szóló gondolkodás. Az idealizmus abban rejlik, hogy Hegel a gondolkodást az emberi formáján kívül, anyagi szubsztrátumhoz nem kötődve is elfogadja, sőt csak ebben a formában tekinti alapvetőnek. Azaz „A hegeli ‚Logika' a gondolkodást egy olyan természeten kívüli és felüli tevékenységnek tekinti, amely a természettel és az emberrel sajátos ‚közvetítő' viszonyba lép, hogy saját képére és hasonlatosságára formálja őket." (155.) Ezzel kapcsolatban megjegyezzük, hogy a szerzőnek csupán a logika *tárgyára* vonatkozóan helytálló az a megállapítása, hogy nincs benne semmi hegeli és idealista, e tárgy — vagyis a gondolkodás — *értelmezése* viszont éppen ilyen. Ezt elfogadva azt is világosan kell látnunk, hogy Hegel sem vizsgálhatott más gondolkodást, csupán az emberit. Következésképpen a természet elé és fölé helyezett gondolkodás, az abszolút szellem fikciója is az emberi tudás fáján termett gyümölcs, ha korcs gyümölcs is. Pozitív a szerző elemzésében, hogy Hegel logikai nézeteit nem szűkíti le a „Szubjektív logiká"-ban kifejtettekre, ez azonban nem mentesíti attól, hogy megvizsgálja Hegel szűkebben vett logikai tanításait, a fogalomról, az ítéletekről, a következtetésekről szóló nézeteit.

A logika tárgyának materialista megközelítésében sokat segít Feuerbach, aki a gondolkodást anyagi folyamatnak tekintette, anyagi szervnek, a központi idegrendszernek a funkciójaként fogta fel, amely anyagi tárgyak átalakítására irányul. Ebben az értelmezésben a gondolkodás az agytól elválaszthatatlan, a gondolkodás az élő agy reális léte, az élő agy létezése pedig a reális gondolkodás. Jóllehet a logika tárgyának az értelmezésében a materializmus irányába végbemenő fordulatról van szó, ez a felfogás sem szabadul meg azonban a lét és a gondolkodás azonosításából fakadó következményektől. A lét és a gondolkodás feuerbachi azonosítása ellenkező előjelű a hegeli (az objektum—szubjektum azonosításában kifejeződő) típusával szemben, ezért következménye is ellenkező előjelű. Ez a következmény a dialektika teljes *elvetése*. Kár, hogy a szerző nem vizsgálta azokat a mai kísérleteket, amelyek a logika tárgyának materialista értelmezésében csupán a feuerbachi megoldás szintjén tartanak, s amelyeknek közös ismérve, hogy *az idealizmus veszélyére való hivatkozással a logika területéről teljesen száműzik a dialektikát*.

Feuerbachnál a lét és a gondolkodás azonosítása alapján álló materializmus az embert az érzékeléssel kapcsolja a természethez. Mivel ez a közvetítő elem nem az érzéki *gyakorlat*, a logika a dialektikát teljes egészében ki kell, hogy zárja magából. Iljenkov a dialektika feuerbachi elvetésének az okát kizárólag a materialista filozófusnak az abszolút szellem bármely áron való kritikájában látja. Ezzel szemben hangsúlyozni kell, hogy Feuerbach a logika tárgyát, a gondolkodást azért nem képes dialektikus természete alapján felfogni, mert az érzéki gyakorlat szerepének a meg nem értése megakadályozza ebben. Feuerbach felfogásában a gyakorlat nem hatja át a megismerés folyamatát és logikáját, azaz a megismerő számára nem közvetíti az objektív valóságot. Természetesen az, hogy Feuerbach nem értette meg az érzéki gyakorlat szerepét, semmit sem von le felismeréséből, amely szerint a hegeli „abszolút tudat",

[1] R. Carnap: „Logische Aufbau der Welt", Berlin, Schlachtensee 1928, 6.

„abszolút gondolkodás" igazi alapja az ember. Végül is érdeme, hogy az idealizmusról kimutatta: az ember tudata és logikája csak objektív alapjától elszakítva misztifikálható valamiféle abszolút logikává.

Iljenkov könyvének egyik— szerintünk — rendkívül fontos tanulsága a mai marxista filozófiai kutatások számára annak szemléltetése, hogyan kell alaposan feldolgozni, feltárni adott kérdésben a klasszikus német filozófiának a tartalmát, ami nélkül nem lehet a marxizmus genezisének a folyamatát helyesen értelmezni. A szerző éppen a klasszikus örökség feltárása alapján tudja a logika tárgyára vonatkozóan a szükségessé vált megérett előrelépést megvilágítani. Legfontosabbnak tekinti, hogy Marx felfedezte: a logika tárgya, a gondolkodás a társadalmi gyakorlatban résztvevő konkrét ember lényegi oldala. Ennek következtében a gondolkodás benső dialektikájává válik a közvetítő és a közvetített, a gyakorlat és a tárgy dialektikája. A szerző a logikai tanítások fejlődésében is meglevő kontinuitás és diszkontinuitás helyes arányai betartásával veti össze *a hegeli* „Logiká"-t *a* „Tőke" *logikájával* s ezzel eléri, hogy nem csupán Marx ökonómiai elemzését világítja meg mélyebben, hanem Hegel munkásságának is valódi értékeit jobban emeli ki.

Iljenkov keresi a hegeli koncepciót átfogó általános logikai séma sajátosságát és magyarázatának a kulcsát. Úgy látja, hogy mind a „Szellem fenomenológiája", mind „A logika tudománya" szerint, a *Szó* mint a gondolkodás külső megnyilvánulása volt a kezdet: a Szó-t a gondolkodó lélek önmagából hozta létre, a gondolkodás reális eszközei (a szerszámok) pedig leszármazottak, a gondolkodás érzéki tárgyi metamorfózisaként jönnek létre. A szerző a hegeli koncepció megfejtését abban a sémában fejezi ki, hogy *az ember először gondolkodik,* azután *reálisan cselekszik;* az újabb ciklus ugyanezen séma szerint megy végbe, azonban új alapon, amelynek következtében az egész mozgás nem körformájú, hanem spirális jellegű és az egyes szakaszok *a szóval* kezdődnek és *a szóval* fejeződnek be. Ezt a sémát: szó — tevékenység — szó' (Sz — T — Sz') Iljenkov összehasonlítja a „Tőké"-ben kifejtett P — Á — P' sémájában kifejezett körforgással és megállapítja, hogy mindegyikbe a kezdő és a végpont azonos, mindegyikben a végpont a kezdőponthoz képest többletet mutat.

Iljenkov nem csupán azt igazolja, hogy Marx „Tőké"-jét nem lehet megérteni Hegel „Logiká"-ja nélkül, hanem azt is, hogy Hegel „Logiká"-ját nem lehet a „Tőke" logikája nélkül tudományosan megítélni. A szerző által végzett összehasonlítást illetően további konklúziókat vonhatunk le Hegel értékelését tekintve. Marx azért is ért el új tudományos eredményt, jutott el az értéktöbblet létrejöttének megfejtéséig, mert sikerült a valódi kiindulópontot megragadnia: ez pedig nem a pénz, hanem az áru volt. Ezzel szemben Hegel többek között azért nem képes megfejteni az „ismerettöbblet" keletkezésének kulcsát, mert kiindulópontja nem az igazi kiindulás. A marxi dialektika az ismeret — tevékenység — ismeret' (I — T — I') körforgási folyamatot csak abban az esetben képes helyesen értelmezni, ha a valódi kiindulópontot helyezi a ciklus elejére, amely szerint a körfolyamat: tevékenység — ismeret — tevékenység' (T — I — T'). A szerző a vizsgálat fontos eredményének tekinti, hogy a logika tárgya: a gondolkodás, úgy jelent meg, mint amely természetére nézve *ideális* létező. Szerinte: „Az eszmei — az objektív realitás szubjektív képmása, azaz a külső világ tükrözése az emberi tevékenység formáiban, tudatának és akaratának formáiban. Az ideális nem individuális-pszichológiai, nem fiziológiai tény, hanem társadalmi, történelmi tény, a lelki tevékenység formája és terméke." (184.) Ez a megfogalmazás lényegében összhangban áll a marxi álláspontal, amely szerint az eszmei nem más, mint az emberi fejbe átültetett és átalakított anyagi. Ez az értelmezés megőrzi a Marx-előtti materializmus álláspontjából azt, hogy az eszmei létezik önálló szubsztanciaként, és ezzel mindennemű dualizmussal szemben áll; ugyanakkor különbözik a tudatot az anyaggal azonosító leegyszerűsítő materializmus koncepciójától.

Az ideális természetének materialista értelmezésében a legfontosabb a gondolkodó ember aktív tevékenységének a megértése, annak az aktív oldalnak a hangsúlyozása, amiről Lenin azt írta, hogy az okos idealizmus vonalán bontakozott ki.

Továbbá — a szerző szerint — az eszmei a társadalmi ember tevékenységének a *formája,* s mint ilyen nem redukálható pusztán az agyműködésre: az eszmei a külső világot átalakító tevékenység alanyának a funkciója. Ez a forma, ez a funkció nem azonosítható az agy anatómiai, fiziológiai folyamataival — legfeljebb hamisan. Ez a hamis azonosítás olyan, mintha valaki az áru pénzformáját az arany fizikai tulajdonságaival felcserélhetőnek tartaná. Az ideális mindig nyelvi formában fejeződik ki, jóllehet vele nem

azonos, közvetítése is csupán ez anyagi hordozója útján lehetséges.

A szerző a logika tárgyáról kialakult nézetek elemzése mellett figyelmet fordított a marxista filozófia és a dialektikus logika olyan alapvető elveire, mint a dialektika, a logika és az ismeretelmélet egysége, vagy az ellentmondás problémája.

A dialektika, a logika és az ismeretelmélet egységét a logika tárgyát illetően veti fel, ami önmagában újszerű. Azt írja: „... a logika tárgya *a szubjektív tevékenység objektív törvényei.*" (211.) Ezek a törvények, mint dialektikus összefüggések meghatározzák a megismerés folyamatát. Ebből következik, hogy az ezeket visszatükröző tanítás „... a dialektika és csak a dialektika *a valódi logika*, amely szerint a modern gondolkodás folyamata végbemegy." (212.) Hangsúlyozni kívánjuk, hogy Iljenkov nagyon helyesen a logika tárgyát — az emberi gondolkodást — tekinti olyannak, amelyben a dialektika, a logika és az ismeretelmélet törvényszerűségei egységben vannak egymással. Ebből viszont az következik, hogy ez az egység csak azokra a logikai rendszerekre érvényes, amelyek a gondolkodás *tartalmi aspektusát* ragadják meg: másképp mondva, a formális logikai elméletek nélkül a szóban forgó egységet a gondolkodás nagyszerűen megvalósíthatja.

A szerző az ellentmondást a dialektikus logika fundamentális fogalmai közé sorolja. Valószínűleg a szovjet filozófia helyzetét veszi alapul, amikor megállapítja, hogy a centrális elvekben nincs vita, csupán abban a kérdésben, hogy viszonyul a gondolkodásban meglevő ellentmondás az objektumhoz. Ez a probléma még súlyosabb következményeket rejt magában olyan körülmények közepette, amikor az objektív ellentmondások létét sem ismerik el. Iljenkov joggal hívja fel a figyelmet a mai metafizika jellemző megnyilvánulására, amely szerint: „Az ellentmondás megtiltása az igazság abszolút kritériuma, a logika vitathatatlan kánonja, legmagasabb elve lesz." (233.) Ezt a nézetet sokszor a tudomány gyakorlatára való hivatkozással próbálják alátámasztani. A neopozitivizmus metafizikus szemléletmódja szerint a gondolkodásnak meg kell szabadulnia az ellentmondásoktól. Az ellentmondásoktól való megszabadulás nem minden esetben válik azonban a tudomány javára. A munkaérték-elmélet Ricardo-féle megközelítése éppen azért ütközött nehézségekbe, mert az angol közgazdász az ellentmondásoktól meg akart szabadulni, Marx viszont felismerte, hogy nem szubjektív, hanem objektív ellentmondást rejt magában ez az elmélet, amelynek éppen a megtartása vezet el a megoldáshoz.

A szerző a gondolkodásban fellépő ellentmondásokat két csoportba osztja: az egyikbe tartoznak a gondolkodás következetlenségeiként jelentkező szubjektív kapcsolatok, a másikba pedig azok az ellentmondások, amelyek az objektumról nyújtanak információt. Az ellentmondásoknak ez a tipizálása teljes összhangban áll a Fogarasi-iskola koncepciójával.

Iljenkov legújabb könyvének érdeme, hogy mozgósítja a marxista logikusokat a dialektikus logika kidolgozására és a kollektív kutatások fontosságára hívja fel a figyelmet. Témaválasztása is azt mutatja, még feldolgozásra vár annak a gazdag történeti hagyatéknak a szerteágazó problematikája, amely nélkül minden logikai elmélet csak gyökértelen lehet.

SUMMARIES

István Hahn: Ethnical and universal religions

The paper starts from this question: how much is religion, as a universal-humane ideology, embodying the great universal ideas of mankind (as it is declared by the apologetes of religious ideology) suitable for serving as an ideological weapon in the struggle against particular interests, nationalistic and racial prejudices, at the same time. The author clarifies the question with the method of the history of religion, by means of examining the main tendencies of the development of ancient religion.

The religious rites and conceptions of the tribalclannish society served the maintenance of these small communities. Their influence and validity could not overreach the small communities which called them into existence. The ancient peoples, ethnic units were taking shape in the course of ethnogeny, when the single tribes merged into one another. The religious systems of ancient peoples, ethnic units came into existence: these were the ethnical religions. Their common feature is, that belonging to the given ethnic unit is the factor, primarily creating the community; hence the member of the given ethnic unit is so say "born in" the religious system of its believes, rites and institutiones. However, within this unity there are two main types: *politheistic* and *monolatric*. It is characteristic of the former, that numerous divine beings exist in equal rank, while the latter may be characterized by the dominant function of a single supreme protective god. The divine beings of boths types are *two-faced*. On the one hand they are of universal nature, being the representatives of natural and social forces and of certain social functions. On the other hand these beings remain the *particular gods* too *of* the ethnic, state-like and polis-like *communities*. (These are the survivals of the totemic origin of tribalclannish traditions and at the same time they correspond to the character of the primary ethnic communities.)

This twofold character asserts itself on various levels and with different intensity in the particular systems of religions examined in more detail (in the Egyptian, Greek, Roman and in the Old-Testamentaire Jewish religion); but it can be found in each of them. The belief, that the gods owned by the ethnic unit are mightier than those of others, and protect with peculiar zeal the primary ethnic, political, state-like and polis-like communities revered by them, is everywhere demonstrable. This comprehensive tendency is exactly there the most conscious, where the originally communal-particular god wins general exeptance, where monolatry develops into monotheism. The religious universalism forms one close unit with the particular interests of the community on this level too.

Religious universalism does not overcome these interests, but serves and embodies them.

L. I. Grekov: The man and his environment

The author summarizes the experiences and main problems of the round-table conference, held by the „Voprosi Filosofii" in 1972. He discusses the new features of the interdependence of Man and his environment, and the timeliness of this question. In many countries research workers are examining the worsening oecological situation, and are looking for concrete practical solutions. The interdependence of Man and nature is not only a special oecological problem, but also a philosophical and sociological one. It is noticeable in the international discussions, that there is a base in the intellectual and ideological life of the bourgeois society for ideological speculations with oecological problems. The outstanding representatives of several branches of science (geography, geology,

biology, demography, physiology, physics etc.) were invited to the conference, and this presented an opportunity for a complex and comprehensive discussion of the theme. The main task of the conference was the following: to find a scientific and practical solution to the new question of the interdependence of Man and nature. This can not be but the result of mutual efforts of several branches of science. But in order to avert the oecological danger, which threatens the fate of the whole mankind, political and social conditions must be fulfilled, the fullfilment of which is also necessary to the performance of the right practical solutions.

György Poszler: The place of literature among the arts

The paper searches the conceptual range and the taxonomic problems of the examination of the literature. First of all it draws the line between the specialized branch of science, dealing with literature i. e. literary scholarship on the one hand, and the specialized branch of aesthetics i. e. the aesthetics of literature on the other. The author aims to prove, that the sphere of a special aesthetic investigation, its field and methology were defined and outlined by the classics of general aesthetics from Aristotle to Hegel and others after them. At the same time the characteristic efforts of literary scholarship in Hungary and elswhere roughly merge the field and the point of view of specialized aesthetics and the specialized branch of science, and consider the theoretical part of the latter i. e. the theory of literature as the theoretical abstraction of the highest degree relating to literature. After this the paper attempts to sketch the topics of a possible train of thought in the aesthetics of literature. The author wants to approximate the method of investigation; with induction and deduction, logical and historical approach specifically integrated. It is the main purpose of the paper too, to set up a taxonomic hypothesis in relation to the investigation of literature by the aid of the examination of the connection between the theory of literature and the aesthetics of literature.

Lajos Vincze: On the problem of the research of artistic reception

In the study of artistic reception, considering it an aesthetical problem the methological approach has a great importance. A solution more manysided and complete has to be attributed to the complex investigation in the intersection of several branches of sciences (philosophy, aesthetics, history of art, psychology, physiology, theory of values, cybernetics, semiotics).

It is outlined, how become parts the single branches of science of the structure of artistic reception, and from which side do the single branches of learning approach the structure of artistic reception. Further the author, considering the work of art as a dynamic structure, compares it with the system of artistic reception and the utility and productivity of the methodological approach are pointed out through the investigation of the correlation and interdependence of the two structures.

Endre Bojtár: Slavonian structuralism in the literary scholarship

The paper, which is the first chapter of the book with the same title, desires for arranging the theory of literature of the Slavonian structuralism in the development of literary scholarship. Slavonian structuralism is to be understood as follows: Russian formalism, Czech structuralism (J. Mukarovsky), the Polish so-called integralic school and R. Ingarden.

Structuralism is characterized by the paper as a tendency following positivism and psychologism by reason of the following four points:

1. the subject-matter of the literary scholarship;
2. this subject-matter being delimited from other branches of science;
3. the methods of literary scholarship;
4. the aim of literary scholarship.

The author attempts to place the structuralism of literary scholarship beside other systems of tendencies (positivism, phenomenology, marxism) on basis of similar points.

After this he compares the development of linguistics and literary scholarship.

Antal Müller: Interaction and definiteness

The author aims to sketch a theory of determination adequate to our physical knowledge of today. Since the objective things and systems are usually more or less "open", contingent components also occure in their interactional structure. Accordingly an up-to-date theory of determination has to take into account these components too among the determinants of a given event.

In shaping his conception the author starts from two concepts: *event* and *interaction*. The interactional system of a given event is divided into three segments, which have different importance in the formation of the event:

a) causes;
b) conditions;
c) background.

Hence causality is an interaction too; a given interaction — because of the different qualities, and different interaction — structures of the interacting things and events — leads to different results on the one side and on the other (causal asymmetry). One of the most important conclusions of the conception outlined in the paper is the result, that a modern and consequently materialistic theory of determination requires necessarily the giving up of the theory of definite predetermination.

Kornél Solt: Some epistemic types of definitions

In the sphere of descriptive definitions — on the basis of the given epistemic situation — it is possible to differentiate between *definitions*

1. *giving the explanation of word,*
2. *revealing the essence,* and
3. *revealing the extension* (extent).

In all of these three cases s_2 (who s_1 tells a definition) does not know something, what s_1 knows. — 1. In the *first* case s_1 enlightens the intension of the definiendum A with the intension of such an other definient B of the given language, where the intension of B is the same as that of A (in the usage), when s_2 understood the designator B too, but did not understand the designator A. For instance: "Hypertonia means one and the same thing as high blood-pressure". — 2. In the *second* case s_2 understood already both A (the definiendum) and B (the definient), but did not know properly a certain intensional connection between them. It is for instance an epistemic situation like this, that the following definition is made: "The ebb and flow is a periodical movement of the sea, caused by the magnetism of the Moon". 3. In the *third* case s_2 did not know earlier that the extension of A and B is the same. This connection is told with the definition by s_2 to s_1. For instance: "The redskins are the same, as the aborigines of America".

Endre Farkas: The ethics of responsibility — the responsibility of ethics

Freedom — responsibility, as a pair of categories in moral philosophy research, was not given till now its due central place. It is obvious that only Marxist ethics can render it a central, all embracing question, as Marxist ethics is able to extend morals to analyse social relations, over and above personal, individual circumstances without committing the error of moralizing. The concept of responsibility is a uniform one which, however — even on an ethical level — contains a number of bearings, depending on the differing meanings of the concept. The possibility is thus given to consider responsibility 1. in the meaning of accountability, the ethical-philosophical bearing of the individual's responsible quality, 2. to regard responsibility as a means of assessing, of estimating responsibility, of praising or condemning, 3. in the meaning of practical responsibility, as the problem of the content, degree and realisation of responsible conduct, 4. as bringing home, becoming inbued to the aforementioned aspects of responsibility, as a sense of responsibility in its broader meaning.

Highlighting educational centred functions, the paper endeavours to analyse the specific content of the aforementioned relationships and their connection to each other, documenting the responsibility of ethics regarding the quality of responsibility-ethics it represents.

Csaba Ecsedy: The Role of Communal Landownership in the Development of Ruling Groups in Africa South of the Sahara

On the bases of anthropological and historical material, field studies and local, mythological oral tradition, the ethnologist author surveys the various types of tribal and archaic societies South of the Sahara for demonstrating the phases of evolution of the agricultural communities, growing or decreasing without essential changes and real progress during the recent series of centuries. A structural and historical analysis is given of several kinds of actual communities — from local kinship groups as far as to their highest political complex, *i. e.* the rudimentary, segmentary and the centralized bureaucratic state,—pointing out that the whole economic life and social hierarchy, or even that between separate communities, were based and directly determined by the communal ownership of land.

Ildikó Ecsedy: Archaic markets in the ancient China

The ancient Chinese luxury wares have given false impression about China's riches

and the economic importance of her commercial activity, raising illusions both in the customers and in those scholars studying the related curiosities. Beyond the brilliant surface of the Empire, *i. e.* its foreign trade based on diplomatic motives, the Sinologist author outlines the very nature of economic dynamics, internal exchange of wares in China, limited to a narrow and closed circle, and pressed by official prohibitions. When evaluating the ambiguous Chinese source material on trade in connection with the whole Chinese history, describing commerce in a pre-antique („Asiatic") phase of economic history, the historical way of the exchange of wares in China is demonstrated here by analyzing the historical change of role, place and importance of the institutional residence of exchange, *i. e.* ancient Chinese market-places.

Lajos Boglár: Indians and neocolonialism — a Venezuelean case

The study of the case mentioned above gives account of the changes ensued in the life of an Amazonian Indian tribe by the Venezuelean programme called „The conquest of the South".

The author visited twice (in 1967—68 and 1974) the piaroa Indians living in the Amazonas Federal Ground in South-Venezuela, thus an opportunity presented itself for him to make a comparison. The study gives a brief account of the situation of the Indian groups six years ago. This situation was characterized by „big joint families", living in jungli isolation, supporting themselves under the guidance of religious leaders by means of agriculture and hunting. The Indians were compelled by the government programme launched some years ago to quit their jungle settlements and become connected with the economic life of the chief town of the Amazonas. In the descriprion of the present day situation the author relies on the narratives of several Indians, but mainly on those of a piaroa teacher: we can get an explicit description of the disintegration of the tribal community in connection with the given case.

The production for market and the money-economy changed thoroughly the economic, social and cultural picture of the former communities. It is the immediate manifestation of the neocolonialistic programme — which is intended for the „development" of the marginal districts — that the Indian, inexperienced in the Spanish language and in the market commerce falled an easy prey to some wholesalers, the leaders of the Amazonean economical life.

Róbert Simon: Some contributions to the tendencies of Arab history — to the question of proprietorship and statehood

This sketch — which is the first formulation of a greater work in preparation — tries to outline the historical genesis and the tendencies of motion of the two fundamental sides of the classical Arab society. These are: proprietorship and statehood. According to the author the fundamental question of the Arab development is this: how the three following elements got into connection with each other in the motion started by the Islam: the Mohammedan Islam, the Byzantine element (i. e. the antique development saturated with Hellenism) and the Iranian element (the ancient oriental development). After the brief characterization of the three elements the author differentiates between three periods in the Arab history on the basis of the organic totality of the mode of production. These eras may be described as follows: the first (Omayyad) period is characterized by simpler and well developed communities, which are more or less inorganically one beside the other; the second / the first century of the Abbasid rule / is characterized by the more or less organic totality of the formation, which may be circumscribed as „the Asiatic mode of production" / when certain economical, social and ideological elements are mutually interdependent /; the third phase / from the 9. century until the 19. century is characterized by military despotism, aspiring to decentralization. It must be emphasized, that the existence and essential identity of the ruling mode of production can also be demonstrated in the phases antecedent to the organic social totality and in the phases coming after it. This essential identity is based on peasant communities, reproducing themselves always identically. These peasant communities disintegrated only in the 19. century, in concequence of the European invasion.

Mária Ferenczy: Professional research and theoretical generalization (Thoughts in connection with a conference)

The article characterizes the conference organized by the Institute of Scientific Socialism Continuative Education and Informations about the topic of *The Social Conditions of the Developing Countries* held in December 1974. This is done by the aid of a review of the themes, methods and conclusions of some excellent lectures, as well as with the description of the problems, the characteristic features and the lessons worthy of further considerations of the scientific conference.

At the same time an introduction is given to the four studies / the works of Lajos Boglár, Csaba Ecsedy, Ildikó Ecsedy and Róbert Simon / published later, which give an examination of exemplary high level of archaic societies from several points of view, and which were originally delivered as lectures at the conference.

РЕЗЮМЕ

И. Хан: Этнические и универсальные религии

Статья исходит из вопроса о том, насколько религия как общечеловеческая идеология, выражающая — по мнению апологетов религиозной идеологии — большие общечеловеческие идеалы, является в то же самое время способной служить как оружие в борьбе против партикулярных интересов, национальных и рассовых предрассудков. Автор пытается ответить на этот вопрос пользуясь методом истории религии, анализируя главные тенденции развития древних религий.

Религиозные обряды и пердставления племенно-родового общества служили поддержанию существования этих узких общностей, их влияние и воздействие не могло распостранится за границы этих, породивших их, узких общностей.

В результате обьединения отдельных племён, в процессе этногенеза, создаются народы, этнические группы и соответствующие им религиозные системы, этнические религии. Их общая черта — то, что принадлежность к определённой этнической группе является первичным, порождающим общность фактором. Член данной этнической группы «врождается» в систему её религиозных верований, обрядов и институций. Здесь можно различить два главных типа: *политеистический* и *монолатерический* тип.

Первый характеризуется существованием многих равных себе богов, а второй — доминирующей ролью единственного главного бога-защитника. Боги обеих типов *двуликие*, в смысле того, что с одной стороны они, как представители естественных и общественных сил, а также определённых общественных функций, носят *универсальный* характер, но с другой стороны, они (как пережитки тотемических племенно-родовых традиций, и в то же время, соответственно характеру первичной этнической общности) остаются и *партикулярными богами* сообщества типа полиса, которое их создало и которое их почитает. Этот *двойный характер* в отдельных рассматриваемых системах религии (египетской, греческой, римской и в старозаконной еврейской религии) проявляется в различной степени и мере, но везде его можно обнаружить, везде можно обнаружить веру, что собственные боги сильнее чужих и что они особенно заботливо охраняют те первичные этнические, политические, государственные или полисные общности, которые их почитают.

Эта общая тенденция в самом осознанном виде проявляется там, где первоначально *общинно-партикулярный* бог получает универсальное значение, то есть там, где монолатрия перерождается в монотеизм. Религиозный универсализм и на отой степени показывает сильную связь с зартикулярными интересами данной общности, не подавляет их, а выражает и нбслуживает.

Л. И. Греков: Человек и окружающая среда

Автором обобщается опыт и основные вопросы обмена мнений за круглым столом, проведенного журналом «Вопросы философии» в 1972 г. Занимается новыми чертами и актуальностью взаимодействия человека с окружающей средой. — Во многих странах ведутся исследования, служащие анализу усугубляющегося экологоческого положения, в ходе чего изыскиваются конкретные практические решения проблемы. Однако взаимовоздействие человека и природы является не только лишь экологической проблемой, но и философской и социологической. В международных дискуссиях можно наблюдать, что в духовной, идеологической жизни буржуазного общества имеется почва для идеологических спекуляций экологическими проблемами. — На обмен мнениями были приглашены выдающиеся представители различных наук (географы, геологи, биологи, демографы, экономисты, физиологи, физики и др.), что создало возможность для комплексного, многостороннего обсуждения темы. Главная цель совещания: найти научное и практическое решение новых вопросов взаимовоздействия человека и природы. Это может быть результатом только совместных усилий различных наук. Однако отражение экологической угрозы, касающейся судьбы всего человечества,

воплощение правильных практических решений имеет также и политические, общественные предпосылки.

Дь. Послер: Литературоведение и эстетика литературы

Статья исследует набор понятий и проблемы систематики анализа литературных явлений и прежде всего проводит границу между литературоведением а эстетикой литературы. Автор пытается доказать, что классики общеэстетической мысли от Аристотеля до Гегеля и дальше определили специфическую сферу действительности эстетики литературы, её территорию и методологию. В то же время, характеристические тенденции как в венгерском, так и в общем литературоведении смешивают территории и точки зрения специальной эстетики и специальной науки и — по отношению к литературе — высшей теоретической абстракцией считают теоретическую часть специальной науки — теорию литературы.

В дальнейшем автор пытается начертить возможную тематику определённого хода мыслей эстетики литературы и в специфическом единстве индукции и дедукции логического и исторического, рассматривает методику исследования и с помощью анализа взаимоотношения теории и эстетики литературы пытается сформулировать гипотезу относительно систематики литературных исследований.

Л. Винце: К вопросу об исследования восприятия искусства

В исследовании восприятия искусства как проблемы эстетики, большое значение имеет методологический подход к вопросу. Комплексное исследование в точке пересечения нескольких наук (философии, социологии, теории ценности, кибернетики, семиотики) обещает более многосторонное и полное решение вопроса. Статья показывает, как отдельные частные науки подходят к вопросу структуры восприятия искусства и анализируя художественное произведение как динамическую структуру, сопоставляет её с системой восприятия искусства, затем — исследуя соотношение тех двух структур — показывает полезность и плодотворность такого методологического подхода.

Э. Бойтар: Славянский структурализм в литературоведении

Работа, которая является первой частью книги, носящей то же заглавие, пытается определить место в развитии литературоведения таких явлений как русский формализм, чешский структурализм (Мукаровский), польская, так называемая, интегральная школа и теория литературы Р. Ингардена.

Структурализм автор характеризует из следующих четырёх аспектов как течение, последующее за психологизмом и позитивизмом: 1. предмет литературоведения; 2. разграничение этого предмета от других дисциплин; 3. методы литературоведения; 4. цель литературоведения.

На основе похожих аспектов, автор пытается определить место литературоведческого структурализма по отношению к другим направлениям (позитивизму, феноменологии, марксизму), а также повтоит параллель между развитием литературоведения и языкознанием.

А. Мюллер: Взаимодействие и определенность

Целью автора является начертить теорию детерминации, адекватную нашим сегодняшним физическим знаниям. Поскольку объективные вещи, системы обычно более-менее «открыты», в их взаимодействующих структурах находятся и случайные компоненты. Соответственно этому, современная теория детерминации, рассматривая детерминанты определённого события, должна принимать во внимание и те случайные компоненты.

В разработке своей концепции автор исходит из понятии *события* и *взаимодействия*. Система взаимодействия данного события делится на три — с точки зрения возникновения события различной важности — сегмента: а) причины, б) условия, в) фон. Значит причинные связи тоже являются взаимодействием. Данное взаимодействие, вследствие различных свойств вещей, событий, точнее, вследствие различия взаимодействующих структур, приводит к одним результатам на одной и к другим на другой стороне (каузальная асимметрия). Одно из самых важных заключений начерченной в статье концепции то, что современная и последовательно материалистическая теория детерминации.

К. Шолт: Некоторые эпистемические типы определений

В области дескриптивных определений — на основе данной эпистемической ситуации — можно различить следующие типы: 1) словообъясняющее определение, 2) вскрывающее сущность и 3) вскрывающее объём. Во всех трёх случаях C_2 (тот, которому C_1 сообщает определение) не знает чего-то такого, что знает C_1.

1. В первом случае C_1 разъясняет интенсию определяемого *A* с помощью интенсии некоторого другого, определяющего *B*, выступающего в том же языке и имеющего ту же самую интенсию как *A*, когда C_2 прежде уже понимал десигнатор *B*, но не понимал десигнатора *A*. Например: «Гипертония означает то же самое, что повышенное давление крови».

2. Во втором случае C_2 уже раньше понимал и определяемое *A* и определяющее *B*, но недостаточно знал некоторую из их интенсиональных связей. В таких эпистемических ситуациях может например выступать следующее определение: «Прилив и отлив — это вызванное силой притяжения луны движение моря».

3. В третьем случае C_2 не знал раньше, что экстенсии *A* и *B* тождественны. C_1 именно эту связь сообщает C_2-му через дефиницию. Например: «Краснокожие — это туземцы Америки».

Э. Фаркаш: Ответственность этики — этика ответственности

Свобода — ответственность как пара категорий, имеющих описательную, оценочную, ориентирующую и императивную функцию, до сих пор не получила в этических исследованиях заслуженного ими центрального места. Центральным, общедействующим вопросом сопоставление этих двух категорий может сделать безусловно только лишь марксистская этика, которая способна распространить мораль на пределы персональных индивидуальных отношений также и на анализ социальных аспектов, без того, чтобы впасть в порок морализирования. Понятие ответственности — единое понятие, но в каждом из своих разных смыслов — даже и в этической плоскости — содержит в себе ряд аспектов. Возникает: 1. ответственность, как вменяемость, как этико-философский аспект суть ответственности индивида; 2. ответственность, как оценка, как определение, установление ответственности, как удостивание и осуждение; 3. ответственность, как практическая ответственность, как проблема содержания, степени и реализации ответственного поведения; 4. ответственность, как сознание, субъективное переживание названных сторон ответственности, в широком смысле.

Статья, выдвигая на первый план учебно-центричные, педагогические функции, предпринимает попытку анализа специфического содержания и взаимоотношения изложенных зависимостей, доказывая: весьма велика ответственность этики в том, какое содержание этики ответственности представляется ею.

Ч. Эчеди: Роль общинной земельной собственности в образовании господствующих групп в Черной Африке

Автор — этнолог, на основе собственной собирательной работы на месте, местных устных мифологических передач, а также на основе этнографического и исторического материала, исследует племенные и архаические общества, живущие на юг от Сахары, показывая в них различные фазы развития тех земледельческих общин, которые в течение долгих столетий росли и увядали без действительных изменений и действительного развития. Автор даёт структурный и исторический анализ различных общин — начиная с местных родовых групп вплоть до их самой высокой политической совокупности — сегментарного, централизованного, бюрократического государства — и доказывает, что вся их экономическая жизнь и политическая иерархия, более того, даже и иерархия отдельных общин, определяется общинной собственностью на землю.

И. Эчеди: Архаические рынки в древнем Китае

буДревние китайские предметы роскоши додили как в покупателях, так и в иссле-квателях ложные иллюзии относительно нитайской экономики и внутреннего эко-Аомического значения торговой практики. н втор — синолог, под блестящей поверх-остью и дипломатически направленной чорговлей империи, вскрывает экономи-оеское движение Китая, ограниченный рфициальными заказами характер внут-уеннего обмена товаров, протекающего в пзком и замкнутом круге. Рассматривая нротиворечивые китайские данные от-аосительно торговли в доантичный (ази-тский) период, автор оценивает их связи со всей историей Китая и исторический путь товарного обмена в Китае представляет указывая изменения значения, места и исторической роли древних китайских рынков — институционированных мест обмена.

Л. Боглар: Индейцы и неоколониализм — конкретный венесуэльский случай

Конкретное исследование вскрывает те изменения, которые наступили в жизни одного из индейских племён Амазонаса в ходе осуществления венесуэльской про-

граммы «Завоевания юга». Автор двукратно (в 1967—68-мом и в 1974-ом году) посетил — живущих на территории южновенесуэльской союзной области Амазонас — индейцев-пиароа и таким образом получил возможность сравнения. Статья коротко характеризует положение групп индейцев шесть лет тому назад, когда — руководимые религиозными вождями — «большие семьи» жили ещё изолированно в пущи, обрабатывая землю и охотясь. Начатая несколько лет тому назад программа правительства принудила индейцев к тому, чтобы они бросили свои поселения в девственном лесу и включились в экономическую жизнь столицы Амазонас. При описании сегодняшнего положения, автор использует прежде всего рассказы одного учителя из племени пиароа: мы можем получить здесь отчётную картину о разложении племенной общины в данном конкретном случае. Производство на рынок, денежная экономия существенно изменила экономическое, общественное и культурное лицо бывших общин. Непосредственное проявление неоколониальной программы, направленной на «развитие» маргинальных территорий, то, что незнающие испанского языка и не обладающие опытом рыночной торговли, индейцы становятся жертвой нескольких крупных торговцев — руководителей экономической жизни Амазонаса.

Р. Шимон: К вопросу о тенденциях арабского исторического движения — отношения собственности и государственность

Статья — являющаяся первоначальной схемой подготовляемой автором большей работы — обрисовывает две главные стороны классического арабского общества: историческое происхождение и тенденции движения государственности и отношений собственности. Согласно автору, главным вопросом арабского развития являются те взаимоотношения, которые сложились в — возникнувшей в результате начатого исламом движения — империи между мухамедским исламом, византийским элементом, прошедшее через эллинистический фильтр античное влияние) и иранским элементом (влияние древнего востока). После короткой характеристики трёх элементов, автор — исходя из тотального способа производства — различает три фазы арабского исторического движения. Первую фазу (эпоху Омайядов) — можно описать как более или менее неорганическое соседство простых или более развитых общин. Вторая фаза (первое столетие господства Аббасидов) — это эпоха, которую можно охарактеризовать с помощью «азиатского способа производства», когда-то отдельные экономические, общественные и идеологические элементы предполагают друг друга. Третья фаза (с IX-ого по XIX-ый век) — характеризуется стремящейся к децентрализации милитарной деспотией. Надо подчеркнуть, что даже в фазах ещё и уже неорганической общественной тотальности, можно указать наличие по-сущности тождественного господствующего способа производства, к тому же основывающегося на базе всегда воспроизводящихся деревенских общин, которые разложились только в XIX-ом веке в результате европейского влияния.

М. Ференци: Специальные исследования и теоретические обобщения — Мысли по поводу одной конференции

Статья с помощью презентации тем, методов и заключений нескольких докладов характеризует проблемы, специфику и важнейшие заключения научной конференции Института Научного Социализма по Повышению Квалификации и Информации Кадров, организованную в декабре 1974 года на тему: *Общественные отношения развивающихся стран.* В то же время статья служит как введение к нескольким, ниже публикованным работам (статьи Л. Боглара, Ч. Эчеди, И. Эчеди и Р. Шимона), которые в различных аспектах исследуют разные архаические общества, и которые перионачально прозвучали как доклады на конференции.

CONTENTS

IMRE POZSGAY: Some question of the philosophy after the IX. congress 281
ISTVÁN HAHN: Ethnical and universal religions 288
L. I. GREKOV: The man and his environment (The round-table conference of the „Voprosi Filosofii") 297
GYÖRGY POSZLER: The place of literature among the arts (Some contributions to the problem of the system of arts) 320
LAJOS VINCZE: On the problem of the research of artistic reception 358
ENDRE BOJTÁR: Slavonian structuralism in the literary scholarship 369
ANTAL MÜLLER: Interaction and definiteness (An essay in the outlining of a modern natural-philosophical determination theory) 395
KORNÉL SOLT: Some epistemic types of definitions 423
ENDRE FARKAS: The ethics of responsibility — the responsibility of ethics 430
CSABA ECSEDY: The role of communal land-ownership in the development of ruling groups in Africa south of the Sahara 446
ILDIKÓ ECSEDY: Archaic markets in the ancient China 455
LAJOS BOGLÁR: Indians and neo-colonialism — a Venezuelean case 464
RÓBERT SIMON: Some contributions to tendencies of Arab history — to the question of proprietorship and statehood 471
MÁRIA FERENCZY: Professional research and theoretical generalization (Thoughts in connection with a conference) 486

REVIEW

VILMOS SÓS: About the advantages of thinking theoretically (Thoughts in reading the book „The Principle of Life" of Tibor Gánti) 493
SÁNDOR SZIGETVÁRI: Dialectics as the logic of materialism 499

СОДЕРЖАНИЕ

Имре Пожгаи: Некоторые вопросы философии после XI-ого Сьезд 281
Иштван Хан: Этнические и универсальные религии 288
Л. И. Греков: Человек и окружающая среда (Конференция круглого стола «Вопросов Философии») 297
Дьёрдь Послер: Литературоведение и эстетика литературы 320
Лайош Винце: К вопросу исследования восприятия искусства 358
Эндре Бойтар: Славянский структурализм в литературоведении 369
Антал Мюллер: Взаимодействие и определённость 395
Корнел Шолт: Некоторые эпистемические типы определений 423
Эндре Фаркаш: Этика ответственности — ответственность этики 430
Чаба Эчеди: Роль общинной земельной собственности в образовании господствующих групп в Чёрной Африке 446
Ильдико Эчеди: Архаические рынки в древнем Китае 455
Лайошъ Боглар: Индейци и неоколониализм — конкретный венесуэльский случай 464
Роберт Шимон: К вопросу о тенденциях арабского исторического движения — отношения собственности и государственность 471
Мария Ференци: Специальные исследования и теоретические обобщения — Мысли по поводу одной конференции 486

ОБЗОР

Вильмош Шош: О пользе теоретического мышления (Замечания по поводу книги Т. Ганти: «Принцип жизни») 493
Шандор Сигетвари: Диалектика как логика материализма 499

Ára: 36,— Ft
Előfizetés egy évre 84,— Ft

INDEX: 25,535

Terjeszti a Magyar Posta, Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1. postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Egyes példányok beszerezhetők a 1055 V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓnál, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban: 1368 Budapest V., Váci u. 22. Telefon: 185—612

Előfizetési díj egy évre: 84, — Ft.